

તરલા

અથવા

ઉર્મિનો આવેગ

"સ્ત્રીધાવ"ના ગ્રાહકોને ભેટ : ઈ. સ. ૧૯૩૦

લેખક :

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીયા.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૫૮૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૮૧૨૯૧

વિષય ૮-૩

“तरला” ना दोषक.....



स्व. लोणीन्द्रराव आर. दीवेटीआ, पी. अ.

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ”: પુ. ૧૧ હું—

તરલા

અથવા

ઉર્મિનો આવેગ

લેખક—

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાય રતનલાલ દીવેદીઆ, બી. એ.

ઉપોદ્ધાત લેખક—

શાંતિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ, બી. એ.

પ્રકાશક:

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

સંપાદક:—‘જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા’; મંત્રી-‘જીઓધ’,
પીરમશાહ રોડ; અમદાવાદ.

કિંમત-કવર પેપર રૂ. ૨-૦-૦

પાકું પુઠું રૂ. ૨-૮-૦

“ જીઓધ ”ના ૧૯૩૦ ના આલોકને મફત.

મુંબઈના એજન્ટઃ
જીવનલાલ એન્ડ સન્સ
૩૯૨, કાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૮૮૬

આવૃત્તિ પહેલી
પ્રત ૨૬૦૦
સન ૧૯૩૦

મુદ્રાગૃસ્થાન
સૂર્યપ્રકાશ પ્રેસ, અમદાવાદ.
મુદ્રક
મૃળચંદલાલ ત્રીકમલાલ પટેલ.

ઉપોદ્ધાત.

છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ગુજરાતી સાહિત્યે સર્વદેશીય વિકાસ સાધ્યો છે. આ સુંદર પ્રગતિને પરિણામે ગુર્જરી ગીરા નવચેતનવંતી અને ગૌરવભરી બની છે. આવે સમયે આ પ્રગતિનાં પ્રેરક પુરોગામીઓને વિસરવાં ન જોઈએ. નવસાહિત્યનાં આ સર્જનમાં બહુ પ્રકાશમાં ન આવેલા અનેક લેખકોએ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. સાહિત્યનો ઇતિહાસકાર આવી વ્યક્તિઓને ભૂલી જઈ ઇતિહાસની પુનરાવૃત્તિ કરે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું જરાય નથી. કારણ કે આ પ્રકારનાં શાંત કાર્યકર્તાઓએ જનતાની દષ્ટિ સમક્ષ પોતાની જાહેરાત કરવાની અથવા કરાવવાની તક શોધી નથી. આ યુગમાં તો “ બોલે તેનાં બોર વેચાય.”

વિસમી સદીનાં પહેલાં બે દસકાઓમાં સાહિત્યની શાંત સેવા કરનાર એક વ્યક્તિ તે સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેડીયા. સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવે ઈ. સ. ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૭ સુધી-પોતાના જીવનના અંત સમય સુધી-ઘણીય મનોરંજક નવલકથાઓ લખી. “ મૃદુલા ”, “ ઉષાકાન્ત ”, “ મોહિની ”, “ તરલા ” અને “ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર ” આપણા સામાજિક નવલકથાના ક્ષેત્રમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ભોગવે છે. આપણું સામાજિક નવલકથાનું ક્ષેત્ર હજીય સમૃદ્ધ થયું ન લેખાય. સ્વ. ગોર્વધનરામ ત્રિપાઠીના અંચમણિ પછી ઘણી જ થોડી સામાજિક નવલકથાઓ લખાઈ. ન્હાનાલાલયુગે તો ગગનસ્પર્શી ભાવનાયુક્ત કાવ્યો અને નાટકો આપ્યાં, પણ સમાજનું તાદૃશ્ય પ્રતિબિંબ દર્શાવતી નવલકથાઓની હારમાળા તો સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવે શરૂ કરી. સદ્ગત લેખક “ બન્ધુ-સમાજ ” ના એક ઉત્સાહી કાર્યકર્તા હતા; અને આ સમાજની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સ્ત્રી-કેળવણી અને તે દ્વારા સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ સાધવાની હતી. આ ક્ષાધ્ય કાર્યમાં સામાજિક નવલકથાના સાધનનો એમણે

બહુ જ સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં સતત ધૂમ-વાથી એમણે આપણી સામાજિક સમસ્યાઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો અને પોતાની એક એક નવલકથાદ્વારા સમાજને લગતા-ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને લગતા-જવલંત પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા સુંદર પ્રયત્ન કર્યો છે. સમાજશાસ્ત્રના એક ઉંડા અભ્યાસીને છાજે એવી રીતે પોતાની નવલકથાઓમાં : એમણે કન્યાકેળવણી, વિધવાવિવાહ, સ્ત્રી-પુરુષના સમાન હક્કો, સહશિક્ષણ અને લક્ષ્યસંસ્થાને લગતા માર્મિક પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે.

પ્રસ્તુત નવલકથા “તરલા અથવા ઉર્મિનો આવંગ” પ્રથમ ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં “સ્ત્રીબોધ” નાં પાનાંઓમાં કટકે કટકે પ્રકટ થઈ હતી. એમાં ચર્ચાયેલા પ્રશ્નો એટલા જીવંત છે, એની શૈલી એટલી સંસ્કારી પણ સાદી છે, અને એની વસ્તુગુણથી એટલી રસ-મય છે કે એ અભરાર્થ પર માસિકોની ફાઈલમાં પંદર પંદર વર્ષ સુધી શા કારણસર કોઈ પ્રકાશકને ન આકર્ષી શકી એ પણ એક કોયડા જ ! “સ્ત્રી-બોધ” ના ઉત્સાહી મંત્રી રા. જીવનલાલ-ભાઈએ આવી ઉચ્ચ કોટીની નવલકથાને સ્થાયી સ્વરૂપ આપીને સફળ લેખક પ્રત્યે પોતાની અચૂક ભક્તિ દાખવી છે.

“તરલા” ના મુખ્ય સ્ત્રીપાત્રો તરલા અને વીણા એટલે બુદ્ધિમત્તા અને સંસ્કારની મૂર્તિઓ અને ગુજરાતી અસ્મિતાના આધારસ્થભો. તરલા ઉર્મિઓના પ્રમળ અને અસ્ખલિત રીતે વહેતા આવંગમાં ઘસડાઈ જાય છે પણ અંતે એનું ઉન્નત વ્યક્તિત્વ પ્રધાન-પણે ખીલી નીકળે છે તેનું મુખ્ય કારણ એની ઉચ્ચ કેળવણી અને સંસ્કારો. લક્ષ્મીને બંધન માનનાર ભૂજંગ સાથે Trial Marriage, Companionate Marriage, તથા છુટાછેડાના ગહન પ્રશ્નો પર અસરકારક રીતે ચર્ચા કરી અંતે ભૂજંગને વશ થતી સહજમાં બચી જાય છે તેનું કારણ શોધવું અઘરું નથી. હાર્દિક અને માનસિક યુદ્ધમાં મનનો વિજય થાય છે પણ આ વિજયનું મૂલ્ય આકરૂં આપવું પડે છે.

- વીણાના પ્રવેશ સાથે Eternal Triangleનો સનાતન પ્રશ્ન વાયકને આકર્ષી રહે છે. વીણા તરલાની માફક સંસ્કારી યુવતી છે, પણ ઉર્મિના આવેગમાં ધસડાઇ જવાને બદલે એ અવિરત આવેગને વિજયનાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રખ્યાત નોર્વેજીઅન નાટ્યકાર હેનરીક ઇબ્સેનની નોરાની માફક વીણા પણ ટીંગલીપદની સામે પોતાનો પડકાર જાહેર કરે છે. નવયુગની નારીને યોગ્ય એવા ગૌરવથી એ કહે છે:—

“ એ તો લીલા-તરલા એવી કે આટલી છૂટ આપ્યા પછી આમ થવા દે ! હજારવાર ગરજ હોય તો પરણે ! હા, અમે પુરૂષોને ચાહવા બંધાયેલાં પણ એ અમને ચલાય તો જ. અમે કંઈ રમકડાં નથી કે એક નાખી દઈને બીજું લે. ”

સ્વ૦ ભોગીન્દ્રરાવ પ્રથમ પંક્તિના લેખક અને “ સાક્ષર ” નહિ હોય પણ કલાકાર તો છે જ. એમની દૃષ્ટિ ભવિષ્યપર અવલંબી હતી અને એથી જ એમની કૃતિઓમાં વિસંવાદિતા આવતી નથી.

અંતમાં માસિકોની ફાઇલમાં છૂપાઈ રહેલાં એમનાં નવલ-રત્નોને કેાઈ પ્રકાશક સત્વર જાહેરમાં આણે એટલી જ આશા સાથે વિરમીશ.

મુંબઈ,
તા. ૯-૧૨-૧૯૨૯ }

શાંતિલાલ તોલાટ.



સ્ત્રીઓને ઉપયોગી જ પુસ્તકો—

- ૭—૦—૦ સતીમંડળ; ભાગ ૧-૨ કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી કૃત.
 ૩—૦—૦ વીરમતી-જગદેવ પરમારની રાણી-ક્ષત્રાણીની નવલકથા.
 ૧-૧૨-૦ ચંદા-રાજસ્થાનની વીરમણી-ઐતિહાસિક નવલકથા.
 ૨—૦—૦ કેટલીક નવલકથાઓ-સ્વચ્છ મુક્તિલલુભાષામળદાસકૃત
 ૧—૮-૦ સુન્દરીઓનો શણગાર-સ્ત્રીઓને આદર્શરૂપ લોકકથાઓ
 ૧—૮-૦ સદર; ભાગ ૨ જો. ૨૫ લોકકથાઓ.
 ૧—૪-૦ સત્યભામા-પત્નીની પસંદગીનો ચિતાર-સચિત્ર નાટક.
 ૧—૪-૦ સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ-પતિપત્નિના વ્યવહારરૂપે
 ૧—૪-૦ સુશિક્ષિત સ્ત્રી-બાળકોને ગૃહકેળવણી આપવાનો આદર્શ.
 ૦-૧૨-૦ સીતા-દિગ્વેન્દ્રલાલ રાયકૃત-સ્ત્રીઓને આદર્શરૂપ નાટક.
 ૧—૪-૦ મેવાડ-પતન-,, ,, સચિત્ર નાટક.
 ૦-૧૨-૦ મુલદ્રા-વીરકેસરી અર્જુનની પ્રણયિની સુન્દર દેવકથા.
 ૦-૮-૦ પ્રભાવતી-મેવાડના ઇતિહાસમાંનું એક નાટક.
 ૧-૮-૦ અભાગિની-એક બાળવિધવાની કરૂણ કથની.
 ૦-૧૨-૦ યૌવનનાં રમરણો-સૌં. પ્રેમદાકૃત.
 ૦-૮-૦ સ્ત્રીઓ અને સમાજસેવા-મોગીન્દ્રરાવકૃત વાર્તારૂપે.
 ૪-૪-૦ માયાનો ખજાર-ભાગ ૧, ૨. મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ લેખક
 હરી. ના. આપટે. જે ભાગમાં પુરી કરી છે.
 ૦-૮-૦ બાળઉછેર-બાળરક્ષણ-મીસીસ ઉપાધ્યાય કૃત.
 ૨-૮-૦ ધર્મપાળ યાને દેવી કલ્યાણીનો આત્મોત્સર્ગ.
 ૨-૮-૦ ચાંખેરવાલી ભાગ ૧, ૨. ટાગોરકૃત સ્ત્રીજીવનની નવલકથા.
 ૪-૦-૦ દૂબતું વહાણ (એકજ પુસ્તકમાં સંપૂર્ણ) ટાગોરકૃત ,,
 આ અને બીજાં પુસ્તકોની યાદી માટે લખો:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશારોડ, અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા.

વિભાગ પહેલો—

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ
૧ હું નાના પત્રે મચાવેલી	
ધમાલ.	૧
૨ જીં તાર.	૫
૩ જીં રીસ.	૭
૪ થું અરવિન્દ.	૧૨
૫ મું લીલા.	૧૫
૬ હું મેદાનીયા.	૧૭
૭ મું હોટલમાં.	૨૦
૮ મું આ કે તે ?	૨૫
૯ મું બે દરીફ.	૩૦
૧૦ મું ભૂજંગલાલ.	૩૪
૧૧ મું રેશન ઉપર.	૩૮
૧૨ મું નણંદ બોળાઈ.	૪૫
૧૩ મું લીલા અને તરલા.	૫૩
૧૪ મું તરલા અને ભૂજંગલાલ.	૫૬
૧૫ મું પાર્ટી.	૫૯
૧૬ મું અરવિન્દ પાછો ઘેર.	૬૫
૧૮ મું તરલાની પાછળ	
લાગેલો સાપ. ૬૮	
૧૮ મું સુરતમાં તરલા.	૭૩
વિભાગ બીજો—	
પ્રકરણ.	
૧ હું દયાકેર.	૭૬
૨ જીં શણગારલાભીને ત્યાં.	૮૦

૩ જીં સુમન અને તરલા.	૮૯
૪ થું લોકચર્યા.	૯૭
૫ મું વસન્ત અને અરવિન્દ.	૧૦૫
૬ થું તરલાની મુંઝવણ.	૧૦૯
૭ મું ચંદા અને તરલા.	૧૧૬
૮ મું શરતમાં.	૧૨૧
૯ મું ગાડીમાં.	૧૨૯
૧૦ મું એકલાં.	૧૩૩
૧૧ મું હું થું સાંભળું છું ?	૧૩૯
૧૨ મું વીણા.	૧૪૪
૧૩ મું ભૂજંગલાલને ત્યાં.	૧૫૨
૧૪ મું ભૂજંગની વીણા કે	
વીણાનો ભૂજંગ ?	૧૬૨
૧૫ મું કાયદો, ન્યાત કે	
આપદ્યાત ?	૧૭૨
૧૬ મું ચર્ચગેટનું રેશન.	૧૮૦
૧૭ મું અરવિન્દ અને લીલા.	૧૮૩
૧૮ મું મંડળ મધ્યું.	૧૮૯
૧૯ મું ઘણે વખતે.	૧૯૬
૨૦ મું તરલા મુંઝઈમાં.	૨૦૩
૨૧ મું સુરતમાં.	૨૦૯
૨૨ મું સુમનની તપાસ.	૨૧૩
૨૩ મું મરણ પથારી.	૨૨૧
૫૪ મું લગ્ન.	૨૨૭
૨૫ મું ગામતરફ.	૨૩૨
૨૬ મું ગૃહજીવન.	૨૩૬

૨૭ મું જીગલભાષ.	૨૪૩	૩૨ મું વીણા અને ભૂજંગ. ૨૭૬
૨૮ મું હોટલમાં.	૨૫૧	૩૩ મું તરલા અને સુમન. ૨૮૧
૨૯ મું ગભરાયેલો ભૂજંગ. ૨૫૭		૩૪ મું શાન્ત કુટુમ્બ. ૨૮૮
૩૦ મું સ્ટેશન ઉપર. ૨૬૪		૩૫ મું લગ્ન પછી. ૨૯૦
૩૧ મું સુમન અને ભૂજંગ. ૨૭૦		



“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” નું પુસ્તક ૬૨ મું.

પોયણાં

પ્રોફેસર જયેન્દ્રરાય દુરકાળ એમ. એ. કૃત નવું પુસ્તક.

સંસાર-સમાજ-સાહિત્ય-ભાષા-વિદ્યા, કલા અને શિક્ષણ-પ્રકીર્ણ વગેરે વિષયો પરના ૪૦ નવીન શૈલિ પર લખેલા ઉત્તમ નિબંધો. આવકાંજ ૨૫૦ પૃષ્ઠ. સોનેરી નામોવાળું પાકું પુઠું. કીંમત રૂ. બે પોળેજ પાંચ આના. ‘જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા’ ના ગ્રાહકોને અર્ધી કીંમતે મળશે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,
ટે. પીરમશારોડ; અમદાવાદ.

તરલા

અથવા

ઉર્મિનો આવેગ.*

ભાગ પહેલો.

પ્રકરણ ૧ હું.

નાના પત્રે મચાવેલી ધમાલ.

“ શું કરું ? ક્યાં જઈ ? છોકરાંને લાઇ પીયર ચાલી જઈ ? પીયર-
માં શું કરું ? આટલી ઉમરે ફજેતી. બીજું કોઈ નહીં ને પંદર
રૂપૈયાની મહેતીજી ! લાવ ચાટલું જોઈ ? મ્હારામાં શો ફેર થયો છે ?
નથી એ ભણેલી, નથી એ મ્હારા કરતાં ગોરી, નથી એ મ્હારા કરતાં
તંદુરસ્ત, ત્યારે ? લુગડાંમાં શું પૂજો મુકું ? મ્હારે માટે કાંઈ નહીં—એને
માટે લાવ્યા હશે તેને નહીં ગમી હોય એટલે મ્હને વળગાડતા હશે. હું
રોજ ના કહેતી હતી કે આપણે નહીં. છોકરાંને ભણાવવાનું તો બહાનું
જ ને ! હાય ! હાય ! મ્હારાથી એ કેમ ખમાય ! પુરૂષો કોઈ દિવસ
કોઈના થયા છે કે થશે ? બાયડીએ આમ કરવું ને તેમ કરવું, ત્યારે
પુરૂષોને તો સઘળા હક હશે ખરા ને ? અમે મરી જઈએ ને બીજી લાવે
તે તો જાણે કીક, પણ આ તો જન્મ જોવી બેડી છું, કાલ વહાણે પરણાવવા
જેવાં છોકરાં છે. આટલાં વર્ષ ગમી ને હવે ન ગમી ? હાય ! હાય !
લગ્ન પહેલાના અને પછીના થોડા દિવસો કેવા આનંદમાં ગયા હતા !
અમે બે સાથે રહેતાં, એ મ્હારે ત્યાં આવતા, હું એમને ત્યાં જતી.

* લાગણીનું જોર.

હોળી દિવાળીના દિવસોમાં જન્મવાનું આવતું ને હું જતી તે વખતે કેવા બહાલથી, કેવા ઉમંગથી બહારીયે જોતા, આડાઅવળા ચર્ચ ચીડી આપી જતા, લઈ જતા. અરે ! ઘેર રહ્યા પછી પણ પહોર સૂધી શું હતું ? પેલી મળી ત્યારથી બાજુ બગડી, એ રાંડ પણ ચીડી લખતાં શીખી. હું તો જાણે હિસબમાં જ નહી. આમ ચીડી મોકલતી થઈ, અરેરામ ! આ બંગલા, આ લુગડાં, આ આનંદ જોવો ગમતો નથી. બહાલા ! બહાલા ! તહમને આ શું સુખ્યું ? મહારામાં કાંઈ કવાણો દેખ્યો ? મહેં તો તહમારા શિવાય કોઈનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો નથી. બસ, શા માટે કાલાવાલા કરવા ? હું પવિત્ર છું પછી મહારે પણ શી પડી છે ? જીવીશ ત્યાં સુધી લોચો ધાન ખાઈ પડી રહીશ, પણ હવે અહીં ઘડી ગમે ખરું ! નોકર ચાકર પણ હવે મહારે શેનું માને ! ” એક પાંજરામાં પુરેલી સિંહણ ઉછળ્યા કરે તેમ ચંદા આ વિશાળ એકાન્ત બંગલામાં, પોતાના સૂવાના ઓરડામાં હાથમાંની એક નાની ચીડી ચોળતી ફરતી હતી. વસન્તલાલ સીનેમેટોગ્રાફ જોવા ગયો હતો અને છેલ્લી બારની લોકલમાં આવવાનો હતો.

વસન્તલાલની પાડોશમાં આજ દશ બાર મહિના થયાં એક ગુજરાતી ટ્રેઈન્ડ સ્ત્રી શિક્ષક આવી હતી. વસન્તલાલ ઉપર ભલામણ-પત્ર લઈ આવી હતી અને વસન્તલાલના નાના છોકરાને ખાનગી ટ્યુશન આપતી. આ સ્ત્રી શિક્ષક વિધવા હતી, શરીરે દેખાવડી અને સ્વભાવ ચાલાક હતી. હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓ નોકરી કરે, જાહેર કામમાં ભાગ લે, એ એટલો નવિન માર્ગ છે કે સામાન્ય રીતે એવી સ્ત્રીઓની નિંદા થવાની જ. આ સ્ત્રી શિક્ષક ચંકાર વિશેષ હતી. સ્ત્રી કરતાં પુરૂષો સાથે વાત કરવાની ટેવ એને વિશેષ હતી એટલે કિંવા વસન્તલાલના અંતઃકરણમાં કાંઈ વિકાર હોય, પણ ગમે તે કારણથી વસન્તલાલ અને એ સ્ત્રી શિક્ષકનો અંબંધ ચર્ચાનો વિષય થયો હતો. જતાં આવતાં લોકો આંગળી કરતા હતા. કાળે કરી આ વાત ચંદાને કાને આવી. પતિનો દોષ કાને પડતાં પવિત્ર ચંદા છંછેડાઈ. અને

છંછેડાય એમાં આશ્ચર્ય શું ? કાણ જાણે જનસમાજની ઘટના જ એવી થઈ ગઈ છે કે પુરૂષ અનીતિમાન હોય તો તે જેટલો નિંદાપાત્ર મનાય છે તેથી બદકે સો ગણી નિંદાપાત્ર અનીતિમાન સ્ત્રી લેખાય છે. એક પુરૂષ ખરાબ જીવન ગાળે ને સ્ત્રીઓ ટીકા કરે તો પુરૂષ વર્ગ બચાવ કરવા તત્પર થશે. શુદ્ધ જીવન ગાળવાની ફરજ જેટલી સ્ત્રીની છે તેટલી જ પુરૂષની છે. ચંદાને મનમાં અનેક તર્કવિતર્કો થયા કરતા હતાં. મહેતીજી નામનો ઉચ્ચાર ત્હેના હૃદયને બાળી નાખતું હતું. પરન્તુ આ સર્વ લોકવાયકા જ હતી. વસન્તલાલનું વર્તન જરા પણ ક્યું નહોતું. એ તો એવો ને એવો પ્રેમાળ પતિ-સ્નેહાળ પિતા હતો. આમ છતાં, હૃદયમાં એક શંકા દાખલ થતાં એ શંકા પુરાવા ખોળે છે, હૃદયની શાન્તિનો નાશ કરે છે, અને જે હાસ્ય, જે મીઠા બોલ પ્રેમના લાગતા તે જ હાસ્ય, તે જ મીઠા બોલ ચીડવવાના-ખનાવવાના લાગે છે. ચંદાની હૃદયશાન્તિ ગઈ હતી. હમેશની શાન્ત, ફરેલ ચંદા નોકરો ઉપર, છોકરાં ઉપર ગુસ્સે થતી, અને નોકર માણસો પણ કંટાળી ગયાં હતાં. ઘણાતા જાણના આકરા તાપનો આજ ભડકો થયો હતો. શંકા, શંકા મટી સાચી વાત ફરી હતી. મહેતીજીનો પત્ર અચાનક એના હાથમાં આવ્યો હતો, અને એ પત્ર વાંચતાં પતિને શુદ્ધ દિલે ચાહનારી પત્ની નિશાશ થઈ ગઈ હતી, ત્રાસ પામી ગઈ હતી. પતિ પ્રત્યે અણુગમે, નિરસ્કાર થયો હતો, જીવનનો રસ ઉડી ગયો હતો. અત્યાર સૂધી પતિ અને પોતાની વચ્ચે કોઈ અંતરાય નહોતું, હવે એ વચ્ચે મહાસાગર હોય એમ લાગ્યું. વસન્તલાલ સીનેમેટોગ્રાફની એક પછી એક ફીલ્મ જોઈ ઘડીમાં હસતો, ઘડીમાં ઉશ્કેરાતો ત્યારે તે જ વખતે દાદરના પોતાના અંગલામાં પોતાની પ્રિય પત્ની, મહેતીજીનો પત્ર ચોળતી ગુસ્સે થતી બેઠી હતી. ચંદા એ ચાર વખત પથારીમાં પડી, પણ હિંમત ક્યાંથી આવે ? નાનામાં નાના બાળકને પણ પોતાની વસ્તુ બીજાના હાથમાં જતાં શાન્તિ વળતી નથી તો પછી માબાપે આપેલો, ધર્મક્રિયાથી લગ્નની ચોરીમાં શરીરે અને હૃદયે સ્વીકારેલો, બાલકોડપી સીલથી મજબૂત

થયેલા પ્યારવાળો પોતાનો બહાલો પતિ, પોતાના જીવતાં બીજાનો થાય એ કેમ જોઈ રહેવાય?

વસન્તલાલ સીનેમેટોગ્રાફના દેખાવોના ભણુકારામાં તક્ષીન થતો આનંદભેર બંગલામાં દાખલ થયો. લુગડાં કાઢી દરરોજના નિયમ પ્રમાણે ચંદાને ખોળતો એના ઓરડામાં ગયો. ચંદા આરામખુરશી ઉપર પડી હતી. તેને જોતાં વસન્તલાલ સ્નેહભર દોડ્યો. જે ચંદા પતિ આવતાં, પતિનાં દર્શન થતાં, અનેક સંસારસુખો ભોગવ્યા છતાં એવી ને એવી સ્નેહાળ રહી હતી અને તેથી પતિના સ્હામી જતી. સ્મિતહાસ્યથી ઉજળતા હૃદયે અને સ્નેહભીના હૃદયે પતિને સંતોષતી તે જ ચંદા આજ પતિને આવતાં જોઈ એક ફેણ માંડતો, કરડવા આવતો કાળો નાગ હોય તેમ ઉડી ત્રાડ પાડી ખોલી ઉડી, “આધા રહે, મ્હને અડશે નહીં. આનો શો અર્થ ?”

વસન્તલાલ તો આભો જ બની ગયો. ક્ષણવારમાં ચીટી ઉપર નજર ફેરવી. છાતીમાં છરી ખોસતા ખૂનીનું કાંડું પોલિસ પકડે ને ખૂનીની જે સ્થિતિ થાય તે સ્થિતિ વસન્તલાલની થઈ ગઈ. ન એનાથી ખોલાયું કે ન એનાથી ખસાયું.

“ખોલો, શું કહેવું છે ? આ જ ત્હમારું બહાલ ને ? ત-ત-પ-પ રહેવા દો. મ્હારે નથી સાંભળવું. આજથી મ્હને ખોલાવવી નહીં.”

“પણ મ્હારું સાંભળ તો ખરી.”

“મ્હારે નથી સાંભળવું.” આટલું બોલતાં જ ચંદા દોડી એક બીજા ઓરડામાં જઈ બારણાંને સાંકળવાસી પદ્મંગ ઉપર પડી. વસન્તલાલ પાછળ ગયો, પણ બારણાં બંધ હતાં. માત્ર અંદરથી રોવાનો અવાજ અને હુસકાનો અવાજ આવતો હતો.

પ્રકરણ ૨ જી.

તાર.

ત્રણ ચાર દિવસ વહી ગયા. ચંદા ધરકામ કરતી, છોકરાં નિશાળે જતાં આવતાં, વસન્તલાલ જતો, નોકરો હરતા ફરતા, પરન્તુ ગૃહ-દેવીનું અપમાન થતાં તે દેવી ઉપરનું તેજ જતું રહ્યું હતું. સવારે નાસ્તા વખતે, બપોરે જમતી વખતે અને રાતના વસન્તલાલ, ચંદા અને છોકરાં ખેસતાં, છોકરાં પાસે કવિતા બોલાવતાં, ચંદા ક્રોધ ક્રોધ વાર ગાતી, વસન્તલાલ ન્યુસપેપર વાંચી સંભળાવતો. આ સઘળું ભૂતકાળના ભણકારા સમાન થઈ ગયું. ચંદા અંધારીયાની ચંદા માફક દિવસે દિવસે નિસ્તેજ થતી હતી. માયું દુઃખે છે, જીવ ડોળાય છે, કહી ઝોરડામાં ભરાઈ રહેતી. ક્રોધ અળણ્યું માણસ આવતું ત્યારે ન છૂટકે ધણીધણીયાણી સાથે ખેસતાં, હસીને વાત કરતાં. પણ તે એટલી જ ધડી. ચંદ્રમા અસ્ત પામતાં સર્વત્ર અંધારૂં થાય તેમ એકલાં પડતાં થતું. પતિ પત્ની હસ્યાં નહોતાં, બોલ્યાં નહોતાં. બાલકો-નિર્દોષ બાલકો અંદર અંદર માળાપના રીસાવાની વાતો કરતાં અને અમને ક્યારે બોલાવે એમ એમના મનમાં થયા કરતું.

વસન્તલાલ ચાહ પી બહાર જવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં રામો તાર લઈ દાખલ થયો. વસન્તલાલે તાર ઉઘાડ્યો, વાંચ્યો ને રામાને કહ્યું, “રામા! બહેન કાલે આવે છે.”

રામો વસન્તલાલને જુનો અને વિશ્વાસુ નોકર હતો. તરલા બહેન આવે છે એ જાણતાં જ એનો આનંદ છૂપાઈ શક્યો નહી. ઘરમાં શાન્તિ ફેલાવનાર ક્રોધ સમર્થ હોય તો તે તરલા બહેન જ છે એમ તે માનતો, અને તરલા બહેનને બોલાવવા તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો ત્યાં શેઠે વધામણી આપી.

“બહુ સાફ, સાહેબ! હું બહુ રાજી થયો. ભલે આવે. બહેન એકલાં આવે છે કે કેમ?”

“ એકલાં. રામા ! તરલાને જરાયે અગવડ ન પડે એમ તજનીજ રાખજો. એને સુવા બેસવાનો ઓરડો સાફસુફ કરાવી રાખજો. આ તાર ત્હારાં શેઠાણીને ખતાવી આવ.”

રામો તાર લઇ ગયો, પણ અડધી મીનીટ થઇ નહી હોય ત્યાં તાર લઇ પાછો આવ્યો.

“ સાહેબ ! શેઠાણી કહે છે કે, ‘મ્હારે તારને શું કરવો છે ? હું તો જાઉં છું અને તમારે કાવે તેમ કરો.’ ”

વસન્તલાલ જુના જાણીતા પણ નોકરની આગળ ફજેતી થતી જોઇ ચ્હીડાયો. પાછો શાન્ત થયો અને સહજ હસીને બોલ્યો, “ રામા ! કેમ કરવું ? ”

“ સાહેબ ! કરવું શું ? જાહેન ક્યાં મહેમાન છે ? બધી ગોઠવણ થઇ જશે. ”

“ થશે ? ”

“ એમાં શો શક ? ”

એટલામાં છોકરાંને લણાવવા આવેલી મહેતીજ દાખલ થઇ ને રામો ખદાર ચાલ્યો ગયો. મહેતીજને જોતાં જ વસન્તલાલ-અકળાયેલો વસન્તલાલ ગુસ્સે થયો અને બોલ્યો:—

“ વળી આજે ત્હમારું અહીં શું કામ હતું ? જાણતાં નથી કે ત્હમારે લીધે મ્હારા ઘરમાં હોળી સળગી છે ? બોલો શું કામ છે ? ”

“ કામ એટલું જ કે ત્હમે લાભી પાસે જવ, એમની માફી માગો, એમને શાન્ત કરો. છોકરાં ખીચારાં ગાભરાં ગાભરાં ફરે છે. લાભીને શાન્ત નહી કરો તો મરી જશે. મ્હારાથી એમના મ્હોં સામુંએ જોવાતું નથી. ”

“ પણ એ મ્હારું સાંભળે છે ક્યાં ? પા કલાક પાસે બેસે કે બેસવા દે તો ને ? ”

“ પણ તમારી ફરજ છે કે તમારે એમની પાસે જવું. આજથી હું તમારે ત્યાં નહી આવું. મ્હારે લીધે ઘરનો આનંદ ગયો તે માટે

દીલગીર છું. પરમેશ્વર મ્હને અને ત્હમને માફ કરશે. જે ઘરમાં સ્ત્રીઓ વિના કારણે દુઃખ પામે છે ત્યાં સુખ સ્વપ્ને પણ નથી રહેતું. પાપીને ક્ષમા !” ને આટલું કહી મહેતીજ ચાલી ગઈ.

“ હું જાઉં છું, અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા માગીશ. આવી રીતે ઘર-સુખનો નાશ થતો હોય તો પછી ખીજાં બહારના ક્ષણિક સુખો શા કામનાં ?.....ચંદા ! જ્હાલી ચંદા ! ક્ષમા આપ. આજથી આ વસન્ત-લાલ જુદો જ છે...પણ માનશે ? એનો સ્વભાવ હઠીલો છે. તરલા સમજાવે ને સમજે તો. અરે રામ ! અનીતિ-અનીતિના વિચાર દાખલ થતાં એના એ ઘરમાં કેટલો ફેર થઈ જાય છે ? આજ છોકરાં, આજ ચંદા અને હું પોતે કેટલાં સુખી હતાં, એ સુખ ક્યાં ગયું ? હવે નહીં મળે ? શું પતિત પશ્ચાત્તાપ કરે-જીવન સુધારે તો દયાને, સ્નેહને પાત્ર નથી ? તો શું હું ને ચંદા ફરીને એકવાર, હંમેશને માટે હતાં તેવાં નહીં થઈએ ?”



પ્રકરણ ૩ જી.

રીસ.

ચંદાએ સાદું ધોળું ગવન પહેર્યું હતું. આખી રાતના ઉજાગરા અને રોવાથી આંખો સુજી ગઈ હતી. નાના મેજ પાસે ખુરશી ઉપર બેસી ખાનાં ઉઘાડી પોતાના જ્હાલા વસન્તલાલની પ્રેમપત્રિકાઓ-ચીઠીઓ-જીની ચીઠીઓ-કાગળો કાઢી વાંચતી. દરેક કાગળમાં લખ્યું હતું કે, “ તું જ મ્હારી આંખની કીકી છે.”

“ એનાએ જ આ કે ? ત્યારે એ શબ્દો ખોટા કે ? લખ કરતાં પહેલાં ને પછી આમ અમો અબજાને કેટલા પુરૂષો છેતરતા હશે ! અમે એવાં હોઈએ, અમે એમને કનડતાં હોઈએ ને અમારો તિરસ્કાર કરે તે તો ઠીક; પણ અમો એમને માટે જીવ આપીએ, ચાહીએ છીએ એમ કહે, બધે ચચ્યાર છોકરાંનાં માબાપ થાય પછી અમારો ત્યાગ કરે એ કેમ સહેવાય ?”

ચંદા ચીઠીઓ વાંચતાં વાંચતાં રોતી, સામે ટાંગેલી પતિની છબી તાકીને જોઈ રહેતી. શું કરવું એના વિચારમાં દિવસો ને દિવસો ગયા હતા. ‘પીયર જાઉં? છોકરાંને કાંઈ મારી સાથે મોકલે? છોકરાંને ન મોકલે તો હું પીયર ને છોકરાં અહીં? મારો જીવ કેમ રહે? છોકરાંને મૂકી જાઉં તો એમને શું? એમને તો વચમાંથી આડખીલી જાય. એમને શિક્ષા શી રીતે કરવી?’ વિચારમાળા ચાલે છે ત્યાં બારણું ઉઘડ્યું ને વસન્તલાલ ધીરે પગલે, ઘડકતે હૃદયે દાખલ થયો. ચંદા બારણાંનો ખખડાટ સાંભળતાં જ ઉભી થઈ. ચીઠીઓ જેમ તેમ નાખી ખાનાં બંધ કર્યા અને સ્નેહને બદલે ક્રોધ, વેર, દુષ્પર્યા દર્શાવતા ચહેરે પતિ સામું જોઈ રહી.

વસન્તલાલ ધીરે સાદે નમ્રતાથી ખુરસી આગળ આવી એક હાથ ખુરસીના દાંડા ઉપર મૂકી બોલ્યો, “ચંદા!”

‘એમને શું? એમના ચહેરા ઉપર જરાયે ચિંતા જણાય છે? હું અહીં બળી જાઉં છું ને પોતે કેવા સુખી છે!’ એમ ચંદાને લાગતાં બોલી—“કેમ! શું છે?”

“તરલા કાલે આવે છે.”

“લલે આવે. એમાં મ્હારે શું? મ્હારાથી નહીં મળાય.”

“પણ ચંદા! તારે રહેવું પડશે, અને એને મળ્યા વિના નહીં ચાલે.”

“નહીં ચાલે? હા, હું મ્હારા પતિની આજ્ઞા પાળવા બંધાઈ છું. ચોરીમાં પ્રતિજ્ઞા કરી છે, પણ ક્યારે? એ મ્હારા પતિ રહ્યા હોય તો ને? એમના જીવનમાં આનંદ ખીજીથી મળે અને મ્હારે એમનું કંઈ કરવું! હાય! હાય! શું અમારી આ સ્થિતિ!” આ વિચારો આવતાં ચંદા અકળાઈ ગઈ—રોડે રોડે થઈ ગઈ ને બોલી:

“જાઓ, જાઓ, મ્હારે કાંઈ કરવું નથી.” જે ચંદાના કેમળ નેત્રમાં સ્નેહ ભર્યો લાગતો હતો, જે ચંદાનું ચાંદ જેવું મ્હો હૃદયમાં શાન્તિ ફેલાવતું હતું, જે ચંદાના બોલ અસૂતથી પણ મીઠા લાગતા હતા, જે ચંદાનો સ્પર્શ ચંદનથી પણ વધારે શીતળ લાગતો હતો તે

જ પોતાની વ્હાલી ચંદા-આટલાં વર્ષોની જીવનમિત્ર ચંદા-માલકોની માતા ચંદાને આમ ખરાં કારણસર રોતી જોઇ, નુર ઉડી ગયેલું લાગ્યું, બેબાકળી જેવી લાગી એટલે વસન્તલાલની ધીરજ રહી નહી. એની સ્નેહવૃત્તિએ એની પાપવૃત્તિ ઉપર સત્તા ચલાવી અને નરમ થઈ ગયો. આંખમાં આંસુ આવ્યાં, ગળામાં ડ્યુરો આઝયો.

“ચંદા ! વ્હાલી ચંદા ! પરમેશ્વર ખાતર મ્હને મ્હારા ગુન્હા માટે માફી નહી આપે ? કેદખાનામાંના ડામીજો ખરો પશ્ચાત્તાપ કરતા હોય તો તેમને સુધારવા કાશીશ થાય છે, તો પછી આ ત્હારા વ્હાલા-ને ગંભીર પણ ક્ષમા કરવા લાયક ગુન્હા માટે માફી નહી આપે ? દસ દસ બાર બાર વર્ષના લગ્નજીવન ગાળ્યા પછી આ સ્થિતિ ? વિલાયતી જીવન માફક છેડાછટકા કરવાથી, અગર છૂટાં રહેવાથી તું કે હું સુખી થઈશું એમ માને છે ? એથી હું વધારે બગડીશ. મ્હારા ઉપર અંકુશ નહિ રહે, ને તું સદા દુઃખથી હીઝરાયા કરીશ. બાળકો મ્હોટાં થયે આપણા છૂટા પડવાનું કારણ જાણશે તો ત્હેમના ઉપર કેવી અસર થશે ? વ્હાલી ! ત્હારા ઉપરનો મ્હારો વ્હાલ જરાયે ઓછો નથી થયો. એ માત્ર લાગણીનું જોર, એટલો હું કમતાકાત. ત્હારા જેવી સાધ્વી કેળવાયેલી પત્નીથી અનેક કુચ્છંદી પતિઓ સુધર્યા છે તો આ તો મ્હારી એક જ ભૂલ છે. વ્હાલી ક્ષમા કર ! અને એક વાર ફરી હૃદયમાં સ્થાન આપી બચાવી લે. ” આટલું બોલતાં વસન્તલાલ ચંદાનો હાથ પકડવા ગયો. ત્યાં ચંદા એકદમ હાથ તરછોડી આઘી ખસી. “ચાલ્યા જાઓ ! લાગણીનું જોર ! રાખો તમારી પાસે. ” ચંદા હુસકે હુસકે રોતી હતી. ઓરડામાંથી બહાર જવા તૈયાર થઈ, પણ પગ ઉપડયો નહી અને પાસે પડેલા કોચમાં ધબ ઘઈ પડી.

વસન્તલાલ ચંદાનાં અન્તર દુઃખો સમજ્યો હતો, અને ચંદાનું આંસુનું એક એક ટીપું એનું લોહી બાળતું હતું.

“ચંદા ! વ્હાલી ચંદા ! પરમેશ્વર ખાતર આટલી ભૂલની ક્ષમા આપ. છોકરાં સામું જો. એમનો દોષ છે ? દોષ મ્હારો છે તો પછી

છોકરાંને તજી શા માટે જવા તૈયાર થઇ છે ? તું જે કહે તે કરવા, તે શિક્ષા ખમવા હું તૈયાર છું. ” ચંદા ક્ષણવાર શાન્ત રહી ને પછી બોલી, “ છોકરાં ! છોકરાંને ને તમારે શું છે ? હું ને છોકરાં તો ત્હમારે મન રમકડાં ! મ્હારે મન તો છોકરાં મ્હારું જીવન છે. અત્યાર સુધી ત્હમારા બ્હાલ ઉપર મ્હારો આધાર હતો, હવે આ છોકરાં એ જ. એમને જોઇ આંસુ પાડી, ભૂતકાળ સંભારી દહાડા પૂરા કરીશ. છોકરાંને લઈ જઈ ને ? કેમ થયું પૂછે તો શો જવાબ દેવો ? અહીં રહે તો ? મ્હારાં છોકરાંને બેવકા પતિ-એમની માને દગો દેનાર પાસે રહેવા દઉં ? એ કેમ અને ? ”

ચંદાના એક એક શબ્દ વસન્તલાલ-પશ્ચાત્તાપથી નરમ અનેલા-શરમિંદા પડેલા વસન્તલાલને નરમ ને નરમ બનાવતા હતા. વસન્ત-લાલની આંખમાંથી આંસુ વહે જતાં હતાં અને પાસે આવી બોલ્યો, “ ચંદા ! પ્રિય ચંદા ! હવે ત્હારો શો વિચાર છે ? હું શું કરું તો તું શાન્ત થાય ? ”

“ શું કરો તો શાન્ત થાઉં ? ત્હમારા ઢોંગથી હું હવે ફસાવાની નથી. એમ બોળાવાની નથી. ત્હમારું મ્હોં જોતાં હું જળી જાઉં છું. તમારો સ્નેહ તે સ્નેહ નહોતો એમ મ્હને લાગે છે. ત્હમારું બ્હાલ તે બ્હાલ નહીં પણ મારા શરીરનો મોહ હતો. ત્હમે મ્હને ખરા જીગરથી કદી ચલતા જ નહીં એ આજ ખબર પડી. ત્હમને નથી દરકાર બ્હાલની. કે મ્હારા દીલના ચીરાવાની, નથી દરકાર છોકરાંની કે નથી દરકાર આખરની. ”

વસન્તલાલ ચંદાના સામું જોઇ જ રહ્યો. પોતે જેમ જેમ કાકલુદી કરતો હતો, જેમ જેમ નરમ થતો હતો, તેમ તેમ ચંદા વધારે ને વધારે ઉશ્કેરાતી, વધારે ચંડિકાંપ પકડતી હતી. આમાંથી શું થશે અને આનું શું પરિણામ આવશે એથી ખીતો વસન્તલાલ ઉભો હતો ત્યાં બ્હાર છોકરાંની દોડાદોડ-હસાહસ સંભળાઇ.

છોકરાંનો અવાજ સાંભળતાં જ ચંદા જગૃત થઇ, યોગરદમ જોતી ઉભી રહી. ખીજ જ પળે વિચાર આવ્યો હોય તેમ આરણ તરફ દોડી.

વસન્તલાલ પણ દોડ્યો. બારણું ઉઘડતાં પહેલાં ચંદને ખભેથી પકડીને બોલ્યો:

“ ચંદા ! જરા થોભ. એક શબ્દ સાં.....”

રાક્ષસીની માફક ચંદા ગાજી ઉઠી, “ અહીં જ ઉભા રહો. મહારી પાછળ આવ્યા તો ત્હમે જાણ્યા. નોકર અને છોકરાંને ખૂબ પાડી બોલાવીશ અને ફજેત થશે. આજ જ આ ઘર છોડી ચાલી જાઉં છું. ”

આટલું બોલતાં જ ચંદાએ બારણું ઉઘાડ્યું અને બારણું નંરથી અથડાયું. વસન્તલાલ ગાંડાની માફક ઉભો જ રહ્યો. નિશ્વાસ નાખ્યો અને ઓરડામાં આવી ખૂરસી ઉપર પડ્યો.

*

*

*

*

‘ રામા ! તરલા માટે ઓરડો સાફ કર્યો ? ’

‘ હાજી. ’

વસન્તલાલ અનેક દુઃખી પતિની માફક જે આનંદ ધરમાં ન મળે તે આનંદ મેળવવા કલ્પમાં ગયો.

ચંદા ખાટમાં પડી પડી રોતી હતી. ઘરમાં આવજનવ થતી હતી, ત્હેનાં પગલાં સાંભળતી હતી. ચંદા—પવિત્ર ચંદાનો જ્હાલ ઓછો નહોતો. વસન્તલાલને અત્યંત ચલાતી, અને ચલાતી તેટલા માટે જ આટલી ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી. રીસમાં ને રીસમાં પાયે પડેલા વસન્તલાલનાં ખરતાં આંસુ તરફ, માશીના શબ્દ તરફ તેણે ધ્યાન આપ્યું નહોતું, પણ એનું પ્રેમાળ, ભક્તિ અંતઃકરણ વસન્તલાલને માટે તડફડતું હતું, જે કે અત્યારે તો ક્રોધની લાગણી જ સર્વાંપરી સત્તા બોગવતી હતી.

‘ હાં ! રામાને કહી ગયા. જ્હેન આવવાનાં છે તે માટે જેટલી લાગણી છે તેથી અર્ધી મારે માટે નથી. હોય તો ખ્હાર જવાય કેમ ? જવું ગમે કેમ ? હાં, ગયા. હજી મને છેતરે છે. ક્યાં ગયા હશે ? મ્હે ખૂલેખૂલું પૂછ્યું હત તો ? ના, ના, ખુંદસે ગઈ તે હોજસે ન આવે. હવે કુટેલા કાચ સંધાય ખરા ? ના—ના. એ તો જૂદા જ સારા. ન

ભણી હત, હક ન સમજી હત તો ખીજું હિંદુ ધણીધણીયાણી પેઠે મારફેડ કરી પાછું બધું વીસરી જત ને સુખી રહેત. આ તો નવા જમાનાનાં. શું કહું? એકખીજા વિના મરી શીટનારાની આ સ્થિતિ? અરે! પ્રભુ! આના જેવું દુઃખ ખીજું કયું? હું એમને કેટલી ચહાતી હતી? ચાહું છું, દોષજ મારો. આટલો ગાંડો સ્નેહ ન હત તો દુઃખ થાત?’ એટલામાં નાની છોકરી આવી ને બોલી, ‘બા, ભાઈ બહાર ગયા.’

પ્રકરણ ૪ થું.

અરવિન્દ.

મુંબાઈ તેમજ સુરતની સોસાયટીમાં વસન્તલાલનું નામ જાણીતું હતું, એટલું જ નહી પણ માનીતું હતું. વસન્તલાલ વિના કલ્યાણમાં, ન્યાતમાં, પાર્ટીમાં આનંદ આવતો નહિ. જે દિવસે વસન્તલાલ ઓશીસમાં ન ગયો હોય તે દિવસ ઓશીસ નિસ્તેજ લાગતી. શરીરે કદાવર ખુબસુરત હતો, તે સાથે મળતાવડો અને હસમુખો સ્વભાવ હતો, એટલે પટ્ટાવાળાથી માંડી ઉપરી અમલદારને પણ દિવસમાં એકવાર તેને બોલાવ્યા વિના મળત પડતી નહી.

વસન્તલાલનું કુટુંબ અસલથી જ રાજ્યદરબારમાં, યુરોપીયન અમલદારોમાં સારી વગ ધરાવતું હતું. બાપદાદા સરકારી નોકરીયાત અને પેન્શનરો હતા. ન્યાતજાતના રિવાજ પ્રમાણે તરલાને વિવાહ-સગાઈ સુમનલાલ સાથે કર્યો હતો. સુમનલાલ સરકારમાં ઊંચા ઓફિસર હતા, અને મૂળ એકલો હોવાથી જીવનનો ઘણો ભાગ સાસરે ગાળતો.

તરલા અને સુમનલાલ સાથે જ ઉછર્યા હતાં. સુમનને યોગ્ય કેળવણી આપી તરલાની સાથે પરણાવવાં એજ હેતુ તરલાના પિતાનો હતો. તરલાનું કુટુંબ કેળવણી હતું-સુધરેલા વિચારનું હતું, સ્વતંત્રતા, સ્ત્રીઓને ઘટ આપવાના વિચારનું હતું, એટલે તરલા અને સુમન

નાનપણથી સાથે વાંચતાં, સાથે ફરવા જતાં. આમ છતાં તેઓને છેક એકાન્ત મળતી નહિ. તરલાને નાનો ભાઈ કીકા હમેશાં સાથે ને સાથે રહેતો. એમની ન્યાતના નિયમ પ્રમાણે સગાઈ તોડાય એમ નહોતું. શારીરિક ખોડ કિંવા એવું જ સખળ કારણ ન બતાવાય ત્યાં સૂધી સગાઈનો સંબંધ તોડાય નહિ. આમ હોવાથી જો કે લગ્ન થયાં નહોતાં છતાં એક જ ઘરમાં રહેતાં હોવાથી લગ્ન થયાં મનાતાં. બન્ને હજી પવિત્ર જીવન ગાળતાં. તરલાનું વય અઢાર વર્ષનું હતું અને એના પિતાની ઇચ્છા એવી હતી કે એકવીશમે વર્ષે લગ્ન કરવું. તરલા કે સુમનલાલ એમાંથી એકેકેને અસંતોષ કે અધીરાઈ નહોતી. બન્ને એકબીજાથી સંતુષ્ટ હતાં. અને આટલાં વર્ષ ગયાં તો ત્રણ વર્ષ આમ નિકળી જશે એમ માની પવિત્ર નિર્દોષ જીવન ગાળતાં હતાં. સુમનલાલે કોલેજનું શિક્ષણ પુરું કર્યું હતું અને નોકરીમાં દાખલ થયા હતા.

સુમનલાલ કસ્ટમ્સ ઓફીસર હતો અને ઘણી વાર એની વગથી વસન્તલાલને ઓળખાવું પડતું. આ પ્રમાણે સુમનલાલ અને વસન્તલાલ વફાદારીભરી નોકરીથી, અમલદારોના મિલનસાર અને સ્નેહાળ સ્વભાવથી જનસમાજમાં પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યા હતા.

વસન્તલાલ આગકારી ઓફીસર હતો, અને રોજના નિયમ પ્રમાણે કામથી પરવારી ઓફીસની એમ્બરમાં બેઠો હતો ત્યાં પટાવાળો વીઝીટીંગ કાર્ડ લઈ આવ્યો. કાર્ડ ઉપર નામ વાંચતાં જ ચમક્યો, અને પટાવાળો ખસે તે પહેલાં બારણા તરફ દોડ્યો અને એક સફ-ગૃહસ્થને અંદર લાવ્યો.

‘અરે ! અરવિન્દ ! તું મુંબાઈમાં ? ક્યારનો આવ્યો છે ? સામાન ક્યાં ? ઘેર કેમ ન આવ્યો ?’

‘હું હજી ચાલ્યો જ આવું છું. સામાન હોટલમાં. બારોબાર ત્હને મળવા જ આવ્યો છું.’

‘બહુ રાજ થયો. ઘણા દિવસથી મળું મળું થતું હતું પણ મ્હારાથી મુંબાઈ છોડાતું નથી ને ત્હને મુંબાઈ ગમતું નથી. પણ વાત

તો કર. કાઠીયાવાડની શાન્ત હવા અને ઘી માખણ છોડી આ ધાંધ-લીયા મુંબાઇગરા ક્યાંથી સાંભર્યા ? ”

‘ તે હમણાં નહી, પછી વાત. ’

‘ એનો અર્થ એટલો કે આજ તો નથી જવાનો. આજે સાંજે આપણે સાથે જમીશું, પણ ઘેર નહી હોં. બાઇસાહેબની તબીયત ઠીક નથી. આપણે એમ્પાયર હોટલમાં જઈને નાર્સો લઈશું. સાંજના વાત. ’

“ જોવી તારી મરજી. ઈંગ્લેન્ડ ભણ્યા ને ઓરીસર થયા એટલે હોટલ ખતાવતા થયા. અમારાં ગામડાંમાં મહેમાન આવે ને તારી પેટે બાઈ માંદાં છે એમ ન કહેવાય હોં ! કાલને વાણે છોકરાં પાસેથી પણ ખાવાના ને રહેવાના પૈસા માગજે. ભોગ. આપણે પૈસા આપવાના નથી. પણ વસન્તલાલ ! એક પૂછું ? ” આટલું કહેતાં અરવિન્દના મ્હોં ઉપર શરમના શેરડા પડ્યા. કહું કે ન કહું ? બનાવશે તો નહી ને ? એમ થયું. મશ્કરી કરવી હોય તો કરવા દે કરી અરવિન્દ બોલ્યો,

“ વસન્ત ! પેલું કુટુંબ મુંબાઈમાં છે કે કેમ ? ” વસન્તલાલ હસ્યો અને બોલ્યો, “ હં, હં, આ તો બીલાડી ઘી સુંઘતી સુંઘતી આવી છે ! મ્હને થયું ખરું કે મુંબાઈનું મ્હોં ન જોનાર આમ એની મેજે ક્યાંથી ? તારા જેવા મહાત્માને પણ એ લાગણી ખરી કે ? ગભરાઈશ નહી, મ્હને મ્હારી સાળી બ્લાલી છે. સાંજના પાંચ વાગ્યા પછી મેદાનીયામાં મળશે. કેક વોકમાં જ જોઉં છું. ઠીક ત્યારે આપણે ત્યાં મળીશું અને ત્યાંથી પછી સાથે જ જઈશું. જોજે પાછો ધૂન ચડે ને એમને એમ ગાડીમાં ચડી બેસતો નહી. આ ફેરી ગયો તો લીલા મળી રહી હોં ! ”

“ જા, જા, હવે કામ કર. બ્હાર લોકો ખાટી થાય છે. ”

પ્રકરણ ૫ મું.

લીલા.

વસન્તલાલે અરવિન્દને મુંબાઇ આવવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે પહેલાં તો વાત ઉરાડી. લીલાના હાથની માગણી કરવા આવ્યો છું, એમ બોલી શકાયું નહીં. આમ છતાં મુંબાઇ આવવાનું આ શિવાય બીજું એકકે કારણ નહોતું. લીલા અને અરવિન્દના કુટુંબ વચ્ચેનો સંબંધ નવો કે ઉપલક્રીયો નહોતો. લીલાનો ભાઈ અને અરવિન્દ બન્ને એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં સાથે ભણતા, સાથે ઉકતાએસતા. અરવિન્દ અનેક વાર લીલાને ત્યાં જમ્યો હતો, રહ્યો હતો, અને કુટુંબનો જ માણસ હોય તેમ આવતો જતો. કાળે કરી, રોજના અવરજવરથી એકાદ છોકરી અરવિન્દ સાથે પરણે તો ખોટું નહીં એમ કુટુંબનાં વડિલોને થયું. આ વાત અરવિન્દને કાને આવી, અને કાને આવતાં કાંઈ નવી જ વૃત્તિ ઉદ્ભવી.^૧ મ્હોટી કન્યા ચંદા મ્હોટી પડે એમ ધારી ચંદા વસન્તલાલને દેવાઈ. બીજી કન્યા એક ધનાઢ્યને દેવાઈ. ત્રીજી કન્યા લીલા બાળક હતી અને અરવિન્દને એ કન્યા આપવા વિચાર ચાલતો હતો. અરવિન્દના ઘરમાં વડીલમાં એક વિધવા બહેન શિવાય કોઈ નહોતું. કૉલેજના અભ્યાસ દરમિયાન જ્યારે જ્યારે મુંબાઇ આવતો ત્યારે ત્યારે મિત્ર-દાવે તો લીલાને ત્યાં જ ઉતરતો. પરન્તુ દુર્ભાગ્યે પ્લેગમાં ચંદા-લીલાનો ભાઈ ગુજરી ગયો અને અરવિન્દનો પગ ભારે પડ્યો. હવે કાની પાસે જવું એમ એના મનમાં થયું. આમ છતાં લીલાને પત્ની બનાવવાનો મોહ ખસ્યો નહીં. અરવિન્દને કાઠિયાવાડમાં જીનાગઢ પાસેના એક નાના ગામમાં જાગીર હતી. એની ઉપજ એક તાલુકદાર જેવડી હતી. પોતે કેળવાયેલો હતો. એમર્સન, હુગો, રૂસો, વૉલ્ટર, બર્કનો અભ્યાસી હતો. જીનાં શાસ્ત્રો, ધર્મપુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. એટલે એ શાંત જીવનનો શોખીન હતો. જાગીર સાચવતો, ગરીબ વર્ગની સંભાળ લેતો અને દુનિયાની ધાંધલ-પ્રવૃત્તિથી દૂર ને દૂર રહેતો. મુંબાઇ આવ્યો, લીલાને જોઈ.

સગાઈ-સગનું નક્કી હતું ત્યાં એક દિવસ અરવિન્દ એક જાહેર મીટીંગ-માં ગયો. ત્યાં પોતાની સાથે જ કોલેજમાં ભણનારા કેટલાક મળી આવ્યા. કેટલાક નવી ફેશનમાં હતા. કેટલાક પ્રોફેસરો હતા તો કેટલાક બારીસ્ટરો, વકીલો, પત્રકારો, અમલદારો. આ જોતાં અરવિન્દને પોતાને માટે તિરસ્કાર આવ્યો. ‘મહેને લીલા મળશે ખરી? મહારામાં શું છે? મહારાં લુગડાં ક્યાં ને આ બધાનાં લુગડાં ક્યાં? હું એક ગામ-ડીયો ખેડૂત-દુનિયા ક્યાં ચાલે છે તહેનું ભાન નહીં ને મહેને લીલા આપે? લીલા માટે તો કોઈ બારીસ્ટર કે ઓફીસર યોગ્ય. એ બીચારી ગામડામાં મહારી સાથે રહી શું સુખ ભોગવવાની છે? ત્યાં ફેશનેબલ ખૂટ કે સાડી પહેરી ક્યાં જવાનું? નથી ત્યાં નાટકશાળા કે નથી ત્યાં પાર્ટી. મુંબાઈ જેવી સડકો ક્યાંથી લાવવી? ના, એ તો વાત જ મૂકી દેવી એમાં મજા છે.’ આમ વિચારી પોતાની જાત માટે હલકો અભિપ્રાય બાંધી એમને એમ કાઢીયાવાડ ચાલ્યો ગયો. લીલાની મા, ચંદા અને મિત્રોએ બહુએ વાટ જોઈ પણ એના જતા રહેવાનું ખરું કારણ કોઈ સમજ્યું નહીં.

વળી બે ત્રણ મહિના થઈ ગયા. અરવિન્દ ગામડામાં એકલો પડ્યો. કાવ્યોમાં રસોહની ખૂબી વાંચવા લાગ્યો. ‘પ્રાઇડ એન્ડ પ્રેજ્યુડીસ’ નામના પુસ્તકનું પહેલું વાક્ય ખરું લાગ્યું. સંસારમાં થરે પડેલાને પત્નીની આવશ્યકતા છે. ત્યારે લીલા શિવાય બીજું કોણ યોગ્ય હોઈ શકે? લીલા સાંભરતાં, લીલાની રમતીયાળ, પ્રેમાળ, સુંદર મૂર્તિ નજર આગળ તરી આવી. હૃદયમાં દબાઈ રહેલી લાગણી ઉછળી આવી અને એ ધોધ બહાર આવતાં આટલો સમય કેમ રહેવાયું હશે? હવે તો લીલા વિના ક્ષણવાર જીવાય નહીં એમ થયું. અને એ લાગણીના જોરે, ઉર્મિના આવેગે અરવિન્દને અસ્વસ્થ બનાવ્યો. દિવસ ને રાત્રી અશાંતિમાં કાંઈ તહેને સૂઝતું નહીં. રાત્રીએ નિદ્રા ખોઈ-સર્વત્ર લીલા લીલા જ જોવા લાગ્યો. વૃત્તિને કબજે રાખવા બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા. આખરે આ પાર કે પેલે પાર એમ નિશ્ચય કરી ભવિષ્ય જાણવા મુંબાઈ ફરીને આવ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું.

મેદાનીયા.

સાંજના છ વાગ્યા હતા. મેદાનીયાના મોટા દરવાજા આગળ હારબંધ ગાડીઓ, મોટરો ઉભી હતી. અંદર નહીં જઈ શકનારા મેદાનીયામાંથી બહાર નિકળતાં સ્ત્રીપુરૂષોને જોતાં, અંદર દાખલ થતાં ચિત્ર-વિચિત્ર પુરૂષોને જોતાં ઉભાં હતાં. કેટલાક ચોગરદમ નાખેલાં પાટીયાંની તડોમાંથી અંદર રમાતી રમતો જોતા હતા. એટલામાં આખું મેદાનીયા વિજળીની લાઇટથી પ્રકાશિત થયું. અંધકારમાં પ્રકાશ થયો. આલ્પાઇન રેલ્વેનો ગડગડાટ, અંદર બેઠેલાની હોહા કાને પડતી હતી. એટલામાં અરવિન્દ ભાડાની વિક્ટોરીયા કરી આવ્યો. વિક્ટોરીયાવાળાને રજા આપી, ટીકીટ લીધી, પણ અંદર દાખલ થતાં પહેલાં ચોગરદમ જોવા લાગ્યો. એનું ચિત્ત નહોતું આલ્પાઇન રેલ્વેમાં કે નહોતું મેદાનીયાની મજલમાં. મેદાનીયાને અહીં બેઠે ઉપર લીલા છે એમ કાંઈ કહે તો આજ મેદાનીયાની ટીકીટ ફાડી ત્યાં દોડે.

“લીલા આવી હશે ? વખત છે નહીં આવી હોય તો ? આ એની ગાડી રહી. પણ ગાડીમાં બીજાં બધાં આવ્યાં હોય ને એ ન હોય તો ? તો શા કામનું ! લીલાના દર્શન વિના, લીલાની હાજરી વિના મેદાનીયા શા કામનું ? અરે, ગાંડા હૃદય ! શાન્ત થા. આમ ઉશ્કેરાઈ જાય છે શા માટે ? લીલા ! અહા, એ નામ કેવું પ્રિય છે ! ગુજરાતી મૂળાક્ષરોમાં લ જેવો કાંઈનો ઘાટ સુંદર છે જ નહીં, એમાં પછી બે ‘લ’ મળ્યા. વાહ, વાહ ! ‘લીલા’ કેવું સુંદર નામ ! એ સુંદરતા હમેશાં રહેશે ? લાગશે ? શા માટે શંકા લાવવી ? અંદર તો જાઉં.”

આટલું કહી અરવિન્દ મેદાનીયામાં દાખલ થયો. મેદાનીયા-વાળાએ એક મોટી ભૂલ એ કરી હતી કે અંદર દાખલ થનારને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવું પડતું. આનંદનું સ્થાન એને સામું મળતું નહીં.

અંદર દાખલ થયો કે પહેલું ‘હાઉસ ઓફ નોન્સેન્સ’ આવ્યું. તે હાઉસ ઓફ નોન્સેન્સ—એવકુરીનું ઘર જ લાગ્યું. કેકવૉક ખોળતો અરવિન્દ કેકવૉક પાસે આવ્યો. અરવિન્દને જેતાંજ લીલાનો નાનો ભાઈ બોલી ઉઠ્યો, ‘આ અરવિન્દભાઈ આવ્યા ! અરવિન્દભાઈ, આવો આવો, આમાં કુદવાની મજાહ પડે છે.’

‘અરવિન્દ’ શબ્દ કાને પડતાં લીલાનાં ચંચળ નયનો તરવરવાં લાગ્યાં. સ્નેહાળ હૃદયે સ્નેહબદ્ધ ? હૃદય ખોળી કાઢ્યું. લીલા કેકવૉકમાં ગોળ ફરતી ફૂદતી હતી. ઉછરતું વય, નિશ્ચિંતતા, સાંજનો સમય, રમત પછી પૂછવું શું ? લીલાના મ્હોં ઉપર લાલાશ, તંદુરસ્તી, આનંદ, સૌંદર્ય જવાબ રહ્યાં હતાં, ત્યાં અરવિન્દના દર્શને હૃદયમાં ધબકારો કર્યો. નેત્ર, હૃદય મળું મળું કરતાં હતાં ત્યારે શરમભર્યાદા બાલાને અટકાવતાં હતાં. બહાનું કાઢી અરવિન્દ પાસે ગઇ અને બેધડકપણે અન્તરની લાગણીથી અટકી બોલી ‘ક્યારે આવ્યા ? ક્યારના આવ્યા છો ?’

લીલાના શબ્દ, લીલાનાં નેત્ર, લીલાનો મ્હોરો એ અરવિન્દને મોહમાં નાખવા, ગાંડો બનાવવા બસ હતાં. તેણે હૃદય ઉપરથી કાચુ ખોચે અને યદવાતદવા^૨ બોલવા લાગ્યો:

‘થોડીક વાર થઈ. ગઇ કાલે—ના, આજે જ હું આવવાનો હતો. ત્હને કેકવૉકમાં ચાલતાં આવડે છે હોં !’

‘ત્હમારા જેવું નહી. ચાલોને આપણે બે સાથે કુદીએ. મોટા મોટા સાહેબો, મડમો, પારસણો કુદે છે તો પછી આપણને શો વાંધો ? હિંદુભાઈઓ તો ન્હાનપણથી જ મોટા બને. ગંભીર—છોકરવાદી નહી પણ બાળકના જેવો આનંદ તો રાખવો.’

બન્ને કેકવૉકમાં ગયાં. લીલા અત્યારસુધી પીતળના સળીયા

ઝાલીને ચાલતી તે અરવિન્દનો હાથ ઝાલી કુદવા લાગી. નાનો ભાઈ પણ કુદતો હતો. ખીજા કેટલાક કુદતા, પડતા અને તમાશગીરો હસતા હતા.

‘ અરવિન્દ ! ત્હમે પાસે હો છો ત્યારે ખીક નથી લાગતી. ’

‘ મ્હને પણ ત્હારા સંગાથમાં કાંઈ લાગતું નથી. ’ આટલું બોલે છે ત્યાં લીલાના ચહેરા ઉપર અમુક ભાવ દેખાયો અને અરવિન્દ બોલતાં અચકાયો. લીલાના મ્હોં ઉપર આનંદ નહોતો.

‘ લીલા ! શું થાય છે ? હરકત ન હોય તો કહે ! ’

“ ત્હમને કહેવાની હરકત ? હં, પણ ત્હમે હજી માશીને મળ્યા નથી ખરું ? એા ઉભાં, એમને ઘણું કહ્યું પણ ‘ હવે ઘરડેઘડપણ મારે તે શાં કુદવાં ! ’ કહી ન આવ્યાં. ”

અરવિન્દ તરત જ માશી પાસે ગયો.

“ આવો, અરવિન્દભાઈ ! ઘણું દહાડે દેખાયા. આ તમારી લીલા. જુના દિવસો સાંભરે છે કે ? લીલુડી કહીને બોલાવતા તે ? ”

અરવિન્દને કાલેજના દિવસો—આ જ લીલાને રમાડતો, ખીલવતો, તે દિવસો—સાંભર્યાં. લીલા પાછી આનંદમાં આવી ગઈ હતી. નાના ભાઈ સાથે કુદતી હતી ત્યાં અરવિન્દ પાછો આવ્યો.

“ ત્હમને ગામડાંમાં કંટાળો નથી આવતો ? ”

“ ખીલકુલ નહી. ખેતર વગેરેના કામમાંથી પરવારનો નથી અને ત્યાં કંટાળો આવે એવું કાંઈ નથી. ”

“ ત્હમે ક્યાં સૂધી મુંબાઈ રહેવાના છો ? ”

“ હજી કાંઈ નક્કી નથી. ”

“ એ કેમ અને ? કેમ નક્કી નથી ? ”

“ કારણ ક્યારે જવું એનો આધાર ત્હારા ઉપર છે. ”

અરવિન્દ બોલતાં બોલી તો ગયો, પણ એમ થઈ ગયું કે ન બોલ્યો હત તો સાંઝે. લીલા એકદમ મુંગી થઈ ગઈ ને વિચારવા લાગી: ‘ મ્હારા ઉપર આધાર ? મ્હેં શું કર્યું છે ? મ્હેં કાંઈ બોલાવ્યા

નથી ! ઘરમાં બધાં એમની સાથે વિવાહ કરવાની વાતો કરે છે, પણ મ્હને ગમે છે ? લગ્ન ? ના, ના, એ તો એમની સાથે નહી. એમની સાથે લગ્ન કરી ગામડાંમાં પડી રહેવાનું ને ? વળી એ જુના વિચારના. જોને એમના વેશ. ન મળે પાટલુન કે ન મળે કોલર નેકટાર્થ. ના, ના, એ તો નહી ! ત્યારે ? ગમે તેમ હોય, પણ એમનો સ્વભાવ તો સારો. એમની સંગતનો કંટાળો આવતો નથી. પણ ‘ ત્હારા ઉપર આધાર ’ એમ કેમ બોલ્યા ? એમના મનમાં શું હશે ? ’

એટલામાં લીલાની માતા આવી પહોંચી અને સઘળાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. અરવિન્દને જોઈ માતા બોલી, “ તમે આવ્યા છો, તે ખબર નહી. હરકત ન હોય તો સાંજના ઘેર આવજો. ”

લીલા ને સઘળાં ગયાં. જતાં જતાં લીલાએ અરવિન્દ તરફ નજર કરી. અરવિન્દ વિચારમાં હતો એટલે લીલા સામું જોઈ શક્યો નહી. એક પગ બાંકડા ઉપર રાખી બેધ્યાનપણામાં કેકેવોક તરફ નજર રાખી ઉભો હતો. ત્યાં વસન્તે પાછળથી આવી ખભે લાથ મૂક્યો, અને ‘ ચાલ હવે, ભૂખ લાગી છે કે નહી ? લીલાના વિચાર કરે પેટ નહી ભરાય, ’ એમ કહી મેદાનીયા બહાર લઇ ગયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

હોટલમાં.

હોટલમાં એક નાના ઓરડામાં બન્ને મિત્રો બેઠા. બન્ને ખુરસી વચ્ચે ગોળ સફાઇદાર આરસનું ટેબલ હતું. સામે મોહિનીની છબી આકર્ષી રહી હતી ત્યારે બીજી બાજુ વિશાળ દર્પણમાં વસન્તલાલ પોતાની મુછો નિહાળી રહ્યામળતો હતો. ઉપર વિજળીનો પંખો પવન ઉરાડતો હતો, અને વિજળીના બે જોડકા દિવા એક ખુણામાં પ્રકાશ પાડતા હતા.

વસન્તલાલે સીગાર સળગાવી અને પીતાં પીતાં અરવિન્દને કહ્યું,
'તું મુંબઈ શા માટે આવ્યો છે તે કહે.'

'તું સમજ્યો નથી?'

'હું સમજ્યો છું, પણ મ્હારે ત્હારે મોઢે કઢાવવું છે.'

'કીક, કીક. બોલ ત્હારું શું કહેવું છે? તું શું ધારે છે?'

'હું? હું તો એ વિશે કાંઈ ધારતો જ નથી.'

'એટલે? તું વાત સમજ્યો તો છે ને? કે એમને એમ? મને ના પાડશે?'

'શા માટે ના પાડે? કારણ કાંઈ?'

'વસન્ત! વસન્ત! ના પાડી તો થઈ રહ્યું હો! હું ને એ અન્ને મરી ગયાં જાણજે.'

'મ્હને તો એમાં કાંઈ લાગતું નથી. ત્હારી વાત તો તું જાણે પણ એને તો તું નહીં તો બીજે.'

'વસન્ત! ત્હને તો કાંઈ અક્કલ જ નથી. લીલા એ બીજી જોવી નથી.'

વસન્તથી હસ્યા વિના રહેવાયું નહીં. અરવિન્દના ખ્યાલમાં લીલા એ બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં જૂદી જ સૃષ્ટીમાં વસતી હોય એમ હતું.

'વસન્ત! મ્હારે મન તો આ જીવન કે મૃત્યુનો પ્રશ્ન છે. એ વિશે મ્હેં બીજા કોઈને વાત કરીએ નથી ને કરવાનોએ નથી. અમે અન્ને જૂદાં જ માણસો છીએ અને એથી જ અમે એક બીજા સાથે જોડાયાં છીએ. વસન્ત! વસન્ત! મશ્કરીની વાત રહેવા દે ને ખરું કહે.'

'હું ખરું કહીશ એટલું જ નહિ પણ તું જાણતો નથી એવું પણ કહીશ, પછી કાંઈ? મ્હારી વાતમાં એક અદ્ભુતશક્તિ છે જેથી બીજાનાં મન પારખી શકે છે. એ ત્હારી તરફ છે.'

'શું કહે છે?'

'એ ત્હારાં વખાણ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ ખાતરી પૂર્વક કહે છે કે લીલા પરણશે તો અરવિન્દને જ.'

આજ જ લગ્ન થયાં હોય તેમ અરવિન્દને સંતોષ થયો.

‘તહારી વાઘફે કહ્યું ? હેં ! ના, ના, હોય નહિ. ખરે તહારી સ્ત્રી કોઈ દેવી જ છે, એમ મ્હને લાગ્યા કરે છે. બસ, મારે એટલું જ બોધ્યો છીયો.’ આટલું કહેતાં અરવિન્દ ઉભો થયો. એને ઉશ્કેરાયેલો બોધ વસન્ત બોલ્યો,

‘જરાક ધીમો પડ. બેસ, ખૂરશી ઉપર.’ પણ અરવિન્દે એ દરમિયાન આખા ઓરડામાં ચાર પાંચ આંટા માર્યા ને પછી બેઠો.

‘વસન્ત ! તું નથી સમજતો કે લીલાને માટે મ્હને શું શું થાય છે. મ્હારી લાગણી ત્હમે જેને રત્નેશ્વર કહો છો તે કરતાં વધારે તીવ્ર અને ઉંચી જાતની છે. પરમેશ્વરની કૃપાથી મ્હારા લાગ્યમાં એ સુખ લખ્યું હોય ને મળે તો મ્હારા જેવું કોઈ સુખી જ નહીં એમ માનું. લીલામાં જ માફ જીવન સમાયેલું છે. જેમ બને તેમ લગ્ન બહેલાં નક્કી થાય તો જ મને આરામ મળે.’

વસન્તે થોડી વાર વિચાર કરી કહ્યું,

‘અરવિન્દ ! તું ભૂજંગલાલને ઓળખે છે ?’

‘ના, એને આ વાતની સાથે શો સંબંધ છે ?’

‘એ તહારો હરીફ છે.’

‘હરીફ’ શબ્દની સાથે લીલા પારકી થતી લાગી. લીલા ગઈ એમ ટ્રાસકો પડ્યો. રૂવાટાં ઉભાં થયાં.

‘ભૂજંગલાલ, નામ તો સાફ છે. ભૂજંગલાલ ! સાપલાલ ! સાપની માફક એ જેને કરડતો હશે તેને ઘેનમાં તક્ષીન કરતો હશે. ભૂજંગની પેઠે એની પાસે મણી હશે. એ કોણ છે ?’

‘એ આપણી જ જ્ઞાતિનો છે. જગીરદાર, પૈસાદાર, ધનાઢ્ય છે, જે. પી. છે. ધણુંખરું સુરત રહે છે, પણ મહિનામાં બે ચાર વાર અહીં આવે છે. મુંબઈમાં એકે સોસાયટી એવી નહીં હોય જેમાં એ મેમ્બર નહીં હોય, એકે મીટીંગ એવી નહીં હોય જેમાં એને આમંત્રણ નહીં હોય. પુષ્કળ પૈસો છે, શરીરે ઉંચો, બાંધી દડીનો, ગૌર વદનનો છે,

ચશ્મા પહેરે છે, વાળ ઓળે છે, નાનો ચાંદો કરે છે, સાપની કાંચળી જેવી નેકટાર્થ નાખે છે, અર્ધા ઉઘાડા હાફકોટમાંથી જેકેટનો હીરાનો અછોડો દેખાય છે. એની બોલવાની ઢબ, એની હસવાની રીતથી ભલ-ભલા અંગર્થ જાય છે. ભલભલી સ્ત્રીઓ બે ઘડી એને જોઈ રહે છે. અમલદાર વર્ગ, શેઠિયાઓ, વિદ્વાનો, પેપરવાળાઓ બધા એના હાથમાં. એ હોંશીયાર છે, કેળવાયેલો છે. ટુંકામાં જ્યાં જાય ત્યાં જળ્યરી છાપ બેસાડે એવા છે !

અરવિન્દનાં હાજનં ગગડી ગયાં. ઢીલોટળ થઇ ગયો. મુંઝોજ રહ્યો.

‘ગઇ ફેરા તું એમને એમ અચાનક ચાલી ગયો ત્યાર પછી એ અહીં આવ્યો છે ને વારંવાર લીલાને મળે છે. લીલાની માને પણ એને માટે સારો અભિપ્રાય છે.....અરવિન્દ! આમ ગભરાઇ જવાતું હશે કે? એવા તો પંદર જણા આવે તેથી તું નહીં ફાવે એમ નહીં.’

‘વસન્ત! પણ તું દર વખત કહે છે કે આ રજામાં કાઠીયાવાડ આવવું છે, પણ તું આવતો જ નથી. આ ફેરી ત્હને સાથે લઇ ગયા વિના રહેવાનો નથી.’

‘આવીશ, ભાઈ, આવીશ. આ દુનિયામાં જ્યાં જોઇએ ત્યાં સ્ત્રીની પંચાત. કહેવાય અખળા, પણ આખો સંસાર એ ચલાવે છે. હું પોતે પણ એવા મંકટમાં આવી પડ્યો છું અને એનું કારણ પણ સ્ત્રી છે. હવે મ્હારે ત્હારી સલાહની જરૂર પડી છે.’

‘શા માટે?’

‘સાંભળ. ધાર કે તું પરણ્યો છે, તું ત્હારી વહુને ખરા જીગર-થી ચાલ્ય છે, આમ છતાં સંસારમાં કોઇ વખત બીજી સ્ત્રીમાં ફસાયો.’

‘માફ કર! હું સમજી શકતો નથી. પોતાની સ્ત્રીને ખરા જીગર-થી ચાહવી ને બીજી સ્ત્રીનો મોહ, એ બને જ. કેમ? પૂરેપૂરા સંતોષ-થી ખાધા પછી દુધપાક પુરી મ્હો આગળ મુકે તો પણ ખાવાની રૂચી થાય જ કેમ?’

‘એમ કેમ ? કોઈ વખત ગરમાગરમી લજ્યાં કે એવી જ આકર્ષક વસ્તુ હોય તો મન રહે ખરું ?’

‘એટલો હૃદય ઉપર કાણુ ઓછો. લાગણી ત્હમારે તાબે નહી પાણુ ત્હમે લાગણીને તાબે.’

‘હું મશ્કરી કરતો નથી. જનસમાજમાં તમારે અનેક કર્તવ્યો કરવાનાં છે, અનેક સંસ્થામાં કામ કરવાને અંગે કોઈ બુદ્ધિશાળી નમ્ર યુવતિના પ્રસંગમાં આવ્યા, ત્હમારી પત્ની કરતાં ત્હેમાં કાંઈક વિશેષતા જીવો, ત્હમારા જીવનનાં કર્તવ્યોમાં સહાયભૂત થાય એમ લાગે તો પછી શું કરવું ? એક જીની રૂઢીને વળગી જેની સાથે ત્હમને આનંદ ન પડતો હોય એવો ભાર વીંટાળી ફરવું કે કુટુંબની, લોકની દરકાર ન કરી નવું જીવન ગાળવું ?’

‘માફ કર, મ્હારે ત્હારા વિચારો નથી જોઈતા. સંસારમાં એમ તો અનેક સ્ત્રીપુરૂષો સંબંધમાં આવે ને આવવાના. જેનાથી આજ સંતોષ તેનાથી કાલે અસંતોષ. એતો છેડો ન આવે ને સોસાયટીનું બંધારણ તૂટી જાય. એવી Individual freedom—વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય લાભને બદલે નુકશાન કરે. પછી પશુતા અને માણુસાઈમાં ફેર શો ? એ વૃત્તિ કબજે ન રહે તો પછી અસંતોષ વધે. એ નલાવવા, સુખ માનવા, સુખ કાઢવા, વૃત્તિઓને કબજે ન રાખવાની ટેવથી જ પશ્ચિમના દેશોમાં સ્નેહલક્ષ્મ, સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મ છતાં આટલા છેડાછટકા થાય છે. ત્હમારા કહેવામાં કાંઈ વળુદ નથી. એ તો લાગણીઓ જેમ દોરાવે તેમ દોરવાવું. કવિઓ—સ્વર્ગીય સ્નેહના વકીલો ગમે તેમ કહે, પણ અન્તે એમાં દુઃખ જ છે. એમ હોય તો સ્નેહ શાનો ? એક વસ્તુને ત્હમે અત્યંત આદરતા હો તો પછી ખીજીને ચલાવાય જ શી રીતે ? એ તો મોહ !’

‘પણ એવું નીકળે તો ?’

‘એવાની તરફ મારી લાગણી નથી. પુરૂષ કે સ્ત્રી લાગણીથી દોરાઈ સંયોગવશાત્ ભૂલ કરે પણ ભવિષ્યમાં પ્રભુનો ભય રાખી, સંસાર-

ની સરળતા સાચવવા સત્યપંથે ચાલવા પશ્ચાત્તાપ કરી નિશ્ચય કરે તો પતિતપાવન પરમેશ્વરની આજ્ઞા મુજબ એને ક્ષમા આપવી, એનું જીવન સુધારવા તક આપવી. પણ તમે કહો છો તેમ થવા તો ન જ દેવાય. એકાદ કોઈ મહાત્મા સ્વર્ગીય સ્નેહને લીધે કે એવા જ કારણથી પરિણીતાને ત્યજી અન્યની સાથે સંબંધ બાંધે, પણ તેથી જનસમાજને એ દષ્ટાન્તરૂપ નથી—ન થવું જોઈએ.”

‘ત્યારે મન તો લગ્ન શિવાય બીજો સ્નેહ હોઈ શકે જ નહી.’

‘ના, અને તે પણ સત્ય પૂછાવો તો એક જ વાર. પત્ની છતાં, સાથે વર્ષોનાં વર્ષો ગાળ્યાં છતાં, કેવળ લાગણીથી દોરાઈ અન્ય સાથે સંબંધ બાંધવો એને સ્નેહ કેમ કહેવાય ? એ પ્રભુના ફરમાનનું, નીતિના નિયમનું અપમાન છે.’

પ્રકરણ ૮ મું.

આ કે તે

લીલાને અઢારમું વર્ષ ખેસી ગયું અને વયની સાથે સૌંદર્ય પણ ખીલ્યું હતું. ન્યાત જાતમાં, પાર્ટીમાં, મીજલસમાં, ગરબામાં લીલા તરફ બે ઘડી બધાં જોઈ રહેતાં. એની બન્ને બહેનોથી લીલા વધારે ખુબસુરત છે એમ લોકમત હતો. મોટી વયની કન્યા માટે જ્ઞાતિબંધનને અંગે યોગ્ય વર ખોળવાની ઘણી મુશ્કેલી હોય છે. જ્ઞાતિબંધનના બંધ નબળા પડવા માંડ્યા છે, પરંતુ હજી તૂટે એમ નથી—તોડવાની હિમત નથી—તોડ્યાથી ઉત્પન્ન થતી કેટલીક અગવડો સહન કરવાનું બળ નથી. આ ઉપરાંત પરણાવવાને બદલે પરણવું દાખલ થતું નથી. કન્યાઓને કેળવાય, મોટી કરાવાય પણ આખરે પરણાવવાની, એમની જરાયે સંમતી ન લેવાની, એટલે પરિણામે ઘણી વાર કન્યાને—સ્ત્રીને સોસવું પડે છે. સંયોગો, શક્તિ અને હિંમતના પ્રમાણમાં જ પુત્રીઓને કેળવાય,

લગ્નની ઉમર વધારાય અને વર ખોળવામાં આવે તો જ હાલની સ્થિતિમાં કન્યા સુખી થાય. લીલાના સદ્ભાગ્યે એનાં માતા પિતા સુધરેલા વિચારનાં હતાં એટલે જ લીલાને કાંઈક સ્વતંત્રતા હતી. પરંતુ આ સ્વતંત્રતા એને દુઃખકર થઈ પડી. લીલાને બાલ્યાવસ્થાથી અરવિન્દ પરિચિત હતો. કુટુંબમાં અરવિન્દ ભવિષ્યનો જમાઈ મનાયો હતો, અને અરવિન્દ અચાનક મુંબાઈમાંથી જતો રહ્યો ત્યાંસુધી સર્વ એમ જ માનતાં કે લીલા અરવિન્દને જ વરશે. અરવિન્દ ગયો અને દુનિયાંથી નાટકની ભૂમિ ઉપર ભૂજંગલાલ આવ્યો. જે સ્થાન અરવિન્દે લીધું હતું તે સ્થાન ભૂજંગલાલે લીધું.

જે સમયે અરવિન્દ મુંબાઈમાં હતો અને વારંવાર આ કુટુંબમાં આવતો જતો, લીલાને મળતો તે વખતે કુટુંબનાં સર્વ જનો ‘લીલા-અરવિન્દ’ અરવિન્દ-લીલા’ ની જોડીની વાતો કરતાં નેમશ્કરી કરતાં. લીલાનો પિતા તો અરવિન્દ જેવો સુપાત્ર વર લીલાને મળવા માટે પ્રભુનો ઉપકાર માનતો, પરંતુ લીલાની માતાને અરવિન્દ પ્રત્યે સદ્ભાવ નહોતો. એ ચોખ્ખે ચોખ્ખી ના તો કહી શકતી નહી પણ ‘હજી વાર છે,’ ‘લીલા હજી બાળક છે,’ ‘થઈ પડશે’ એમ બહાનાં કાઢી વિવાહની વાત અળસાવતી. ખરૂં પૂછાયો તો આ માત્ર બહાનાં હતાં. અરવિન્દને બદલે ક્રાઈ દેખાવડો, દમામવાળો, ફેશનેબલ, સોસાયટીમાં જતો આવતો પૈસાદાર વર હતો તો તે જ દિવસે લગ્ન કરવા લીલાની માતા તૈયાર થાત. આમ લીલાના વિવાહ અંબધી ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં ‘અરવિન્દ’ એકાએક ચાલ્યો ગયો અને લીલાની માતાએ દેવને દીવા કર્યા. એને ના કહેવાની પીડા પતી એમ લાગ્યું. આજ અરસામાં ભૂજંગલાલનો પરિચય થયો ને બંનેની સરખામણી થઈ અને ભૂજંગલાલનું ત્રાજવું ભારે થયું.

અરવિન્દ થોડાંબોલો હતો. એને ડોળ દમામ ગમતો નહોતો, આ જ સદ્ગુણો દુર્ગુણો લેખાયા. પૈસાના મદે અભિમાન આવ્યું છે એટલે બીજાની સાથે બોલવામાં હિલુપત માને છે એમ લાગતું.

ગામડાના રહેવાશીને, ખળદ, બેંસ, ગાયમાં ઉછરેલાને શહેરના રીત-રીવાજ ક્યાંથી આવડે ? જંગલી જેવો જ હોય એમાં શી નવાઈ ? એમ ઉદ્ગારો નિકળતા. અરવિન્દ દરેજાજ આવતો, કુટુંબનાં સઘળાં માણસો સાથે બોલતો, વાતો કરતો, પરંતુ લીલાનું માથું કરતાં સ્વીકારાશે કે કેમ એ શંકાથી ખંચકાતો. અરવિન્દની આ આનાકાની, અપશંકા, આ અભિમાન મોટા કુળના ગર્વને લીધે છે એમ ધારવામાં આવી.

આથી ઉલટું ભૂજંગલાલ એકદમ પસંદ પડી ગયા. દ્રવ્યવાન હતો, બુદ્ધિશાળી હતો અને પોતાના જેવું જ ઉંચું કુળ હતું. ભૂજંગલાલ ન્યાં જતો ત્યાં માન પામતો. એની વાતમાં રસ હતો, એના હસવામાં મોહ હતો, એના ચહેરામાં-એની દરેક હિલચાલમાં આકર્ષણ હતું. અરવિન્દ અને ભૂજંગલાલમાં કેટલો ફેર ! ભૂજંગલાલ જેવો જમાઈ મળે પછી શી વાત ! પરંતુ ન્યાં સૂધી લગ્ન થયું નથી ત્યાં સૂધી કાંઈ જ નહીં માની, લીલાની માતા ભૂજંગલાલનું નક્કી કરવા તલપાપડ થઈ રહી હતી, અને એની ચિંતામાં વધારો કરવા જ અરવિન્દ પાછો આવ્યો.

લીલા સાંજના દરેજાજ બેંડસ્ટેન્ડ કે ચોપાટી ફરવા જતી અને એટલા જ માટે પોતાના ઓરડામાં જઈ વાળ ઓળી, લુગડાં પહેરી નીચે ઉતરી. દાદરનું છેલ્લું પગથીયું ઉતરે છે ત્યાં નોકરે ખબર આપી “અરવિન્દ કુમાર આવ્યા છે.”

લીલાના પિતા ઓરડામાં કાંઈ લખતા હતા અને લીલાની માતા ધરકામમાં રોકાઈ હતી.

લીલાના મગજમાં ચોપાટી, બેન્ડસ્ટેન્ડ, ભૂજંગલાલ ભમતાં હતાં. અરવિન્દના નામે તાર તોડ્યો અને મગજ અસ્વસ્થ થઈ ગયું. અરવિન્દ, ભૂજંગલાલ, આ બેમાંથી કોને ના કહેવી ? અરવિન્દ ! કોણ જાણે કેમ મ્હારા હૃદયને ગમે છે પણ ભૂજંગલાલ મ્હારી દૃષ્ટિને ગમે છે. હૃદયને ગમે તે રાખું કે નયનને ગમે તે રાખું ?

આંખને ગમે તે હૃદયને ગમે એ કહેવત ખોટી છે ? ના. તો હૃદયને ગમે તેને ના કહું તો ? હું એકલી જ મળું ? ન જ મળું તો શું ? આ ઘણીએ ના કહેશે, પણ એમને જોઈ તો ખરી. હું એમને ચાહતી નથી, એ મ્હને ગમતા નથી, એ વાત ખોટી છે છતાં કહેવી પડશે ? હું ખીજને ચાહું છું એમ કહું ? ખરે, અમ ખીનઅનુભવી છોકરીઓને સ્વતંત્રતા ન જ આપવી જોઈએ. અમને શું ગમે છે ? શા માટે ગમે છે ? તે અમે પોતે વિચાર કરી શકતાં જ નથી. એ કામ તો માઆપનું જ. પણ હવે શું થાય ? ”

લીલાનો એક હાથ દાદરના કઠેરા ઉપર હતો ને ખીજે હાથ ગાલે અડકાડી દાદર પાસે જ ઉભી રહી હતી, ત્યાં અરવિન્દ આવ્યો. અરવિન્દ ઉંચો, કદાવર, સોહામણો હતો અને એને જોતાં જ, એની દષ્ટિ પડતાં જ, લીલાના હૃદયમાં અલૌકિક ઝણઝણાટ થયો. અરવિન્દ લીલા મુંગાં મુંગાં ઉપર ગયાં અને બેઠાં.

‘લીલા ! ખ્હાર જતી હતી ? હું કાંઈ વહેલો આવ્યો ખરો ?’

‘ના, ના.’

‘મ્હારે એકલાં જ મળવું હતું અને આજ પ્રસંગ આવ્યો.’

‘આ હમણાં જ આવશે.’

‘ફિકર નહિ. લીલા, મયદાનીઆમાં જ મ્હેં કહ્યું હતું કે મ્હારે કેટલાક દિવસ રહેવાનું થશે તે નક્કી નથી, એનો એક આધાર ત્હારા ઉપર છે.’

અરવિન્દે લીલા સામું જોયું. અન્નેની નજર ક્ષણવાર મળી અને અન્નેનાં હૃદય માર્મિક વાત સમજ્યાં. ખીજ જ પળે લીલાએ નીચું જોયું અને ટેબલ ઉપર પડેલા ફલાવર પોટમાંથી ધ્રુલની પાંખડી તોડી મસળવા લાગી.

‘લીલા ! હું ખરું કહું છું. મ્હેં ઘણા મહિના વાટ જોઈ; હવે મ્હારું ધૈર્ય નથી રહેતું. આ પાર કે પેલે પાર. આજ ત્હારા હાથની પ્રેમની માંગણી કરવા આવ્યો છું.’

અરવિન્દ આટલું જ બોલી લીલાના ઉત્તરની રાહ જોતો-પોતાના શબ્દોની શી અસર થાય છે તે જોતો બેસી રહ્યો.

લીલાની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ. એ ઉંચું તો જોઈ શકી જ નહીં પણ હાલીયાલી પણ ન શકી. અરવિન્દ બાહ્યાવસ્થાથી માતાપિતાએ આપેલું આશાસ્થાન પોતાનું થશે એ વિચારે લીલાનું હૃદય ડોલવા લાગ્યું. એના આનંદનાં મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં. અરવિન્દ આમ માગણી કરશે અને એ માગણીની એના હૃદયમાં આવી ચંદની છવાશે એમ લીલાને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. પણ આ અસર એક પળવાર જ ટકી. પીસ્તોલના ધડાકા સાથે પડદો ચીરાઈ બીજો દેખાય, એક ફીલ્મ ખસી બીજી ફીલ્મ આવે તેમ અરવિન્દ-પ્રત્યક્ષ અરવિન્દની આગળ અને લીલાની નજરે ભૂજંગલાલની મૂર્તિ ખડી થઈ. ભૂજંગલાલ માનસિક દૃષ્ટિમાં હતો, અરવિન્દ કરતાં ભૂજંગલાલનું મોહક વદન, ભૂજંગલાલની સ્નેહભરે આંખો લીલાને ઢીલી બનાવવા બસ હતી. લીલાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં અને નીચે મ્હોંચે પણ દૃઢ ચિત્તે બોલી.

‘એ નહીં બને, ક્ષમા કરો.’

જે લીલા એક પળ પહેલાં પોતાની હતી, જેનું સ્પર્શસુખ પોતે માનસિક સૃષ્ટિમાં ભોગવતો હતો, તે જ લીલા અને પોતાની વચ્ચે વિશાળ સમુદ્ર હોય, એ લીલાને સ્પર્શ કરવો, એ લીલાનું નામ દેવું, એને એકાન્તમાં મળવું, એ પણ પાપ છે એમ અરવિન્દને લાગ્યું.

“હું જ મૂર્ખો !” એટલું બોલી અરવિન્દ નીચે ઉતર્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

બે હરીફ.

અરવિન્દ દાદર ઉપર પગ મૂકે છે ત્યાં લીલાની માતા સામેના ઓરડામાંથી આવી. એક જ પળમાં લીલાના ઓરડામાં, અરવિન્દ તરફ નજર કરી, સઘળી વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગઈ. લીલા ખ્હાર આવી. અરવિન્દે પ્રણામ કર્યા. લીલાને જોતાં જ તે મનમાં બોલી:

‘હાશ. ના પાડી લાગે છે.’

જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી એમ ડોળ કરી અરવિન્દ સાથે કાઠીયાવાડની જગીરની વાત કરવા લાગી. ભોજો અરવિન્દ દેખીતા વિવેકમાં ફસાયો અને અંતરનો શોક વિસરી વાતમાં પડ્યો. લીલા પાસે જ ઉભી હતી, પરંતુ રાખ્દ સરખો ઉચ્ચારતી નહોતી. હરેક ખ્હાને હસતી, એના સામું જોતી, તે લીલા આજ મુગી મુગી નીચું મ્હોં રાખી ઉભી જ રહી હતી.

લીલા હજી ન આવી એમ વાટ જોતી થાકી ખખર કાઢવા એની ખ્હેનપણી વિનોદ આવી. વિનોદને પરણ્યાને થોડા જ મહિના થયા હતા. તે શરીરે પાતળી હતી. ક્ષણે ક્ષણે ઉશ્કેરાઈ જતી અને રસિક નવલકથાઓની શોખીન હોવાથી એનું જીવન પણ વિલાસમય હતું. નાનપણથી વર, સાસરું, પરણવું એ જ વાતનો વિષય હતો. પરણવા જેટલી ઉત્સુક હતી તેટલી જ ઉત્સુક પોતાની સખીઓને પરણેલી જોવા ચાહતી. ભૂજંગલાલ જ લીલાને યોગ્ય છે, એમ તેને લાગતાં વાતોમાં પણ તે ભૂજંગલાલના ગુણ ગાતી અને અરવિન્દને તો જ્યારે દેખે ત્યારે મશ્કરીમાં જ ઉડાવતી. સ્વતંત્રતામાં ઉછરેલી અને જીભની છૂટી એટલે તેને જરાપણ સંકોચ આવતો નહીં અને અરવિન્દની નજરમાં પોતે નાલાયક છે, હલકી છે, એમ લાગવાથી બંને વચ્ચે

અંતર વધ્યું હતું, અને વાત પણ સાચી હતી. અરવિન્દને વિનોદ માટે માન નહોતું એટલું જ નહિ પણ તેને માટે બહુ જ ખરાબ અભિપ્રાય હતો. વિનોદનું જીવન જ વિનોદમય હતું. ક્ષણભર મોજ, ખાતું, પીતું અને સંસારસુખ ભોગવવું એ શિવાય બીજું શું કરવાનું છે ? એ એનો પ્રશ્ન હતો. ક્ષણિક જીવનમાં ક્ષણિક યુવાવસ્થાના આનંદ ન ભોગવીએ તો પછી ભોગવવા ક્યારે ? આ એના જીવનનો હેતુ હતો.

અરવિન્દને જોતાં જ બટકબોલી વિનોદ બોલી, ‘ઓહોહો ! અરવિન્દકુમાર ! આ નર્કાપુરી વગર ચાલ્યું નહીં કે ? નહોતા આ-વવાના તે ક્યાંથી આવ્યા ? આ નર્કાપુરી સ્વર્ગ ખતી ગઈ કે તમે બગડ્યા ?’ આટલું બોલી વિનોદ લીલા સામું જોતી ખડખડાટ હતી.

‘વિનોદ બહેન ! આટલે વર્ષે મારા શબ્દ મૂલને સંભારી આપો છો તે તમારો ઉપકાર ! ખરે એ શબ્દ જખરી અસર કરી હો !’

‘તો ! હું તો દરેકે દરેક વાત ધ્યાનમાં રાખું છું. સમજ્યા ? કેમ લીલા ! વાટય જોવડાવીને આવી નહિ ? મયદાનીઆમાં ગઈ હતી ?’

એ સખીઓ વાતમાં પડી અને અરવિન્દ ઉડવા જતો હતો ત્યાં લીલાની માતા બોલી,

‘અરવિન્દ ! મુંબાઈમાં ક્યાં સૂધી રહેવું છે ? બહુ વખત નહિ રહેવાના હો. તહમારી જગીર તમારા વિના સૂતી પડશે, કેમ ખરું ને ? વળી તમે ત્યાંના ઝોનરરી માજીસ્ટ્રેટ પણ છો ને ?’

‘ના જી. એનું તો મહેં રાજીનામું આપી દીધું છે. હું અહીં થોડા દિવસ રહીશ.’

એટલામાં એ ચાર જણનાં પગલાં સંભળાયાં અને લીલાનું બેન્ડ-સ્ટેન્ડ ઘરમાં જ થયું.

આ આવનારાઓમાં એક તરફ લીલા, વિનોદ અને લીલાની માતાની નજર હતી. એને જોતાં જ વિનોદ-પરણેલી વિનોદનું હૈયું ઉછળવા લાગ્યું, આંખો વિશાળ થઈ, મો મલકાયું. લીલાનો હૃદય-માંથી સંતાપ ગયો, પણ તેને બદલે શરમ સ્પષ્ટ દેખાઈ. એની આંખો

નીચી નજરે એ મૂર્તિને જોવા લાગી. અને લીલાની માતા તો ઘડીમાં અરવિન્દ તરફ તો ઘડીમાં એની તરફ જોઈ સરખામણી કરવા લાગી.

અરવિન્દને તરત જ લાગ્યું કે એજ ભૂજંગલાલ હોવો જોઈએ. અરવિન્દ દુશ્મનને પણ અન્યાય કરે એવો નહોતો. ભૂજંગલાલને જોતાં જ-એને પોતાની જાત સાથે સરખાવતાં જ લાગ્યું કે ભૂજંગલાલ દેખાવે એવો હતો કે સ્ત્રીજાતને પ્રિય થઈ પડ્યા વિના રહે જ નહી. ઉંચો, ખાંધી દડીનો, ગૌર વદનનો, માંસલ શરીરનો, મોહક ચહેરાનો ભૂજંગલાલ નેત્ર અને હૃદયને ઠારે એમ હતો. એનો ડ્રેસ, એની વાળ ઓળવાની છટા, એની ઘડીયાળનો અછોડો, એનો રૂમાલ, એનો કફ, કાલર એના સૌંદર્યમાં વધારો કરતા હતા. ઇશિકી જવાનને બદલે એક હોંશીયાર, બુદ્ધિશાળી, રાજકુમારમાં ખપી જાય એવો હતો. ભૂજંગલાલે વિનોદ-લીલાને નમસ્કાર કર્યા. અરવિન્દ પોતાના હરીફ અને લીલાના ચહેરા સામે જોતા ઉભો રહ્યો, એટલામાં લીલાની માતાએ આવી એકબીજાની ઓળખાણ કરાવી.

‘ અરવિન્દ ! આ ભૂજંગલાલ ! ’

‘ ભૂજંગલાલ ! આ અરવિન્દ ! ’

તે બન્નેએ શેકહેન્ડ કર્યા.

‘ અરવિન્દ ! હું તમને આવ્યો તેવામાં જ મળવાનો હતો, પણ એટલામાં તો તમે આલ્યા ગયા. ’

ભૂજંગલાલના આ શબ્દ વિનોદને કાને પડ્યા અને અરવિન્દને ચ્હીડવવામાં આનંદ માનતી વિનોદ બોલી ઊઠી—

‘ અરવિન્દ કુમારને શહેરમાં રહેતાં કાઠીયો ચ્હડે છે. આ નર્કપૂરી લાગે છે. એમને તો ગામડું એ જ સ્વર્ગ લાગે છે. ’

ભૂજંગલાલે વિનોદ તરફ જોયું, સ્હેજ સ્મિત હાસ્ય કર્યું ને અરવિન્દને કહ્યું:

‘ ત્યારે તો સામાન્ય રીતે ગામડાનું જીવન ગમે છે એમ ને ? એ નિરસ, નિર્ઘમી નથી લાગતું ? શિયાળામાં તો લાગતું જ હશે. ’

‘ એવું કાંઈ જ નહીં: નિશ્ચયી ને નિરસ લાગે, તે તો શહેરમાં પણ એજ.’

આમ વાતો ચાલી. આ વાતોમાં વિનોદ, ભૂજંગલાલ અને માતાને રસ પડતો. લીલા ભૂજંગલાલને ચલાતી, પણ પોતાના પ્રિય અરવિન્દને વિનોદ સ્વીકૃતી તે જરાયે ગમતું નહિ. અરવિન્દને જવાનું મન હતું, પરંતુ એ એટલા નબળા મનનો હતો કે જવાની રજા માગતાં પણ ગભરાતો. એટલામાં લીલાનો પિતા અંદર આવ્યો, અને એકદમ અરવિન્દ પાસે ગયો. ‘ઓહો! અરવિન્દ! તલમે ક્યારના આવ્યા છો? મ્હને કેમ કહેવરાવ્યું નહીં? મારા રૂમમાં આવવું હતું. મ્હને ખબર જ નહીં. તમે આવ્યા તે ઠીક થયું. આજ અહીં જ રહે જો.

લીલા પોતાના પિતાના સામું જ બેઠ રહી હતી. એક વખતના પ્રિય અરવિન્દને પિતાને આમ સ્નેહથી બોલાવતા બેઠ વિચાર કરવા લાગી: ‘ પિતા એમ માને છે કે હું અરવિન્દની થઈશ! અરેરે! મ્હારી ના કહેવા પછી પિતાનો આ સત્કાર એમને કેવો લાગતો હશે! ભૂજંગલાલને ના કહું, બૂલ સૂઝાઈ?’ આ વિચાર કરે છે ત્યાં હૃદયમાં પવિત્ર વિચાર આવતાં સંતાન, પાપવૃત્તિ યગવાન થાય તેમ ભૂજંગલાલ આવ્યો ને લીલાની નજરેથી—હૃદયમાંથી અરવિન્દ ખસી ગયો.

આવતા અકવાડીયામાં સંગીત પ્રાર્થી છે એ વાત ચાલી. ‘લીલા! એ સંગીત પાર્થીમાં આવશે ને?’ આટલા શબ્દ અરવિન્દને કાને પડ્યા. અરવિન્દને હવે અહીં રહેવું એ ભારે થઈ પડ્યું. જેને માટે સ્વર્ગ છોડી નર્કપૂરીમાં આવ્યો હતો, જે આશાને લીધે જીવન હતું તે આશા નષ્ટ થઈ—તે લીલાએ ના કહી—પછી પોતાની જ સન્મુખ પોતાની પ્રિયને અન્યની સાથે હાસ્યવિનોદ કરતી કેમ બેઠ શકાય? જતાં જતાં અરવિન્દે પાછું જોયું. લીલા અને ભૂજંગલાલ વાત કરતાં હતાં, હસતાં હતાં અને ત્હેની સામું જતાં હતાં. શકિત હૃદયને એમજ થયું કે એ ત્હેને બનાવતાં હતાં. ભૂજંગલાલ તો બનાવે, પણ લીલા! એક વખતની પ્રિય લીલા, ત્હેને ચાહનારી લીલા પણ બનાવે! કાણ સાચું? શું સાચું?

પ્રકરણ ૧૦ સું.

ભૂજંગલાલ.

ભૂજંગલાલે ગૃહજીવનનો ખીલકુલ અનુભવ લીધો નહોતો. એમના મનથી તો ઘર એ એક જાતની બેડી હતી. મરજીમાં આવે ત્યારે અને ફાવે ત્યાં ફરવું, એ જ ઉચ્ચ જીવન માનતો. અને દુર્ભાગ્યે સંયોગો પણ એવા જ મળ્યા હતા. ભૂજંગલાલની માતા નંદા યુવાવસ્થામાં અત્તરભરી રહેતી, એક એક કીમતી સાળુ રોજ બદલતી, રસ્તામાં જતાં ઉંચા અત્તરથી ચોગરદમ સુગંધ ફેલાવતી, અને અનેક ભમરા એ સુગંધથી આકર્ષાઈ ફરતા. ભૂજંગલાલનો જન્મ થતાં જ પતિ ગુજરી ગયા અને અઢળક પૈસાનાં નંદા શેઠાણી સ્વતંત્ર માલીક થયાં. વૈધવ્યનાં ચાર વર્ષ શોક પાળ્યો—ખૂણો પાળ્યો, કાળો પોશાક અને સાત્વિક ખોરાક રાખ્યો. સમય જતાં પુત્રને ઉછેરવા, પુત્રમાં પતિનો આત્મા માનવા ચાર સહીયરો—પાડપાડોશીઓએ કહ્યું. ખરતાં આંસુ અને ધડકતે હૃદયે નંદાએ શોક મૂક્યો અને કમાનરૂપ મન ખીજે છેડે જઈ બેઠું. બહાર ફરવા હરવા લાગ્યાં. પૈસાને લીધે બા, બા થવા લાગ્યાં, ખુશામત પ્રિય થઈ પડી. મંદિર, દેવદર્શન અને લગ્ન, પાર્ટીમાં ધીરે ધીરે જવા માંડ્યું.

સોસાયટીમાંથી નિમંત્રણ આવવા લાગ્યાં, આગ્રહ થવા લાગ્યો અને નંદા હવે નિશ્ચિત ફરવા હરવા લાગ્યાં. વૈધવ્યનો પણ ફેશનેબલ ડ્રેસ પહેરવા માંડ્યો. સોનાની નાજુક બંગડીયો, કાળો કિંવા સાવ સફેદ સાલ્વો, ઉંચી ફલાલીનની ચોળી, તે ઉપર દોઢસો રૂપીઆની શાલ, પગમાં કાળા મુખમલના બૂટ, હાથમાં પૈસાની મુખમલની બેગ એ નંદાનો વૈધવ્યનો પોશાક હતો. ભૂજંગલાલને માટે અનેક સારા ખોટા પુરૂષને મળતાં, પૈસાના મદમાં ગમે તેમ બોલતાં અને સઘવા વૈધવ્ય બોગવતાં હોય તેમ જનસમાજને લાગતું. ભૂજંગલાલને કેળવવા માસ્તરો રાખ્યા હતા. નિશાળે જતા લાઇને પાણી પાવા,

ખાવાનું ખવડાવવા એક માણસ નિરંતર પાસે રહેતો. એ જાતે ગરાસીયો હતો, યુવાન હતો, સહેલાણી હતો. ગાડીમાં જતાં જતાં, નિશાળે એ વાગ્યે છૂટીમાં, સાંજના ઘેર આવતાં ગાડી જૂદે જૂદે રસ્તે હંકાવતો અને ભૂજંગલાલને મુંબઈનો અનુભવ આપતો. ભૂજંગલાલનો પિતા નહોતો, પણ મુંબઈમાં ભણેલા તેમજ અભણ હજારો શેઠીયા પૈસાદાર છે, જેઓ છોકરાં બગડી ન જાય માટે માણસો રાખે છે, ગાડી કિંવા મોટરમાં નિશાળે મૂકવા મોકલે છે. તે જે માણસો રાખે છે એ જવાબદારી પણ ન સમજે તેવા, હલકા, ઓછા પગારના માણસો રાખતા હોવાથી, આટલી દેખીતી કાળજી છતાં ખીયારાં છોકરાંનાં જીવંત બરબાદ જાય છે. તહેમના હૃદયમાં અનીતિનાં ખીજ વવાય છે. ભૂજંગલાલનું પણ એમ જ થયું. મળ માતાના સંસ્કાર પડેલા તેમાં સ્વતંત્ર જીવન અને હલકી સંગત પછી પૂછવું શું ?

ભૂજંગલાલ જેમ તેમ કરતાં કોલેજ સુધી પહોંચ્યા. સોસાયટીમાં ખપાવું હોય, એના લાભ લેવા હોય તેટલા માટે પણ લાલમાં કોલેજના શિક્ષણની જરૂર છે, અને ભૂજંગલાલે તે શિક્ષણ લીધું હતું. ખાનદાન કુટુંબ, જાગીરદાર એટલે ‘કેટેટકાર’ માં દાખલ થયા હતા, અને જરૂર પડે લશ્કરી નોકરીમાં સરકાર તરફથી લાજર રહેવા ફરમાન આવતું. સુરતમાં જાગીર સંભાળવી એમને પસંદ નહોતું, મુંબાઈનો મોહ હતો. કોલેજ જીવનમાં મોહમયી મુંબાઈએ જાળ પાથરી હતી એટલે મુંબાઈ-મુંબાઈનાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. આખરે માતાને સમજાવી મુંબાઈ આવ્યો ! ક્યાં સુરત અને ક્યાં મુંબાઈ ! ભૂજંગલાલને મુંબાઈ-અલખેલી મુંબાઈ, ઇંદ્રપુરી કરતાં પણ સરસ લાગે એમાં શી નવાઈ ! નહિ, નહિ, પણ થોડીએ લાજ કાઢતી, આંધું ઓઢતી, મર્યાદા રાખતી, પુરૂષ વર્ગ સાથે ન બોલાય એમ માનતી સુરતની સ્ત્રીઓ ક્યાં અને સોસાયટીમાં, પાર્ટીમાં, મોટર, ગાડી, બેન્ડસ્ટેન્ડ કે ચોપાટી ઉપર વિના સંકાયે હરતી ફરતી, ‘અપ ટુ ડેટ’ ફેશનનાં કપડાં પહેરતી, ગમે તેની સાથે નિડરતાથી વાત કરતી મુંબાઈની

સુંદરીઓ ક્યાં ? મુંબાઈ આવતાં જ એ સુપ્રસિદ્ધ ક્લબો, સંસ્થાઓનો મેમ્બર થયો. એ મેમ્બર થતાં જ આમંત્રણપત્રો આવવા મંડ્યા, અને મહિના માસમાં અનેક લલનાઓના પ્રસંગમાં આવ્યો. પોતે બુદ્ધિશાળી, શરીરે સૌંદર્યવાન, કપડાંમાં ઠીકઠીક અને બોલવામાં, સભ્યતામાં ચતુર એટલે ભૂજંગલાલ સર્વમાં પ્રિય થઈ પડ્યો. ભૂજંગલાલ વિનાની પાર્ટી સુષ્ક, નિરસ લાગતી. સુરત, રડતી સુરત જ લાગ્યું, અને મોહમયી મુંબાઈ અલબેલી મુંબાઈ જ લાગી. ભૂજંગલાલે આવતાંની સાથે જ નિમિત્ત કહાડી જ્ઞાતિનું સંમિલન કર્યું અને તે દ્વારા સ્વજ્ઞાતિમાં જાણીતો થયો. મુંબાઈમાં પોતાની જ્ઞાતિનાં કોણ કોણ છે તેથી વાકેફ થયો અને તે જ દિવસે લીલા નગરે પડી. ક્લબમાં અને ઘણી વાર લીલાને ત્યાં જ ભૂજંગલાલ લીલાને મળતો. અંતે દિવસ જતાં લીલાનું હૃદય ભૂજંગલાલ તરફ આકર્ષાયું. અરવિન્દ ચાલ્યો ગયો હતો. બીજી વાર અરવિન્દ બોળતો આવશે એવા ખ્યાલ પણ નહોતો. ભૂજંગલાલ ન્યાતીલો હતો, કુંવારો હતો, પૈસાદાર હતો, સર્વ રીતે મનને રૂચીકર હતો, તો પછી લીલા જેવી આકર્ષાય એમાં આશ્ચર્ય શું ? એ આકર્ષણ સ્નેહમાં બદલાય, સ્નેહનું રૂપ લે એ અસંભવિત નથી. પરંતુ ભૂજંગલાલનું કેમ ? ભૂજંગલાલ બાલ્યાવસ્થાથી જ સ્વતંત્ર રીતે ઉછર્યો હતો; ઘરમાં પણ માતાને સ્વતંત્ર જોઈ હતી. પતિપત્ની એક બીજના અંકુશમાં હોય છે અને એ અંકુશની છાપ નિર્દોષ દેખાતા બાળકના ઉપર જાણ્યે અજાણ્યે પડે છે. નંદાના સંબંધમાં એમ નહોતું. ભૂજંગલાલને પણ અંકુશ જોઈતું નહોતું. બંધન વિના જ મનમાન્યો આનંદ કરવો એ જ જીવનનો હેતુ હતો. દુનિયા આગળ વધતી જાય છે. સુધરેલા મૂલકમાં છેડાછટકા વધતા જાય છે. નજીવં લાગતાં કારણથી પતિપત્નીનો સંબંધ તૂટે છે, કેવળ અજ્ઞાનમાં જીમતા દેશોમાં લગ્ન એ મરણ પર્યન્તનું બંધન છે. જો એ બંધન રાખવું હત તો પણ પ્રાણીમાં એ બંધન પરમેશ્વરે કેમ ઉત્પન્ન કર્યું નથી ? તો પછી મનુષ્યને એ બંધન શા માટે જોઈએ ? જેમ માણસો સુધરતા

જશે, એમની સ્વતંત્ર ભુદ્ધિ ખીલશે, તેમ તેમ લગ્નબંધન ઓછાં થશે, અને થવાં જ જોઈએ એમ ભૂજંગલાલ માનતો. લીલાની સાથે લગ્નથી બંધાવું એ એનો જરાયે વિચાર નહોતો. એક બાલક એક રમકડા સાથે રમતું હોય ને ત્યાં બીજું રમકડું જુવે, પેલું નાખી દે ને બીજું લે, ત્રીજું આવતાં બીજું નાખી દે અને પેલા કે બીજા માટે જરાયે દીલગીર ન થાય, તેમ ભૂજંગલાલનું હતું. ધડીલર મોજ-વાર્તા-વિનોદ કરવાનું સાધન સ્ત્રી શિવાય બીજું શું હોય ? એટલું જ માની કલ્પોમાં અથવા બીજે સ્થળે યુવતીઓ સાથે હાસ્ય વિનોદ તે કરતો. જો કાંઈએ એને એમ કહ્યું હતે કે ‘પરણવાનો વિચાર છે માટે લક્ષ્મિવસ નક્કી કરો, એ ન પૂછવાથી લીલા દીલગીર થાય છે’ તો ભૂજંગલાલ માનત નહી. લગ્ન પહેલાં જે આનંદ હોય છે, જે હોંશ, ઉમંગ, સુખનાં સ્વપ્નાં હોય છે ને આનંદ-તે હોંશ-ઉમંગ-સુખનાં સ્વપ્નાં પછી નહી રહે એમ એને શંકા હતી, અને તેટલા જ માટે માટે એ આશા નિરાશા ન થાય એમ ઇચ્છતો. આટલા જ માટે લગ્નનું નામ આવતાં ચમકતો. ભૂજંગલાલને મન લગ્નવાળી પરણેલી જીંદગી કેદખાનું હતું—હાસ્યજનક હતી.

લીલાની માતા ને લીલા તો એમ જ સમજ્યાં હતાં કે ભૂજંગલાલ લક્ષ્મીની વાત છેડશે. પણ તેમાંનું કાંઈ જ થયું નહી, અને માતા ને પુત્રી કાંઈકે નિરાશ થયાં. આથી ઉલટું ભૂજંગલાલ વધારે ઉત્સાહિત બન્યો હતો. મુંબાઈમાં આવ્યા પછી પોતાની જ્ઞાતિની તેમ જ બીજી યુવતીઓના પરિચયમાં ભૂજંગલાલ આવ્યો હતો. એમની સાથે લીલાને સરખાવતાં લીલા વધારે નિર્દોષ, વધારે ખુબસુરત, વધારે પવિત્ર, લાગી. ઉંમર લાયક સ્ત્રીઓ, અવિવાહિત કન્યાઓ, આટલી પવિત્ર, આટલી નિર્દોષ હશે એ આજે જ જાણ્યું. પોતે તેવું જગત એમ માનનાર ભૂજંગલાલ ઢીલો થયો. ખરેખર, પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ હજાર દરજ્જે નિર્મળ હોય છે એ વાત આજે સમજ્યો, અને લીલાના સહવાસમાં—એ પવિત્ર દેવીના પરિચયમાં—પોતે સુધર્યો—સુધરશે એમ

ક્ષણવાર લાગ્યું. લીલાના પરિચયમાં આવતાં સાંજ ક્યાં ગાળવી એ પ્રશ્ન નહોતો રહેતો. બીજી ક્લબોમાં, બીજી યુવતીઓની વાતોમાં, એમના મંગાતમાં ભૂજંગલાલને મળતું જ નહોતી પડતી. લીલા વિનાનો દિવસ રાત્રી સમાન હતો, લીલા વિનાની ક્લબ શન્યવત્ ભાસવા માંડી. લીલા વિના જગતમાં કોઈ યુવતી જ નથી એમ માનવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સ્ટેશન ઉપર.

નંદા ગુજરાત મેલમાં આવનાર હતી એટલે તહેને લેવા ભૂજંગલાલ સ્થવારના ટ્રાન્સરોડ સ્ટેશન ઉપર ગયો. પ્લેટફોર્મ ઉપર દાખલ થતાં જ ગાડીને કેટલી વાર છે એની તપાસ કરી, ધડિયાળ જોઈ વખત હોવાથી પ્લેટફોર્મ ઉપર ફરવા લાગ્યો. ભૂજંગલાલ પોતાના સૌંદર્યના, પોતાના પોશાકના, પોતાની મનકામનાના વિચાર કરતો, ધ્રુવાતો આમતેમ ફરતો હતો, ત્યાં સામેથી વસંતલાલ આવ્યો. એક બીજને ઓળખતાં જ શેકહેન્ડ થઈ અને ભૂજંગલાલ ઓલ્યો,

‘ વસંતલાલ ! અત્યારમાં ક્યાંથી ? ’

‘ તરલા આવે છે તેને લેવા. તરલાને ઓળખો તો છો ને ? ’

તરલાનું નામ કાને પડતાં જ ભૂજંગલાલ ચમક્યો. એણે તરલાને જોઈ હતી, તરલાની ખુબસુરતી વિશે સાંભળ્યું હતું. તરલા અત્યારે જ નજર આગળ ઉભી હોય એમ લાગ્યું, અને તરલ ? આખે તરલાનું ગૌરવદન, સ્મીત હાસ્ય અને માંસલ શરીર નિહાળતાં ચિત્તવૃત્તિનો ખળભળાટ અનુભવવા લાગ્યો.

‘ હા ! ઘણું કરીને મહેં જોઈ છે ખરી. ’

‘ તરલાને વખતે હમણાં નહીં જોઈ હોય પણ એના ભવિષ્યના પતિ સુમનલાલને તો ઓળખતા જ હશે. એ તો જાણીતા છે. ’

‘હા, એમને ન ઓળખું એમ હોય ?’

મોટા માણસને આપણે ઓળખીએ, એ ન ઓળખે તો એ મોટા માણસ. મનુષ્ય સ્વભાવ જ છે, અને તહેમાં પણ યુવાવસ્થાનો પ્રભાવ જ ઓર છે. પોતાની ભાવિ પત્ની, જેના સાથે આપણે લગ્નગાંધી બંધાવાના હોઈએ અગર તરત જ બંધાયા હોઈએ તેનાં સગાં, તેના ભાઈ, ખૂંદન તરફ આપણે વધારે આકર્ષાઈએ છીએ. એમની સાથે વાત કરવામાં, એમની મશ્કરી સહવામાં આનંદ આવે છે, તે માત્ર અનુભવથી જ સમજાય એમ છે. વસન્તલાલ લીલાનો બનેલી એટલે ભુજંગલાલને વસન્તલાલ સાથે પરિચય પાડવા, એની સોસાયટીમાં રહેવા ઉત્સુકતા હતી અને આ પ્રસંગ મળ્યો.

‘ભુજંગલાલ ! અરવિન્દને મળ્યા ?’

‘હા, પણ એ તો વહેલા જતા રહ્યા.’

‘બહુ ભલો માણસ ! કેમ ખરું ને ?’

‘તે હશે, પણ તમને એમ નથી લાગતું કે મુંબાઈના લોકોના મગજમાં જરા સ્વતંત્રતાનો પવન ખરો. તમારા જેવા તો અપવાદ રૂપ જ હોય. ખીજને ઉપદેશ આપતા હોય તેમ જ બોલવાના. અમે જ બધું સમજીએ છીએ એવો કાંટો તો ખરો.’

વસન્તલાલને હસવું આવ્યું ને બોલ્યો:—‘તમે કહો છો તેમાં કાંઈક સત્ય હશે, પણ અરવિન્દના સબન્ધમાં તમે તદ્દન ખોટા પડશો. અરવિન્દ ખીયારો બહુ લાગણીવાળો છે, અને તેથી કોઈ વાર મુંજ થઈ જાય છે એ વાત ખરી; પણ જ્યારે આનંદમાં હોય છે, ત્યારે તો એની સાથેની વાતોમાં ઓર જ મજા પડે છે. હમણાં કદાચ વધારે આનંદી કે ગમગીન લાગતો હશે, તેનું તો કારણ છે.’

‘તમારી સાળીનું માથું ક્યું છે માટે કે ?’

‘તે સંભવિત છે. લીલાને ઘણા સમયથી તે ચાલ્યું છે.’

‘હં !હું ધારતો હતો.....’

તમારી પ્રિય વસ્તુ ખીજે લેવા આવે તો કેવી સંતાડી દો છો ? એ વસ્તુનો કોઈ હકદાર જાગ્યો છે જાણી તમને કેવો આઘાત થાય છે ? ભૂજંગલાલને એવો જ આઘાત થયો. પોતાના હાથમાંથી લીલા ઝુટાઈ જતી હોય—અત્યારે જ ગઈ હોય એમ લાગ્યું, અને એનો આનંદ ક્ષણવાર ઉડી ગયો. પરંતુ ભૂજંગલાલ પહોંચેલ, દુનિયાનો અનુભવી હતો એટલે ઠાવકું મોઢું રાખી બોલ્યો,

‘ ચાલો ! ટ્રેઇન આવી. ’

ટ્રેન આવી અને સ્ટેશન ઉપર ધમાલ ચાલી. મજુરની જુમાજુમ, તેડવા આવેલા પોતાના પ્રિયજનને બોલાવતા, જુમો પાડતા આમતેમ દોડવા લાગ્યા. ગાડી ઉપડી જશે ને હમે રહી જશું એ ખીકે ઉતાડ-એનો ગભરાટ રોજના મુસાફરને હસાવવા બસ હતો. ભૂજંગલાલ સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બા પાસે આવ્યો અને પોતાની માતાને બંધી નંદા ભૂજંગલાલની માતા હતી એટલે જ ભૂજંગલાલ નંદા પ્રત્યે કાંક માન રાખતો; બાકી એની સાથે પરિચય પર્યા પછી એના પ્રત્યે શુદ્ધ લાગણી કે મળવાની ઉત્સુકતા રહે એમ નહોતું. માતાપુત્ર એક બીજના ગુણદોષ સમજતાં હતાં અને એ જ પ્રમાણે વર્તતાં હતાં.

માતાને ઉતારવા આરાગું ઉઘાડે છે ત્યાં એક યુવાન, સાંદર્યયુક્ત કન્યા ઉતરી. ઉતરતાં પેલી કન્યાએ સામું જોયું, એ અન્નેની ક્ષણવાર આંખ મળી. પેલી કન્યાના નેત્ર મારફત હૃદયમાં ભૂજંગલાલની જખી પડી. પણ એ જખી કાચ ઉપર ઉડી કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. આ ચહેરે જોયો હોય—વખત છે તરલા જ હોય એમ ભૂજંગલાલને લાગ્યું. પણ અત્યારે એનો વિચાર કરવાનો સમય નહોતો. જાજરમાન માતા હજી ડબ્બામાં હતી, એને એનો સામાન ઉતારવાનો હતો અને ગાડી બહુ વાર ઉભી રહે એમ નહોતું. નંદા પુત્રને જોતાં જ તૈયાર થઈ, પાસે પડેલી પૈસાની થેલી હાથમાં લટકતી રાખી, રૂમાલ વતે મો લોયું, અને સામાન ગણી લેવા મજુરને કહી નીચે ઉતરતાં પુત્રને કહ્યું,

‘ મારે તાર તો પહેાંચ્યો હતો ને ભૂજંગ ? ’ ભૂજંગલાલ ડબ્બાની પાસે ઉભો રહી માતાની સાથે વાત કરતો સામાન ઉતરાવતો હતો ત્યાં પેલી કન્યા પાછી આવી. એને જોતાં જ નંદાએ ભૂજંગલાલની સાથે વાત કરવી પડતી મુકી.

‘ કેમ તમારા ભાઇ આવ્યા છે ને ? ’

નંદાના આ પ્રશ્નની સાથે જ ભૂજંગલાલના મગજ ઉપરનો પડદો ફાટ્યો અને આ જ તરલા છે એવી ખાત્રી થઇ.

‘ વસન્તલાલ આવ્યા છે, અહિં જ છે. માફ કરજો, મહેં ત્હમને ઓળખ્યાં નહિ. ઘણા વખત ઉપર જોયેલાં એટલે. ’ ભૂજંગલાલે કહ્યું. તરલાએ સ્મિત હાસ્ય કર્યું.

‘ એમાં કાંઇ નહિ. મહેં તો ત્હમને તરત જ ઓળખ્યા હતા. ગાડીમાં તમારાં માજી સાથે તમારે વિશે અમારે બહુ બહુ વાતો થઈ હતી. પણ ભાઈ ક્યાં ? ’

ગમે તે રીતે સ્ત્રીઓને ખુશ રાખવામાં હમેશાં તત્પર રહેતો ભૂજંગલાલ એકદમ પ્લેટફોર્મ ઉપર દોડ્યો. ટોળામાંથી જાહેનને ખાળતા વસન્તલાલને પકડી ખેંચી લાવ્યો.

ભાઈજાહેન મળ્યાં. આ બન્નેને મળતાં જોઈ—એ બન્નેના મહેં ઉપર આનંદ છવાતાં જોઈ ભૂજંગલાલ ઉભો જ રહ્યો. પોતે માને તેડવા આવ્યો છે એ વાત જ વિસરી ગયો. જતાં જતાં તરલા નંદા પાસે આવી ને બોલી,

‘ નંદા જાહેન ! ગાડીમાં મહેં મારી વાત કહી કંટાળો આપ્યો છે, પણ માફ કરજો. તમને તમારો પુત્ર મળ્યો, મને મ્હારો ભાઇ મળ્યો. ’

‘ તરલા ! એમ ન બોલો. એમાં માફ શું કરવાનું છે ? તમારા નાના ભાઇ માટે થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ શું કરીયે ? ભૂજંગ ! તરલાને એક છ વર્ષનો નાનો ભાઇ છે. નાનપણથી જ તરલાની સાથે રહે છે એટલે આ ફેરી મુકીને આવવું પડ્યું છે તે તેનો જીવ જાણે છે. પેટના છોકરા જેવું છે. ’

ઝાંપા આગળ ભીડ હતી અને મજુરો સામાન ખસાર લઇ જતા હતા, એટલે બધા પ્લેટફોર્મ ઉપર જ ઉભા રહ્યા. ગાડી ઉપડી, પણ બીજી જ પળે ભુમાભુમ થઇ રહી. લાલ વાવટા હાલવા લાગ્યા. સ્ટેશનના સત્તાધારીઓ દોડાદોડી કરી રહ્યા, અને લોકોમાં ગભરાટ ફેલાયો. કાંઈક અકસ્માત થયો હોય એમ લાગ્યું. શું થયું ? કોણ પડ્યું ? કોણ ચગદાયું એ જાણવા સર્વ દોડવા લાગ્યાં. ઉભી રહેલી ટ્રેનમાંથી લોકો ડોકીયાં કાઢી જોવા લાગ્યાં. નંદા અને તરલાની છાતી ધબકવા લાગી. એમની નજર આગળ જ કોઈ ચગદાઇ ગયું હોય અને લોહી વહેતું હોય એમ એમને ભાસ્યું. ભૂજંગલાલ અને વસન્તલાલ તપાસ કરવા ગયા. સામેના પ્લેટફોર્મ ઉપરથી એક જાણુ ઉતરી આમ આવતો હતો ત્યાં એન્જીન તળે આવી ગયો અને તરત જ કપાઇ મુંવા. ભૂજંગલાલે અને વસન્તલાલે આ ગરીબ નિર્ભાગી માણસને કચરાતાં, છુંદાતાં, તર-ફડતાં, ચીસ પાડતાં જોયો. લોહીની છાળ ઉડી, નાળીયેરના કકડા થાય એમ એની ખોપરીના કકડા થયા. બન્ને પાછા આવ્યા અને ‘ખરેખર, છાતીફાટ દેખાવ ! તરલા ! તહેં બંધુ’ હત તો તો શું થાત !” એટલું બોલ્યા.

ભૂજંગલાલ ચૂપ થઈ ગયો. ગંભીર બન્યો એટલું એ જ. ‘અને તરલા ! વધારે દુઃખની વાત તો એ છે કે એની સ્ત્રી ત્યાં જ હતી. પોતાના પતિને ચગદાતાં-ચગદાયેલો જોઇ એકદમ તૂટી પડી. એને -મડદાને ઉપાડતાં ત્રાયતોઆ થઇ. કહે છે કે બિચારાને મોટું કુટુંબ છે. આખા કુટુંબમાં એ જ કમાનાર હતો. ગરીબ બિચારો !’

તરલાએ ભાઈના શબ્દો સાંભળ્યા કે તરત જ એ કુટુંબની દયા આવી. પોતાની જ એ સ્થિતિ હોય, પોતાનો પતિ ચગદાયો હોય અને પોતે-પોતાનાં છોકરાં નિરાધાર થઇ ગયાં હોય એમ એને લાગ્યું, ને ધડકતે હૃદયે બોલી,

‘એ ગરીબ-નિરાધાર બાઇ અને છોકરાંને આપણે કાંઈ મદદ ન આપી શકીયે ?’

તરલાનું આ વાક્ય પુરું થયું નહિ ત્યાં તો ‘આવું છું’ કહી ભૂજંગલાલ ગયો.

નંદા ઘેર જવાને ઉતાવળી થઈ હતી, પણ ભૂજંગલાલ આવે ત્યાં સૂધી એને ઉભા રહેવું પડ્યું, અને વસન્તલાલની વાતોમાં જાણે રસ પડતો હોય એમ ડાફરીયાં મારતી હુંકારા ભણવા લાગી.

ભૂજંગલાલ આવ્યો, માને ચાલવા કહ્યું અને સહુથી આગળ થયો. ભૂજંગલાલ, નંદા, તરલા અને વસન્તલાલ પ્લેટફોર્મ બહાર નિકળવા ચાલ્યાં ત્યાં સામેથી રોશન માસ્તર ઉતાવળો આવ્યો અને ભૂજંગલાલને સાહેબજી કરી પૂછ્યું,—

‘મદારા ડેપુટી રોશન માસ્તરના જણાવ્યા પ્રમાણે તમે બસો રૂપીઆ આપ્યા છે, એનું શું કરવું છે?’

આટલું સમજતા નથી એમ મનમાં તિરસ્કાર આણી ભૂજંગલાલ બોલ્યો, ‘એ પેલી વિધવા અને છોકરાંને માટે છે. એમાંથી એ બિચારાંને અવલમજલનું જે ખરચ થાય તે આપવું, બાકી વિધવાને મળે. એમાં પૂછવા જેવું શું છે? કાંઈ તમને કે ડેપુટીને આપ્યા નથી.’

વસન્તલાલ પાછળ હતો તે ભૂજંગલાલની વાત સાંભળી એકદમ આગળ આવ્યો ને બોલ્યો: ‘ભૂજંગલાલ! બસો રૂપીઆ તમે આપ્યા? તરલા! કેવું દિલ! કેવો ઉમદા માણસ! માણસ તો આવા જ જોઈએ!’

બધાં પ્લેટફોર્મ બહાર નિકળ્યાં. નંદા અને ભૂજંગલાલ પોતાની ગાડીમાં બેસી ગયાં. લોકો ભૂજંગલાલની ગાડી પાસે ઉભા રહી ‘આણે બસો રૂપીઆ આપ્યા! એમનું ભલું થયું,’ એમ બોલતા વિખરાયા. પોતાના શરીરનું—મનનું તરલાને જરાયે ભાન નહોતું. રોશન ઉપર બનેલો અકસ્માત, પેલા ગરીબ માણસનું મૃત્યુ, એના શરીરનો ત્રાસદાયક દેખાવ, એની પત્નીનું કલ્પાન્ત, ભૂજંગલાલનું ઉમદા વર્તન : આ બધું એની નજર આગળ તરી આવ્યું. ભય, ત્રાસ, દયા, રોષ, માન એમ જુદી જુદી લાગણીઓ થઈ આવી. એની છાતી ધબકતી હતી, હોઠ ફફડતા હતા અને આંખમાં આસું આવું આવું થઈ રહ્યાં હતાં.

ભાઈ ખેન સામેના પ્લેટફોર્મ ઉપર જઈ દાદર જવા લોકલમાં બેઠાં.

‘તરલા ! શું છે ? આમ ગભરાઈ કેમ ગઈ છે ?’

‘ભાઈ ! હું આવી તેજ દિવસે સ્ટેશન ઉપર જ આવનાવ બન્યો. મ્હને તો વહેમ આવે છે. શું થશે ?’

‘નોનસેન્સ. એવા વહેમ શા ? એમાં શું થાય છે ? આજ તારી સાથે ગાડીમાં જેટલા લોકો આવ્યા તે બધા મરી જશે કે ? ગાંડી, ચાલ, મનમાંથી એ વાત જ કાઢી નાખ. મુંબાઈ જેવા શહેરમાં એવા હજારો માણસો શેડીયાની મોટર તળે ચગદાઈ જાય છે, એમને તો જરાયે થતું નથી. ગરીબ માણસો તો શેડીયાની ગાડી તળે ચગદાય જ. એ તો એમ જ, એમ તેઓ માને છે. તારા ઉપર તો મ્હેં બહુ બહુ આશા બાંધી છે.’

‘ભાઈ ! ભૂજંગલાલને તમારે જીનું ઓળખાણ છે ?’

‘હા, ભૂજંગલાલ લીલાને પરણશે એમ લાગે છે.’

‘એમ ! લીલાને !’ લીલાનું નામ લેતાં તરલાના હૃદયમાં કાંઈક થયું. પણ શું થયું, શાથી થયું તે સમજ નહિ. લીલા ભૂજંગલાલને યોગ્ય નથી એટલું તો થયું જ, પણ હૃદયની વ્યથા દૂર કરવા, આ વિચારો મનમાંથી કાઢી નાખવા તરલાએ યત્ન કર્યો અને બીજી જ વાત કહાડી.

‘ભાઈ ! તારું શું છે ? તારો કાગળ આવ્યો ને તરત જ હું આવી.’

‘તરલા ! મ્હેં તને લખ્યું હતું તેમ મ્હારી સઘળી આશા તારામાં છે.’

‘પહેલાં મને અથથી તે ઇતિ કહે.’

વસન્તલાલે પોતાના ઘરનો ઇતિલાસ કહ્યો. ખેનને ભાઈને ધીરજ આપી. દાદરનું સ્ટેશન આવતાં ઉતર્યા અને ઘરમાં દાખલ થયાં. વસન્તલાલ ઓપ્રીસનો સમય થવા આવેલો હોવાથી પરવારી મુંબાઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

નણુંદ ભોળાઈ.

જ્યારે તરલા અંગલામાં દાખલ થઈ ત્યારે ચંદા પોતાના નાના છોકરાને બીજી ચોપડીનો પાક વંચાવતી હતી. હજુપુજ, ગારો, હસ-મુખો પણ મસ્તીખોર છોકરો હસતો રમતો પાક વાંચતો હતો, અને ચંદા લડાવતી, ધમકાવતી વંચાવતી હતી. ચંદા અત્યારે સ્વસ્થ હતી. ‘નણુંદ—તરલા આવે છે તો ભલે આવે. મ્હારે શું ? હું કાંઈ કરવાની નથી.’ એમ એણે વસન્તલાલને ચોખ્ખે ચોખ્ખું જણાવ્યું હતું. આમ છતાં તરલા નાતળત સોસાયટીમાં જાણીતી છે, એક ખુબસુરત, ભણેલી સ્ત્રી છે, લોકામાં તેને માટે માન છે, મોટાની પુત્રી છે, અને સુમનલાલ જેવા અધિકારીની ભવિષ્યની પત્ની છે, એ ચંદા સારી રીતે સમજતી. ‘આવે તો ભલે આવે’ એમ ચંદા બોલી હતી પણ તે ઉપરનું જ. મનમાં તો એમજ થતું હતું કે—‘એમાં બિચારી તરલાનો શા વાંક ? મ્હારા ઉપર તો એનો અથાગ રતેલ છે. નણુંદ ભોળાઈ કરતાં બે બહેનો જેવાં છીએ. એ બિચારી આટલે દૂરથી ચાલી ચલાવી આવી છે તો શા માટે આવકાર ન આપવા ? મ્હારી વાતમાં માથું ન મારે અને મ્હને ધીરજ આપવા કે સલાહ આપવા ન આવે એટલે બસ. પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેસતાં અને સહન કરતાં તો મ્હનેયે આવડે છે, એમાં એ શું કહેતી હતી ?’

છોકરાને ભણાવતી હતી પણ વાંચવામાં શી ભૂલ કરે છે ? ‘મોટા ભાઈ, આજે ગોકળઆફમનો મેળો છે’ એમ વાંચવાને બદલે ‘મોટા ભાઈ, આજે ગોળઆફમનો મેળો છે’ એમ છોકરાએ વાંચ્યું, પણ ચંદાને તહેનું ભાન નહોતું. તહેની નજર ઘડિયાળ તરફ હતી. ગાડી આવી હશે, લોકલમાં બેઠાં હશે, લોકલ આવી—હમણાં આવશે. આમ વિચારમાં હતી ત્યાં બારણું ઉઘડ્યું અને ‘ભલે આવે એમાં

‘હારે શું ?’ કહેનારી ચંદા તરલાને જોતાં જ ઉમંગભર ઉડી અને સામી જઈ ‘બોલી, ‘તરલા ! તું આવી ?’

‘લાભી ! ખરે, ત્હમને મળી આજ બહુ આનંદ થયો. કેટલે વખતે મળ્યાં ?’

રખેને તરલા અહીંની વાત જાણતી હોય-રખેને જાણી ગઈ હોય એમ બહીક રાખતી, પરાણે હસતી ચંદા બોલી,

‘બહેન ! મ્હને પણ એમ જ થતું કે તરલા આવે તો સારું. બહેન ! તરલા !’

તરલાના ચહેરા ઉપરથી જ ચંદા સમજી ગઈ કે એ બધું જાણે છે, અને ત્હમાં બ્યારે તરલાએ કહ્યું કે-‘ચાલો ત્હમારા ઓરડામાં’ સારે તો ચંદાને જરાયે શક ન રહ્યો. વાત જ ન ઉપડે. તરલા પોતાના લાઘનું ઉપરાણું જ લેશે એમ ચંદાને થયું.

તરલાની નજર બટુક ઉપર પડી, અને એકદમ બટુકને ઉપાડી બચ્ચીઓથી નવડાવી દીધા. નણુંદ ભોજન ડાયમાં બેઠાં. તરલા-ખુબસુરત, આનંદી, નિશ્ચિત તરલાને જોતાં ચંદાને કાંઈક અદેખાઈ આવી અને બોલી,

‘તરલા ! તું કેટલી સુખી અને આનંદી લાગે છે ?’

‘હા, લાભી ! છે તો એમ. અને જો આ કીકી આવી. કીકી મારા મનુ જેવડી લાગે છે. લાભી, છોકરાં ક્યાં ગયાં ? મ્હારે બધાં છોકરાં જોવાં છે.’

છોકરાંનું નામ આવતાં ચંદાને છોકરાંના પિતા સાંભળ્યાં અને એક ઉડો નિશ્વાસ નાખ્યો. ‘તરલા ! બધાં બતાવીશ. અત્યારે ને અત્યારે તો જતી નથી ને ? નાની તો ઉઘે છે. જરાક ચાહ કોશી તો પીઓ !’

નણુંદ ભોજન ઉઠ્યાં. બીજા ઓરડામાં નાની છોકરી ઘોડીયામાં ઉંઘતી હતી તેને ઘોડીયામાં ને ઘોડીયામાં જ તરલાએ બચ્ચીઓ કરી. લુગડું બદલ્યું અને આગલા ખંડમાં આવી ચાહ પીવાની તૈયારી કરી.

નોકર ચાહના ખ્યાલા મૂકી ગયો ને નણુંદ ભોળામ્હ એકલાં પડ્યાં ને તરલાએ વાત ઉપાડી.

‘લાભી ! ભાઈએ મ્હને બધી વાત કરી છે.’

તરલા આશ્વાસન આપશે, ભાઈનો વાંક કહાડશે અને રસ્તો બતાવશે એમ ચંદાને આશા હતી, પણ એમાંનું કાંઈ ન મળતાં ચંદા નિરાશ થઈ. તરલા ચંદાની અંદરની લાગણી સમજી અને બોલી,

‘લાભી ! હું મ્હારા ભાઈનો બચાવ કરતી નથી તેમ જ ત્હમને ધીરજ આપવા ઇચ્છતી નથી. બંને થાય એમ નથી. પણ ખરેખર ! ત્હમારી મનની સ્થિતિ સમજી મ્હને ત્હમારે માટે બહુ થાય છે.’ આટલું કહેતાં તરલાની આંખમાં ઝળઝળાણીયાં આવ્યાં. ચંદાની પાસે ગઈ અને ત્હેને બહેનની માફક છાતી સાથે દબાવી. ચંદા જરા પણ સામી થઈ નહીં.

‘તરલા ! આ દુનિયામાં મને કોઈ શાન્ત કરે એમ નથી. હવે મ્હારા સુખનો તો અન્ત જ આવ્યો.’

તરલાએ ભાભીનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. સ્નેહથી પંખાળ્યો અને બોલી : ‘લાભી ! શું કરવું ? આનો રસ્તો શો ?’

‘રસ્તો ! રસ્તો કાંઈ જ નહીં. ઘણીવાર થાય છે કે સાહેબ લોકો કે પારસીઓ માફક છૂટાછેડા કરવાનો રીવાજ હતો તો સારું, હું છૂટી થાત. પણ વળી થાય છે કે એ છૂટાછેડાના રીવાજથી ખરી શાન્તિ મળે ખરી ? ખરી ખૂબી સહન કરી સંસાર સુધારવામાં છે કે આમ ન સહન કરી છેડાછૂટકા કરવામાં છે, તે સમજણ નથી પડતી. પણ તરલા ! મ્હારા સુખનો તો છેડો જ હોં. શું કરું છોકરાં છે, નહીં તો પીયર જઈ રહેત. આટલી ઉંમરે છોકરાંને મૂકી ત્યાં રહું તો બોટું કહેવાય. તરલા ! હવે તો એમને જોઈ છું ને મ્હને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે. છોકરાંને મૂકી જવાતું નથી, અને એમને જોઈ પહેલાંનો સ્નેહ સંભારી દુઃખી થાઉં છું.’

‘ભાભી ! ભાઈએ મ્હને બધી વાત કરી છે. હવે તમારે જે કહેવું હોય તે કહો. જરાયે જરા કહો.’

તરલાના શબ્દમાં, તરલાની આંખોમાં, તરલાના ચહેરામાં એવી તીવ્રશ, એવો રનેહ, એવી લાગણી હતી કે ચંદાને એમ જ થયું કે તરલા આવી તે સાચું જ થયું. તરલા સામાન્ય સ્ત્રી નથી પણ શાન્તિદેવી છે.

‘તરલા ! સાંભળ. મ્હારો વિવાહ થયો ત્યારે ત્યારે તો જન્મે નહીં અને હું બહુ નાની. આપણા રીતરીવાજ પ્રમાણે મ્હને ભણાવી ગણાવી. મ્હને દુનિયાનો અનુભવ જ નહીં. પતિવ્રતપણા માટે મ્હેં બહુ વાંચેલું, સાંભળેલું, પણ પુરૂષોએ પત્નીવ્રત રાખવું એ સંબંધી બહુ વાંચેલું નહીં. હું તો એમજ સમજતી કે જેમ પત્નીએ પતિવ્રત રાખવું તેમ પુરૂષોએ પત્નીવ્રત રાખવાનું હશે. સરખેસરખી છોકરીઓ મળીએ ને કદી કોઈ છોકરાની વાત નીકળે તો બધાં અમને હડતાં. વર સિવાય કોઈની વાત થાય જ નહીં. જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ ફરતાં હરતાં પરણ્યા પછી જોયું તો પુરૂષો બીજી સ્ત્રીઓની ગમે તેવી વાત કરે ને કોઈ એમ ના કરવા કહે જ નહીં. એક ઉપર બીજીની વાતો થાય. માંદી પટે ત્યાંથી બીજી ખોળાય, એ તો મુવું ઠીક, પણ બીજી પરણેલી સ્ત્રીઓની પણ પોતે પરણેલા છતાં વાતો કરે તે જાણે મહત્વની વાત જ નહીં, અને કદાચ કોઈ સ્ત્રી અમથી જ પુરૂષો દેખતાં મોટેથી હસી હોય તો ત્હેની અથાગ નિંદા થાય. બહેન ! આપણે પતિવ્રત પાળીએ ને પુરૂષોએ પત્નીવ્રત ન પાળવું ? ખેર ! તરલા ! જે મ્હેં ત્હમારા ભાઈ શિવાય કોઈનાએ વિચાર કર્યા હોય તો મ્હારા જીવના સમ, અને એમના મનમાં પાપ હશે તે હું જાણતી નહીં. પરણેલા પુરૂષો બીજી સ્ત્રીનો વિચાર કરતા હશે, કરે તો લોક-નિન્દા નહીં થતી હોય એનો મ્હને વિચાર પણ નહોતો. એમને હું પરમ પવિત્ર માનતી. અમારાં જેવાં પવિત્ર-રનેહાળ દંપતી કોઈ જ નહિ હોય એમ માનતી. આવી માન્યતા હોય, રનેહ હોય, ત્યાં અણુ-

વિશ્વાસ છે. એક અપવિત્ર છે એ જાણતાં બીજાંની શી સ્થિતિ થાય તે સમજી શકાય એમ નથી. મ્હારા શિવાય—મ્હારા બદલે બીજાને સ્થાન આપ્યું છે એ જાણતાં જ મ્હારું હૃદય ચીરાધ જાય—ગયું. તરલા ! આખું આલ તૂટી પડ્યું. હું મ્હારા પતિ માટે, પતિના સ્નેહ માટે, અભિમાન કરતી પણ જ્યારે તેમના જ ઉપર ક્રોધ બીજાનો—ચાર બદામની મહેતીજનો કાગળ આવ્યો—મ્હેં તે વાંચ્યો ત્યારે શું થયું હશે તે, જાહેન ! ત્હારાથી સમજાય એમ નથી. તરલા ! આપણે પણ એવો રસ્તો પકડીએ તો આપણા પતિને પણ એમ જ થાય. કેટલો વિશ્વાસ ! કેવો વિશ્વાસ ! પિંગળાના વિશ્વાસમાં ફસાયેલા ભર્તૃહરીને ત્હેની બેવકાઈ જાણીને ધા લાગ્યો હતો તેવો જ ધા મ્હને લાગ્યો છે. ”

ચંદા બોલતાં બોલતાં ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી. આંખમાંથી ચોધાર આંસુ ચાલતાં હતાં. સ્નેહ સંભારી મંભારી રોતી હતી.

‘તરલા ! હું મ્હારા પતિને બેવકા નહોતી માનતી. મારે કાને વાત આવી તે મ્હેં એકદમ માની નહીં—માની નહોતી. માણસ જાત છીયે, પાપથી ભરેલાં છીયે, ક્રોધ પ્રસંગને લીધે—મનોનિગ્રહ નહોવાને લીધે ભૂલ કરીયે, તેમ એમણે કરી હશે, પરન્તુ મ્હારા ઉપરનો સ્નેહ તો કાયમ જ હશે. પણ જ્યારે કાગળથી જાણાયું કે આવો દુષ્ટો સંબંધ ધણા દિવસનો છે ત્યારે તો મ્હારી હિમત ન રહી. સ્નેહીને દગો ! એક નિર્દોષ, વિશ્વાસુ પત્નીના સ્નેહ ઉપર કાતર ! તરલા ! આટલે વર્ષે, મ્હોટાં છોકરાંની નજરે મ્હારી અને એમની શી આખર ? ’

‘લાભી ! લાભી ! જાનાં રહો. હું તમારી સ્થિતિ સમજું છું, પણ મારે પણ કહેવું જોઈએ કે લાઈ હવે બહુ પસ્તાય છે. એમના સામું જોવાતું નથી. મ્હારો લાઈ ઉંચેથી નીચે જોનારો નહી તે જ નીચેથી ઉંચે જોઈ શકતો નથી. લાભી ! જે કીકી—ગનુ વગર લાઈને ગમે નહી તે જ લાઈ છોકરાંને જોઈ આંખમાં પાણી લાવે છે. તમારો ગુન્હેગાર છે, પત્નીના હૃદયને પોતે ચીરી નાખ્યું છે, એમ તે સમજે છે, અને લાભી એની ભૂલ છે, ગંભીર દોષ છે, છતાં ત્હમને ચાહતો નથી

એમ નહી. પેલો સ્નેહ નથી—માત્ર પાપવાસના છે. એ વાસના ઉપર હવે એ જય મેળવશે—મેળવ્યો છે. પતિતને પાવન કરવાનું સાધન સ્ત્રીઓ છે—પવિત્ર સ્ત્રીઓ છે. લાભી, લ્હમારી પવિત્રતા, લ્હમારી પ્રીતિથી એ લ્હમારો છે ને લ્હમારો થશે. લ્હમે એને માફ આપશો કે કેમ ?

“ હતાં તેવાં પાછાં વર—વધુ અમો તો થઇ ગયાં. ”

‘ એમ તમે થશો કે કેમ એ હજાર વાર પૂછે છે. ’

અંદા તરલાના સામું જ જોઇ રહી ને બોલી, ‘ તરલા ! એમને હવે થાય છે એ જાણું છું અને પાપ કરનારને અંતઃકરણનો ચાલુકનો માર ઓછો નથી. પણ ક્ષમા ? એ ક્ષમા કેવી રીતે અપાય ? શું હું મારી જાતે બીજાની સાથેનો વ્યવહાર જોઇ રહું ? તરલા ! પતિના સ્નેહનો લ્હમને હજી પુરેપુરો અનુભવ નથી. લગ્ન પહેલાના સ્નેહનો અનુભવ છે પણ પતિ પત્નીના સ્નેહનો અનુભવ નથી. પતિ કે પત્નીથી પોતાની પ્રિય વસ્તુ બીજાની થાય તે ન જોવાય હો ! શું એને ભૂલી જશે ? મ્હને પાછી હૃદયમાં રાખી શકશે ? હવે જે પહેલાં સુખ હતું તે જ દુઃખ છે. શું પુરૂષો વાસ્તવિક રીતે સ્ત્રીને ચાલુ છે ખરા ? એ અમારા સ્નેહના ભૂખ્યા છે કે અમારા યૌવનના—રૂપના ? અમારું રૂપ, અમારું સૌંદર્ય, અમારી શક્તિ ગયાં હોય તો ત્હેના જવાબદાર પુરૂષો જ છે. તેમ ન હોયતો પછી અમને છોડી બીજે શા માટે જાય ? પત્ની તરીકે, ગદિલ્લી તરીકે, એમનાં છોકરાંની માતા તરીકે મ્હારામાં જે હતું તે મ્હું એમને માટે વાપરી નાખ્યું. હવે જ્યારે મ્હારામાં કંઈ રહ્યું નથી ત્યારે એ બીજા—તરલા ! એનો વિચાર જ આવતાં કંપારી છૂટે છે. અરે ! મ્હારા જ ઘરમાં એમણે મ્હારી અનેકવાર ટીકા કરી હશે. તરલા ! ના. નહી બને ! એમનો ઢોંગ છે, એ મને છેતરે છે. હવે એ મને ચાલુ છે ? ન બને. આ જ ગતિને લાણાવતાં પહેલાં મ્હને ફેટલો આનંદ પડતો, અત્યારે એ જ ભારરૂપ લાગે છે. હું શા માટે લાણાવું ? છોકરાં ન હતા તો કેવું સાઈ ! પશ્ચિમમાં સ્નેહનો તિરસ્કાર થાય છે. આમ જ એક-

બીજાનાં ખૂનો થાય છે. ને થાય જ. લાગણીનું જોર એવું જ છે. હું આયદેક્ષમાં ઉછરી છું. ખૂનામરકી અમારું કામ નહી. ક્ષમા ? તરલા ! તમે શા માટે આવ્યાં ?

‘લાભી ! તમે અત્યારે ઉસ્કેરાઈ ગયાં છો, અને એને લીધે તમે ખરી વાત જોઈ શકતાં નથી.’

અંદા ધીરી પડી, શાંત થઈ ને બોલી:

‘તરલા ! ત્યારે તું જ કહે મારે શું કરવું ? મને તો કાંઈ જ રસ્તો જડતો નથી.’

‘લાભી ! હું મારા વિચાર કહું છું. હા, એ મ્હારો ભાઈ છે એટલે હું એનો સ્વભાવ જાણું છું. એ નબળા મનનો છે. એનામાં સ્હામા થવાની શક્તિ નથી. અને શું કરે છે ત્હેનું ત્હેને ભાન રહેતું ન હોવાથી પાછળથી પસ્તાય છે. એ શું કરે છે ત્હેનું ત્હેને ભાન જ નથી. પહેલાં જ એણે જ્યારે મને વાત કરી ત્યારે હું જ બરાબર સમજી નહોતી. મ્હને એટલું જ લાગ્યું કે તમારા બે વચ્ચે કાંઈ ખટપટ જાગી છે, ને હું ખરેખર દીલગીર થઈ. પણ જ્યારે મ્હારે ત્હમારી સાથે વાત થઈ-એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીની સાથે વાત કરે ને હૃદય ખૂલતું થાય એમ થયું ત્યારે જ સમજી-તમને શું દુઃખ થાય છે તેની ખબર પડી. પણ ભાભી, એક વાત પૂછું ? તમે ભાઈને આહો છો ? શુદ્ધ સ્નેહથી આહો છો ? એક સ્નેહી પોતાના પ્રિયજનને ક્ષમા ન આપે ? સ્નેહ ક્ષમા ન આપે તો પછી સ્નેહ શો ? ત્હમારો સ્નેહ નથી ?

‘ના, નથી.’

‘લાભી ! હું તમારાથી નાની છું પણ મને જુદો અનુભવ છે. ત્હમારા ઉપર સ્નેહ નથી એ હું માનતી નથી. સ્નેહ જુદો જ વાત છે. ભાઈએ ન કરવાનું કર્યું છે, તે બીજીને આજ્ઞા છે માટે નહી પણ લાગણી કબજામાં ન રહેવાથી-મન ઉપર કાબુ ન રાખી શકવાથી. એવા અનેક દાખલા મળી આવશે કે જેમાં સ્ત્રી કિંવા પુરૂષનાં વર્તન નિંદાપાત્ર હોય છતાં એમનાં ગૃહજીવન સરળ-શાન્ત રીતે ચાલે છે.

આ સ્થિતિ વખાણવા લાયક નથી. પણ લાભી, સ્નેહ નથી એમ નહીં. એ આડે જતા અળદીયાને આર મારી રસ્તે લાવે. ઘોડો આડે રસ્તે જાય એટલે કંટાળી છોડી દેવામાં બહાદુરાર્ધ-મ્હોટાઇ નથી. એને સામ, દામ, ભેદથી રસ્તે ચડાવવામાં જ મ્હોટાઇ છે—ખૂબી છે. ’

‘ પણ તરલા ! એ પેલીને ચાલ છે ! ’

‘ લાભી ! હું હવે મ્હોટી થઇ, પણ મ્હને માફ નાનપણ સાંભરે છે. ‘ નાની નણુંદ ’ થઇ તમારી પાસે આવતી, લાઇ તમારે માટે ગાંડા થતા, તમે જ્યાં જતાં ત્યાં પાછળ પાછળ ફરતા, વરઘોડામાં બાનાં કાઢી બૈરાં ભેગાં તમને જોવા આવતા, અનેક વાર ‘ તરલા ! તારી લાભીને આ ચીડી આપી આવ ! ’ કહેતા તે બધું સાંભરે છે. રાતના છાનામાના ખાવાનું—કુલ લાવતા તે હું ભૂલી ગઇ નથી. લાભી તે જ લાઇ એવા ને એવા આ મ્હારી લાભીની પાછળ આટલે વર્ષ ગાંડા છે ને થશે. લાભી ! રસ્તે જતાં કોઇ કાંટો વાગે તેમ અચાનક આ કાંટો જ છે. એ કાંટો દૂર કરવો તમારા જ હાથમાં છે. ’

‘ પણ તરલા ! કદાચ એવા કાંટો આવે તો ? ’

‘ આવે જ નહીં. તમારા જેવાં ચતુર લાભીના રસ્તામાં કાંટો હોય જ નહિ. ’

‘ તરલા ! મારી જગાએ તમને આવું થયું હોય તો ? ’

‘ લાભી ! મ્હને અનુભવ નથી. શું કહું ? હું તો ભૂતકાળ ભૂલી જાઉં ને મારી આપું. ’

‘ ભૂલી ન જવાય તો પછી માફી આપી કે ન આપી તે સરખું જ છે. તરલા ! તું—તમે આવ્યાં તે સાફ થયું હો ? આજ મ્હને નિરાંતે ઉંઘ આવશે. નાની નણુંદે ફરીને લાઇ આણી આપ્યા હો ! ત્હમે ને સુમન—’

‘ ચુપ રહો લાભી. ’

પ્રકરણ ૧૩ મું.

લીલા અને તરલા.

તરલા ભાઇના પત્ર ઉપરથી નાની નણુંદનું કામ સાધવા, ભાઇ-ભાભીની આંટીઘૂંટી કહાડવા આવી હતી. કાંઇ મુંઝાઇ જેવા અગર સંબંધીઓને મળવા આવી નહોતી. આવતાં વાર જ કપડાં પણ બદલ્યા પહેલાં, થાક પણ ન લેતાં ભાભીના હૃદયમાં શાન્તિ પ્રસારી ત્યારે જ એને પણ શાન્તિ મળી. આટલા જ માટે કાંઇને તે દિવસે મળી નહોતી. વસન્તલાલ તમ્બા અને ચંદા એકલાં પડે, નિરાંતે ઉભરા કહાડે ને કંડાં પડે એટલા માટે જાણીજોઇને જ બહાર ગયો હતો અને જમવાનું પણ બહાર રાખ્યું હતું. તરલાએ પોતાના કાર્યમાં પોતે સફળ થઈ કે તરત જ ભાઇને ચીઠી લખી ઘેર બોલાવ્યો. વસન્તલાલમાં ચંદા માટે ભાવ નહોતો એમ નહીં. થતાં થઇ ગયું પણ હવે પસ્તાતો હતો. ચંદા જેવી પ્રેમાળ ગૃહિણીને અસંતોષનું કારણ અપાયું તે માટે પોતાની જાતને ધિક્કારતો હતો. ક્ષમા મળે, હૃદયમાં પાછું સ્થાન મળે તો એ રસ્તે કદી જાય નહીં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને સત્ય હતું. મનુષ્યને દરેક પળે સેતાન પજવે છે. લાલચોથી દૂર રહેવામાં જેટલી મહત્તા નથી તેટલી મહત્તા લાલચો આવતાં તહેના સામા થવામાં અને તેથી પણ આકર્ષક લાલચોમાં ફસાયા પછી મનોબળ દર્શાવી તેમાંથી છૂટવામાં છે. વસન્તલાલની આ સ્થિતિ હતી. આવે સમયે મનુષ્યહૃદય સમજનારાં ક્ષમા આપે તો તે આત્મા વધારે પવિત્ર થાય છે. આમાં જ ક્ષમાનો ઉપયોગ અને હેતુ સમાયો છે. વસન્તલાલને એ ક્ષમા મળશે કે કેમ એ શંકા હતી; પરન્તુ તરલાના પ્રયાસે ક્ષમા મળી અને એક પતિત આત્માનો ઉદ્ધાર થયો. એક પતિપત્નીનું જોકું વધારે સ્નેહથી મજબૂત થયું. એક કુટુંબમાં ફરીને શાન્તિ-સ્નેહ પ્રગટ્યાં. જે કાર્ય છેડાછૂટકાની પદ્ધતિ ન કરી શકત, સ્વતંત્ર, સમાન હક ન કરી શકત તે કાર્ય પ્રેમ બદલ ક્ષમાએ કર્યું. ચંદા, તરલા ને વસન્તલાલ

જન્મવા બેઠાં. ચંદાના મનમાં રીસ હતી પરન્તુ આટલી વયે પણ જન્મતાં જન્મતાં આડી આંખે વસન્તલાલ તરફ જોવાતું હતું. વસન્તલાલ પણ ચંદા તરફ જોતા અને બન્નેનાં મ્હોં મલકાતાં. ચતુર તરલા સમજતી અને ધોતાનું દ્વિતીકાર્ય સફળ થયું માની સંતોષાતી.

જમી પરવાર્યા પછી અપોરના તરલા આવી છે જાણી લીલા બહેનને ત્યાં આવી. લીલાએ તરલાના સૌંદર્યની, તરલાની પ્રેમકથાની વાતો સાંભળી હતી. જૂના જમાનામાં ન્યાતજનતમાં મળ્યાં પણ હતાં. તરલા લીલાને જોતાં જ, એના નિર્દોષ સ્વભાવનો અનુભવ થતાં જ, એનું સૌંદર્ય જોતાં જ કાંક સ્ત્રીસ્વભાવની અદેખાઈ થઈ પણ બીજી જ પળે તે શાન્ત થઈ. ધોતાની નાની બહેન હોય તેમ તરલા લીલાની સાથે વર્તવા લાગી અને આ બે જાણે ઘણાં વર્ષોથી પરિચયમાં હોય તેમ થઈ રહ્યું.

ચંદા કીકીને લેવા અંદર ગઈ અને બહેને ભાઈને કાનમાં કહ્યું, “ભાઈ, સૌ સારાં વાનાં થશે. અંદર જાવ તો.” વસન્તલાલ સમજ્યો અને ચંદાની પાછળ જ ઓરડામાં ગયો.

તરલાની આસપાસ છોકરાં ફરી વળ્યાં હતાં. ફાઇનો સ્વભાવ જ મળતાવડો હતો અને તેમાં ફાઇના આવ્યા પછી મા અને આપ સાથે બેઠાં હતાં, જન્મતાં જન્મતાં રહેજ હસ્યાં હતાં એટલે અણુસમજી પણ સમજી બાળકો ફાઇને સ્નેહથી જોવા લાગ્યાં હતાં.

‘લીલા ! પાર્ટી ક્યારે છે ?’

‘આવતા અઢવાડીયામાં. ખરે, પાર્ટી મોટી અને સારી થશે, કારણ અંગલો વિશાળ છે. અંગલાના પ્રમાણમાં પાર્ટીની મજાદ રહે છે એ તહેને ખબર નથી. જોને તે દિવસે પહેલાં પેલા તુલસીદાસના અંગલામાં દરાવ્યું હતું, પણ પછી ન્યારે હર્મીટમાં પાર્ટી થઈ ત્યારે જ લાગ્યું કે તુલસીદાસના અંગલામાં આવી મજાદ ન આવત.’

‘તે હશે ! મારે મન તો એવી પાર્ટીઓ સરખી જ છે. કાઈમાં વધારે કંટાળો આવે તો કાઈમાં ઓછો એટલો જ ફેર.’

‘તરલા ! પાર્ટી-કક્ષણમાં કંટાળો ! એ હોય જ કેમ ? નવી નવી જાતનાં કપડાં-ઘરેણાં જોવાનાં મળે, કાંઈ કાંઈ તરેહનાં સ્ત્રીપુરુષોનો સહવાસ થાય, ઘરમાં એકનીએક વસ્તુથી કંટાળો આવે. પાર્ટીમાં તો ઉડતો આનંદ પડે ને તહેમાં તરલા ! ત્હારા જેવી તરલાને તો આનંદ જ પડવો જોઈએ.’

તરલાનાં આત્મવખાણુ થતાં તરલા શરમાઈ અને બોલી,

‘ના, ના, મ્હને તો પાર્ટી ગમતી જ નથી.’

‘પણ તરલા, આ ફેરીની પાર્ટીમાં નહી આવે?’

‘મુંબઈમાં છું એટલે આવ્યા વિના નહી ચાલે.’

‘ખરે, તરલા ! ત્હારા વિના પાર્ટીની મજાહ જ નહી આવે.’

‘ચાલ, એટલોએ સંતોષ. પણ મ્હને આવવાનો ઝુંઆટલો આગ્રહ કરે છે તે કાંઈક અવનવું બનવાનું હશે.’

‘તહે કેમ જાણ્યું ? વાત સાચી છે.’

‘લીલા ! મ્હે પણ થોડી ઘણી દુનિયા જોઈ છે.’

લીલાને હસવું આવ્યું. તરલા હજી પરણી નથી એ વાત ખરી પરંતુ બીજી કન્યાઓની માફક વર બોળવાનો નથી. સુમનલાલ નક્કી છે-એની સાથે જ રહે છે તો પછી એણે શા અનુભવ મેળવ્યા હશે ? તરલાને પૂછું ? એના અનુભવની વાત સાંભળવામાં આનંદ પડશે ? હા, પહેલેથી વિવાહ કરી રાખ્યો છે એ એને ગમતો હશે કે કેમ ? એ વિષે ન્યાતમાં વાતો થાય છે, પણ તરલાના મનમાં શું હશે ?

‘લીલા ! તારી વાત હું જાણું છું. ત્હારા ભાઈએ બધી વાત કરી છે અને ભૂજંગલાલ આજ સરવારે જ રેશન ઉપર મળ્યા હતા. ભૂજંગલાલને જોઈ ખુશ થઈ છું.’

ભૂજંગલાલનું નામ સાંભળતાં જ લીલાના ચહેરા ઉપર આવેલો રંગ ફેરી વળ્યો. ‘તરલા ! એ રેશન ઉપર આવ્યા હતા ? વસન્તલાલે ત્હને શું કહ્યું ?’

‘અમસ્તા ગામગપાટા. ગઇ કાલે આખો દિવસ હું અને નંદા ગાડીમાં સાથે હતાં અને ભૂજંગલાલની જ વાત થઇ હતી. દીકરાને લાડ બહુ લડાવતાં લાગે છે. ભૂજંગલાલની વાતો સાંભળી મહેને એમ જ થયું કે એ બહુ જ સારા અને મળતાવડા અને સોસાયટીમાં ગમે એવા હશે’ અને તહેના જોવા ઉદાર મહેં કોઇ જોયા નથી. ’ આ વખતે ભૂજંગલાલનો હસતો ચહેરો અને ગ્રાન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર અકસ્માત વખતે એકદમ આપેલા બસો રૂપીઆ નજર આગળ તરી આવ્યા, અને તરલાના હૃદયમાં ભૂજંગલાલ માટે થયેલી લાગણી તહેના ચહેરા ઉપર ખુલેખુલ્લી દેખાઇ.

લીલા-ભૂજંગલાલની સાથે પરણુનારી લીલા, આમ પોતાના મહેં આગળ પોતાના ભવિષ્યના પતિનાં એક બીજા યુવાન કન્યા વખાણુ કરે તે સહન કરી શકી નહી. તરલાની સગાઇ થઇ હતી, લગ્ન નહોતું થયું એ વાત ખરી, પણ જ્ઞાતિના નિયમ પ્રમાણે સગાઈ તોડાય એમ નહોતું, છતાં તરલા ભૂજંગલાલને લઇ ગઇ એમ ક્ષણ વાર લીલાને લાગ્યું, અને આ શંકામાં તરલાના પછીના શબ્દે વધારો કર્યો.

‘લીલા ! નંદા બહેને એમને ઘેર મહેને બોલાવી છે અને હું કાલે જવાની છું. વસન્તલાઈ આજ તો લાલીની સાથે બહુ વાતોમાં પડ્યા લાગે છે. છો કરે ! સારું. ’

આટલું બોલી તરલા ભત્રીજાને રમાડવા લાગી અને લીલા ધર્મ્યા, ચિન્તા અને શંકામાં ગોથાં ખાતી જ બેસી રહી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

તરલા અને ભૂજંગલાલ.

ગોળ મેજ ઉપર ચાહના પ્યાલા મુકાયા અને ચંદા દાખલ થઈ. સામે બારણેથી વસન્તલાલ નિકળ્યો.

‘તરલા બહેન ! અહીં તમને ટાઢ વાશે. તમારું સુવાનું બીજા ઝોરડામાં રાખીશું ? ’

‘લાલી ! મ્હારી ફિકર ન કરશો. મ્હને તો ગમે ત્યાં અને ગમે ત્યારે ઉંઘ આવે છે.’

એટલામાં વસન્તલાલ પાછળથી આવ્યો અને ચંદાને ખભે હાથ મૂકી બોલ્યો,

‘શું છે ?’

તરલા લાઇલાલીના સામું જોઈ જ રહી. પોતે નાની હતી અને લાઇલાલીની ચીઠીયો લઈ જતી. ‘તરલા ! ત્હારી લાલીને બોલાવ્ય !’ ‘તરલા જ્હેન ! એમને બોલાવોને !’ એ સઘળી વાતો સાંભરી આવી. લાઇલાલીની રીસ ઉતરી છે કે કેમ તે સમજી શકી નહી, અને આટલી તાણ વેઠી મુંબાઈ આવી તેનું ક્ષણ થયું કે નહી તે જાણવા અધીરી થઈ ગઈ.

ચંદાએ કાંકે ભવાં ચઢાવી ઉત્તર આપ્યો,

‘તરલા જ્હેનને ખીજે ઝોરડો આપવો છે ને હું જાતે જ એમાં વ્યવસ્થા કરીશ.’

‘ચંદા ! તું નકામી માથાકુટ ન કરીશ. એ તો હું કરીશ.’ ચંદાથી હસાઈ જવાયું ને બોલી : ‘હા ! હું જાણું છું તમારી લુચ્ચાઈ ! જ્હેન આગળ વહુનો વાંક કાઢવો હશે. લાઈ સારા ને લાલી જ ખરાબ. કેમ ખરું ને ? અગર રામાને કહી પોતાને બહાર જવું એટલે રામો ન કરે તો લાલીનો વાંક નિકળે એમ ને ?’

‘હાશ ! સમાધાન થઈ ગયું લાગે છે. પરમેશ્વરનો ઉપકાર.’

આટલું થતાં જ તરલાના મુંઠાં ઉપર આનંદ છવાયો. મુંબાઈ આવ્યાનું સાર્થક થયું લાગ્યું. કુટુંબમાં આનંદ, હસાહસ, ગપાટા શરૂ થયા અને ક્ષમાની આપલેથી પતિપત્નીનાં હૃદય વધારે સંયોજાયાં. મ્હારા ઉપર ઉદાર દીલ દર્શાવી ક્ષમા આપી બહાલ સાબીત કર્યું, મ્હારા હતા ને મ્હારા થયા, ગયા હતા ને આવ્યા એમ પતિપત્નીને થતાં, બન્નેનાં મન વધારે જોડાયાં અને એ જોડનાર તરલા ઉપર બન્નેની પ્રીતિ વધી.

ચાહ પીવાઈ ગઈ ને આઠી અવળી વાતો ચાલતી હતી, ત્યાં

એક ન્હાનો પણ મ્હોટો બનાવ બન્યો. સુરતની વાત નિકળતાં જ્ઞાતિના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષની વાત થઇ. એની છબી તરલાની પેટીમાં હતી, એ છબીનું આલ્પમ લેવા તરલા ઉડી અને કાંઈક આવ્યાની ઘંટડી વાગી.

‘કાણુ હશે ?’

‘ચંદા બહેન ! મ્હને તેડવા આવ્યું હોય. પણ મ્હને કાંઈ બહુ વાર થઈ નથી. બીજું કાંઈ મળવા આવ્યું હોય. પણ અત્યારે કાણુ આવે ?’

‘લીલા ! ત્હારે માટે કાંઈ નહીં હોય, એ તો ઓરીસનું કાંઈ જરૂરનું કામ લઈ કારકુન કે પટાવાળો આવ્યો હશે.’ તરલા હાથમાં છબીઓનું આલ્પમ લઈ દાદર ચડતી હતી ત્યાં બારણું ઉઘડ્યું અને ભૂજંગલાલ ઉપર તરલાની નજર પડી. ભૂજંગલાલને જોતાં જ ભય અને આનંદની લાગણી તરલાના હૃદયમાં થઈ. ભૂજંગલાલ સામે જ ઉભો હતો. ગજવામાં કાંઈ ખોળતો હતો. તરલા અને ભૂજંગલાલની આંખ મળી. તરલા અને ભૂજંગલાલ બન્ને એકબીજાને બોલાવવા ઉત્સુક હતાં પણ એમાંથી એકકેને બોલવાની હિમત જ રહી નહીં. એમની જીભ જ ઉપડી નહીં. તરલા બોલવા જતી હતી ત્યાં ઉપરથી ભૂજંગલાલને વસન્તલાલે ખૂમ પાડી. ભૂજંગલાલ ઉપર જતાં ખંચકાતો હતો. તરલા આલ્પમ લઈ એમને એમ નીચે ઉતરી અને ભૂજંગલાલ ઉપર ગયા. આવતી કાલે એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના માનમાં પાર્ટી થવાની હતી તેનો વખત કહેવા આવ્યો હતો, એટલું કહી ચાલ્યો ગયો. અને તરલા ભૂજંગલાલ હજી ઉપર જ હશે એમ માની આલ્પમ મૂકી ઉપર આવી જુવે છે તો ભૂજંગલાલ ન મળે. વસન્તલાલથી બોલાયા વિના ન રહેવાયું : ‘ભૂજંગલાલ તે કેવો માણસ ! એ મીનીટ એસવા કહ્યું તે પણ નહીં. કેવો શરમાળ !’

લીલા શરમાઇ. પોતે અહીં છે ને મુરબ્બીની વચ્ચે ભૂજંગલાલ ન આવે એ સ્વાભાવિક છે એમ લાગ્યું. ‘એના આવવાનું કારણ પણ હું જ. ઘેર ગયા હશે ને મ્હને ઘરમાં ન દેખી મ્હારી શોધમાં

જ અહીં આવ્યા હશે. પણ મ્હને એકલી ન દેખી એમને એમ ચાલ્યા ગયા. ' ભૂજંગલાલ પોતાને મટે જ બાનું કાઢી આવ્યો હતો એમ માની લીલા મલકાતી હતી. આવા નજીવા કારણ માટે ભૂજંગલાલ ન આવે એ વસન્તલાલ જાણતો હતો એટલે એ વિચારમાં પડ્યો હતો. તરલા વળી વધારે મુંઝાઈ હતી. ભૂજંગલાલ એક મિનિટ આવ્યો શું ને ગયો શું. એની સાથે બોલ્યો જ નહી. છતાં બન્નેની આંખ મળી તે વખતે બન્ને બોલવા ઈચ્છતાં હતાં. એ સઘળું સંભારી ભૂજંગલાલની આ વર્તણૂક એને વિચિત્ર લાગી.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પાટી.

વિજળીના દિવા, ધનપતાકા, કુદરતી અને બનાવટી કુલઝાડોથી બંગલો—બંગલાનો બાગ શોભી રહ્યો હતો. બંગલાના ઉપલા વચલા હોલમાં આકર્ષક આયનાઓ અને છબીઓ ભીંત ઉપર નાંખ્યા હતા, અને તહેમાં જાણેઅજાણે ભેગાં મળેલાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાના ચહેરા જોતાં હતાં. લુગડાં, ઘરેણાં નિહાળી પોતપોતાના સૌંદર્ય માટે ખુશ થતાં હતાં.

હોલના દાદર સુધી બન્ને બાજુ પ્રસંગને અનુસરતો ડ્રેસ પહેરી પટાવાળાઓ, આવતા ગૃહસ્થો અને બાનુઓને રસ્તો બતાવવા, એમના ખૂટ સાફ કરવા, લાકડી વગેરે લઈ લેવા હાજર હતા.

લીલા અને તહેની માતા આવ્યાં. લીલાએ આજ પોતાના મનથી સારામાં સારો ડ્રેસ પહેર્યો હતો. પોતે ગૌરવદનની હતી એટલે સંકેત સાડી જ શોભશે એમ માની હાલ ને હાલ રેશમી ઘોળી સાડી મંગાવી અંદર રૂપેરી કીકનાં કુલ ભરી તૈયાર કરાવી, ભરેલો કબજો, પ્રેક્ષક મોતીની સેર, મોતીની બંગડીઓ, હીરાના એરીંગ પહેર્યા હતાં. દાદર ઉપર ચડતાં વિજળીના દિવાના પ્રકાશથી ઝળકતાં ઘરેણાંનું તેજ પોલીશવાળા મારબલના દાદર ઉપર પડતું હતું, અને લીલાની

છાતી આનંદથી ઉછળતી હતી. ઉપર હોલમાં જતાં જ સામે મોટા આયનામાં પોતાની આખી છબી પડી. અચાનક જ સામા એક સ્ત્રીની છબી જોતાં એને એમ જ થયું કે કોઈ બીજી સાંદર્થવાન સ્ત્રી આવી ઉભી છે. લીલાને એની ખુબસુરતી-ડ્રેસ જોતાં ક્ષણવાર અદેખાઈ આવી. પણ બીજી પળે ચહેરો જોયો તો તે તો પોતાની જ. સામી ઉમેલી ખુબસુરત સ્ત્રી પોતે જ છે એમ ખાત્રી થઈ ત્યારે જ લીલાના મ્હો ઉપર આનંદ છવાયો. આવી પાર્ટીઓમાં, મીનક્ષસોમાં પરોણાને આવકાર આપવાનું કામ કેટલાકને બહુ ગમે છે અને એવાને જ એ કામ સોંપવામાં આવે છે. લીલાને આવતી જોઈ આ ગૃહસ્થ સામે ગયો ને બોલ્યો, ‘પધારો ! વહેલાં આવ્યાં તે સારું કર્યું. ઘણાંને એવી ટેવ હોય છે કે પોતે કાંઈ છે એમ બતાવવા અડધી પાર્ટી થયા પછી જ આવે છે. આજ ત્હમે બધાંની આંખે આવો એવો ડ્રેસ પહેર્યો છે. ચાલો, પીઆનો કે હાર્મોનિયમ ઉપર એક ગાયન સંભળાવો. હું વગાડું ને ત્હમે ગાઓ.’

મોહનલાલના મીઠા શબ્દથી કહો અથવા મોહનલાલના અપ દુ ડેટ ડ્રેસ અને આકર્ષક ચહેરાથી કહો પણ ગમે તેમ લીલાથી ના કહેવાઈ નહીં અને ગાયન શરૂ થયું.

ખીલી ખીલી રહી આ કેવી ચંદા
સરે મંદમંદા, આનંદે ગગનમાં
જાય સરતી રૂપેરી વન વનમાં
જુએ ઝાંખી ઝાંખી આછા ધનમાં
પવનમાં, ભુવનમાં, બ્રહ્માના વદનમાં.

હાર્મોનિયમના સુર સાથે લીલાના મધુર સુર-ગાયનની લહેક અત્યંત ગાનાર વગાડનારના ભાવ મળતાં સાંભળનારના હૃદયમાં થન-થનાટ મીઠી. મોહનલાલનું આખું શરીર ડોલતું હતું. ગાયન પુરું થયું ને મોહનલાલ બોલ્યો, ‘લીલા ! ત્હમને આવું સરસ ગાતાં આવડતું હશે એ હું જાણતો નહોતો.’

મોહનલાલ પાર્થીઓમાં, એની વ્યવસ્થામાં, ગાયનમાં ઉત્તાહ લેખાતો અને એવાને મહોયે આમ પોતાનાં વખાણુ થતાં સાંભળી લીલાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. રસોઈ કરનારને 'વાહ મળની બની છે.' એમ કહેનાર ન હોય તો રસોઈ કરવામાં તાલ નથી આવતો. ગાયન ગાનાર કે અસરકારક ભાષણ કરનારને પણ ઉત્તેજન અને પ્રશંસાની જરૂર છે. લીલા આનંદથી, ગર્વથી ચોગરદમ જેવા લાગી. એક ખૂણામાં મોહનલાલની જ પત્ની એકી ટશે ત્હેના તરફ જોતી ઉભી હતી. ધર્પા, અદેખાઈ, ક્રોધ ત્હેની આંખ ઉપરથી જણાતો હતો. લીલાએ સમજી ન સમજી કરી બીજી તરફ જોયું. તરલાની સાથે વસન્તલાલ એક કોચ ઉપર બેઠો હતો, અને અન્તે એક બાજુ જેને માટે લીલા તલસતી હતી, જેને માટે લીલાની આંખો અકળવકળ ફરતી હતી તે ઉભો હતો. અરવિન્દને ના પાડી અને ભૂજંગલાલ આવ્યો હતો તે દિવસથી લીલા ભૂજંગલાલને મળી નહોતી અને ભૂજંગલાલની આંખો મ્હારા તરફ જ છે—મ્હને મળવા ધારે છે એમ ભોળી—પ્રેમઘેલી લીલાને લાગ્યું.

ન્યારથી તરલા નજરે પડી ત્યારથી લીલા તરલાને મળવા ઉત્સુક થઈ હતી. તરલાએ રેશમી ઝીકે ભરેલી સાડી અને કુલેલી ટુંકી બોંયનો પોલકો પહેર્યો હતો. તરલાની બરફ જેવી સફેદ અને રૂના ગાભા જેવી કોમળ ઉઘાડી ડોકમાં ચાર સેરની મોતીની માળા શોભી રહી હતી. અડધા ઉઘાડા ભરાવદાર નાજુક હાથ કેળના દાંડા જેવા લાગતા હતા. કાનમાં નાની પણ ચળકતા હીરાની પાંદડી ચોગરદમ પ્રકાશ પાડી રહી હતી. તરલાએ મોહનલાલ અને લીલાને સાથે જોયાં હતાં, એણે એમનું ગાયન સાંભળ્યું હતું. મોહનલાલ અને લીલા—તરલા પાસે આવ્યાં અને મોહનલાલે જાતીસ્વભાવ પ્રમાણે માંગણી કરી, 'તરલા ! હવે એક ગાયન તમે ગાઓ. ચાલો.'

'નાજી ! બનતાં સૂધી જાહેર મેળાવડાઓમાં હું ગાતી નથી અને તેમાં પરપુરૂષ સાથે તો નહીં જ.'

‘બનતાં સૂધીને ! પણ આજ બનવાનું જ નથી. ચાલે જ નહીં.’

આજ પજે ભૂજંગલાલ તરલા પાસે આવ્યો. તરલાને નમન કર્યું, પણ તરલા તે વાત ઉપર જરાએ ધ્યાન ન આપતાં મોહનલાલ સાથે ગઇ.

જે ભૂજંગલાલની સાથે વાત કરવા, જેના સ્મિતહાસ્ય માટે સોસાયટીમાં હરીફાઈ ચાલતી તે ભૂજંગલાલ જાતે તરલા પાસે આવ્યો, તરલાને નમન કર્યું તે જ ભૂજંગલાલનું આમ તરલાએ અપમાન કર્યું એ ભૂજંગલાલની લવિષ્યની પત્ની લીલાથી સહન થયું નહીં. પરન્તુ અત્યારે કાંઈ ધાય એમ નહોતું અને તેમાં પોતાનો પ્રિય ભૂજંગલાલ પાસે જ હતો એટલે એના સહવાસમાં ક્ષણવાર વાત વિસારે પડી. ભૂજંગલાલ અને લીલા એકલાં પડ્યાં. ઘણા સમયની એકડી થયેલી વાતો થઇ. એમનાં જેવાં જ સ્નેહાળદંપતીઓ, થનારા વરવધુઓનાં ટોળાં મળ્યાં હતાં—મળતાં હતાં તે જોતાં બન્ને ફરવા લાગ્યાં. ગરબી ગવાઈ, હાર્મો-નિયમની સાથે પુરૂષ વર્ગમાંથી એકાદ જાણે ગાયન ગાયું. અત્તર, ગુલાબ સુગંધીદાર પદાર્થોની છોળો ઉછળી અને યોગરદમ સુગંધ પ્રસરી રહી. દિવ્ય અને પાર્થિવ, એટલે સ્વર્ગીય અને દુનિયાનો સ્નેહ પોતાની સત્તા આ સ્થળે ચલાવી રહ્યો હતો. ત્યાં ભેગાં થયેલાંમાં ભૂત, વર્તમાન અને લવિષ્યનાં સ્નેહનાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. સમસ્ત મંડળમાં લીલા અને તરલાના મ્હો ઉપર લાગણીનો આવેગ પ્રસરી રહ્યો હતો અને ત્હેમાં તરલા—સહવારની તરલા નહોતી: શાન્ત, નમ્ર તરલાને બદલે ઉન્મત્ત—મદોન્મત્ત તરલા હતી.

‘શું તરલા મારા કરતાં વધારે ખુબસુરત લાગે છે ? આજ બધાં એની તરફ જ જોય છે માટે ઉશ્કેરાઇ ગઇ છે ? આખી પાર્ટીમાં સર્વ કોઇ એની તરફ જોઈ રહ્યું છે, માટે ઉશ્કેરાઈ છે ? બધાંને કેવા અંગતી નાખ્યાં છે એમ એના મનમાં હશે ? બધાંને અંગતી નાખ્યાં હશે ? શું ભૂજંગલાલને પણ ?’ આ વિચાર આવતાં લીલા ઢીલીઢળ

થઇ ગઇ. ‘ભૂજંગલાલ ! મહારા ભૂજંગલાલ તરલાના રૂપથી અંગ્રહ જાય ! મહારા કરતાં એનામાં-પણ કદાચ હોય તો !’

લીલા, ઇર્ષા-અદેખાઇથી જળતી લીલા-ધડીમાં તરલા તરફ તો ધડીમાં ભૂજંગલાલ તરફ જોતી. ભૂજંગલાલના શબ્દેશબ્દ તરલા સાંભળતી. ભૂજંગલાલના હસવા સાથે તરલા હસતી. ભૂજંગલાલના શબ્દ, હાસ્ય અને વર્તનથી તરલાની છાતી ઉછળતી. ત્હેનાં નેત્ર હસતાં એમ લીલાને લાગ્યું. ભૂજંગલાલની પણ એ જ સ્થિતિ. એ આખા હોલમાં ફરતો, ઘણાત્રી સાથે વાતો કરતો, લીલા પાસે આવતો, પણ પાછો તરલા પાસે જતો ત્યારે જ એના ચહેરા ઉપર આનંદ છવાતો. લીલા-દુઃખી લીલાના નેત્ર આગળનો પડદો દૂર થયો. એના હૃદયમાં ચીરો પડ્યો. ભૂજંગલાલને તરલા લોહચુંબકની માફક ખેંચી લઇ જતી લાગી. લીલા ફરતી હતી, મોહનલાલ અને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરતી, પણ એનો જીવ એના ખોળીયામાં નહેતો.

જે લીલા હોલને દાદરે ચડતાં મદમસ્ત હસ્તિનીની^૧ માફક લાગી હતી તે જ લીલા અત્યારે નિરાશ થઇ ગઇ હતી. પાટીમાં આવવાનો ઉત્સાહ અત્યારે જતો રહ્યો હતો. એનું એજ લાઇટ, એનો એજ ડ્રેસ, એનાં એજ ગાયનો અત્યારે ત્હેને સુખ કરવાને ‘અદલે દુઃખ’ દેતાં હતાં. પાટીમાંથી એકાએક જતાં રહેવું એ ગેરવ્યાજબી કહેવાય માટે જ ગઇ નહી. હોલમાં એને ન ગમ્યું એટલે પાસેના ઓરડામાં જઇ કાચ ઉપર પડી.

લીલા એમ માનતી હતી કે ત્હેને કાઇએ જોઈ નથી પણ વિનોદ-ચંકાર વિનોદની આંખો આ સઘળા તાલ જોતી હતી. જેવી લીલા બીજા ઓરડામાં ગઈ કે તરત જ વિનોદ તેની પાછળ ગઈ અને કાચમાં પડેલી લીલાને કહ્યું,

‘લીલા ! શું છે ? કેમ પાટીમાં મળહ ન પડી કે ?’

લીલા ઝબકી ઉઠી ને બોલી: 'ના, મારું માથું દુઃખે છે.'

'માથું શાનું દુઃખે છે? હું જાણું છું. તરલા અને ભૂજંગલાલ વાતો કરે છે તે ખમાતું નથી. ચાલ હવે! એવી અદેખી શું થાય છે? એમ કોઇ કોઈની સાથે વાતો ન કરે કે?'

વિનોદ લીલાને ખૂબ મોટા હોલમાં ધસડી ગઇ. લીલાના હૃદય-માંથી તરલા અને ભૂજંગલાલની વાત ખસી. પોતે જ મૂર્ખી છે. એમ બે જણાં વાત કરે એમાં શું? હું કેમ મોહનલાલ સાથે ગાવા બેઠી હતી? એમ થયું ને કાંક શાન્તિ વળી.

પરંતુ વિનોદ અને લીલા જેવાં ચોરડામાંથી ખૂબ નિકળ્યાં કે તરત જ સામે ઇલેક્ટ્રીક લાઇટના પ્રકાશમાં ધીમી પણ ઇર્ષાળુના હૃદયમાં ઈર્ષા ઉત્પન્ન કરે એવી વાતોમાં ગુલતાન થયેલાં તરલા અને ભૂજંગલાલ દેખાયાં. એમને જોતાં જ લીલાના હૃદયમાં ધડાકો થયો અને તે સાથે જ એના અવયવો ઢીલા થઇ ગયાં.

'તરલા! રીફ્રેશમેન્ટ લઇને જાને? ચાહ અગર કોફી.'

'ના. તમે જાણો છો કે હું પાર્ટીમાં જતી જ નથી. આજ ઘણું વખતે આવી અને તમારી સાથે જ આટલીએ વાત કરી. વળી કાલે જ મારે જવું છે એટલે આજ અને આવતી કાલના ઉજાગરાથી શરીર બગડે.'

'એટલે તહમે કાલે જવાનાં જ કે?'

'એમાં શો શક? પણ.....'

ભૂજંગલાલે 'જવાનાં જ કે' એમ કેમ પૂછ્યું હશે એ શંકા થતાં તરલાને પૂછવાની ઇચ્છા થઇ. પણ તહેનામાં હિમત જ રહી નહીં એટલે ચાહ, કોફીની ચોખ્ખી ના પાડી ચાલી ગઇ.

અકસ્મત ૧૬ મું.

અરવિન્દ પાછો ઘેર.

લીલાને મળ્યા પછી-ઘણા દિવસે જગૃત થયેલી આશામાં નિરાશ થયા પછી-અરવિન્દે મુંઝાઈમાં કેાઈને મ્હોં દેખાડ્યું જ નહિ. મોહમયી મુંઝાઈ ફરીને નર્કાપુરી લાગી અને એમને એમ દેશમાં જવા ગાડીમાં બેઠો. ગાડીમાં ઉતાડ્યો સાથે વાતમાં પડ્યો. પેપરો વાંચ્યાં પણ એના મનની ચિંતા જરાયે ઓછી થઈ નહી. પોતાના ઉપર જજરી આફત આવી પડી હોય એમ એને લાગ્યું.

‘ અવસાન? બાદ ઉંચે જતાં ત્યાં આવશે સાચી મળ. ક્યાં છે મળ ? ક્યાં છે મળ ? દુનિયા મહીં ક્યાં છે મળ ?’ એમ અરવિન્દને થયું. લીલા વિના જીવાશે કેમ ? ઘર આગળ ગમશે કે ? ઉંઘ આવશે ? ખાવું ભાવશે ? આ વિચાર કરતો અરવિન્દ લખતરના સ્ટેશને ઉતર્યો. સ્ટેશન ઉપર બે બળદનું લાંબું મુસાફરીનું સગ્રામ લઈ ગાડીવાન અને નોકર આવ્યા હતા. ગાડીમાં પાટીયા તજે પેટી મુકાવી, ઉપર પાટીયાં નાંખાવી, તે ઉપર ગાદી નાંખાવી અને અરવિન્દ સૂતો. માથું ધુણાવતા બળદો ગળે બાંધેલી ધુવરમાળના અવાજ કરતા ચાલ્યા. નોકરે વાત ચલાવી, ‘ ભાઈ! આપણી કાબરીને વાછરડી આવી. બીબા પટેલના ખેતરમાં જરનો દાણો આવ આવડો થયો છે. આ ફેરી ઘી સાફ ઉતર્યું. જૂરી ભેંશ અધમણ દુધ દે છે; માજીએ અડદીયા તૈયાર કર્યા છે. ’

અરવિન્દને કાને આ વાતો પડતાં મુંઝાઈ જતાં પહેલાં-ગયા પહેલાના ગામડાના સુખી દિવસો, ને ગામડાની શાન્ત નિર્દોષ વાતો સાંભરી અને મુંઝાઈનું દુઃખ, પડેલી આફત કાંક ઓછી થયેલી લાગી. પોતે કાંઈ જ નથી, જીવન નકામું છે, એ વિચાર જતા રહ્યા; અને તેને બદલે વધારે ઉત્તર અને ઉપયોગી મનુષ્ય થવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અરવિન્દની જાગીર લખતર સ્ટેટમાં એક નાના ગામમાં હતી. આ ગામમાં ઘરો તો માત્ર સોબસો જ હતાં; પરન્તુ તેમાં ઘણાં ખરાં ખેડુતોનાં, એકાદ બે મુસલમાનનાં; તે સિવાયનાં વાણીયા પ્લાહણનાં ઘરો હતાં. ગામના પાંચરમાં જ નાની નદી વહેતી. ગામ બહાર એક હતુમાન, મહાદેવ, રામ અને માતાનું મંદિર હતું. એનું પોતાનું ઘર ગામડાશાષ્ટ જ હતું. બહાર મ્હોટું ફળીયું, અંદર ઉંચી ઓશરી અને ઓશરીની સાથે જ એક પછી એક ઓરડા. સઘળે લીંપણ જ હતું, પરન્તુ દર આઠે દિવસે ભોંય લીંપાતી. સુવા, ખેસવાના ઓરડામાં સામાન વ્યવસ્થાસર ગોઠવેલો હતો. અરવિન્દની નજરમાં તો મુંબાઈના ધનાઢ્ય લોકોના વાલકેશ્વર કે મહાલક્ષ્મી પરના ભવ્ય મહેલો કરતાં આ ઘર વ્હાલામાં વ્હાલું અને ઇન્દ્રપુરી જેવું હતું. આ જ ઘરમાં એના માતાપિતા રહ્યાં હતાં, અને મર્યાં હતાં, રહ્યાં હતાં એટલે આનંદમાં, નિશ્ચિંતપણે જીવન ગાળ્યું હતું. મુંબાઈની મોટોરકારમાં ફરીને એમણે જીવન ગાળ્યું નહોતું, અને અરવિન્દને ગાળવા ઇચ્છા નહોતી. એની માતાની મ્હોટી છબી અરવિન્દ પોતાના ઓરડામાં જ રાખતો. જીવનના દરેક કાર્યમાં, જીવનની દરેક પળે, એ માતા અરવિન્દને સાંભરતી; અને એ માતાને પગલે ચાલનારી—એ માતાના જેવી જ ઘરમાં, કુટુંબમાં, ગામમાં શાન્ત ફેલાવે એવી પત્ની મળે એ જ એની મ્હોટામાં મ્હોટી ઇચ્છા હતી. લગ્નની પવિત્ર ગાંઠ શિવાય કાઈ સ્ત્રીની સાથે સ્નેહ બાંધવા એને એ પાપ માનતો. પત્ની જોળવામાં પ્રથમ એ થનાર પત્નીનાં મા અને બાપના ચારિત્ર્યની પહેલી તપાસ કરતો.

લીલા ન મળવાથી નિરાશ થયેલો અરવિન્દ પોતાના ઓરડામાં જઈ ખાટલા ઉપર પડ્યો, ને અરવિન્દને ઉછેરી મોટો કરનાર ગંગા-ડોશી દુધનો કટોરો લઈ આવ્યાં. “એટા! લે, દુધ પી જા. હાય! હાય! મુંબાઈ જઈ દુબળો થઈ આવ્યો! મુવું મુંબાઈ! કહે છે ત્યાં તો દુધ પાણી જેવું ને ચાહના રગડા પીવાના, આખો દિવસ દોડાદોડી; એવું બા મારે ન જોઈએ. આપણે તો અહીં જ સારા.”

માજીના આ વ્હાલભર્યા શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે જ અરવિન્દને થયું કે મુંબાઈમાં બનેલા બનાવ છતાં થર આગળનું આનંદનું સ્વપ્નનું હજી નાશ પામ્યું નથી. અરવિન્દે માજીના હાથમાંથી દુધનો કટોરો લીધો ને માજીની જીભ ચાલી. અરવિન્દના કાને માજીના શબ્દો પડતા હતા એટલું જ; બાકી એના મગજના ખ્યાલ તો બીજા જ હતા. મુંબાઈ અને આ ગામડાના બનાવો સરખાવતો હતો ત્યાં પુસી ગેલ કરતી અરવિન્દના ખોળામાં ચડી બેઠી.

‘બેટા ! તારા વિના પુસી સૂતી પડી હતી. એને વાચા નથી એટલું જ, બાકી એ સમજે છે કે મારો શેઠ દીલગીરીમાં છે !’

‘દીલગીરી ? શા માટે દીલગીરી ?’

‘બેટા ! મારી પાસે શા માટે છૂપાવે છે ? ધાવંતા હતો ત્યારથી હું તલને ઝોળખું છું. શરીર સાફ હોય અને મનમાં કાંઈ ન હોય તે કાંઈ જાણ્યા વિના રહે ?’

અરવિન્દ તો આભો જ બન્યો. ‘કાઠિયાવાડના એક ખૂણામાં વંદાનાં વંદાં થયાં પડેલી, અભણ ગંગાડોશી મ્હારા હૃદયની યાત્રા સમજી શકી એ જ નવાઈ !’

‘બેટા ! બીજું દુધ લાવું ?’

‘ના.’

પુસી અરવિન્દના ખોળામાંથી ઉતરી, સ્થાને ખૂણામાં જઈ સૂતી.

‘માજી ! મ્હને પણ આરામ લેવા દો. વખત જતાં સહારાં વાનાં થશે.’



પ્રકરણ ૧૭ મું.

તરલાની પાછળ લાગેલો સાપ.

તરલાએ સુમનલાલ ઉપર તાર કર્યો અને લાભીની રજા લઈ તરલા સ્ટેશને જવા નિકળી. તરલા આવવાની હતી ત્યારે—તરલાનો તાર આવ્યો ત્યારે ચંદાએ તરલાના સામુંએ જોવા ના પાડી હતી, તે જ ચંદા અત્યારે તરલાના જવાથી પોતાની સગી બહેન જતી હોય એમ શોક કરવા લાગી. વસન્તલાલ અને ચંદાના કુટુંબમાં નાશ પામેલા સ્નેહનો પુનરુદ્ધાર તરલાએ કર્યો હતો. વસન્તલાલ સ્ટેશન ઉપર મૂકવા આવ્યો હતો. પણ ઘરમાંથી નિકળતાં તે ગાડી ચાલી ત્યાં સુધી ધરબદ્ધને તરલાનો ઉપકાર માનતો. આર્ય સંસારની પવિત્રતા—શાન્તિ જળવાઈ હોય તો તરલાને લીધે જ. તરલા ન આવી હત, તરલાએ સ્નેહની ઉચ્ચભાવના—ક્ષમા, પવિત્ર સ્નેહ, એકને જ ચાહવા—જેને પોતાનાં કલ્યાં તહેને જ ચાહવા, તહેના દોષ ન બંતેતાં ગુણ જોવાની ટેવ પાડવા ન કહ્યું હત તો, ઈંગ્રેજ સોસાયટીમાં ઘણીવાર નજરે પડે છે તેમ, સદજ સદજ કારણસર કે ગંભીર કારણસર છૂટાછેડા કે અણ-બનાવથી કાયમનાં ઉંચાં મન થાય છે તેમ, આ કેસમાં થયું હત. હિંદુ—આર્ય ગૃહસંસારમાં અણબનાવ, ગંભીર દોષો, અણવિશ્વાસ નથી એમ નહીં; પણ મન કાંઈ વધારે ઉદાર હોવાથી, આખરે માણસ છીએ એ વિચાર લાવી ક્ષમા અપાય છે, લેવાય છે અને કાયમનો અણ-બનાવ—કલેશ નથી રહેતાં. તહેમાં બંને સમજી હોય, સંસ્કારી હોય, પ્રભુ-પરાયણ હોય તો કાળે કરી વિસરી જાય છે, ને વખત જતાં બંને આત્મા વધારે ગાદ? પરિચયમાં આવે છે. ચંદા અને વસન્તલાલ આ અધઃપાતર પછી એકબીજા તરફ વધારે આકર્ષાયાં અને એ કુટુંબમાં ફરીને એકવાર ગૃહદેવીનું રાજ્ય સ્થપાયું.

તરલા ગાડીમાં બેઠી અને એને પ્રિય સુમનલાલ અને નાનો કીકા સાંભર્યો. તરલા કોરીડર ટ્રેઇનમાં સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં બેઠી હતી. ડબ્બામાં સુરત, અમદાવાદનાં ઉતાડ્યો હતાં તહેમની સાથે નજીવી વાત કરી, પણ તરલાને તહેમાં રસ પડ્યો નહી. તરલાની સાથે એક કામ.કરનારી બાઈ હતી. તરલાએ ‘ગપસપ’ કાઢી વાંચવા માંડ્યું, પણ ‘ગપસપ’ માં રસ પડ્યો નહી. ખ્હારીઓ બંધ હતી, કાચના બારણા ઉપર વરસાદનાં ટીપાં પડતાં હતાં, પવન ઠંડો ફુંકતો હતો. માથું કાચની બારીને ટીકવી, હાથમાં ‘ગપસપ’ લઈ તરલા વિચારમાં પડી. મુંબાઈના બે દિવસ નજર આગળ સીનેમેટોગ્રાફની શ્રીદમ માફક આવ્યા.

મુંબાઈ! લાભીની વ્યાજબી રીસ, ભાઈ-લાભીનો સંપ, લીલા, અરવિન્દ, ભૂજંગલાલ. ભૂજંગલાલનું નામ આવતાં જ ભૂજંગ-સાપ કરડ્યો હોય એમ ચમકી. ‘જતાં વાત જ ગ્રાન્ટરોડ ઉપર ભૂજંગલાલ મળ્યો. કેવો ઉદાર! પેલા મરનારની બેરીને બસો રૂપીઆ મદારા કહેવાની સાથે જ આપ્યા. પાર્ટીમાં પણ સર્વ કોઇ ભૂજંગલાલ તરફ જ જોતું. કેટલાં બેરાં ભૂજંગલાલ સાથે વાત કરવા ઉત્સુક હતાં પણ તે તો મારી સાથે જ વાત કરતા. ત્યારે લીલા! મદારી સાથે વાત શા માટે? એ તો લીલાને પરણવાના, અને હું તો સુમનલાલને. મદારે તો સુમનલાલને પરણવું પડશે ને! સુમનલાલ અને ભૂજંગલાલ બેમાં કોણ ચડે? અરે! આવા વિચાર જ શા માટે? પાપમાં પડવા! હમણાં તો ચંદા લાભીને શિખામણ આપી આવી એટલામાં હું જ...’

ગરીબ બિચારી તરલાનું મગજ ખસ્યું. ટ્રેઇન ફાસ્ટ દોડી જતા હતી. ઝાડો, નાનાં સ્ટેશનો જતાં હતાં પણ તરલાને તહેનું ભાન નહોતું, એટલામાં ગાડી ઉભી રહી અને “વલસાડ દસ મીનીટ” ની તીણી ખૂમ તરલાના કાનમાં જતાં જ જગી ઉઠી. નોકર બાઈ આવી બોલી, ‘ખ્હેન! ચાહ પીશે?’

‘હા. ચાહ આપણે જ બહાર જઈએ.’

આટલું કહી બન્ને ગાડીમાંથી બહાર નિકળ્યાં. સામેથી ‘આમ-ણીયા ચાલ’ વાળો છોકરો પીતળની મોટી કીટલી અને પ્યાલા લઈ આવ્યો. તરલાએ ચાલનો પ્યાલો હાથમાં લીધો. નોકર આગળ ગઈ એટલામાં આવરકોટ પહેરી એક કદાવર પુરૂષ તરલાની સામે આવી ઉભો. તરલા બીની, પાછી હતી, ઉંચું જીવે છે તો ભૂજંગલાલ. બહીક જતી રહી કે કેમ પણ બહીક રહી તો નહીં જ. આનંદ થયો કે કેમ તે રામ જાણે, પણ નેત્રમાં તેજ વધ્યું. તરલાથી એ મીનીટ તો બોલાયું જ નહીં છતાં શ્રમ કરી બોલી:

‘તમે પણ સુરત આવતા હશો એ મને ખબર નહીં. કેમ એટલામાં ?’

‘એટલામાં ! એટલા જ માટે કે જ્યાં ત્હમે ત્યાં હું. આથી બીજું કયું કારણ હોઈ શકે ?’

તરલા તો મુર્ગી જ થઈ ગઈ. પરંતુ પોતાના હૃદયમાં હર્ષ-શોક, સૈતોષ-અમૃતોષ થાય છે કે કેમ તે સમજી શકી નહીં.

‘મદારા બોલવાથી ખોટું લાગ્યું હોય તો ક્ષમા કરશો, પણ સાચું કહ્યા વિના રહેવાયું નહીં.’

‘પણ તે સાચું છે જ નહીં. એ વાત જ ભૂલી ગયો. આપણે એકબીજાને ઓળખતાં જ નથી એમ રહેવામાં જ લાલ છે-સુખ છે.’

‘તે નહીં બને. ત્હમને ભૂલવાં એ જાતને ભૂલવા બરાબર છે.’

તરલાના આખા શરીરમાં ઝનઝનાટ થઈ રહ્યો. ચાલવાળો પ્યાલો ક્યારે લઈ ગયો, પોતે પૈસા આપ્યા કે ભૂજંગલાલે ત્હેનું ભાન પણ ન રહ્યું. તરલા ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી-ગભરાઈ ગઈ હતી. ગાર્ડ સીટી વગાડી અને તરલા ગાડીમાં બેઠી. ગાડી ચાલી અને તરલાએ સુવાની તૈયારી કરી. પરંતુ ઉંચ આવી જ નહીં. આંખો ઉઘાડી રાખતાં સામી બીંતે તાજમલાલનું ચિત્ર નજરે પડતું અને મીચતાં ભૂજંગલાલનું ચિત્ર આવતું. પાસાં ફેરવી અર્ધક રાત પસાર કરી ને રાતના બેના સુમારે સુરત આવ્યું. ગાડીમાંથી ઉતરતાં જ સુમનલાલ નજરે પડ્યો. સુમન-લાલને જોતાં જ તરલાના શરીરમાં કંપારી છૂટી. એ કંપારી સ્નેહની

હતી કે કેમ ? એ કંપારી ભૂજંગલાલ સાથે વાત કરવાના પાપની.
હતી કે કેમ ? તે સમજી નહી.

સુમનલાલ તરલા પાસે ગયો. ‘ મુંબાઈની મળહમાં મને તો બૂલી
ગયાં હશે ’ એમ બોલ્યો. અનેક પતિપત્ની સહજ ઈર્ષ્યા, પોતે જ સારા
ને સામા ખરાબ એ વિચારે, પોતે જ ચાલુ છે ને સામા ચાલતા
નથી એ વિચારે ધણીવાર અમુક શબ્દો બોલી જાય છે; પણ જાણતા
નથી કે તેથી કેટલાં ગંભીર પરિણામ આવે છે. તરલાને સુમનલાલનો
આ પ્રશ્ન આ વખતે ન રૂચ્યો.

‘ તરલા ! કેમ બોલતી નથી ? ત્હારા ઉપર મ્હારો કેટલો સ્નેહ
છે ? ત્હારા વિના બે દિવસ કેવા કાઢયા છે તે મારું મન જાણે છે. ’

‘ ડીકા ક્યાં ? ’

આ જ પળે ભૂજંગલાલ આવી ચડ્યો. વલસાડના સ્ટેશને તરલા-
થી છૂટા પડ્યા પછી ભૂજંગલાલની સ્થિતિ વધારે વિલક્ષણ થઈ હતી.
તરલા વધારે નજીક જણાઈ. ત્હેને તરલા પ્રાપ્ત કરવામાં મુશ્કેલી ન
લાગી. એની સાથે લવિષ્યના સુખનાં સ્વપ્નાં અનુભવવા લાગ્યો.

સુરતના સ્ટેશનનાં પગથીયાં ઉતરી ભૂજંગલાલ બહાર તરલા
અને સુમનલાલની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો. ‘ ગાડીમાં બેસતાં બેસતાં
કદાચ મ્હને એકાદવાર બોલાવશે, આવવા કહેશે, છેવટે ડોકું એ
નમાવશે ’ એ આશાએ ભૂજંગલાલ બહાર ટાઢમાં થરથરતો ઉભો.
પરન્તુ બીજી જ પળે ભૂજંગલાલની નજર સુમનલાલ ઉપર પડી, અને
ત્યારે જ એને લાગ્યું કે તરલાના જીવનનો આધાર, તરલાનું અત્યારનું
જીવન તો ત્હેનો કરી માનેલો પતિ, સુમનલાલ જ છે. તરલાનો
વિવાહ સુમનલાલ સાથે થયો છે. તરલા સુમનલાલને જ પરણશે એ
ભૂજંગલાલ જાણતો હતો, છતાં તરલા મુંબાઈ આવી ત્યારે-તરલા
મુંબાઈમાં રહી ત્યારે-સુરત પહોંચીને ઘોડાગાડીમાં બેસી ત્યાંસુધી એ વાત
જ વિસરી ગયો હતો. તરલા પોતાના શરીર અને સ્નેહના માલિકની

અડોઅડ ઉભી હતી. ભૂજંગલાલના કહેવાતા સ્નેહને આ રૂચિકર? લાગ્યું નહી. ઉનાળાના સપ્ત તાપમાં, અરણ્યમાં ભટકતા તૃષાતુર? માણસ કાંચન જેવા નિર્મળ મીઠા ઝરણુ પાસે આવે, અને નીચા પડી પીવા જાય ને કોઈ મંધાતું પ્રાણી એ પાણી ખગાડે ને ચીડ ચૂડે તેમ ભૂજંગલાલને અત્યારે થયું. ભૂજંગલાલથી રહેવાયું નહી. એની ધીરજ એના કાળુમાં રહી નહી. તરત જ ગાડીવાળાને સામાન સંભાળવાનું કહી તરલા અને સુમનલાલ ઉભાં હતાં—ગાડીમાં બેસતાં હતાં—ત્યાં ગયો. જતાં જતાં—તરલાના સામું જોતાં જોતાં—એટલું જ ખબડયો: ‘અસ એ જ તરલા એને ચ્હાતી નથી, ચાહી શકે જ નહી.’

ભૂજંગલાલ તરલા પાસે ગયો. સુમનલાલ પાસે હતો તેની જરાયે દરકાર કર્યા વિના જ બોલ્યો,

‘તરલા ! રાત્રે ઉંઘ તો આવી હતી ને ? ગાડીમાં દરકત તો નહોતી આવી ને ?’

‘ના.’

તરલાની ‘ના’ માં, એની બોલવાની દબમાં, એના મ્હો ઉપરના રંગમાં, નેત્રમાં જણાતા વિકારમાં જ કાંઈક એવું હતું કે ભૂજંગલાલના હૃદયમાં શાન્તિ ફેલાઈ.

‘આ જ ભૂજંગલાલ ! હું ગઈ ત્યારે એમનાં મા સાથે હતાં. ભાભીની ખેન લીલા...’

‘હા. હું જાણું છું. મ્હેં એમને જ્યારે છે એમ લાગે છે. તરલા ! જતાં માતો મંગાથ અને આવતાં દિકરાનો. ભૂજંગલાલ ! ત્હમે રજા ઉપર હશે !’

આના ઉત્તરની જરાયે રાહ જંચા વિના સુમનલાલે ગાડીવાનને ગાડી ચલાવવા હુકમ આપ્યો.

ભૂજંગલાલ, સુમનલાલને—એના ઈર્ષાણુ? સ્વભાવને ઓળખતો એટલે એને ઉત્તર આપ્યા વિના જ તરલાને કહ્યું.

‘હરકત ન હોય તો મળવા આવું?’

‘અમને આપની કમ્પનીનો લાભ મળશે. અમે સોમવારે ઘેર જ રહીએ છીએ.’

ગાડી ચાલી અને શરીરો ઘસડાયાં.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સુરતમાં તરલા.

તરલાનાં વૃદ્ધ માઆપ ઘરમાં જ હતાં. પરંતુ હવે ઘરનો સઘભો કારભાર તરલા તેમ જ સુમનલાલને સોંપ્યો હતો. તરલા કેળવાયેલી, ડાહી, ધરરખુ અને નીતિમાન હતી એટલે માઆપને તરલા તરફનો જરાયે ઉચાટ નહોતો. બહુ પરિચય—સંબંધથી માન જતું રહે છે એટલે અને નાનપણથી જ સુમનલાલ સાસરામાં રહેતો હોવાથી પતિ તરફ પૂજ્યભાવ આવવો જોઈએ, સમાનભાવ આવવો જોઈએ તે ભાવ તરલાને આવ્યો નહોતો. મહારા પિતાએ રાખ્યા છે, પિતાની વગથી ભણ્યા છે, પિતાની વગથી નોકરીએ રહ્યા છે, એ તરલાના મનમાંથી ખસતું નહોતું; અને એને લીધે જ સુમનલાલને આવતો જોઈ તરલાનાં નેત્ર હસતાં નહીં, તરલાનું હૃદય ઉછળતું નહીં. તરલા સુમનલાલને ચલાતી એટલે એના તરફ લાગણી હતી. એ રતેહ મક્કમ છે કે કેમ એની પરીક્ષા કરવાનો, એની કસોટીમાંથી પસાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. મુંબઈ ગઈ, ત્યાંની સોસાયટી જોઈ ભૂજંગલાલના પરિચયમાં આવી ત્યારે જ સુમનલાલ અને ભૂજંગલાલની સરખામણી કરવા લાગી. તરલાની કેળવણી જ એવી હતી. એનું મગજ કેળવાયું હતું, એનું હૃદય કેળવાયું નહોતું. પતિ કે પત્ની પસંદ કરવામાં અન્તર-

પરીક્ષા કરતાં ખદારની પરીક્ષા કરવામાં આવે, તુલના^૧ જ કરવામાં આવે ત્યારે આવું જ પરિણામ આવે એમાં નવાઈ નથી.

સુમનલાલ સાંજના પાંચ થતાં જ ઓરીસમાંથી આવ્યો. આવતાની સાથે જ લાયબ્રેરી હોલમાં ગયો. ખાનગી સેક્રેટરીએ તૈયાર કરેલા પત્રો ઉપર સહી કરી. સુમનલાલનું કામ બહુ—વધારે ચોકસ હતું. નવું પુસ્તક લાવે ખરો, વંચાય નહીં પણ એને પુઠું ચડાવવામાં, નંબર આપી કપાટમાં ગોઠવવામાં તૈયાર. આ વખત વાંચવાનો, આ વખત જેપરો જોવાનો, આ વખત ગાવાનો, એમ નિયમિત. સુમનલાલ કદી વાંચતો હોય અને તે વખતે તરલા લાગણીના જોરથી કે સ્નેહના ઉભરાથી હોંશમાં ને હોંશમાં સુમનલાલ પાસે જતી, હસતાં ઉછળતા હૃદયે પ્રેમભર બોલાવતી તો નિયમિત સુમન—પ્રેમમાં પણ નિયમ માનનારો સુમન—એકદમ પોતાના જોવા જ બીજાને માની, પરિણામ સમજ્યા વિના કહેતો કે, ‘તરલા ! ત્હને કેટલીવાર કહ્યું કે હું વાંચતો હોઉં ત્યારે તારે ન આવવું. આપણે વાત કરવાના વખતની પા કલાકની વાર છે. જા પછી આવજો.’

‘પછી આવજો’ એ કાંઈ સ્નેહની ઉર્મા—મોજાને કહેવાય નહિ. તરલા પાછી પડતી અને નિરાશ થતી. તરલા તરલ હતી, એના હૃદયમાં લાગણી હતી, લાગણીનું જોર હતું અને એમાં મોજા આવતાં ને જતાં.

રાતના નવ વાગ્યા અને સુવા જવા બન્ને છૂટાં પડતાં પહેલાં વચલા હોલમાં તરલા અને સુમનલાલ મળ્યાં.

‘તરલા ! મુંબાઈ જે કામે ગઈ હતી તેમાં ફતેહ મળી ને ?’

‘ફતેહ !’ એટલું કહેતાં ભાઈભાભીની તકરાર, અને આણેલા અંતની પૂર્ણ હકીકત રસભર કહી.

‘ તરલા ! વસન્ત ત્હારો ભાઈ થાય છે એ ખરું પણ વાંક એનો જ છે. ચંદા બરાબર જ ચ્હીડાઈ છે. ’

સુમનલાલ ચોખ્ખાભોલો હતો અને સગપણ કે સંબંધની જરાયે શરમ રાખે એવો નહોતો, એ તરલા જાણતી હતી અને તેટલા માટે માન પણ હતું.

‘ તરલા ! આમ છતાં એ પતિપત્નીનું સમાધાન ત્હેં કર્યું જાણી હું બહુ ખુશી થયો છું, અને તેથી વધારે તો ત્હને પાછી આવેલી જોઈ ખુશી થયો છું. ’

‘ વાર ! કઈ ચોપડી વાંચો છો ? ’

‘ મેરી કોરેલીની નવલકથા છે. ’

‘ વાર, સુખી રાત. હું જાઉં છું. હજી તો પિતાજી પાસે બેસવું છે. ’

‘ ખરે એ ભલા, પ્રમાણિક અને વફાદાર તો છે. ’ આટલું બોલતી તરલા ત્યાંથી ચાલ ગઈ.

સ્ત્રી કેળવણીનો ખરો ઉપયોગ.

કેળવાયેલી સ્ત્રીએ પોતાના બાળકોને નાનપણથી જ ઘરમાં કેવી રીતે કેળવણી આપવી તથા તેમનું વર્તન દુષિત ન થાય તે માટે કેવી રીતે કાળજીથી વર્તવું જોઈએ, તે વિષે પાત પત્નીના પત્રવ્યવહાર રૂપે આ પુસ્તકમાં ચચાં કરવામાં આવી છે. પુસ્તકના બે ખંડમાં ૩૨ પત્રો આવ્યા છે. આ પત્રો બનાવટી નહીં પણ ખરેખરા લખાયેલા છે. છીંટનું પાકું પુકું. (કિંમત રૂ. સવા.

વિભાગ બીજો.

પ્રકરણ ૧ હું.

હવાફેર.

કકડતી ટાઢ પડતી હતી, લીલા દર શિયાળામાં પિતાની સાથે સ્થવારમાં ફરવા જતી, તે લીલા આ ફેરી જઈ શકતી નહોતી. લીલા-મયદાનીઆમાં અરવિન્દને મોહીની લગાડનાર લીલા, ભૂજંગલાલની માનીતી લીલા, દિવસે દિવસે સુકાતી હતી. મ્હો ઉપર દ્રિકાશ આવી હતી, માંસલ શરીર હાડખીજર થયું હતું, હુષ્ટપુષ્ટ લાલી વાળી યુવતી લાગવાને બદલે આઠ દશ વર્ષની નાની છોકરી જેવી લાગતી. ગરમ લાંબી ઓયનો કબજો, માથે ગરમ રૂમાલ, ગરમ મોજાં, ગરમ લુગડું, ને શાલ સાથે પણ કોઈનો હાથ ઝાલ્યા શિવાય લીલાથી ખુદાર નિકળાતું નહીં. ઉધરસ સાથે ઝીણો તાવ શરૂ થઈ ગયો હતો. ખાધું પચતું નહિ. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે લીલા હસતી ત્યારે ત્હેના ગોરા ભરેલા ગાલમાં ખાડા પડતા અને ત્હેના સફેદ દાંત, લાલ ઓઠ, જોનારને મોહ ઉપજાવતા, તે જ લીલાનું મ્હો સુકાઈ ગયેલી ફેરી જેવું થયું હતું અને હસતી ત્યારે જોનારને ખીક લાગતી.

લીલાને ત્યાં આજ ડાક્ટરોની ધમાક હતી. લીલાના પિતા તેમ જ માતાને લીલા માટે ભય ઉપજ્યો હતો. ઘણા દિવસ ઘરનાં ઓસડીયાં કરી ઘસડયું, પણ હવે તેમ કરે ચાલે એમ નહોતું. મુંબાઈના નામાંકિત ડાક્ટરો ભેગા કર્યા અને ડાક્ટરોની તપાસ દરમિયાન કુટુંબમાં શંકા, ત્રાસ, શું હશે, શું કહેશે, એ સર્વ વ્યાપ્યું હતું. બે કલાકની તપાસની અંતે ડાક્ટરોએ એટલું જ કહ્યું કે માનસિક નબળાઈને લીધે અને ઘણા દિવસની બેદરકારીને લીધે ક્ષય લાગુ પડ્યો છે. શું થાય એ અત્યારે કહેવાય એમ નથી, પણ જો ફેર પડવાનો હોય તો

હવાફેરથી પડશે. માટે એકદમ માથેરાન, મહાબળેશ્વર કે લાનોલી એને લઈ જાઓ.

ડાક્ટરો ગયા અને આખું કુટુંબ સાથે મળી વિચાર કરવા બેઠું. હાલમાં રોગો જ એવા છે, રહેવાનાં ઘરો અને હવાપાણી જ એવાં હોય છે કે મુંબાઈ જેવાં ગીચ વસ્તીવાળાં ઘરોમાં આખા દિવસના વૈતરા પછી, પુરતી કમાઈના અભાવે રોગ દાખલ થાય છે; અને રોગ દાખલ થતાં હવાફેર કરવાની ડાક્ટરો સલાહ આપે છે. ચાલતી કમાઈ મૂકી, જેના ઉપર જીવનનો આધાર હોય એ મૂકી, લાનોલી, ખંડાળા કે ધરમપોર હવા ખાવા જવામાં—કુટુંબના એક માણસને લઈ જવામાં કેટલી મુશ્કેલી છે તેની તવંગરોને—જેણે એ સ્થિતિ નથી અનુભવી તહેમને—ખબર નથી. ‘માણસ કરતાં પૈસા વધારે છે?’ ના, નહિ જ. પરંતુ હવા ખાવા જવા જેટલો નોકરીનો પગાર, ધંધાની કમાઈ ખોઈ, હવા ખાવાના સ્થળે ખર્ચવાનો પૈસો ક્યાંથી લાવવો? આમ સાધનને અભાવે જ ક્ષય જેવા રોગો મુંબાઈ જેવા શહેરમાં દાખલ થાય છે, અને એ જ સાધનના અભાવે જ અનેક મૃત્યુ થાય છે. હવાફેર માટેનાં આશ્રમોની જરૂર છે ખરી, પણ તે કરતાં વધારે જરૂર જીંદગીની સગવડો વધારવાની છે.

ચંદા લીલાના મંદવાડને લીધે દરરોજ આવતી. તહેમાં આજ તો ડાક્ટરો આવનાર હોવાથી સ્થવારની જ આવી હતી. તરલાના આવી ગયા પછી ચંદા અને વસન્તલાલ વચ્ચેનો અંતરપડદો દૂર થયો હતો. તેઓ ‘હતાં તેવાં પાછાં વરવધુ અમે તો થઈ ગયાં.’ + છતાં કદાપી કહે છે તેમ ‘રે રે શ્રદ્ધા ગત થઈ પછી કોઈ કાલે ન આવે; લાગ્યા ઘાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે.’

ચંદાનો પ્રિય પતિ વસન્તલાલ હવે મહેતીજીને બોલાવતો નહિ. મહેતીજી દાદર છોડી મુંબાઈ રહેવા ગઈ હતી, છતાં કદાપિ વસન્તલાલ-

ને આવતાં વાર થતી, કોઈ સ્ત્રીમંડળમાં જઈ આવ્યો એમ કહેતો ત્યારે અને ક્ષણ વાર-પહેલી પળે ચંદા બળી જતી, પતિ ઉપર અણુ-વિશ્વાસ લાવતી. બહારથી આવતાં ક્યાં જઈ આવ્યા એ પ્રશ્ન પહેલી પૂછતી. આમ છતાં વસન્તલાલની પૂર્ણ વફાદારીને લીધે અને આવી આવી નાની શંકાને અંતે થતા પશ્ચાતાપને લીધે, આ બન્ને વચ્ચે સંબંધ બંધાયો, ગાઢો થયો અને તહેમનાં જીવનનું વહાણ શાન્તિથી, કોઈ કોઈ વાર ન્હાના વાવાઝોડા સહન કરતું. ચંદાને પોતાને અનુભવ હતો એટલે, લીલાની સ્થિતિ સમજી હતી, અને એટલા જ પુરતી એ બેવડી દુઃખી થઈ હતી. અધુરામાં પુરું એનાં બન્ને છોકરાં આ વખતે જ માતાં હતાં.

‘ચંદા ! શું કરવું?’

‘પિતાજી ! હું આવત પણ નાનાં છોકરાંને લઈ હું ક્યાં આવું ? આ અને લીલાને જવા દો. ત્હમે મુકી આવા અને આઠે દહાડે એક વાર જઈ આવજો. હું પણ એકાદ વાર આવી જઈશ.’

‘સાંભળ્યું ચંદા કહે છે તે ? તું જાય પછી મારું શું ?’

‘હું તમારી અગવડ સમજું છું, પણ આ લીલુડી ખાતર આપણે સહન કરવું જોઈએ. તમે અહીં જ રહો. હું ને લીલુ જઈશું.’

‘જેમ તારી મરજી.’

લીલા જરાક આધે પલંગમાં પડી પડી અસ્વસ્થ શરીરને લીધે આજોટતી હતી. તહેણે પોતાના પિતા, માતા અને બહેન વચ્ચેની વાતો સાંભળી અને ધીરેથી બોલી,

‘આ ! પિતાજી નહીં આવે ? આવે તો શું ? મને એમના વિના નહીં ગમે.’

લીલાના આ શબ્દે કોમળ માતપિતાના હૃદયને વિંધી નાખ્યા. ચંદા અને માતાની આંખમાં જળજળીયાં આવ્યાં. પિતાનું હૃદય બળી ગયું. પરન્તુ દિંમત રાખી લીલા પાસે ગયા. નીચા પડી તહેના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો, ખાટલા ઉપર બેઠો, લીલાનું માથું બોળામાં લીધું,

એને ગાલે, વાંસે હાથ ફેરવ્યો અને પિતાના સ્નેહાળ વર્તને કાળા વાદળમાં વિજળીનો ચમકારો થાય તેમ શોકાતુર ચહેરા ઉપર સ્મિત હાસ્ય આવ્યું. લીલા સૌથી નહાની, અને એટલે સૌથી જ્ઞાતી પુત્રી હતી. લીલા પોતાના હૃદયની વાત જોટલી બાપને કહેતી તેટલી માને કહેતી નહીં. પિતાજી મ્હારી સ્થિતિ સમજી ગયા છે એમ લીલાને તરત જ લાગ્યું ને સંતોષ થયો.

‘લીલુ ! હિંમત રાખ. સાંભળ. આમ કર. રોજ સ્થવારે ઉઠી ત્હારે એમ જ માનવું કે હું તદ્દન સારી થઈ ગઈ છું ને મ્હારા જેવું કોઈ સુખી જ નથી. પિતાની સાથે હમેશની માફક આજ શા માટે ફરવા ન જાઉં ?’

લીલાએ નિશ્વાસ નાખ્યો. પિતાના બોલામાંથી માથું ઉપાડી લીલું અને ભીંત સામું મ્હો કરી પાસું વાળી પડી રહી.

મમતાળુ માતાએ આ જોયું ને પતિને ઈર્ષ્યા આપતાં કહ્યું—
‘તમે પણ શું જેમ આવું તેમ બોલતા હશે ? ખીચારીના જીવને પૂછવું જોઈએ છીએ. વળી એ વાત સંભારી એને દુઃખી કરે છે. શારીરિક ખૂન કરનારને ફાંસીની સજા છે તો માનસિક ખૂન કરનારને માટે શા માટે સજા ન હોવી જોઈએ ?’

પિતાને લાગી આવ્યું. પોતે ભૂલ કરી એ સમજ્યો. છતાં પણ જતાં જતાં બોલ્યો, ‘‘પણ લીલાના સંબંધમાં તો ત્હારો જ વાંક છે, મ્હેં તો પહેલે જ દિવસે કહ્યું હતું. ત્હેં એને બોલાવ્યો હતો.’’

પતિના આ શબ્દો પુત્રીના દુઃખે દુઃખી થતી માને આકરા લાગ્યા, ને પુત્રીના દુઃખ અને કદાચ તેનું મૃત્યુ થાય તો તે મૃત્યુનું કારણ પોતે થઈ જાણી ગભરાઈ અને રોષ.

‘રોષશ નહીં. એમાં તારોએ શો વાંક ? ભાવી. હિંમત રાખ. પરમેશ્વર આપણને દુઃખી નહીં કરે.’

તેઓ છૂટાં પડ્યાં અને લાનોલી જવાની તૈયારી થઈ.

અકરણુ ૨ જી.

શણુગારલાભીને ત્યાં પાર્ટી.

સુરતમાં ‘ શણુગારલાભી ’ ના નામથી લાગ્યે જ કોઈ અજણ્યું હશે. શણુગારલાભીના પતિ તરીકે જ ઝવેરભાઈ ઓળખાતા હતા. વ્યાપારમાં ઝવેરભાઈ મશગુલ હતા. પૈસાને અંગે ઓફીસરો, સાહેબો ને પારસીઓમાં ફરવું પડતું. કોઈ જાહેર મીટીંગમાં ઝવેરભાઈ અથવા શણુગારલાભી ન હોય એમ અને જ નહી. શણુગારલાભીને પિતા તેમ જ પતિનો પૈસો આવ્યો હતો અને નાનપણથી મુંબાઈમાં રહેલાં હોવાથી ફરવું, હરવું, મીજલસ ગમતી. કોઈને ત્યાં પાર્ટી કરવી હોય, કોઈના વિવાહ માંડવા હોય કે ભાગવા હોય તો શણુગારલાભી પહેલાં પોતાને ત્યાં ન્યાતજતની, પાડપડોશીની ઉમર લાયક છોકરીઓને ભરવા ગુંથવાનું શિખવવાને બહાને બોલાવતાં; અને શણુગારલાભી શુંગારની^૧ આડકતરી વાતો કાઢી, ન્યાતના કુંવારા છોકરાઓની વાતો કાઢી, તહેમની રસિક વૃત્તિઓ ખીલવતાં.

તરલા નાનપણમાં શણુગારલાભીને ત્યાં જતી, પરન્તુ વસ્તુસ્થિતિ^૨ જોઈને, સમજ આવતાં મદલાગ્યે ત્યાં જતી બંધ પડી હતી. એને લાભ એ જ થયો હતો કે એનો વિવાહ—સગાઈ થઈ ગઈ હતી; એટલે ખીજના વિચાર આવે એમ નહોતું, અને કુંવારી એટલે સગાઈ વગરની જીંદગી ભોગવતી મોટી કન્યાઓનો એને અનુભવ નહોતો. પરન્તુ તરલા મુંબાઈ ગઈ—ત્યાં બે દિવસમાં ‘ સોસાઇટી ’ જોઈ—ભૂજંગલાલ જેવા અનેક પુરૂષો જોયા અને તરલ હૃદયની તરલાના અંતઃકરણમાં ખળભળાટ શરૂ થયો. એ ખળભળાટ શાથી થાય છે, સારો છે કે કેમ તે એ સમજી શકી નહી.

શણુગારલાભીનો ઠસો હતો એવો ને એવો જ હતો. લુગડાં, રંગ-પાવડર અને સુધરેલા જમાનાનાં સાધનોથી જેમ અને

તેમ સુંદર અને આકર્ષક બનવામાં એ જરાયે કચાશ રાખતાં નહિ. એ તો એમજ કહેતાં કે જ્યારે મહારા હાથપગ અટકશે ત્યારે દેવદર્શન કરીશ કે માળા લઇશ, ત્યાંસૂધી તો દુનિયાની મોજ ભોગવીશ. સુરતમાં નવા ઓશીસર, નવા નવા મુસાફર આવે અને તે જો પૈસાદાર કે ' સોસાયટી ' ને લાયક હોય તો શણુગારલાભીને ત્યાં પાર્ટી ખરીજ. ધણી યુવાન સ્ત્રીઓને વાત કરવાનું, હૃદયના ઉભરા ખોલવાનું સ્થાન શણુગારલાભી હતાં. ધણીધણીઆણીની, સાસુ વહુની, નણુદ ભોજાઈની દહાડાઈઓ શણુગારલાભી પતાવતાં. ' તું આ સાળુ લે, ' ' તુને આ કબજો શોભશે, ' ' તું આવી કંઠી કરાવ ' એ સલાહ પણ શણુગારલાભીની જ. મહોટી ઉમર થતાં—સાસરે આવ્યાને આઠ દસ મહીના થઈ જાય ને સારો દિવસ ન દેખાય તો બાધાઆખડી કે જપમાદળીયાં શણુગારલાભી મારફત જ થતાં.

આ શણુગારલાભીને ત્યાં આજ પાર્ટી હતી. નવ વાગતાંની સાથે જ મોટોરકાર, બખ્ખે ઘોડાની ફેટીનો, નાબુક તાયફા, શીઝામો, અને વીક્ટોરીયાઓ શણુગારલાભીના બંગલા પાસે આવવા લાગી. મુંબાઈ—સુરતમાં વરઘોડા, મીજલસની વ્યવસ્થા કરવા, બેસોજી કરવા, અત્તરગુલાબ દેવા, જમાપીછોડીવાળા લાકુતી પારસીઓ મળે છે. આવા જ એકાદ બે પારસી બંગલાના દરવાજા પાસે ઉભા રહી, નીચા વળી સલામ કરી ગાડીનાં બારણાં ઉઘાડી મહેમાનોને દાદરનો રસ્તો બતાવતા હતા. ઉપર બારણા પાસે જ શણુગારલાભી વૃદ્ધ પણ યુવાન, અરાઢમી સદીનાં પણ એકવીસમી સદીને ટપી જાય એવા ઠઠારામાં ઉભાં હતાં, અને કોઇને શેકહેન્ડ તો કોઇને જય જય કહી હસતા મુખે આવકાર આપતાં હતાં. શણુગારલાભીની મિજલસનો હોલ સ્વર્ગના બાગ સમાન થઈ ગયો હતો. સાડાનવ થતાં, તમામ આવનારા આતી ગયા એમ લાગતાં જ ઘોળા સફેત પાટલુન, હાફકોટ પહેરેલા, ઉઘાડે ઓળેલા માથે અને વગર ખૂટે ફરતા ' બાયો ' એ રૂપાના તાટમાં ચાહ કાશીના પ્યાલા દરેકના મોં આગળ ધર્યા. ચાહની

સોરમ જ એવી હતી કે એકને બદલે બે પ્યાલા લેવાનું મન થાય. બપોએ ત્રણ ત્રણનાં ટોળાં ચાહને લીધે—ચાહને નામે ભેગાં થયાં હતાં, અને ઘરની, ખહારની, અંતરની વાતો કરી મોજ મેળવતાં હતાં. ભૂજંગલાલને અચાનકે લીલા, તરલા સાંભરતી હશે કે કેમ તેની જોનારને શંકા પડતી; કારણ અચાનકે તે શણગારભાભી પાસે ઉભો હતો, અને શણગારભાભી આવેલા પરોણામાંથી, યુવાન કન્યાઓની ઓળખાણ દરથી કરાવતાં હતાં. તરલા આવી હતી. શણગારભાભીને ઘણાંક ચહાતાં નહીં, શણગારભાભીની ઘણીક નિંદા થતી, પણ શણગારભાભીનો પ્રભાવ એવો હતો કે એને મોઢેયે કાંઈ કાંઈ બોલી શકતું નહીં, એટલું જ નહીં પણ એને ના કહી શકતું નહીં. તરલાથી ના પડાઈ નહીં અને મનની મરજી વિરૂદ્ધ તે આજે આવી હતી. તરલાની તરલ આંખે ભૂજંગલાલને જોયો. ભૂજંગલાલ શણગારભાભી સાથે વાત કરતો હતો અને વારંવાર હોલમાં ફરતી બીજી યુવતીઓને નિહાળતો. તરલાથી આ સહન થઈ શક્યું નહીં અને ઉતાવળે પગે શણગારભાભીને મળવાને બહાને આવી.

શણગારભાભીને મળી અને ભૂજંગલાલ તરફ મોં ફેરવી તેણે વાત ચલાવી.

‘ મુખાદથી આજ જ મને કાગળ આવ્યો છે. એમાં લખે છે કે લીલા બહુ માંદી છે. ’

ભૂજંગલાલે જવાબ આપ્યો—‘ ખરે ! ’

લીલા—પોતાની લવિષ્યની માનિતી પત્ની લીલા—સગાઇ નક્કી થઈ ગઈ છે એવી લીલા—ભયંકર મંદવાડમાં છે, એ ભૂજંગલાલ ન જાણે એ બને જ કેમ ! તરલા માની શકી જ નહીં અને ભૂજંગલાલના સાચું જોઈ ઉભી જ રહી. આખરે બોલી, ‘ ભૂજંગલાલ ! શું તમને કાંઈ થતું નથી ? આટલી બધી બેદરકારી ? તમને ખબર ન હોય એ કેમ બને ? ’

‘તરલા ! તમે ભૂલો છો. ગંભીર માંદગી સાંભળી ઉલટો હું બહુ દીક્ષગીર થયો છું. મ્હને પુરેપુરી હકીકતની ખબર જ નથી. કાગળ-માં શું લખ્યું છે ?’

એટલામાં શણુગારભાભી આવ્યાં. વાત અટકી. ચાહતો ખીન્ને પ્યાલો લેવા શણુગારભાભીએ આગ્રહ કર્યો અને શણુગારભાભી ખીન્ને ગયાં.

‘તરલા ! કાગળમાં શા ખબર આવ્યા છે ?’

‘ભૂજંગલાલ ! સ્ત્રીઓ જેવા પુરૂષોનાં મન દૃઢ નહીં. બાળક એક રમકડું નાખી દઈ ખીલું રમકડું લે એમ પુરૂષો એક સ્ત્રી, ખીલુ સ્ત્રી એમ કરી શકે. સ્ત્રીઓની સ્નેહાળ ભૂમિમાં એકને જ પ્રવેશ હોય છે. માફ કરજો, પણ મ્હારાથી કહ્યા વિના રહેવાયું નહીં.’ તરલા ખૂણામાં પડેલા ગોળ મેજ ઉપરના છખીઓના આલ્પમતાં પાનાં ફેરવતી બોલી.

‘તરલા ! તમે શું કહેવા માગો છો એ હું સમજી શકતો નથી.’

તરલા થાકી ગઈ હતી. પાસે પડેલો કાચ ખાલી હતો અને તરલા તે ઉપર બેઠી. તરલાની સાથે જ પણ જરા દૂર ભૂજંગલાલ પણ બેઠો.

‘ભૂજંગલાલ ! મ્હારે કહેવાનું હતું તે કહ્યું. ખરે તમે બહુ જ ક્રૂર થયા છો. ત્હમારૂં વર્તન કેવળ દોષપાત્ર છે.’

‘તરલા ! મ્હને આ વાતની ખબર નથી એમ તમે ધારો છો ? પણ એમાં દોષ કોનો છે ? એનો જવાબદાર કોણ છે ?’

‘તે હું શું જાણું ? એ સવાલ મ્હને પૂછવાથી શો લાભ ?’

‘તરલા ! તું—તમે જાણો છો.’ આટલું કહેતાં જ ભૂજંગલાલ તરલાની સામે બેઠી રહ્યો. બેની આંખ ધણુવાર મળી. તરલા એકદમ બોલી :

‘ત્હમારામાં હૃદયની જ ખામી છે. લાગણી જ નથી એ આ ઉપરથી જણાય છે.’

તરલા બોલતાં બોલી તો ખરી, પણ એના હૃદયમાં એક એવો અણેણાટ થઈ ગયો કે તે ઢીલી થઈ ગઈ. જનદુગરના હાથમાં પુતળી નાચે તેમ તે ભૂજંગલાલની હાજરીમાં વિવશ થઈ ગઈ.

‘ તરલા ! તમારી બૂલ છે. એ સ્નેહ હતો જ નહી. ’

‘ બહુ થયું, બૂજંગલાલ ! એ દુષ્ટ શબ્દ વાપરવો મુઝી હો. એ સ્નેહને નામે કાંઈક ધરો ભાગ્યાં. એ સ્વર્ગીય સ્નેહને નામે અનેક કુટુંબો પાયમાલ કરી નાખ્યાં. વર્ષોનાં વર્ષો બાળબચ્ચાં સાથેના કુટુંબની ખાનાખરાબી એ સ્નેહને નામે થઈ. અનેક પત્નીઓ-પ્રેમાળ પત્નીઓ પતિના ખીજીની સાથેના સ્નેહને લીધે સંસારમાં નિરસતા લાગતાં મરી ગઈઓ. સાચો અને ખોટો પ્રેમ, અને લાગણીનો ભેદ કોણ સમજ્યું ? કોણે સમજાવ્યો ? ’

તરલા વેગમાં ને વેગમાં બોલી, પણ પછી તેને થયું : ‘ બૂજંગ-લાલને આમ કહેવાનો મ્હારો શો હક્ક ! હક્ક ? કોણ જાણે કેમ હક્ક હોય એમ થાય છે ! ત્યારે એ સાંભળે છે કેમ ? અરેરે ! આમ ગમે ત્યારે ગમે તે વિષય ઉપર પુરૂષો સાથે વાત કરવામાં હરકત નહીં એ નવી માન્યતાથી ખરે નુકશાન થવાં જ જોઈએ. ’ તરલા લાલ-લાલ થઈ ગઈ. આખું શરીર ધ્રુજતું હતું છતાં હિમત રાખી બોલી, ‘ બૂજંગ-લાલ ! ધણા વખતથી ત્હમને કહેવાની વાટ જોતી હતી. ત્હમને મળીશ અને કહીશ એ ઈચ્છાથી જ હું આવી હતી. આજસૂધી કોઈ ધનેતરથી પણ હું અંજાઈ જતી નહીં તે કોણ જાણે કેમ તમારાથી અંજાઉં છું, અને તે સાથે ત્હમે મ્હને દીલગીર પણ કરી છે. ’

બૂજંગલાલ તરલા સામું-તરલાની સુંદરતાની મનમાં તારીફ કરતો જોઈ જ રહ્યો.

‘ ત્યારે તમારે મારી પાસે શું કરાવવું છે ? ’

‘ એટલુંજ કે મુંબાઈ કે લાનોલી જાઓ, લીલાની માશી માગો અને લીલાને -- ’

‘ બોલો, બોલો, આ તમારી જીલ કહે છે કે મન ? લીલાની માશી માગું ? લાનોલી કે મુંબાઈ જાઉં ? તમારી પાસેથી જાઉં ? ને લીલાને મારી આપવા કહું ? બોલો-બોલતાં કેમ અટક્યાં ? ’

‘ભૂજંગલાલ ! મ્હારું લગ્ન થયું નથી પણ સગાઈ થઈ છે. આપણામાં સગાઈ તોડાતી નથી. જો તમારો મ્હારી પ્રત્યે લાવ હોય તો મ્હને સુખ થાય એમ કરશો ?’

ભૂજંગલાલનો ચહેરો પ્રકુલિત થયો.

‘તરલા ! હું ત્હમारी આંખે જ જોઉં છું, ત્હમે મારું સર્વસ્વ છો એ ત્હમે નથી જાણતાં ? મનની શાન્તિ હું જ જાણતો નથી પછી ત્હમને શી રીતે આપું ? કહો તો તમારે માટે મ્હારો જન આપું. કહો તો સ્નેહ આપું. પણ તમને—તમારી મૂર્તિ તો મારાથી ખસેડી ખસેડાશે નહીં. મારા મનથી તો ‘દેહ જુદા એક પ્રાણ’ એમ છે.

મ્હારી નજરમાં તો હવે એ જ રસ્તા છે. સંપૂર્ણ સુખ અથવા નિરાશા. અને જો સુખ મળે તો—અહા.....’

તરલા નાની નહોતી, સમજી હતી, લણેલી હતી, સુમનલાલની ભવિષ્યની પત્ની હતી. સુમનલાલમાં ક્રોધ, દોષ નહોતો. અત્યાર લગી સુમનલાલને જ સર્વસ્વ મનથી આપી બેઠી હતી. ભવિષ્યમાં—પરણ્યા પછી સુખી જીવન ગાળવાનાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. હમણા જ ચંદા-ભાભીને ત્યાં બીજીને ચહાતા ભાઈના ઘરમાં શાન્તિ ફેલાવી આવી હતી તે જ તરલા—હૃદયની લાગણીના વમળમાં જ ગોથાં ખાતી તરલા—અત્યારે કાંઈ જ કહી શકી નહીં. અત્યારે જ મનોબળ જણાવી ભૂજંગલાલને કડવાં વેણુ સંભળાવ્યાં હતાં તો હમેશનું દુઃખ જાત. પણ તરલા-એ એમ ન કર્યું. તે મુગી જ રહી અને ભૂજંગલાલ તરફ પ્રેમાળ આંખે નજર કરી.

ભૂજંગલાલ નિરાશાની ટેકરી ઉપર જ હતો. હમણા જ ચોખ્ખો જવાબ મળશે, હમણાં જ અપમાન થશે એમ માનતો હતો ત્યાં તરલાની આંખે—તરલાના સ્મિત હાસ્યે નિરાશા ઊરાડી નાંખી.

‘હાશ ! ઓ પ્રભો ! નિરાશા—દુઃખ જોતો હતો, સઘળે અંધકાર જ લાગતો હતો ત્યાં આશાનાં કિરણ પ્રકટયાં લાગે છે ને આખરે

સ્નેહપીજ વવાયાં છે. તે મને ચાહ છે. બસ એટલું જ. એનો ચહેરો જ કપૂલ કરે છે. ' ભૂજંગલાલના મનમાં થયું.

‘ ભૂજંગલાલ ! આજથી આમ મળવું બંધ રાખો અને આમ આવી રીતે કોઇ દિવસ મારી સાથે વાત પણ કરતા ના. આજથી બહેન—ભા—’

‘ તરલા ! બોલો. તમારાથી એ શબ્દ વપરાવાનો જ નથી, એ તમે સમજો છો. કાં તો આપણે સુખ ભોગવીએ અગર હમેશને માટે દુઃખી થઈએ. બોલો શી મરજી છે ? ’

તરલા કાંક બોલવા જતી હતી ત્યાં ભૂજંગલાલ બોલ્યો :

‘ માત્ર આશા રહે અને જે સુખ અત્યારે ભોગવું છું એટલું પણ રહેવા દો તો બસ. એટલું પણ ન બને તો મને જવા દો. દુનિયા વિશાળ છે. ક્યાંકક ચાલ્યો જઈશ અને મ્હારી હાજરીથી ફરીને કોઈ દિવસ તમને કંટાળો નહી આવવા દઉં. ’

‘ મ્હેં તમને જવાનું કહ્યું નથી. ’

‘ તો પછી થાય તેમ થવા દો. પણ સુમનલાલનું કેમ ? સગાઈ તોડાશે ? તમારા પિતા ન્યાતનો દંડ ભરશે ? ’

આ જ પળે સામેથી સુમનલાલ આવ્યો. સુમનલાલ આજ મોડો આવ્યો હતો એટલે આવતાં વાર જ શણગારભાભીને ખોળવા લાગ્યો. શણગારભાભીને ખોળતાં તરલા અને ભૂજંગલાલ ઉપર નજર પડી. પણ તે ન ગણકારતાં શણગારભાભી પાસે ગયો ને બોલ્યો,

‘ શણગારભાભી ! આજની પાર્ટીનો રંગ એવો છે ! ત્હમારે ત્યાં કાણ ન આવે ? ન આવે ત્હને ત્હમે ખબર લઈ જ નાંખો તો ! ’

સુમનલાલમાં એક જ દોષ હતો. એને કોઈપણ તરેહની ચર્ચા ગમતી નહી. કોઈ વ્યાખ્યાન, કલ્પ કે પુસ્તકની વાત કરે તો તે એટલું જ કહેતો—‘ એમાં શું ? એથી શું ? એમાં રહ્યા શું ? નાહક માથાફોડ, વખતની બરબાદી, એના કરતાં ઘેર ઉઘીયે કે બાયડી છોકરાં

સાથે એ ઘડી એસીયે તો શું ખોટું ? ચોપડીયો વાંચે શું વળે ?' તરલા જીદ જ કુટુંબમાં ફેળવાઈ હતી. જાહેર સંસ્થા, જાહેર કામ, ન્યાત, જાત, દેશ સુધારણાની ચર્ચા રોજ ઘરમાં થતી ને તેમાં ભાગ લેતી અને પુસ્તકો, ચોપાનીયાં વગર એને ઘડી ચાલતું નહી. સુમનલાલ મહેનતુ વિદ્યાર્થી હતો અને મહેનત કરી તેણે પરીક્ષાઓ પસાર કરી હતી. પણ ચર્ચા-વાંચવાની મગજમારી જરાયે ગમતી નહી. સુમનલાલનો આ સ્વભાવ જગજાહેર હતો એટલે શણગારભાભીએ વાત કાઢી.

‘સુમનલાલ ! ખાસુના ખીલનું શું છે ? શા માટે આપણા લોકો સામા થતા હશે ?’

‘શણગારભાભી ! જવા દોને એ માથાકુટ. ખાસુ ને ખાસુનું ખિલ જાહનમમાં જાય ! તમારે કે મારે તો પરણવાનું નથી ને ?’ આટલું ખોલી સુમનલાલ ખીજે ગયો.

યુરોપ કે એશિયા, રૂશીયા કે અમેરીકા ગમે ત્યાં જાવ પણ મનુષ્યસ્વભાવ તો એકને એક જ. દેશદેશના રિવાજ જીદ છતાં કેટલાક સામાન્ય વિચારો તો આવવાના જ. પુરૂષ અને સ્ત્રી, પતિ. પત્ની ન હોય તેવાં સ્ત્રીપુરૂષો, યુવાન સ્ત્રીપુરૂષો, વારંવાર એકાન્તમાં મળે, કલાકો ને કલાકો વાતો કરે તો લોકો તહેમની તરફ શંકાની નજરે જોવાનાં જ. જે સમાજમાં સ્ત્રીઓ લાજ કાઢતી નથી, મોટી વય સૂધી અથવા જન્મભર કુંવારી રહી શકે છે અને જેમાં સ્ત્રીપુરૂષ સાથે હરીફરી શકે છે તેમાં આવી શંકા મોટી આવવાની; પણ આવવાની તો ખરી જ. હિંદુઓમાં, જીના વિચારના લોકોમાં મોટી વયની કન્યાઓને, વિવાહિત સ્ત્રીઓને પતિ શિવાય ખીજ પુરૂષો સાથે ફરવા દેવામાં આવતી જ નથી, તહેનું કારણ માત્ર એટલું કે અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે. બંને સમાજમાં બંધી અને સ્વતંત્રતા છતાં માડાં પરિણામ આવે છે ને આવવાનાં જ. માત્ર દીર્ઘ વિચાર કરી પોતે જે કરે છે તે સાફ જ કરે છે, પોતાનો જ રિવાજ સારો છે એ માન્યતા

પ્રચલિત છે અને એને અંગે એક સમાજ બીજી સમાજની ટીકા કરે છે, બાકી અવિવાહિત કે વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષોનો માઠો પ્રસંગ બહુ વાર શારીરિક નહિ તોપણ માનસિક પાપ ઉત્પન્ન કરે છે જ, અને આવો ગાઠ પ્રસંગ-સંબંધ જોઇ દરેક સોસાયટી શંકા લાવે એ અસંભવિત નથી. આજની પાર્ટીમાં પણ એમ જ બન્યું. ભૂજંગલાલના ચારિત્ર્ય-સ્વભાવથી કાંઇ અનુભવ્યું નહોતું. એના જેવા સાથે તરલા ગાઠ પરિચયમાં હોય એમ વાત કરે, હસે, મ્હો ઉપર લાગણીઓના ભાવ આવે ને જય એ કેમ છાના રહે? પાર્ટીમાંની એક બાઇએ બીજીને કાનમાં કહ્યું:—

‘અલી! જોતો ખરી, વાત વધતી જાય છે.’

‘હું ત્હને નહોતી કહેતી? તું માનતી નહોતી.’

આ બે જ જણાં જોતાં હતાં એમ નહિ. આખી પાર્ટીમાં તરલા અને ભૂજંગલાલ વાતનો વિષય હતાં. તમામની આંખો એ બે તરફ જ હતી. માત્ર પોતાના જેવા જ બીજા એમ માનનાર સુમનલાલને હજી સૂધી જરાયે શંકા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી અને વાતમાં હતો. ચક્રાર શણુગારભાભીની નજર ચારે બાજુ હતી. તરલા-ભૂજંગલાલની ટીકા થાય છે અને એના પોતાના જ મકાનમાં આમ થાય એ ઠીક નહિ માની એ તરલા પાસે ગઇ ને બોલી :

‘તરલા ! સુમનલાલને કાંઈ ચર્ચાનો વિષય તો ગમે જ નહિ. જરાક ત્હારો સ્વભાવ આપ.’

‘હા-હશે,’ કરી તરલા ત્યાંથી આઘી ખસી. અડધો કલાક થયો ને સુમનલાલે તરલાને ઘેર આવવા કહ્યું. તરલાને પાર્ટી ગમતી જ નહોતી એ સુમનલાલ જાણતો હતો એટલે જ વહેલાં ઘેર જવા કહ્યું, પણ આજની તરલાને પાર્ટીમાં આનંદ પડ્યો હતો એટલે જાવ, હું પછીથી આવીશ, કહી સુમનલાલને વિદાય કર્યા. અગીઆર વાગ્યે પાર્ટી પુરી થઈ. પરાણાઓ કાંઈ હિંડતા તો કાંઈ ગાડીમાં ચાલતા

ગયા. બૂજંગલાલની તેમજ તરલાની ગાડી આવી હતી. બન્ને નિચે હિતર્યા. તરલા ગાડીમાં બેઠી, બૂજંગલાલ બહાર ગાડી પાસે જ હિમો હતો.

‘તરલા ! મિત્ર તરીકે સાઈં ઓળખાણુ રાખવાનું તો તહમે કબૂલ્યું છે, પણ હું તો એથી વધારે ગાઢ પરિચયની આશા રાખું છું. જે શબ્દને તહમે દુષ્ટ ગણો છો તે શબ્દમાં જ માઈં સુખ સમાયેલું છે.’

‘શું ? સ્નેહ ! પ્યાર !’ તરલા મનમાં બબડી, ‘એ કેમ બને ?’ તરલા બૂજંગલાલ તરફ જોઈને જ રહી. ગાડી ચાલી. બૂજંગલાલ તરફ તરલાએ અનેકવાર પાછું જોયું. બૂજંગલાલ ત્યાં જ હિમો હતો. ગાડી દષ્ટિ મર્યાદામાંથી બહાર ગઈ અને બૂજંગલાલ પોતાની ગાડીમાં બેસી ગયો.

પ્રકરણ ૩ બું.

સુમન અને તરલા.

મહોટાને ત્યાં પરણેલા કે પરણનારા યુવાનો સામાન્ય રીતે પોતે જો સાસરે રહેતા હોય કે રહેવાના હોય તો પોતે હલકા લેખાય છે એમ માની વધારે સીરજોરી કરે છે. ધનાઢય કે સત્તાધારી સસરા આગળ ચાલતું નથી એટલે ખુણે ખોચરે, પરણેલા હોય તો રાત્રે બિચારી વહુને મેણાં મારી વીંખી નાખે છે અને પિતાની માનીતી, સમૃદ્ધીવાળી હોય છતાં બજેલી, ત્રાસેલી રહી અન્તરનું સુખ ભોગવતી નથી. જો કન્યા સંસ્કારી હોય, સ્નેહ સમજતી હોય, બન્ને વચ્ચે સમભાવ હોય તો આવાં પરિણામ નથી આવતાં ખરાં, છતાં જમાઈ

—વર ઘણી વાર કુટુમ્બ ઉપર—વિશેષે કરીને વહુ ઉપર તાગાં કરે છે. નાનપણથી જ સાથે રહેવાથી, ભણાવવા કે સ્થિતિને લીધે ઘેર રાખેલા જમાઈની પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હમેશાં રહેતો નથી અને કન્યાના મનથી પણ સમાનતા જતી રહે છે. સુમનલાલ કેળવાયેલો હતો. સર્વ રીતે સારો હતો, કમાતો હતો, તરલા તહેને પોતાનો થનાર પતિ માનતી હતી, તે પ્રમાણે વર્તતી હતી, છતાં તરલાનો તહેના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ નહોતો.

‘ But sing and shine by Sweet Consent,
Respecting in each other’s case,
Gifts of nature and of grace.’*

પતિપત્નીના આ જરૂરના સુખી થવાના તેમજ સુખી કરવાના ગુણો આવા દાખલામાં હોતા નથી અને તરલા તથા સુમનલાલમાં નહોતા. તરલાનું જીવન અત્યાર સૂઝી ટુંકું હતું. હવે એની દષ્ટિ વિશાળ થઈ હતી. અનુભવ વધ્યો અને કેળવણી, સંસર્ગ અને કુટુમ્બમાં સંસ્કારને લીધે સરખામણી કરવા લાગી. એ સરખામણીમાં સુમનલાલનું પલ્લું ઉંચું રહ્યું. એમાં ખામી દેખાવા લાગી. વિવાહ થયો હતો, લગ્ન નહોતું થયું, પણ ન્યાતના રીવાજ પ્રમાણે એ તૂટે એમ નહોતું એટલે વધારે અસંતોષ થયો.

પાર્ટીમાં તરલા સુમનલાલ જોડે આવી નહી, ઘેર જતાં પણ એકલી જ ગઈ. પાર્ટીમાં પણ સુમનલાલ સાથે ભાગ્યે દસ મીનીટ ગાળેલી એ સુમનલાલને લાગ્યું હતું. વળી ફરતાં ફરતાં ભૂજંગલાલ અને તરલાની ટીકા પોતાને કાને પડેલી એટલે સુમનલાલ કાંઈક ચીઢાયો હતો. વધારે છૂટ તરલા લે એ એને ન ગમ્યું માટે જ તે વહેલો ઘેર ગયો, અને ઘેર આવ્યા પછી તરલાને શિખામણ દેવા નિશ્ચય કર્યો. સુમનલાલ ઘેર આવ્યો પણ ઉંઘ આવી નહી. વાંચવાના રૂમમાં

* એક ખીજને રૂચતા રહી આનંદ અને સુખમાં રહેવું; કુદ-રતી તેમજ મેળવેલા ગુણો માટે એકખીજ પ્રત્યે માનની લાગણી રાખવી.

જઈ તે દિવસનું પેપર હાથમાં લીધું પણ એમાં રસ પડ્યો નહી. સુમનલાલ ઘડીઘડીમાં ઉભો થતો, રૂમાલથી પરસેવો લોહતો, પાણીથી મગજ ઠંડું કરતો. ઘરમાં બધાં સુઈ ગયાં હતાં. સુમનલાલ ઘડીયાળ જોતો, ગાડીનો અખડાટ સાંભળતાં બારીએ જોતો ફરતો હતો. હમેશના શાન્ત-ભોળા હૃદયના સુમનલાલના હૃદયમાં આજ અદેખાઈ, ઈર્ષ્યા દાખલ થયાં હતાં. સામાન્ય રીતે સુમનલાલને શંકા ઉત્પન્ન થતી જ નહી. એની એવી માન્યતા હતી કે જે પતિ પોતાના પત્નીના ચારિત્ર્યની શંકા લાવે છે તે તેના પ્રેમનું અપમાન કરે છે. પત્ની પતિને ચાહ જ, પતિ પત્નીને ચાહ જ. એકબીજામાં શંકા સંભવે જ નહી એ સુમનલાલની શ્રદ્ધા^૧ ડોલવા લાગી હતી. બીજી ગમે તેવી ખુબસુરત કે ભણેલી યુવતીને જોઈ પોતાને કાંઈ જ થતું નહી, અને તરલા જ મારી છે, એ જ મદારા સ્નેહનું સ્થાન છે, એમજ માની બીજા વિચાર કાઢી નાંખતો એટલે એને તો તરલાને માટે પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આમ છતાં કોણ જાણે કેમ એના હૃદયની આજ શાન્તિ જતી રહી હતી. વિશાળ-ધોધધ વહેતી નદીના ઉપર બાંધેલા પુલ ઉપર ચાલતાં પડુ પડુ થતા પુલને જોઈ જીવનની આશા નષ્ટ થાય તેમ આજ સુમનલાલના સુખના પુલનું થયું હતું.

સુમનલાલે હજી લુગડાંએ પુરાં કાઢ્યાં નહોતાં. એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં ફરતાં ફરતાં તરલાના ઓરડામાં આવ્યો, ત્યાં સાડી-ઓના કુચા, કબજાના ઢગ, ચાપડીયો અસ્તવ્યસ્ત, માસિકો સીલબંધ પડ્યાં હતાં. પોતાના મસરાએ પોતાની અને તરલાની નાનપણમાં સાથે પડાવેલી છબી જોતાં ઉભો રહ્યો. તરલાની સાથે પોતે ઉભો હતો, ત્યાં ભૂજંગલાલ ! ભૂજંગલાલ હોય એમ કલ્પના કરી. પોતાની જગાએ ભૂજંગલાલ. નિશાળમાં વિદ્યાર્થી તરીકે નાટક કે વ્યાખ્યાનમાં તમારી જગાએથી તમને કોઈ હાથ પકડી ઉઠાડી મૂકે ને તે

જગા પોતે લે તો ત્હમને કેવું લાગે? સુમનલાલની સ્થિતિ અત્યારે ત્હેવી જ હતી. લગ્ન થયું નહોતું. વિવાહ લાગે તો? નાતને દંડ આપી લાગે તો? આટલા દિવસ—આટલાં વર્ષો સાથે રહ્યાં, એકબીજાને પતિપત્ની માન્યાં—જગમાં મનાયાં, એકબીજાએ કેટલા આનંદ પણ ભોગવ્યા તે એટલા માટે !

‘બસ ! એ જ. આટલેથી અટકાવવું જોઈએ. ગમે તેમ થાય તોએ. પણ મારે કહેવું કેવી રીતે ? કારણ શાં આપવાં ? બૂજંગલાલની સાથે વાત કરતી હતી—કલાક સૂધી વાત કરતી હતી એ જ કે બીજું ? વાત ના કરે ? વગર ભણેલ જીના જમાનામાં સ્ત્રીને પડદામાં રાખતા, હાલ તો સોસાયટી, કલબ, સમાજોમાં સ્ત્રીઓને હરવા ફરવાનો હક છે અને ત્હને અંગે અનેક પુરૂષો સાથે પ્રસંગમાં આવવાનું અને તો પછી વાત કરે એમાં પાપ ! અમે પુરૂષો કેમ બીજી સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરીએ છીએ ?.....બહુ વાત ન કરવી, એમ કહું તો મ્હને જોમ આવે છે એમજ થાય ને ? ત્યારે મુગો રહું ? ના. બસ એ તો તડ ને ભડ. બંધ જ. ત્યારે કેવી રીતે વાત કરવી ?...હાં, બરાબર. એના મગજમાં આ વાત ઠસાવવી. પ્રથમ તો લોકટીકા, બીજું ન્યાતના રીવાજ પ્રમાણે વિવાહ તોડાય નહી, એટલે લગ્ન થયાં જ કહેવાય તો પછી—એકની પત્ની થયા પછી બીજા પુરૂષ સાથે વાત કરવી એ પાપ છે. ત્રીજું એની અસર કુટુંબમાં માઠી થાય, અને ચોથું એને પોતાને એમાંથી નુકશાન થવા સમ્ભવ છે.’

એટલામાં ગાડીનો ખખડાટ સંભળાયો. ગાડી ઉભી રહી અને તરલા ઉપર આવી. હમેશના નિયમ પ્રમાણે સુતા પહેલાં તરલા સુમનલાલને મળતી. આજ બાર વાગ્યા છે એટલે સૂઈ ગયા હશે માની આવવાની નહોતી, પણ ઓરડામાં ઝગઝગતો દિવો જોઈ ડોકીયું કરવા આવી. તરલા પોતાના સુમનલાલને બેચેન ફરતો જોઈ એકદમ બોલી:—

‘હજી સૂતા નથી ! બાર વાગી ગયા ને !’

‘તરલા ! મ્હારે ત્હારી સાથે વાત કરવી છે. ’

તરલા એકદમ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. ‘ મ્હારી સાથે ? શાની ? ચાલો બેસો, બોલો શું છે ? ’

‘ તરલા ! તું સાવચેત રહેજે એટલું જ કહેવાનું છે. ’

‘ સાવચેત ! શા માટે ? શું છે ? ’

તરલાનો ઉત્તર અંતઃકરણનો જ હતો અને સુમનલાલને કાંક શાન્તિ થઈ.

‘ તરલા ! દુનિયા હજી સ્વર્ગ થઈ નથી. તું સહેજ જ ફરતી હોઈશ, ત્હારા મનમાં કાંઈ જ નહીં હોય પણ દુનિયા એના ઉંધા અર્થ લે છે. આજ જ તું પાર્ટીમાં ભૂજંગલાલ સાથે એવી રીતે વાત કરતી હતી કે બીજાં ટીકા કરતાં હતાં. ’

તરલાની આંખમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. એનું આખું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું.

જનસ્વભાવ જ એવો છે કે પોતે ગુન્હેગાર હોય વા ન હોય તો પણ પહેલે તડાકે બચાવ શોધે. તરલા પણ પરિણામનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના બોલી :

‘ સુમન ! મ્હને તમારો સ્વભાવ જ વિચિત્ર લાગે છે. ત્હમને શું ગમે છે ને શું નથી ગમતું તે કહી શકાતું જ નથી. ‘તું કોઈની સાથે બોલતી નથી. અભિમાની છે. કોઈ ખાઈ જાય છે ? આપણે સુધારાના વિચારના એટલે હજાર જાણ આવે તો પછી બધાની સાથે ઘૂંટથી બોલતાં શું થાય છે, ’ તે કહેનાર ત્હમે. હવે આમ બોલું છું, તમારું મનગમતું કંઈ છું તો તમને વ્હેમ આવે છે. હું કોઈ દિવસ પાર્ટીમાં જતી હતી ? તમે ને શણગારભાભીએ કહ્યું ત્યારે ગઈ. ત્યાં જઈ બે માણસ સાથે હસી બોલી એટલે ખરાબ ઠરી ? ’

સુમનલાલ હાલતી ખુરસી ઉપર બેઠો હતો ને ખુરશી હલાવતો હતો. તરલા બોલી :

‘ મહેરબાની કરી હલાવો નહી. ખખડાટ મારાથી ખમાતો નથી.’

‘ તરલા ! આ તરલાના શબ્દો નહી. મુંબાઇ જઈ આવ્યા પછી તરલા તરલા જ નહી.’

‘ એટલે તમે કહેવા શું માગો છો ? હું શું કરું છું તે શું કરું ? ’

સુમનલાલનો મિળન આજ હાથથી ગયો હતો. પરંતુ મળ-માં જ નરમ, પહેલે જ તરલાને કાંઈ કહી શકેલો નહિ એટલે મિળન બિનન લાગે એમ હતું જ નહિ. સુમનલાલે ગંભીર થઈ કહ્યું :

‘ હું શું કહેવા માગું છું તે સાંભળ. પહેલાં તો ચિત્ત ટેકાણે રાખી સાંભળજે. તું જાણે છે કે ઇર્ષ્યા, બેઠમ શુદ્ધ પ્રેમમાં હોય જ નહી, હોય તો તે પ્રેમને અપમાન રૂપ છે; એવું માનનારો હું છું. અને મરને બેઠમ નથી તે પણ તું જાણે છે. પરંતુ ન્યાતબત, જન-સમાજની કૃતલીક મર્યાદા છે. એ મર્યાદા ન ઝાળંગાય, એ હદ બહાર ન જવાય તેમાં જ આપણી શોભા છે. આજરાતની મીજલસ-માં તારી વર્તણૂક બેઠમ લાવે એવી હતી. એથી મરને બેઠમ આવ્યો છે એમ માનીશ નહી. બીજાં ટીકા કરતાં હતાં તે મરે કાનોકાન સાંભળ્યું છે. હુંકામાં ત્હારી પોતાની ખાતર પણ હદમાં નથી રહી. ’

તરલા એકદમ જ બબડી ઉઠી, ‘ કદાચ હશે. ’

વળી મનમાં વિચાર આવ્યો: ‘ બસ એ જ. બીજાની વાત. મ્હારા કરતાં-મ્હારા પ્રેમ કરતાં-મ્હારા સુખ કરતાં બીજાની ટીકાની-બીજાના મતની દરકાર વધારે રાખે છે. બીજા મરને ખરાબ કહે માટે હું ખરાબ કેવા નબળા મનના ! ’

‘ સુમન ! ’ તરલા મ્હોટેથી બોલી, ‘ આજ તમારા શરીરને ઠીક નથી ખરું ? સૂઈ જાઓ. હું જાઉં છું. ’ તરલાએ ઉઠી ચાલવા માંડ્યું. ત્યાં સુમનલાલ આડો ઉભો રહ્યો અને જરા ક્રોધે ભરાઈ બોલ્યો. ત્યાં તરલા મિળન બોધ બોલી : ‘ તમારે જે કહેવું હોય તે કહો. આ બેઠી. ’

‘ તરલા ! તરલા ! ન્યાતના નિયમ પ્રમાણે સગાઇ તૂટે એમ નથી પણ ધર્મનો આધ આવવાનો નથી. માણસની લાગણી ઉપર કોઈની સત્તા ચાલતી નથી. હૃદયની અંદર શું થાય છે તે નથી જણાતું—નથી જાણી શકતા. એમાં જ લાલ છે. આકી જાણતા હતો તો માઠાં પરિણામ આવત. પરંતુ જ્યાંસુધી સગાઇ તૂટી નથી, તોડી નથી, નાનપણથી તું મારી ને હું તારો એમ મનાયા છીએ એટલે તારે તારો ધર્મ સમજવો જોઈએ. ઈશ્વરેચ્છા અને મનુષ્યના નિયમ પ્રમાણે આપણે એ એક થવાનાં. આપણા એ વચ્ચે સાંકળ નંખાઈ—નંખાશે તો પછી તેમાં વિલેપ પાડવામાં—તેમાં વિલ નાખવામાં પણ પાપ છે. ’

‘ સુમન ! તમે શું પીજણ પીજ્યા કરો છો તેની મ્હને સમજ પડતી નથી. ’

‘ તરલા ! મ્હારે ખાતર બોલીશ નહીં. કદાચ મ્હારાથી વધુ બોલાયું હશે. લોકોનો જોમ કદાચ ખોટો પણ હોય. પણ હું જે કરું છું તે ત્હારા અને મ્હારા મુખને ખાતર જ કરું છું. હું ત્હારો થનાર પતિ છું અને હું ત્હને ચાહું છું, માત્ર લગ્નની ધર્મક્રિયા જ બાકી છે. એટલે વાફાન થઇ ગયું છે. એ જ કાર્યથી આપણે સાથે રહીએ છીએ, હરીએ છીએ, ફરીએ છીએ, પવિત્ર છીએ, ને એકબીજાને પોતાનાં માનીએ છીએ. એ સંબંધ તોડવો—આ સંબંધ રાખી બીજા સાથે જોડવો એ પાપ છે હોં ! ’

‘ સુમન ! તમારું શું કહેવું છે તે જ હું સમજી શકતી નથી—તમે સમજાવી શકતા નથી. એ વાગવા આવશે. હવે મ્હને ઉંઘ આવે છે. હું તો સુવા જાઉં છું. ’

‘ તરલા ! શું હું ઘાસ કાપું છું ? સાંભળ ! હું કદાચ ખોટો હોઈશ પણ જે કહું છું તે આપણા હિત ખાતર જ કહું છું. હું ત્હારો પતિ છું અને ત્હને ચાહું છું. ’

ક્ષણવાર તરલાને ભુતકાળ સાંભર્યો. સુમનલાલ સાથે સગાઇ થઇ, સુમનલાલ ઘરમાં રહેવા આવ્યો તે વખતે તરલા કેવી રીતે જોતી,

નિશાળે જતાં, ચોપડી કે રૂમાલનું બાનું કાઢી હજારવાર સુમનને જોતી. મોટી થઇ ત્યારે-અરે કાલ સવાર સૂધી-મુંબાઈ ગઈ ત્યાંસૂધી-સુમનના નામે શેરડા પડતા, સુમનને નેકટાઇ ભરી આપવામાં, સુમન માટે પાન કરવામાં, સુમનના કોટને બટન નાંખી આપવામાં, સુમનના અક્ષર વાંચવામાં ઓર મગ્નહ આવતી. તે જ તરલા આજ 'ચાહું છું' એ શબ્દથી ચ્હીડાઇ અને સ્નેહના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય, સ્નેહનું પૃથક્કરણ કર્યું હોય તેમ બબડી-'સ્નેહ ! સ્નેહ એ શી વસ્તુ છે તે તે સમજે છે ખરા ! માત્ર સ્નેહ શબ્દ જ સાંભળ્યો છે-સ્નેહનો ભેદ સમજ્યાજ નથી.'

‘સુમન ! જરા ખુલાસેથી કહો-ને જે કહેવું હોય તે.’

‘સાંભળ ! હું તો ત્હને ચાહું છું ને ચાહીશ. પણ જે કહું છું તે મારે માટે નહી પણ આપણા સુખને માટે જ કહું છું. મ્હારા કહેવાની કાંઇજ અસર નથી એ વાત સાચી ! કદાચ મ્હારી માન્યતા ખોટી હોય. એમ હોય તો હું ત્હારી ક્ષમા માગું છું. પરંતુ મારા કહેવા પછી એકાન્તમાં વિચારતાં એમ લાગે કે મ્હારા કહેવામાં જરા પણ સત્યતા છે તો તે ઉપર વિચાર કરજે ને મ્હારી આગળ હૃદય ખૂલ્લું કરજે.’

‘મારે કાંઇ વિચાર કરવાનો છે જ નહી. ઉંધ આવે છે. ઉંધવા જવાદો તો મહેરબાની.’

સુમનલાલ-શુદ્ધ પ્રેમ, અનન્ય નિશ્ચલ પ્રેમમાં માનનારો સુમનલાલ મુંગો રહ્યો. એણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખ્યો અને ચાલ્યો ગયો.

તરલા ઉભી રહી-હમણા પાછા આવશે એમ માની ઉભી રહી. બન્ને ઘણી વાર રીસાતાં પણ એક પળ પછી પાછાં મળતાં, હસતાં રમતાં દ્વંદ્વ પડતાં. આજ એમાંનું કાંઇ જ થયું નહિ. તરલાની નજર-માંથી સુમનલાલ ખસ્યો. તે જ પળે બીજી મૂર્તિ હૃદયમાંથી બહાર આવી નજર આગળ તરવરવા લાગી અને તરલાના મોઢા ઉપર આનંદ છવાયો. સુમન ઉપર બ્રૂજંગે સત્તા ચલાવી.

પ્રકરણ ૪ થું.

લોકચર્યા.

ભૂજંગલાલ તરલાના મોહમાં એટલો લુબ્ધ થયો હતો કે એને જગતની વાતો, જગતની નિન્દાનું જરાયે લાન નહોતું. લક્ષ્મીના પોતાના વિચાર પ્રમાણે, નવી સદીના સ્વતંત્ર વાતાવરણ પ્રમાણે, લક્ષ્મીની અમૂક પદ્ધતિ જ જરૂરી છે એમ તે ન માનતો હોવાથી એને કાંઈ થતું નહોતું. લક્ષ્મી, ધર્મક્રિયા કે અંધન છે એ વિચાર ભૂજંગલાલને નહોતો. લક્ષ્મી કરાર છે, અરે એક જાતની સગવડ છે એટલું જ માનતો. ધર્મક્રિયા કે અમૂક સમાજની લક્ષ્મીમાં પતિપત્નીને સોગન લેવા પડે છે. આ શા માટે ? એક અથવા બન્નેને જ્યાં સુધી બને—ફાવે—સગવડ પડે ત્યાંસુધી સાથે રહે પછી છૂટા થાય તો શું ? એમાં જ સ્વતંત્રતા છે, એમાં જ સુધરેલા જમાનાની મહત્તા છે એમ એ માનતો. આથી જ્યારે જ્યારે એના મિત્રો તરલા માટે પૂછતા ત્યારે ત્યારે તેમને ઊરાડતો.

પરન્તુ ખરું દુઃખ તરલાને થયું. તરલા અને ભૂજંગલાલ મળતાં એ વાત ધીમે ધીમે ચર્ચાતી ચર્ચાતી સુમનલાલને કાને આવી. પોતાની લવિષ્યની પત્ની આમ પરપુરુષ સાથે હરે ફરે, પોતાને તહેની ખબર નહી, લોકમાં નિંદા થાય એ તહેને જરાયે ગમ્યું નહિ. તરલાનાં માતૃપિતાના કાને આ વાત હજી ગઈ નહોતી, પરન્તુ શુદ્ધ હૃદયના સુમનલાલના જીવનમાંથી રસ જતો રહ્યો. જે તરલાને પવિત્ર માનતો, જે તરલાને નમુનેદાર પત્ની થશે એમ માનતો તે તરલામાં આવો ફેરફાર જોતાં જ તે દીલગીર થયો અને ખટપટ કરી નોકરીની બદલી કરાવી સુરત છોડ્યું. ખરી નિન્દા સ્ત્રીઓમાં થઈ. તરલાને મ્હોટી કરવામાં આવી હતી. તરલાને ઉંચી કેળવણી આપવામાં આવી હતી—તરલાને સમાજોમાં હરવાફરવા દેવામાં આવતી તે બધું અયોગ્ય

લેખાયું. “ છોકરીઓને મ્હોટી કરવામાં આવા લવાડા થાય ! સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતાને લાયક નથી તે કાંઈ શાસ્ત્ર ખોટું કહે છે ? ભાયડાઓ સાથે હરેફરે, ખોલે, શેકહેન્ડ કરે એમાંથી સારાં પરિણામ આવે જ નહીં ! છોકરીઓ ઇંગ્રેજી ભણે કે ખગડે જ. આ તરલા ! કેવાં ભાષણ કરતી ! કેવા લેખો લખતી ! તહેને જોયું ને ! માઆપે જેની સાથે વિવાહ કરેલો, આટલાં વર્ષ જેની સાથે રહી તેને છોડી દેવા તૈયાર થઈ છે. પરણી હશે ? નારે ના. ”

તરલા-દુઃખી તરલા આ બધું સાંભળતી. સુમનલાલના સદ્ગુણો સાંભરી આવતાં એમના જીવનને પોતે નિરસ કરવા બેઠી છે તે ખાતર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી. પરન્તુ ભૂજંગલાલની સમક્ષ ભૂજંગલાલ હજાર દરજ્જે સારો લાગતો. પોતાના અંતરની જગ્યા બૂજંગલાલને કહેતી. લક્ષ્મીની અમુક ફાવે તે ક્રિયા કરવા વિનવતી, પરન્તુ ભૂજંગલાલ તે ઉપર જરાયે ધ્યાન આપતા નહીં. “ લક્ષ્મી ક્રિયા ? જગતને દેખાડવાનું શું કામ છે ? સ્વર્ગીય સ્નેહને ખીજા ઢોંગની શી જરૂર છે ? પોતે પતિપત્ની બાળે કે લક્ષ્મી આપણું થયું છે પછી જગતની શી દરકાર ? ”

ભૂજંગલાલના આ શબ્દથી ગરીબ બિચારી તરલા કાંઈ બોલી શકતી નહીં, અને આમ ને આમ એકાન્તમાં દિવસો ગાળતી. તરલા હજી એના પિતાને ત્યાં જ હતી. ભૂજંગલાલ સુમનલાલની ગેરહાજરીમાં વારંવાર તરલાને મળતો.

તરલા આજ ગામખહાર પોતાના પિતાના બંગલામાં ગઈ હતી. ગામમાં બહુ આવતી નહીં. લોકો વાતો કરતાં હતાં, સુમનલાલ જતા રહ્યા હતા એટલે એ ગભરાતી. એ ગભરામણુ દૂર કરવા, કાંઈક એકાન્ત અને ખૂંટી હવાથી શાન્તિ મળશે માની બંગલે આવી હતી. તરલા બંગલાના પાછલા ભાગના ઓટલા ઉપર પશ્ચિમના સૂર્ય સામે નજર રાખી આરામપૂરથી ઉપર પડી હતી. ‘ આમ ક્યાંસૂધી રહેવું ? જગતમાં વહેમ છે. હું પવિત્ર છું. લક્ષ્મી કરવા ભૂજંગલાલને કહું છું. ’ આમ વિચાર કરતી પોતાના નાના ભાઈ ધીકાની રાહ જોતી બેઠી

હતી, ત્યાં પાછળથી કોકનો પગરવ સંભળાયો. તરલાએ પાછળ જોયું તો ભૂજંગલાલ.

‘તરલા ! કેમ કાંઈ તખીયત ખરાબ છે ?’

‘ના, મ્હને કાંઈજ નથી. ત્હમને જોઈ દીલગીરી નાશી જશે. પણ તમે અહીં ક્યાંથી ?’

‘તરલા ! દીલગીર કેમ ?’

‘એ તો અમસ્તી જ. હું કીકાની રાહ જોતી હતી. ’

‘તરલા ! આમ અચાનક આવ્યો તે ખાતર ક્ષમા કરજે. પણ તારા વિના પણ પણ રહેવાનું નથી. ’

‘એમાં ક્ષમા શી ! માત્ર લક્ષ્મિક્યા-’

‘તરલા ! એ વાત જવા દેશ હવે ?...નું શેનો વિચાર કરતી હતી ?’

‘મારે ખીજ શા વિચાર હોય ! એનાએ જ. તો ભૂજંગલાલ ! લક્ષ્મ એ મનુષ્યની ઉત્તમ સંસ્થા છે. જનસમાજનું અંધારણુ છે, નીતિનો પાયો છે, સ્નેહની પરાકાષ્ટા છે. સ્વર્ગીય સ્નેહ હોય તોપણ જનસમાજના કેટલાક નિયમો, જનસમાજના અંધારણુ પાળવા જોઈએ. નહિ તો આપણા દાખલા લઈ અનેક ખોટા રસ્તે દોરાવાના. તમે કહો છો ને હું માનું છું કે પ્રભુની નજરમાં આપણે પવિત્ર છીએ, પણ જનસમાજની નજરે છીએ એની સાખીતી નથી; એ મ્હને રાત્રિવસ બાળે છે. આપણે પવિત્ર છીએ છતાં મ્હને આમ થાય છે તો જે પુરૂષો કે સ્ત્રીઓ પોતાની પત્નીને કે પતિને એવકા થતા હશે તેમને કેમ થવું હશે ? ત્હમને ધૈર્ય કેમ રહેવું હશે ? ચંદા-લાભીની ચિન્તા હવે સમજી શકું છું. મને સુખી કરવી હોય. મ્હારું સુખ ચાહતા હો, તે સાથે જગતમાં સારો દાખલો બેસાડવા માગતા હો તો લગ્નની પવિત્ર ગાંઠ બાંધવા તૈયાર થાઓ. નહી તો આજથી મળવાનું બંધ રાખો. ’

ભૂજંગલાલ-સ્વતંત્ર જીવનમાં જ રહેલો ભૂજંગલાલ-તરલાનાં

આતંર દુઃખો ન સમજી શક્યો અને એણે વાત ફેરવી, ‘તરલા ! એમ નજીવી વાત માટે શા માટે દુઃખી થવું ? ત્હને એક નહીં પણ હજાર વાર કહ્યું કે તું લોકને માટે કહે છે કે મારે માટે ? સ્વર્ગીય સ્નેહને જગતના નિયમની શી જરૂર છે ? બે સાંભળ. હવે શરતની સીઝન આવી. ખાસ શરત માટે જ મ્હેં નવી ઘોડી લીધી છે. મોટા મોટા શેઠીયા, સાહેબો આ શરતમાં ઉતરવાના છે, અને ભૂજંગલાલ પહેલો આવે તો !—’

ભૂજંગલાલ શરતની વાત કરતો હતો, તરલાને ઉત્સાહિત કરવા માગતો હતો, તે જ વખતે ગરીબ બિચારી તરલા વધારે ને વધારે દીલગીર થતી હતી અને વિચારતી:

“અત્યારે એમને શરતનાં સ્વપ્નાં આવે છે. સ્ત્રીઓના હૃદયમાં આવી વખતે શું થાય છે એ પુરૂષો સમજી શકતા નથી. અરે ! ખરૂં છતાં, એક સહેજ હકને લીધે મ્હને કેટલું દુઃખ થાય છે એ એ સમજી શકતા હત તો કેવું સાફ !”

‘તરલા ! તું શા માટે દીલગીર છે ? એ મ્હેં પૂછ્યું છતાં ત્હેં ન જ કહ્યું.’

તરલા કાંઈ જ ન બોલી. આંખો ચકળવકળ થતી હતી, છાતી ધબકતી હતી. લાથના નખવતી કુલની કળી ચોળી નાંખતી હતી.

કાંઈક ગંભીર વાત હોય એમ ભૂજંગલાલને લાગ્યું અને તરલાની પાસે જઈ બોલ્યો.

“તરલા ! તરલા ! બોલ. બોલતી કેમ અટકી ?”

‘ત્યારે કહું જ !’

‘એમાં શો શક ?’

‘મ્હને હવે માનસિક અને શારીરિક આરામની જરૂર છે. બે તરલા પ્રત્યે ભાવ હોય, સુખી થવા ને કરવા માગતાં હો, પવિત્ર હો અને પવિત્ર જીવન ગળાવવા માગતા હો તો, મ્હારા ઉપરથી લોકનિંદા,

લોકચર્યાનું વાદળ દૂર કરાવવા માગતા હો તો, મ્હને ચહાતા હો તો હું કહું છું તેમ કરો. ’

આટલું ખેલતાં તરલાનાં નાનુક ગાત્રો ધ્રુજવા લાગ્યાં, આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને હમણાં ખેલાન થઈ જશે એમ ભય લાગ્યો.

ભૂજંગલાલ, ખેદરકાર—સ્વતંત્ર ભૂજંગલાલ આ સ્થિતિ જોઈ કાંક ગભરાયો. સ્વતંત્ર જીવનમાં વિધન આવ્યું એમ ત્હને લાગ્યું. આટલા જ માટે અમેરીકામાં કેટલાક યુવાનો લગ્નની ધોંસરી નથી માગતા. આ ખેડી, આ જવાબદારી શા માટે જોઈએ ? એથી કેટલી અગવડો વધે છે ત્હનું કાણુવાર ભાન થતાં ભૂજંગલાલ મુગો જ રહ્યો. તરલા ભૂજંગલાલના ચહેરા તરફ જોઈ જ રહી. અને ‘ એમને પણ થાય છે ’ એમ લાગ્યું. પરન્તુ નિર્દોષ, પવિત્ર, બહાલસોઈ તરલા ભૂજંગલાલને ઝોળખી શકી નહોતી. જે અને જેવી લાગણી પોતાને થાય છે તે અને તેવી જ લાગણી ભૂજંગલાલને થાય છે એમ ધારતી હતી. તરલાની સ્થિતિ જાણતાં ભૂજંગલાલના હૃદયમાં ત્રાસ છૂટ્યો હતો. ભૂજંગલાલ શરતની વાત વિસરી ગયો.

‘ તરલા ! હવે એ જ. આપણે લગ્ન કરીશું. પછી ? ’

‘ હું પણ એ જ કહું છું. એ જ કહેતી આવી છું. આ સ્થિતિ આવી ને સમજ્યા તે પણ પ્રભુનો ઉપકાર ! ત્યારે ક્યારે લગ્નક્રિયા કરશો ? મ્હારાં માતૃપિતાને ક્યારે ખબર કરીશું ? લગ્નક્રિયા ક્યાં કરીશું ? ’

‘ તરલા ! એ તો થઈ રહેશે. આપણે જુદાં સાથે રહીશું એટલે બસ. ’

‘ ના, એ કદી નહિ બને. ન્યાતની રૂઠી પ્રમાણે સુમનલાલની સાથેનો વિવાહ તોડ્યો નથી—તોડી શકાય એમ નથી. ત્હેની દરકાર ન કરીયે, ન્યાતને દંડ ન ભરીયે, ન્યાતની પણ દરકાર ન કરીયે પણ લગ્નનું શું ? જ્યાં સૂધી મા, બાપ, સગાંબહાલાં, લોક આપણું કાયદેસર લગ્ન થયું છે એમ ન જાણે ત્યાં સૂધી આપણે માટે શો મત બાંધ-

વાના ? આપણને વિવાહિત પતિપત્ની માનશે ? મ્હને કાયદેસર પત્ની ગણશે ? મારાં છોકરાં કાયદાસર ગણાશે ? ’

‘ તરલા ! તરલા ! તું નકામી દુઃખી થાય છે. મન દદ રાખ અને કાંઈ નથી. સુમનલાલની શી પડી છે ? તારાં માળાપ-સગાં-વ્હાલાં ત્હને છોડી દેશે પણ હું ત્હારો છું ને ? જગત ત્હને કાયદેસર પત્ની માને કે નહીં પણ હું માનીશ ને ? મન માને છે ને પછી શું ? ત્હને હજી સુમનલાલ સાંભરે છે કે શું ? ’

‘ ભૂજંગ ! ત્હમે ભૂજંગની પેઠે ડસો છો હોં ! સુમનલાલનો હું વિચાર કરતી નથી. આમ શા શામાટે બોલો છો ? મ્હને જે થાય છે તે આપણે માટે. હું માથું ઉચું રાખી ફરું એવું કરી આપો એટલું જ માગું છું. ’

‘ ના, તરલા હું માનતો નથી. આ બાનું છે. તું સુમનલાલને હજી ભૂલી નથી. ’

‘ કેમ ભૂલાય ! અત્યારે તો તમે ને એ બે સરખા છો. હું પવિત્ર છું. સુમન સાથે રહી છું, અમારો વિવાહ થયો છે. આપણે મળીએ છીએ. તમારી સાથે લગ્નથી જોડાવા પ્રયત્ન હવે થઈ છે. જેની સાથે લગ્નથી જોડાઈશ તે મ્હારું સર્વસ્વ. પણ કરવું શું ? ’

‘ તરલા, કરવાનું એટલું જ કે આપણે હવે સાથે રહેવું ને ત્હારે ત્હારાં માતાપિતાને કહેવું અને જે મળે ત્હને ખુલું કહેવું કે ભૂજંગલાલ સાથે પરણી છું. ’

‘ ભૂજંગલાલ ! તમે મારા ઉપર જરા તો દયા કરો ! જે વાત તમારે કરવી ઘટે છે તે મારી પાસે કરાવો છો ? જુદું બોલું ? લગ્ન પહેલાં તમારી સાથે કદી રહેવાની નથી. લગ્ન થયાં તેની સાખીતી માગે તો મારે ક્યાંથી આપવી ? અને એ સાખીતી ન અપાય ત્યાં સુધી હું તમને કાયદેસર પરણી છું કોણ કહે ? મ્હને બધા પાપીણી માને. આ બધું શા માટે ? ત્હમારી હકથી ને ? મારે ખાતર, મ્હારા ઉપર ભાવ

હોય તો મ્હારા સ્નેહ ખાતર જાહેર લગ્ન કરો. બ્રાહ્મવિધિ, વૈદિકવિધિ કે હિંદુવિધિથી આજ ને આજ લગ્ન કરો. માતપિતાને ખબર કરો. ફરિયાદ, ન્યાતખ્દારની તો મ્હને જરાએ દરકાર નથી, માત્ર મ્હારા અંતઃકરણના સંતોષની ખાતર લગ્નની જરૂર છે. લવિષ્યની પ્રજા ઉપર —જનસમાજ ઉપર શી અસર થાય ? આપણા લગ્નની વાત કોણ માનવાનું ? અને સુમનલાલ મ્હારે માટે મરી પડતા. એમણે મ્હને હથેળીમાં રમાડી છે. એ માત્ર બહુ જ નરમ હતા. મોગરાના પુલ જેવા કેવળ મીઠા હતા, ગુલાબના કાંટા હોય તેમ ત્હેમનામાં નહોતું એથી જ મ્હને કાંક ફાવતું નહી. ’

‘ પણ તરલા ! તું કેવળ ગાંડી છે. એટલું કહેવામાં હરકત શી ? તું જ કહે ? લોકોની પછી શી દરકાર ? ’

‘ ભૂજંગલાલ ! તમને પુરૂષોને અમારી સ્થિતિ ન સમજાય. કોણ જાણે કેમ પુરૂષો અનીતિને રસ્તે જાય તો સ્ત્રીઓ અનીતિને રસ્તે જાય તેટલા હલકા લેખાતા નથી. અનીતિ હોય પછી સ્ત્રી કે પુરૂષ બન્નેને શા માટે સરખી રીતે ધીક્કારવા ન જોઈયે ? જ્યાં સૂધી લગ્ન જાહેર રીતે ન થાય ત્યાં સૂધી પત્ની તરીકે મ્હને જગત કખૂલ ન કરે, આથી મારે મ્હો અતાવવું ભારે પડે. તમારે શું ? તમને કોઈ કહેવાનું છે ? આજ શરત તો કાલે મીટીંગ, પરમ દિવસ પાર્ટી તો પેલે દિવસ મીજલસ. તમને કોઈ કહેવાનું નથી અને મારે પતિ છતાં, પરમેશ્વરની નજરમાં પવિત્ર છતાં, કેવળ તમારી હઠથી પાપીણી ગણાવાનું. કાંક સમજો અને મ્હને ન્યાય આપી મ્હારા જેવી હજારો ભોળી સ્ત્રીઓના માથા ઉપરથી પાપીણીનો આરોપ લઘુ લ્યો. ’

‘ તરલા ! તું રજનું ગળ કરે છે. એ વાત જ ભૂલી જા. જગત એની મેળે મુંગું રહેશે. હું તારા આ સ્વભાવથી દુઃખી થાઉં છું. મ્હારા સ્નેહને કારી ઘા લાગે છે. તું મારા સ્નેહ કરતાં જગતની ચર્યાને વધારે ગણે છે. ’

‘ભૂજંગલાલ ! અત્યારસૂધી આપણે પવિત્ર છીએ. શણુગારભાભી-
ને ત્યાં કે મારે ત્યાં અનેક વાર મળ્યાં હોયછું પરન્તુ મ્હારી જાતને,
મ્હારા કૂળને, મ્હારી કેળવણીને એજ આવે એવું મહેં કયું નથી ને
કરવાની નથી. લોકોમાં હું હલકી પડી, સુમનલાલે મ્હને પાપીણી ગણી
એ જ્ઞારગામ જઈ રહ્યા. સુમનલાલમાં દોષ હશે—છે, પણ એમના
જેવા પવિત્ર, રનેહાળ મહેં કાઢને જોયા નથી. હું તમારા તરફ આક-
ર્ષાઈ એ વાત ખરી, પરન્તુ સુમનલાલ માટેનો મ્હારો ભાવ જરાયે
ઓછો થયો નથી. જ્યાં સૂધી લક્ષ્મીની પવિત્ર ગાંઠમાં બંધાઈ નથી ત્યાં
સૂધી કદાચ આ સારો કે આ, એમ મ્હોટી વચની કન્યાને તેમ જ
પુરૂષને કન્યા જોતાં થાય તેથી તે કાઈ અપવિત્ર નથી. પરન્તુ લક્ષ્મી
થયા પછી પુરૂષ કે સ્ત્રી અન્યને ચાલ્યો તો જ અપવિત્ર કહેવાય છે.
સુમનલાલ અને તમારામાં કેને હૃદયના સ્વામી બનાવવા એ નિશ્ચય
કરવાનો છે. સુમનલાલ ચાલ્યા ગયા, મ્હને પાપણી માની ચાલ્યા ગયા,
અને એમાં એમનો વાંક નથી. લોકો ટીકા કરે, એમને બહેમ આવે
એમાં ખોટું નથી. આપણે પણ ખીજને માટે એમ જ કહીએ છીએ.
છતાં લક્ષ્મીવાધ કરવા તૈયાર થાઓ. સુખી થાવ ને સુખી કરો.’

‘તરલા ! હલીલી તરલા ! એ વાત મૂકી દે. સુમનનો વિચાર
માંડી વાળ. લોકચર્યા ખરી ઠરાવ. મ્હને ચ્હીડવ નહી પણ તારો કરી
રાખ. હું ભૂજંગ છું—સાપ છું. રીઝે તો રમે ને ખીજે તો ડસે છે.
વિચારજો.’

આટલું કહી ભૂજંગ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૫ મું.

વસન્ત અને અરવિન્દ.

અરવિન્દ ખેતરોની ભાંજગડ માટે પોતાના ગામથી દૂર નાના ગામમાં ગયો હતો. ગામના ચોરામાં ખાટલો નાંખી પડ્યો હતો. એ ચાર પટેલીયાઓ હેડા ગગડાવતા, ‘ભાઈ’ ‘બાપુ’ સાથે વાતો કરતા હતા. કુંભારે પાણી ભરેલું માટલું મૂક્યું અને હળમ અરવિન્દના પગ ચાંપવા બેઠો. ચોરામાં જ સામેની ચોરડીમાં રસોઈની તૈયારી થતી હતી. ચોરાની સામે જે નિશાળ હતી ત્યાં માસ્તર આજ અરવિન્દ આવવાથી જોરથી લણાવતા હતા. આ બધો આનંદ, નિર્દોષ અને શાન્તિભર્યો આનંદ ભોગવતો હતો ત્યાં પોતાની જ બીજી બળદ-ગાડી આવતી જોઈ. અત્યારે આ ગાડીમાં અહીં ગામડામાં કોણ આવ્યું હશે તે જોવા અરવિન્દ ઉભો થયો ને જુએ છે તો વસન્તલાલ. વસન્તલાલ !.....લીલા પરણી કે કેમ તે ખબર પડશે.....‘વસન્તલાલ ! બહુ સાફ થયું કે તમે આવ્યા. આમ અચાનક ક્યાંથી ?’

‘અરવિન્દ ! અચાનક જ આવવાનું થયું એટલે કાગળ લખી શક્યો નથી. હું તો અહીં ત્રણ કામે આવ્યો છું. એક તો ત્હને મળવા, બીજું ગામડાનો આનંદ લેવા અને ત્રીજું સરકારી કામ છે.’

‘ગમે તે કારણથી આવ્યો હોય તેની મારે શી પડી છે ! ગમે તે બહાને પણ આવ્યો એટલે બસ.’ બન્ને મિત્રો વાતોમાં પડ્યા અને વસન્તલાલ—મુંબાઈવાસી વસન્તલાલને ગામડાનું આ જીવન આનંદમય લાગ્યું અને બોલ્યો, ‘અરવિન્દ ! ખરેખર તું ભાગ્યશાળી છે. ત્હારે જે જોઈએ તે બધું છે, આથી બીજું માણસને શું જોઈએ !’

‘ભાઈ ! નસીબ ! ખરું ! પ્રભુએ મ્હને જે આપ્યું છે તેમાં સંતોષ માનું છું, એટલે નસીબદાર છું. જે વસ્તુ નથી તે માટે બીજાની અદેખાઈ કરી દુઃખી થતાં શીખ્યો નથી માટે જ સુખી છું.....પણ વસન્ત તારે કેમ છે ?’

‘લાઈ! આનંદ છે. પણ ઘણીવાર મને એમ થાય છે કે આપણી જનસમાજના નિયમો વ્યાજબી હશે ખરા? તે દિવસની આપણી ચચાંથી મને સંતોષ થયો નથી. એકને જ ચાલ્ય અને તે પણ વર્ષોનાં વર્ષો લગી એ કેમ અને?’

‘વસન્ત! તો પછી માણસ ને પશુમાં શો ફેર? પવિત્રતા, મહત્તા અસ્થિર મન રાખી જૂદી જૂદી વસ્તુઓ પર પ્રીતિ રાખવામાં નથી. ખરી મહત્તા, પવિત્રતા, ઇશ્વરી અંશનો મન ઉપર કાણુ રાખવામાં, એકતા-એકભાવ રાખવામાં છે. વસન્ત! એમાં જ હૃદયની શાન્તિ રહે છે અને એમાં જ ખરી માણસાઈ છે.’

‘તે હશે! પણ—’

એટલામાં જમવાની વખત થઈ અને બન્ને મિત્રો જમવા બેઠા. જમ્યા પછી ગામખંડાર આવેલાં ન્હાના શિવમંદિર તરફ જવા નિકળ્યા. નહી કાંઈ આ નાના શિવાલયમાં ગામડાંના લોકો સાંજસહવાર દર્શને આવતા. એના વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં લીંબડાની છાંયમાં દિવસે કે રાત્રે ભજનકીર્તન અને કથા થતી, અને તે વખતે આમંત્રણપત્ર કે સ્ત્રીમંસ્થા વગર જ સ્ત્રીઓ પણ આ મીટીંગમાં હાજર રહેતી. આ મીટીંગો દ્વારા બાળક, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, પુરૂષોને ઇશ્વર ભક્તોના ગુણો કાંને પડતા, અને એમના હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમ જાગતો. અરવિન્દ આવાં કીર્તનો—ભજનોમાં હમેશાં જતો અને ગામડાના સ્ત્રોત્તાળ-સરળ લોકોને ઉત્તેજન આપી તેમનાં જીવનમાં રસ રેડતો. આ સ્થળ બતાવવા અરવિન્દ વસન્તને લઈ ગયો. ચાલતાં ચાલતાં અરવિન્દે વાત છેડી.

‘વસન્ત! તહે એક વાત મ્હને ના કહી? ત્હારી સાળી પછી પરણી કે?’ ગમે તે જવાબ મળે તો પણ ‘મ્હને કાંઈ નહી થાય એમ અરવિન્દના મનમાં હતું પણ વસન્તના ઉત્તરથી એ બ્રાન્તિ દૂર થઈ.

‘અરવિન્દ! તે પરણી નથી અને પરણવા ઇચ્છતી પણ નથી. તે બિચારી પથારીવશ છે અને ડોક્ટરોએ હવાફેર કરવા કહ્યું છે. એ જીવશે કે કેમ તે જ શક છે.’

‘ શું કહે છે ? શું થયું છે ? ક્યારની ? શાથી ?—’

એટલામાં શિવાલય આવ્યું અને વાત અટકી. બન્ને મિત્રો શિવાલયમાં પેદા. અંદર મંડપમાં પોઠીઆનો સ્પર્શ કરી પવિત્ર થઈ શંકરને પગે લાગી પુનરની સાથે વાતો કરી બહાર નિકળ્યા ને વાત શરૂ થઈ. વસન્તે લીલા ને ભૂજંગલાલનો પ્રસંગ, લીલાને ભૂજંગલાલ પ્રત્યે ભાવ, લીલાની માતાનો દુરાગ્રહ વગેરે અથથી તે ઇતિ સુધી કહી સાંભળાવ્યું. અરવિન્દ સર્વ વાત ધ્યાનથી સાંભળતો હતો. હવે મ્હારે ને લીલાને શું છે કહેનારો અરવિન્દ જાગૃત થયો. એની આશાનાં કિરણો ફરીને દેખાવા લાગ્યાં, અને લીલા પણ પોતાની માફક દુઃખી છે, ચિન્તાથી બળે છે જાણી સંતુષ્ટ થયો. પણ જ્યારે વસન્તલાલે ભૂજંગલાલ કુટુમ્બમાં કેવી રીતે દાખલ થયો, લીલાની માતાને ભૂજંગલાલ પ્રત્યે જમાઈ કરવાનો ભાવ કેમ થયો એ કહ્યું ત્યારે અરવિન્દ એટલું બોલ્યો, ‘ એક કુટુમ્બની અંદરની વાતો જાણવાનો હક નથી. ’

ધર આવ્યું, બન્ને મિત્રો સહજ છૂટા પડ્યા. અરવિન્દે જ્યારથી લીલાની વાત સાંભળી હતી ત્યારથી એની શાન્તિ જતી રહી હતી. જે ગામડાંમાં અત્યાર સુધી આનંદ મળતો તે જ ગામડું અત્યારે એને દુઃખથી ભરપૂર લાગવા માંડ્યું. એક પ્રશ્ન પૂછવાનો રહી ગયો અને વસન્તે એ સંબંધી કાંઈ જ કહ્યું નહોતું, તેથી રાત પડતાં પ્રસંગ કાઢી અરવિન્દે પૂછ્યું, ‘ અને ભૂજંગલાલ ક્યાં છે ? ’

ભૂજંગલાલ ક્યાં છે તેનો ઉત્તર આપતાં વસન્તલાલ ગભરાયો. ભૂજંગલાલ અને તરલા સંબંધી કાંઈક અફવા ઉડતી ઉડતી ત્હેના કાને આવી હતી. એ કહેવી ઠીક નહીં માની એટલું જ બોલ્યો: ‘ ભૂજંગલાલ સુરત છે. ત્હારા ગયા પછી તરત જ એણે મુંબાઈ છોડ્યું અને હજી સુરત જ છે.....અરવિન્દ ! ખરૂં પૂછાવે તો લીલા ત્હેં લાથે કરીને ખોઈ છે. ભૂજંગલાલ રખેને પરણી જશે. ભૂજંગલાલ મારા કરતાં સારો છે, એ વિચારે ગભરાઈ તું નાસી આવ્યો. ’

લીલાને તમને નહીં પરણાવીએ એમ એનાં મા કે બાપે ખૂલેખૂલું કહ્યું તો નહોતું.’

‘પણ વસન્ત ! તું જાણે છે કે લીલાએ મ્હને ના કહી હતી ?’

‘ના, તે હું જાણતો નથી, પણ તેની અમૂક જાતની લાગણીના જોરે ભૂજંગલાલ નવી પદ્ધતિમાં રહે, ફેશનબંધ, ઉંચા ને પૈસાદાર કુટુંબનો એટલે જરા લીલાની માને મોહ હતો. લીલા પણ એમ જ અંબાઈ હતી. પણ તમે બે જો મુંબાઈ રહ્યા હતા, બન્નેની સરખામણી થવા વખત આવ્યો હતો તો કોણ સોનું ને કોણ કથીર તે જણાઈ જાત.’

‘મોટરમાં ફરનારા, બંગલામાં રહેનારા, ઈસ્કી ટાઇટ થઇ ફરનારા જ સારા—ઉંચા ખમીરના હોય એમ હું માનતો નથી. જેઓના વડવાઓએ પ્રમાણિકતા, સત્યથી જીવન ગાળ્યું છે, જેઓ અનીતિને માર્ગે ગયા નથી, જેઓ પ્રત્યેક પળે પ્રભુમય જીવન ગાળવા યત્ન કરે છે, જેઓ પરને માટે જીવન ગાળે છે, જેઓ પ્રાણીમાત્ર ઉપર રહેંમ નઝર રાખે છે, જેઓના વિચાર ઉચ્ચ છે ને જીવન સરળ છે તે જ ખાનદાન, તે જ ઉંચા કુળના હું માનું છું. મ્હારા પિતા—દાદા આવા હતા. એ સદ્ગુણોનો વારસો મ્હને આપ્યો છે અને મ્હારામાં છે એ વિચારથી હું કાંઈક મગર છું !’

‘અરવિન્દ ! તારી વાત ખરી છે. તને ભૂજંગલાલ માટે ખોટા વિચાર બેસી ગયો છે, પણ ભૂજંગલાલ અત્યારે હાજર નથી. પણ અરવિન્દ ! તારી જગાએ હું હોઉં તો હું તો મુંબાઈ જાઉં અને—’

‘ના. કદિ નહીં. ખરી વાત શી બની છે ત્હોની ત્હને ખબર નથી. લીલાને મ્હું પોતે મ્હને સ્વીકારવા વિનંતિ કરી હતી અને મ્હને ના પાડવામાં આવી હતી.’

‘શું કહે છે ? કેવી મૂર્ખાઈ !’

‘વસન્ત ! જવા દે એ વાત. રાત બહુ ગઇ છે, સૂઈ જઇએ.’

પ્રકરણ ૬ હું.

તરલાની મુંઝવણ.

શણુગારલાભીની પાર્ટી પછી વાત થઈ તે રાતથી, સુમનલાલ અને તરલાના હૃદયની એકતા નષ્ટ થઈ હતી. જે તરલાને સુમન વગર અને સુમનને તરલા વગર નહોતું ચાલતું તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી. હજી કેમ નથી આવ્યા ? અંદરથી ક્યારે આવશે એ લાલસા, ? ઉમંગ, વ્યાકુળતા ગયાં. જે તરલાને પાર્ટી, સોસાયટી ગમતી નહોતી, સુમનલાલની સર્વ વાતમાં જ મગ્ન પડતી તે તરલાને હવે ખુદ જવામાં, સાંજ સહવાર ફરવા હરવામાં, શણુગારલાભીને ત્યાં જ કલાકો ને કલાકો ગાળવામાં આનંદ પડતો. પરંતુ ખલંગન શણુગારલાભી આમ અનેક ખિન્ન કન્યાઓને આશ્વાસનરૂપે આપતાં અને આપણી પહેલેથી વિવાહ કરી રાખવાની પદ્ધતિને કડકે કડકા ગાળો દેતાં. તરલા વારંવાર શણુગારલાભીને ત્યાં જતી અને ભૂજંગલાલને મળતી. સુમનલાલ ઓફીસર તરીકે કડક ગણાતો, તહેનો એક શબ્દ કાયદો મનાતો, પરંતુ તરલા આગળ તેનું જોર ચાલતું નહિ.

દિવસ પછી દિવસ જવા લાગ્યા અને તરલાને સુમનના શબ્દ, સુમનની સલાહ કેવળ જોમ ભરેલી લાગવા માંડી. કોઈ અજ્ઞાન બાળકને કોઈ લડકે, બાળકને ન ગમે ને બીજો હેંશીયાર આદમી બાળકને ફેસલાવે, રીસાઈ આવેલાને મનાવે, તહેને મનગમતું કરે ને તે માણસ જેમ બાળકને સારું લાગે તેમ તરલાને શણુગારલાભી અને ભૂજંગલાલ હતાં. ઘરમાં કંટાળો આવતો, સુમન જ્યારે મળતો ત્યારે એની એ વાત. ‘ હું તહેને ચાહું છું ને તું મહેને નથી ચાહતી, તહેને ભૂજંગલાલ ગમે છે. લોકો વાતો કરે છે, આપણો વિવાહ તૂટે એમ નથી, આ વાતોથી કંટાળેલી તરલા શણુગારલાભીને ત્યાં જતી

ત્યારે ભૂલી જતી. ભૂજંગલાલની સાથે બાજુ રમવામાં, ગાવામાં અને એવી જ વાતોમાં ધરનું દુઃખ ભૂલી જતી. ભૂલી જઈ “હવે હું મોટી થઈ છું, પિતાએ મારો વિવાહ કર્યો છે, હજી લગ્ન થયાં નથી તો પછી બ્યારે મહેને જ્ઞાન મળ્યું છે, મ્હારો સ્વાર્થ સમજી શકું છું; ત્યારે જીની રૂઢીને શા માટે વળગી રહું? ભૂજંગલાલ કાંઈ પરજ્ઞાતિના નથી. મ્હારી માત્ર સગાઈ જ થઈ છે. વાદ્દાન! હા, એમાં શું? પણ સુમનલાલ અને ભૂજંગલાલમાં ફેર? શા માટે એકને છોડી બીજાને લઉં? મ્હેં કેટલીક ઇંગ્લેજ ચાપડીઓમાં વાંચ્યું છે તે Love at first sight, પહેલી નજરનો સ્નેહ તો નહીં હોય ને? ઘણી વાર ભોળી સ્ત્રીઓ અંજાઈ જાય છે એમાંની હું તો નહીં થાઉં ને? ના, ના. ભૂજંગલાલ એવા છે જ નહીં. પણ લગ્ન? લગ્ન-ક્રિયાની જરૂર છે ખરી? ભૂજંગલાલ તો લગ્નને બંધન માને છે, એ તો કુદરતી કાયદાને માને છે. મનુષ્ય, સુધરેલી પ્રજામાં જ લગ્ન છે પણ એ કાંઈ ઇશ્વરી કાયદો નથી એમ માને છે. તો પછી લગ્ન ન કરે, એમની ઇચ્છા પ્રમાણે લગ્નની ક્રિયા વિના એમની પત્ની થાઉં તો પછી, કદાચ એ મને છોડી દે તો? ના, ના. સાચા પ્રેમમાં એવી શંકા શી? પણ એમનો મ્હારા તરફ સાચો પ્રેમ હશે? કહે છે ને એમણે ઘણીને દુઃખી કરી છે. લીલા જ લીલાને ચાલતા નહોતા? લીલાની પાછળ પાછળ ફરતા હતા. ને, પણ ના, લીલા તરફ સ્નેહ નહોતો એમ એ કહેતા ત્યારે હું શું કરું? આવા અનેક વિચારો આવતા.

બીચારી તરલા—લાગણીના જોરથી ખેંચાતી તરલા ભૂજંગલાલના વિશ્વાસમાં રહી અને સુમનલાલને સ્થળે ભૂજંગલાલને સ્થાન મળ્યું. દુઃખની વાત એટલી જ હતી કે સુમનલાલનો જાહેર ત્યાગ કરવા, પિતાને કહી મનમાનીતા પતિ સાથે જાહેર લગ્ન કરવા તરલાની હિમત ન રહી. ભૂજંગલાલે બનતી સવડે, બ્રાહ્મ લગ્નવિધિથી લગ્ન

કરવા વચન આપ્યું હતું. હૃદય મળ્યાં છે પછી લગ્ન વિધિની શી જરૂર છે? એમ એ કહેતો, પરંતુ તરલાના મનમાં એ વાત ન વસી. દરરોજ ન્યારે મળતાં ત્યારે લગ્ન કરી લેવા, અને જાહેરમાં પતિ પત્ની થવા ભૂજંગલાલને વિનંતિ કરતી. ભૂજંગલાલ આજકાલ કરી વાત વિસારે પાડતો અને સ્વર્ગીય લગ્ન—સ્વર્ગીય સ્નેહના સ્વપ્નામાં—વિચારમાં—માન્યતામાં સમય નિકળી ગયો.

તરલાના અંતરના સંસારમાં અત્યારે કોઈ નહોતું, આત્માવસ્થાથી લાલનપાલનમાં ઉછરી હતી, ગાડીધોડામાં ફરી હતી, દુઃખનો પવન સરખાય જોયો નહોતો. અનીતિનું સ્વપ્ન નહોતું. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સારા વિચારો દાખલ થયા હતા અને સુમનના સહવાસમાં, સુમનના પ્રેમમાં આનંદ માનતી તરલા સંસારની અનેક આશા યાંધતી, જીવન ગાળતી હતી. ત્યાં અકસ્માત ભૂજંગલાલનો પ્રસંગ પડ્યો અને તરલાના તરલ હૃદયમાં મોજાં આવવા લાગ્યાં. ભૂજંગલાલને કદિ કદિ શણગારભાભીને ત્યાં મળતી. સુમનલાલ સાથેનો વિવાહ તોડી, ન્યાતનો આપવો પડતો દંડ પોતે ભરી ભૂજંગલાલ તરલાને પોતાની સાથે સંબંધ રાખવા સમજાવતો; અને તરલા માથાપને કેવી રીતે કહેવું, વિવાહ શી રીતે તોડાય, સુમનલાલનું શું થાય એ વિચાર કરતી ત્યારે એની મુંઝવણનો પાર નહોતો. ભૂજંગલાલ અને સુમનલાલ ત્રેહની નીતિ અને પ્રેમની કાર્ટમાં પોતપોતાનો ખચાવ કરવા આવતા. ભૂજંગલાલ ખરે ઉદાર, પ્રેમાળ અને સ્ત્રીને—સ્ત્રીની કામળ લાગણીને પોષનાર પતિ થઈ શકે એમ છે. એમનું કદાવર દેખાવડું શરીર, એમની રસિકતા, એમનો પ્રેમ, એમની બોલવાની ને હસવાની છટા, એમનો ભાવ ખરેખર અજબ છે. ત્યારે લગ્ન કરવાની કેમ ના પાડતા હશે? વિવાહ તો આજ તોડું—માથાપને કહું એમાં શું! ન્યાં હૃદય લઈ જાય ત્યાં જઈ, પરનાતના નથી. પણ લગ્નની કેમ ના કહે છે? સુધરેલા છે, સુધારાવાળા છે. પાત્રવિધિથી લગ્ન કરે ત્રેહની મ્હને ક્યાં ના છે? પણ એ તો લગ્નની જ સામા છે. ઈશ્વરને માને છે કે

નહી તે જ સવાલ છે. લગ્નમાં વળી કાયદાના બંધનની શી જરૂર છે ? પ્રેમને વળી અમૂક પદ્ધતિ શી ? એ કહેવું ખરું હશે પરન્તુ મ્હારું મન કહ્યું કરવું નથી. હિંદુવિધિ, પારસીવિધિ, ખ્રિસ્તીવિધિ કે ગમે તે વિધિથી પણ જાહેર લગ્ન થવું જોઈએ, જે વિધિથી જાહેર લગ્ન ન થાય તે વિધિને હું તો વ્યભિચાર માનું છું. સ્વર્ગીય પ્રેમ હશે પણ જનસંમાજ ઉપર શી અસર થાય ? સુમનલાલ તરફ મારો પ્રેમ કેવો હતો ! તે વખત હું એમને જ સર્વસ્વ, દેવ, પ્રેમમૂર્તિ માનતી. ભૂજંગલાલના આવ્યા પછી એ ભાવના કાંક ગઈ, ત્યારે કયો સ્વર્ગીય પ્રેમ ? ભૂજંગલાલ સાથેના સંબંધ પછી વળી કોઈ ત્રીજો પુરૂષ આવ્યો ને એની તરફ આકર્ષણ થયું તો એ વ્યભિચાર નહીં તો બીજું શું ? હું —તરલા—ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી તરલા—ચંદાલાલીને શિખામણ આપનારી તરલા એવી થાય ? વ્યભિચારિણી થાય ? કદિ નહીં. લગ્નવિધિ જનસંમાજને માટે છે. આપણે માટે જીવવાનું નથી, પરને માટે જીવવાનું છે. પશુનું જીવન પોતાને માટે છે. આપણું—મનુષ્યનું જીવન પરને માટે છે. એમાં જ સુખ છે. ભૂજંગલાલ કહે છે તેમ હું લગ્નવિધિ બીનજરૂરી છે માની એમની સાથે રહું તો જગતમાં શું થાય ? કેળવણીને માથે બેઠો આવે. છોકરીઓના નાનપણથી લગ્ન થઈ જવાનાં. છોકરીઓને હરવા ફરવા, લણવાની છૂટ છે તે બંધ થવાની, તો પછી મારે પોતાને માટે, કાર્પનિક સુખ માટે, સુખી થઈશ એ આશાએ લવિષ્યની બહેનોનું, હિંદુ સંસારનું બગાડવું ? ના. ભૂજંગલાલ લીલાને પરણતાં અટક્યા હશે તે આ જ કારણ હશે. એ બિચારી એમને માટે મરવા પડી છે. લગ્નક્રિયા ન કરવી હોય તો આપણે પરણવાનાં નથી. ત્યારે સુમનલાલ ? મ્હારા કેવા ભોળા બહાલા પતિ ! બહાલા ! એમને માટે મરી પડતી તે આ ભૂજંગલાલના આવ્યા પછી કેમ એટલા દૂર થઈ ગયા. ખરે પતિ જરાક સ્ત્રી કરતાં વધારે કડક જોઈએ. એકલો રહે, બહુ ગળ્યા ચાહ જેવો થઈ જાય છે. ગુલાબ વધારે પસંદ કરાય છે કારણ તહેને કાંટા છે. એ કાંટા વાગે

છે છતાં સુખાય ગમે છે. પત્નીને પતિ પણ સુલાય જોવો જ જોઈએ. સુમન! તમે સુમન? હો પણ સુલાયનું નહીં! તમે નાનપણથી સાથે રહ્યા છો એટલે જે સદ્ગુણો, પ્રેમલાવના છે તેમાં મૂકે મોઢ નથી લાગતો. શું આટલા માટે જ હિંદુઓમાં લમ થતાં સૂધી પતિ પત્ની—વર વહુ સાથે રહેતાં નહીં હોય? કાંઈ કાંઈ વાર મળતાં, હૃદય આકર્ષાય છે. પતિ કેમ ખુશી થશે, પત્નીને શું ગમે છે, એમ એક બીજા માટે થાય છે, ને છૂટાછેડા ન થઈ શકે એમ હોવાથી એક બીજા વધારે લાગણીથી ગાઢ સંબંધમાં આવે છે. સુમનલાલ! મહેં તમને તે રાત્રે ન કહેવાના શબ્દ કહ્યા, તમારા સ્નેહભર્યાં શબ્દો ન ગણકાર્યાં, જેમ કાંઈ તેમ ઉત્તર આપ્યા હતા. તમારા ચહેરામાં, તમારા નામમાં, તમારા બોલમાં પ્રેમ જોનારી હું જ તેને સર્વ નિરસ લાગ્યું. નિરસ લાગે છે! હું તો કેવી! તરલા! ખરે, મારી ફાઈએ માફ નામ તરલા પાડ્યું છે તે વ્યાજબી જ છે. ત્યારે શું કરું? મ્હારું ચિત્ત ઠેકાણે બેસતું નથી. ભૂજંગલાલ જાહેર લગ્ન કરવા તૈયાર હોય તો હું તૈયાર છું; પણ એમ ન હોય તો સુમનલાલ. ત્યારે સુમનલાલ તરફ પ્રેમ કે ભૂજંગલાલ તરફ? એક સુધરેલી—ભણેલી કન્યાના પૂર્વતનનો દાખલો જગત લેશે, એ દષ્ટાંત ઉપર જ નીતિનું ધોરણ ઉઠ્યું નીચું ગણાવાનું.” ભૂજંગ અને સુમન બે વચ્ચે તરલાનું હૃદય ઝોલાં ખાવા લાગ્યું. પ્રેમ અને લાગણીનો નાણુક તફાવત ન સમજાયો. “સુમનલાલ તરફ હૃદય ખેંચાય છે તેને પ્રેમ કહેવો અને ભૂજંગલાલ તરફનાં લાગણી કહેવી? ના, યસ સુમનલાલ—સુમન! એ ચાલ્યા ગયા છે પણ દુનિયાને છેડે હશે ત્યાંથી એમને ખોળી લાવીશ.” આમ તરલાના હૃદયમાં વિચારોની મારામારી ચાલતી હતી ત્યાં ભૂજંગલાલ આવી પહોંચ્યો.

સૂર્યના પ્રથમ ડીરણે ધૂમશ દર થાય છે તેમ ભૂજંગલાલના

દર્શન થતાં જ તરલાના હૃદયમાંથી સુમનસાલના વિચાર હુપ્ત થયા. હીપ્નોટીઝમ-મેસમેરીઝમ કરનાર જેમ બીજા ઉપર પોતાની ઉપર સત્તા ચલાવે છે તેમ ભૂજંગલાલ તરલાની ક્રોમળ લાગણી ઉપર સત્તા ચલાવતો હતો. ભૂજંગલાલ કાળો નાગ હતો. મનુષ્ય કે અન્ય પ્રાણીને કરડ્યા પછી જેમ નાગ ફેણ માંડી ઘડી વાર ઉભો રહે છે; બિલાડી ઉદરને પંખે મારી ત્હેનાં તરફીયાં બેતી રાજ થાય છે, એક જૂની જૂન કરી ક્ષણવાર મડદા પાસે ઉભો રહી પોતે વિજય મેળવ્યો હોય એમ આનંદ માને છે, તેમ ભૂજંગલાલ નરમ અનેલી તરલા ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવતો હતો. ભૂજંગલાલ તરલાની પાસે ગયો અને ત્હેને શાન્ત કરવા અનેક સુમધુર શબ્દો કહ્યા. તરલાને શાન્તિ થવાને બદલે અશાન્તિ થઈ અને રોવા લાગી. તે રોતાં રોતાં પુસકાં ખાતાં બોલી:

‘ભૂજંગલાલ ! તમે કેવા હશે ? ખરે પુરૂષો કૂર તો ખરા. તમને લક્ષ્મિવિધિના આટલો તિરસ્કાર કેમ હશે ? શું લક્ષ્મને તમે ગંધન માનો છો ? સ્વતાંત્ર રહી અનેકને ફસાવવા માંગો છો ? કહે છે કે તમે ઘણીને આશા આપી ત્યજી દીધી છે. લીલા પીચારી હજી પીગાય છે. ત્હમને આપણી લક્ષ્મપદ્ધતિમાં શો વાંધો છે ? ધારો કે તમારી મરજી પ્રમાણે લક્ષ્મિવિધિની ભાંજગડમાં ન પડીયે. પરમેશ્વરની નજરે-જે કે તમે પરમેશ્વરને માનતા નથી, એટલે હૃદયની નજરે-સ્વર્ગીય સ્ત્રોતની નજરે-આપણે પવિત્ર ગણાઈએ પણ દુનિયામાં, જનસમાજમાં કેવાં ગણાઈશું ? તેનો વિચાર કર્યો ? લોકો આપણને પતિપત્ની માનશે ? ભવિષ્યની પ્રજામાં નીતિ માટે, કેળવણી માટે કેવી છાપ પાડીશું ? લક્ષ્મ કર્યો છતાં-તમારી પદ્ધતિએ લક્ષ્મ કર્યા છતાં-લોકો તો એમ જ કહેશે કે નાશી ગઈ, કૂળને લાજ લગાડી, ભણ્યામાં ધૂળ નાંખી. મોટી કરી તે આટલા માટે ! તમારો સિદ્ધાન્ત હોય તો પણ મારે ખાતર, જનસમાજને ખાતર, વિદ્યા-સુધારાને ખાતર લગ્નવિધિની હા પાડો.’

‘તરલા ! તું ગાંડી ને ગાંડી રહી ! તું કેને વધારે ગણુ છે ? મ્હારા પ્રેમને કે લક્ષ્મિવિધિને ? આજ મહિના ને મહિના થયા હું તારી પાછળ ભસું છું. લોકમાં હું ને તું બન્ને નિંદાયાં. લીલાને છોડી તે પણ તારે ખાતર. છતાં તું એકની બે થતી નથી. મારે માટેનો તારો સ્નેહ ક્યાં ગયો ? શણગારભાભીએ કેટલી સમજતી છતાં માત્ર લાગણીમાં જ તરલા રહી, વર્તનમાં નહી. તું નથી આવતી મારી પાસે. મારા ઉપર ને સ્નેહ હોય તો આમ નહાસતી ફરે કે ?’

‘ભૂજંગલાલ ! તમે મ્હારા હૃદયની વાત નથી સમજી શકતા. આ પછે મ્હારા હૃદયમાં શું થાય છે તેનું તમને ક્યાંથી ભાન હોય ? સુમન-પ્રિય સુમનને કાઢી, એમની મૂર્તિ ઉપેડી તમારી મૂર્તિ સ્થાપવા તૈયાર છું ત્યાં તમે આવે આવો છો. પ્રિય સુમન, સુમન જેવા કામળ છે. એમને મોં બહુ દુલબ્યા છે. હું ન કરવાનું કરું છું. હું મારી જતને, મ્હારી લાગણીને વશ થઈ ક્યાં ધસડાઉં છું, તેનું મને ભાન નથી.’

‘ને તરલા ! હું લક્ષ્મિવિધિ કરવા તૈયાર થાઉં તો ?’ આટલું બોલતાં ભૂજંગલાલ સ્નેહભરી આંખે તરલા સામું નેહાં રહ્યો અને તરલાનું હૃદય ગજગજ ઉછળવા લાગ્યું.

‘તો, તો, તમા—’

એટલામાં નોકરે આવી કહ્યું—‘તરલાજી ! ચંદાભાભી મુંઝાવ્યાં આવ્યાં છે તે લમને લમણાં ને લમણાં જ બોલાવે છે.’

તરલા એકદમ દોડી. ભૂજંગલાલ ઉભો જ રહ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

ચંદા અને તરલા.

ભૂજંગલાલને એમને એમ મૂકી ચંદાલાભીનું નામ સાંભળતાં જ તરલા દોડી. ચંદાલાભી આમ અહીં ક્યાંથી ? એ વિચાર થતાં જ કાંઈ કાંઈ તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. ચંદાલાભીને જોતાં જ તરલા સ્હામી અધ અને નણુંદ ભોળાઈ દિવ્યકા ઉપર જોડાં.

‘લાભી ! આમ અચાનક ! સામાન ઘેર મૂક્યો છે ? જંગલાનું બાથે કંઈ ? તારકે કાગળ કેમ નહિ ? ભાઈ આવ્યા છે ? છોકરાં ક્યાં ?’

‘તરલા ! તમારે અમારું શું કામ છે ? ભાઈ ભાભી પડે ને ઉંડા ખાડામાં. છોકરાં ? છોકરાં તમને બાલાં છે કે ? હા—ને તરલા જાહેન ! તમે કોની સાથે વાત કરતાં હતાં ? તમારી અને સુમનલાલની ખાનગી જોડીમાં મ્હું ભંગાણુ તો પડાવ્યું નથી ને ?’

તરલાના હૃદયનો તાર તૂટ્યો ! ભાભી આમ કેમ બોલતાં હશે ? મહારી વાત જાણતાં હશે ? સુમનલાલ સાથે જ વાત કરતી હતી એમ કહું કે સાચે સાચું કહું ? એમના મનમાં શું હશે ?

‘તરલા ! કેમ ન બોલ્યાં ?’

‘ભાભી ! એ તો ભૂજંગ—’

‘અચકાવ છો શા માટે ? આપણામાં પતિનું—વરનું નામ ન દેવાય એવો રીવાજ છે, બાકી બીજાનું નામ દેવામાં શરમ કે બીક શાની ?’

ભૂજંગલાલ બીજા કે સુમનલાલ બીજા ? એ ક્ષણવાર તરલા કહી શકી નહી.

‘ભાભી ! સુમનલાલ તો જતા રહ્યા છે—’

‘કેમ વાર ? તમે એને પસંદ ન પડ્યાં કે એ તમને પસંદ ન પડ્યો ?’

‘કાંઈક બન્ને !’

‘આટલા વર્ષના વિવાહ પછી કે ? હમણાં મુંબઈ આવ્યાં ત્યારે તો સુમનલાલનું નામ દેતાં તો ગ્રીક્લીલી થતી. સુમનલાલનું વાંકું બોલતાં તો ચ્હીડાઇ જતાં. એટલામાં એ ખરાબ થઇ ગયા કે ? ત્યારે તો કાયમની લાગણી તો નહીં જ રહેવાની ને ?’

‘લાભી એમ નહીં, પણ અનુભવથી—સરખામણીથી એમ લાગ્યું કે એમાં કાંઈક ન્યૂનતા છે—ખામી છે.’

‘ત્યારે ભૂજંગલાલ સમ્પૂર્ણ હશે કેમ ? આજ આટલાં વર્ષ થયાં જેમાં ખામી ન જણાઇ તેમાં ખામી નિકળી તો પછી હજી એ મહિના કે છ મહિનાના પરિચયવાળામાં ખામી નહીં જણાય એ કાણે કહ્યું ?’

‘તે ખરું, પણ લાભી, જ્યાં મન ખેંચાય ત્યાં જવું કે નહીં ?’

‘હા, એ ન્યાય કબૂલ રાખો છો ? તમારા ભાઈનું મન ખેંચાયું હતું તે કેમ અટકાવ્યું ? તે વખતે લાગણીને વશ ન થવાની વાતો કરનારાં તમે જ ને ? મન એ માંકડું છે. નાનું છોકરું જેમ એક રમકડું મૂકી બીજું રમકડું લેવા ફાંફાં મારે તેમ આપણે કરવું કે મનને કેળવણી, નીતિ, જનસમાજના કાયદાથી નિયમમાં રાખવું ?’

‘ત્યારે લાભી ! આપણી રીત પ્રમાણે નાનપણથી જાણીયે નહીં, ઝાળખીયે નહીં એવા સાથે સગાઈ કરી હોય તેમાં જ સુખ માનવું ?’

‘એનો જવાબ આપું છું, પણ પહેલાં કહો, કે પશ્ચિમની રીતે મોટી વય થયા પછી કન્યાઓ, યુવાનો સાથે સ્નેહગ્રંથિ બાંધે અને મન-માન્યાં લગ્ન કરે છે એમાં પૂર્ણ સુખ છે ?’

‘પૂર્ણ તો કાણુ જાણે પણ આપણા કરતાં સાફ !’

‘ખૂબ, લાગે છેતે ? એમનામાં છૂટાછેડાના દાખલા ઓછા બનતા નથી. સ્નેહ જ હોય તો એ બને ?’

‘ત્યારે ?’

‘તરલા ! યુવાન સ્ત્રી-પુરૂષોમાં યુવાવસ્થાના બળે, સોસાયટીની અસરે સામાન્ય રીતે ઉંડા ઉતરી શકતા નથી. કાં તો સૌંદર્ય, કાં

તો મીઠું લાપણુ, કાં તો સત્તા, કાં તો પૈસો, એ જ આકર્ષણનું કારણ હોય છે. લક્ષ થતાં પહેલાં બન્નેની ઇચ્છા એકબીજાને ખુશ રાખવાં એ હોય છે, એટલે દુર્ગુણ કે ખરાબ સ્વભાવ બહાર જણાતો નથી. અર્થા સારા અંશો જ બહાર જણાય છે; પરંતુ લક્ષ થયા પછી જ બન્ને એકબીજા સાથે રહ્યા પછી-એકબીજાના ગાઢ પરિચયમાં આવે છે, અને ત્યારે જ એકબીજાં ખરા રૂપમાં પ્રકાશે છે. ત્યારે જ અસંતોષ દિપ્ત થાય છે. જેને તેઓ સ્નેહ સમજતાં તે માત્ર લાગણી જ હતી, બળવાન આવેગ હતો એમ લાગે છે, અને પછી સહનશીલતા, ક્ષમા, પોતાનામાં દોષ ન જોવાની ટેવે કેમે કરી છૂટા થવા ઇચ્છા રાખે છે. તરલા! આમ બધાંમાં હોતું નથી હો. બધાં માળાપની મંજુરીથી કામ થાય છે, બધાં હુકુમમાં નાનપણથી સારી કેળવણી અપાય છે, ત્યાં તો આવાં લક્ષ સ્વર્ગીય સુખરૂપ બને છે. પણ એ લાગણી અને સ્નેહ વચ્ચેનો ભેદ સમજવા જ મુશ્કેલ છે. ’

‘ ભાભી, પણ આપણી રીત તો ખોટી જ ને? ’

‘ તરલા! જો નાનપણથી વિવાદ કરી નાનપણમાં જ લક્ષ કરી દે તો તો ખોટી જ. પણ નાનપણમાંથી લક્ષ ન કરતાં માત્ર સગાઈ કરે અને બન્નેને યોગ્ય કેળવણી મળતાં એ વચ્ચે સ્નેહ જમાવે તો એમાં દુઃખ નથી. ’

‘ ભાભી! એ એક બતતું બંધન નહીં? ’

‘ બંધન! બંધન વગર તો સુખ છે જ નહીં. બાળકને મરજીમાં આવે ત્યારે ને તેટલું ખાવા આપીએ તો અછળું થાય. ત્યારે તો પરણ્યા પછી પણ બંધન શા માટે? અમુક ઘરમાં રહેવું એ પણ બંધન, નોકરી કરવી કે ખાતું એ પણ બંધન, એક ગામમાં રહેવું એ પણ બંધન. તરલા! તમારા ભાઈની વકીલાત કરવા આવ્યાં ત્યારે તો એમ કહેતાં હતાં કે ‘ બહેન! આપણે આપણું જ સુખ ન જોવું, બીજાના સુખમાં જ આપણું સુખ છે. સહન ન થઈ શકે, ઘડીઘડીમાં ચીડાઈ જવાય, કે અસંતોષ થાય એ મન ઉપર કાબુ નહીં હો! સહન-

શીક્ષતા-ક્ષમા નહી હો—’ તમને તો ગમે તે હોય પણ હું તો સુખી થઈ છું. આટલું થયા પછી અમે વધારે જોડાયાં છીએ. અત્યારે મને એમ થાય છે કે તમારી શિખામણુ માની ન હત ને છૂટી થઈ હત તો હું ને એ તેમ જ છોકરાં દુઃખી થાત. ”

‘ ભાભી ! ત્યારે શું કરું ? સુમનક્ષાલ તરફ મ્હારો એવો ને એવો જ ભાવ છે, પણ ભૂજંગક્ષાલને જોઈ’ છું ત્યારે કાંઈ ને કાંઈ થઈ જાય છે એ કેમ ? ’

‘ તરલા ! એ જ દર્શાવે છે કે તમે હજી લાગણીમાં આગક છો. પ્રેમવણી છે, ઉચ્ચ વિચાર છે, પણ હજી ઘડાયાં નથી. ભૂજંગક્ષાલ ને સુમનક્ષાલમાં કાંઈ તફાવત જોયો ? તરલા, સુમન એટલે કામળ કુલ છે હોં ! ભૂજંગ, ખરેખર ભૂજંગ છે—સાપ છે. રીંછે તો રમે છે ને ખીજે તો ડસે છે. લીલા-ગરીબ ગિયારી લીલા એ ભૂજંગને પાપે તો મરવા પડી છે.—’

તરલા ચમકી. ભૂજંગ ! સાપ ! ‘ રીંછે તો રમે ને ખીજે તો ડસે છે. ’ હા, આ શબ્દ એણે કાંઈક સાંભળ્યા હતા ! ક્યાં ? એ જ ભૂજંગે પોતાં જ કહ્યા હતા.

લોળી તરલા, ભૂજંગના પ્રેમથી-મોહથી લુબ્ધ થયેલી તરલા—એ શબ્દનો અર્થ સમજી જ નહોતી. માત્ર લક્ષ્મિક્યાની ભાંજગડમાં હા ના થતી હતી તે વખત ‘ હું ભૂજંગ છું ’ એમ જોલ્યો હતો, પણ તે વખતે તે વિશે એણે વિચાર જ નહોતો કર્યો. ‘ સ્ત્રીડાયા છે. લક્ષ કરનાં—સાથે રહેવામાં વાર થાય છે તેથી ગુસ્સે થયા છે, મ્હારે માટેના રનેહને લીધે જ એ આમ જોલે છે, ’ એમ તે સમજી હતી, અને એમ સમજીને જ ખીજી વાર પોતાના અંગક્ષામાં મળી હતી. પરંતુ તે વાત અત્યારે ચંદાભાભીની વાતચીત પછી જૂદા જ રૂપમાં લાગી. ભૂજંગક્ષાલ ખરેખર ભૂજંગ છે. જો હું એને તામે નહીં થાઉં, જે એની મરજી પ્રમાણે લક્ષ્મિક્યા વગર એની સાથે રહેવા નહીં જાઉં તો મ્હને હેરાન કરશે એવી એની ધમકી હતી એ હવે સમજી. લીલા—

પવિત્ર નિર્દોષ લીલાએ અરવિન્દને બદલે ભૂજંગલાલ તરફ પ્રેમ દર્શાવ્યો, અરવિન્દને હૃદયમાંથી ખસેડ્યો, એનું શું પરિણામ આવ્યું? લીલાની પાછળ એના એ ભૂજંગલાલ ફરતા ને હવે લીલા ક્યાં છે, મરે છે કે જીવે છે, તેની જરાયે દરકાર કરે છે? તો પછી મ્હને પડતી મૂકી એ બીજીને નહીં ચાહે એની શી ખાત્રી?

‘અંદાલાલી! ખરે, તમે ખરું કહો છો. હું કેવી મૂખી! સાક્ષાત્ રામ જેવા, પુણ્યલોક નળ જેવા મ્હારા સુમનને દૂર ખસેડ્યા. જેને મ્હેં સોનું ધાર્યું તે કથિર નીકળ્યું! હવે સુમન શી રીતે મળે? એમના હૃદયમાં હું પાછી શી રીતે સ્થાન મેળવું? મ્હને પવિત્ર માનશે? જગતની બત્રીશીએ ચ્હડેલી હું પવિત્ર ગણાઈશ? ભાભી! ભાભી! હવે તો મ્હને મો બતાવવું ગમતું નથા. મરી જાઉં? જીવ કરડીને કે અદિણ ગળી દેહનો અંત આણું!.....પણ ભાભી, મ્હને ભૂજંગની બહુ બહીક લાગે છે. લક્ષ્મિક્યાની ના આટલા માટે કહી લશે કે મરજીમાં આવે ત્યારે મ્હને તજી શકે. એ સાપ-ઝેરી નાગ મ્હને જરાયે સુખ આવવા નહિ દે. હોં! એને ના નહિ કહેવાય? મ્હારા સુમનને કાંઈ કરશે? કાણ જાણે કેમ એની હાજરીમાં-એના મ્હો આગળ-એના બોલે હું ટીલીટગ થઈ જાઉં છું. ભાભી મ્હને બચાવો!’

‘તરલા! તરલા! આમ શું દીલાં થઈ જાઓ છો? ત્હમે મ્હારા ઉપર થોડો ઉપકાર નથી કર્યો. ત્હમે ન હત તો હું ન હોત ધરની કે ન હોત પતિની. તમારે લીધે તો મ્હારા કુટુંબમાં ફરીને આનંદ-પ્રેમ-શાન્તિ મળ્યાં છે, તો પછી હું ત્હમને આ સ્થિતિમાં રહેવા દઉં તો કયે જન્મ છૂટું? સુમનને પાછા લાવવા-સુમનને ત્હમ્હારા કરવા એ મ્હારું કામ. પણ હવે તરલ ઓછાં થાવ, એકદમ લાગણીને વશ ન થાવ. જરા દૃઢ થતાં શિખો. ભૂજંગ, ભૂજંગ છે-સાપ છે. એ જાણુશે કે તમે એના તરફ અભાવ દર્શાવવા માંડ્યો છે એટલે તમને હેરાન કરશે, પણ એ વખતે હિમત રાખશો તો સુખી થશો.’

‘લાલી ! હું અત્યારે હિમત રાખું છું, પણ ઘડી પછી શું થશે તે કહી શકતી નથી. ભૂજંગ ને સુમન એ બન્નેમાં કાંઈ કાંઈ જોઈ છું—એ બેની મૂર્તિ નજર આગળ ખડી થાય છે, પણ મ્હારી હિમત નથી રહેતી. લાલી ! મ્હને મુંબાઈ શું કામ ખોલાવી ? મુંબાઈ ન ખોલાવી હોત તો આ સ્થિતિ ન આવત.’

‘તરલા ! આ ગાંડપણ શું ? એ તો ઠીક છે કે ત્હમે પરણ્યાં નથી અને મરજી હોય તો ભૂજંગને પરણી શકો એમ છે, પણ ધારે કે લક્ષ્મ થયા પછી આમ ભૂજંગ મળે—ભૂજંગની સાથે લક્ષ્મ થયા પછી ત્રીજો મળે—તો તમારું મન આવું જ રાખે કે ? અને કેળવણી તથા માબાપને હક્કમાં પાડે ને ? ક્યાં ગયા તમારા ઉત્તમ વિચાર ? શાન્ત ચિત્તથી વિચારો ને મજબુત મનનાં થાવ.’

‘લાલી ! પણ એ મ્હારા ઉપર બ્લેમ તો નહિ લાવે ને !’

‘તે તો ત્હમારા પોતાના વર્તન ઉપર આધાર રાખશે.’

પ્રકરણ ૮ મું.

શરતમાં.

ચંદાલાલીની સાથે વાત થયા પછી તરલાનું મન કાંઈકે શાન્ત થયું હતું. ગયેલી શાન્તિ પાછી આવી હતી. ભૂજંગલાલને મળવા જવા બે ચાર વાર તૈયાર થઈ, પરંતુ પોતાના ઓરડામાં સુમનલાલની છબી જોતાં સુમનલાલ તરફનો ભાવ જાગૃત થયો અને ભૂજંગલાલ ખસ્યો. ચંદાલાલી સુમનલાલને સમજાવવા, સુમનલાલને ખોલાવવા બે ચાર દિવસથી ગયાં હતાં, અને સુમનલાલ સમજશે કે કેમ, હૃદયમાં પોતાને સ્થાન આપશે કે કેમ તે જ શંકા હતી.

આ જ શરતના મેદાનમાં શરત હતી. સુરતના ઘણા યુવાનો, યુરોપીઅન, પારસી, હિંદુઓ આ શરતમાં ભાગ લેવાના હતા; અને સુરતમાં આવી શરત પહેલવહેલી જ હોવાથી ગામ પરગામથી લોકો

શરત જોવા આવનાર હતો. તરલા શરત જોવા પ્રથમ ઉત્સુક હતી. એ ઉમંગ ભૂજંગલાલ અને શણુગારભાભીએ વધાર્યો હતો; પરંતુ ચંદાભાભીની મુલાકાત પછી એ ઉત્સાહ ભાંગી પડ્યો હતો. સુમનલાલને મળવા, તહેનો શાન્ત ચહેરો જોવા, તહેના પ્રેમાળ નેત્રમાંથી ઝરતી અમી પીવા જે અધીરી થઈ હતી.

એટલામાં શણુગારભાભીની ચીટ્ટી આવી.

‘બહાલી બહેન તરલા !

હમણા તો તું મળી નથી. ચંદા આવ્યા પછી અમને ભૂલી ગઈ લાગે છે. શરતમાં એ ભાગ લેવાના છે અને તું ત્યાં હોય તો સાઈ એમ ઈચ્છે છે. તૈયાર રહેજો. હું એ બાબુ ગાડી હંકાવીશ. આપણે સાથે જ જઈશું.

તરારી ગુબેચ્છક

શણુગાર.’

આ ચીટ્ટી વાંચતાં તરલાના હૃદયમાં ખળભળાટ જાગ્યો: “શરત ! શરતમાં મ્હારે નથી જવું ! શણુગારભાભીને ના કેમ કહેવાય ! એમને ના કહી ક્યાં રહું ? એ એટલે ભૂજંગ. ભૂજંગ શરતમાં ભાગ લે તેમાં મ્હારે શું ? મ્હારા સુમન ભાગ લેતા હોય તો હીક. ભૂજંગને ને મ્હારે હવે શું છે ? ના, બસ, ન જ જવું. ભૂજંગથી દૂર જ રહેવું સાઈ. એનું ઝેર મ્હડે છે. એનો પ્રભાવ જ બીજો છે. એ મ્હારા ઉપર સત્તા ચલાવે છે. ત્યારે શું કરું ? જાઉં તો ખરી. એ વાઘ તો નથી. મ્હારું મન મ્હારે કબજે હવે નહીં રહે ?” આટલો વિચાર કરી તરલાએ કપડાં પહેર્યાં. તરલા યુવાન હતી, મુંદર હતી, તંદુરસ્ત હતી એટલે નાબુક ઝીણું અને આજાં આભૂપણે તહેની મુંદરતામાં વધારો કર્યો. પોપટીયો ઝીણો કાશીનો સાળુ, સાદેજ કુલેલો બાંધતો કબજો, ગળામાં એક મોતીની શેર, કપાળમાં ચાંદીએ બંધું તરલાને આકર્ષક બનાવવા બરાબર હતું. એટલામાં ગાડીનો ખખડાટ સંભળાયો અને શણુગારભાભી હશે માની તરલાએ બહારીએ ડોકીયું કર્યું તો શણુગારભાભીને બદલે સુમનલાલ ! તરલા

—નિર્દોષ ભોળી તરલાએ સુમનલાલને જોયો કે તરત જ ત્હેની છાતી ધબકવા લાગી—‘ ઉડીને હેઠળ પડું ? હૃદય સાથે દાણું ? પગે પડી ક્ષમા માગું ? ચ્હીડાયા હશે કે રાજી હશે ? ચંદાભાભીએ શું કહ્યું હશે કે આમ ગયાનક કહ્યા કર્યા વિના આવી ચ્હડ્યા ? આમ અનેક વિચારો થઈ આવ્યા. સુમન ઉપર આવ્યો. તરલાને તૈયાર થયેલી જોઈ, લાલના પ્રસંગોને લઈ કાંક વહેમાયો અને મશ્કરી—કાંક કાંક વહેમની મિશ્ર લાગણીથી બોલ્યો:—

‘ તરલા ! આમ બની હતી ક્યાં જવાની તૈયારી કરી ? શરતમાં કે ? હાં હાં ! ભૂજંગલાલનો ઘોડો દોડવાનો છે ખરું ને ? ’ સુમનલાલના મનમાં હજી વહેમ છે એ વિચાર આવતાં જ તરલાનો ઉત્સાહ પડી ભાંગ્યો. વહેમ દૂર કરવાનો ઉપાય, ક્રોધને સુધારવાનો ઉપાય મેળાં મારવાં કે એ વાત કાઢવી એ નથી—હોય જ નહિ. એમ કરી એ વાત ન સંભારતાં પ્રેમપૂર્વક સફલાવ દર્શાવવો એમાં જ લાભ છે. તરલા સુમનને મળવા, ત્હેની સાથે પ્રેમવાનો કરવા ઉત્સુક હતી ત્યાં આ શબ્દો ખંચકાઈ.

‘ સુમન ! ચંદાભાભીએ હજી ખાત્રી કરી આપી લાગતી નથી. હું ચાતકની પેઠે ત્હમારી રાહ જોઉં છું. પ્રિય સુમન ! ક્ષમા આપો ! ભૂતકાળ વિસારો. હું તમારી જ છું. અજ્ઞાન છું, કદાપિ ભૂલ કરું તો સુધારજો. હવે તો નહીં જલવ ને ? ગમે તેમ કરી અહીં જ બદલી કરાવો ને ? અગર હવે આપણાં જલ્દી લગ્ન થાય તો જ્યાં ત્હમે ત્યાં હું. મ્હને કાગળ કે તાર કરવો હતો ને ! શણગારલાલીને ના લખત. હમણાં શરતમાં તેડી જ્યાં તે આવશે ને ઘણું દલાડે મળ્યા છીએ તેમાં વિદ્ન આવશે ! પ્રિય સુમન, હું તમને પહેલાં ચલાતી પણ લાલના નવા રોડમાં—વચમાં વિદ્ન આવ્યા પછી—ત્હમને જોઈ મ્હને વધારે આનંદ થાય છે. મ્હારા મન ઉપર કાટ ચડી ગયો હતો—મેલ હતો તે ચંદાભાભીએ દૂર કર્યો. ’

‘ તરલા ! કાંઈ નહી, મ્હારે પણ શરતમાં જવું છે. શણગાર-

લાલીની સાથે તું જજે. આપણે રાતરે મળીશું. ચંદ્રલાલીને લીધે જ હું અહીં આવ્યો છું, અને ઈચ્છું છું કે મહેને વહેમ આણવાનું તું કાંઈ કારણ નહીં આપે.’

‘સુમન ! ચાહ પીશો ? લાવો હું કરી આપું !’

‘ના, ના. તહેં લુગડાં પહેર્યા છે ને ક્યાં કરવા જઈશ ? નોકરને કહે ને !’

‘ના. આજ તો હું જતે જ કરી લાવીશ. ચાહ આપી મહારા પ્રિય સુમનનો ચાહ લઈશ.’

તરલા-તરલા તરલા-નીચે ગઈ. સ્ટોવ સળગાવી ચાહ કરી લાવી અને સુમનને પાચો. સુમન આજ પોતાની જાતને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યો, અને નિરાશ થયેલા સંસારમાં ફરીને રસ પડવા લાગ્યો. એટલામાં શણુગારલાલીની ગાડી આવી અને ‘તરલા !’ ની ખૂસ પડી. સુમન આવ્યો છે, તરલા અને સુમન સાથે છે એ ખબર પડતાં જ શણુગારલાલી ચમક્યાં. પોતાની યુક્તિમાં વિઘ્ન આવ્યું લાગ્યું અને એકદમ ગાડીમાંથી ઉતરી ઉપર ગયાં. તરલા અને સુમન નીચે ઉતરવાની તૈયારી કરતાં હતાં ત્યાં શણુગારલાલી આવતાં જ બોલ્યાં :

‘તરલા ! સુમનલાલ ! ક્યારના આવ્યા છો ? તરલા, ચાલને વાર થશે ! ભૂંજલાલનો ઘોડો કદાચ પહેલો દોડે ને એ આપણને નહિ જુએ તો ચિન્તા કરશે !’

‘જઈએ છીએ. હજી બહુ વખત છે.’

સુમનલાલે શણુગારલાલી માટે બહુ સાંભળ્યું હતું એટલે શણુગારલાલીનું મ્હો ગમતું નહિ. આવાં શણુગારલાલી સાથે તરલા હરે ફરે તો કેવો પાસ બેસે એ વિચારે દિલગીર થયો. મૂળ તો શંકા હતી જ. એ શંકા-સત્ય વાતથી ત્રાસી બહારગામ ગયો હતો. ચંદાના આગ્રહથી તાલ જોવા આવ્યો હતો. તરલાને મળ્યા પછી-તહેની સાથે વાત થયા પછી-શાન્તિ મળી હતી તે શાન્તિ ભૂંજલાલના નામ સાથે નષ્ટ થઈ. વહેમનો સૂતેલો ડોડો ફરીને ખદખદવા લાગ્યો. ભૂંજ-

લાલ ! શરતમાં ? શું પહેલેથી મળવાનું નહીં કર્યું હશે ? મ્હારી સાથે વિવાહ થયે છે, અમારામાં તોડાય નહીં એવો ધારો છે, છતાં બેશરમ થઈ શરતના મેદાનમાં હજારો માણસ વચ્ચે ત્હેને મળશે ? ત્યારે મ્હને પ્રેમથી બોલાવ્યો, ચાહ પાચો તે શું દોંગ ! તરલા અને દોંગ એ બંને સાથે કેમ હોય ? ત્યારે નયના મનની મ્હોકાણ !

‘ તરલા ! ચાલ, સુમનલાલ ! આવો છો ? ’

‘ ના. તરલા ! તું જા. ’

તરલા અને શણુગારલાલી ગયાં. સુમનલાલ પણ થોડીવારે નિકળ્યો. શરતના મેદાનમાં અસંખ્ય માણસો ભેગાં થયાં હતાં. વિશાળ મેદાનમાં સ્થળે સ્થળે તંબુઓ-માંચડાઓ નાખી દીધા હતા. તંબુઓમાં સ્ત્રીઓ હાથમાં રૂમાલ, પંખા લઈ હલાવતી હતી. પુરૂષો સ્ત્રીઓને સમજાવતા હતા. બાળકો આમતેમ દોડતાં હતાં. વખતોવખત સોડા, લેમનની બાટલી ઉધડવાના અવાજ આવતા હતા. ક્યા માણસે કેવાં લુગડાં પહેર્યાં છે, પેલી કાણુ, એની સાડી તો જો, એના બુટની એડી કેવી છે ? એના ગળાનો દાર સારો છે હાં ! એવી અંદર અંદર વાતો થતી હતી. શણુગારલાલી ને તરલા તંબુ પાસે ગયાં કે તરત જ તંબુમાંથી રૂમાલો ઉડ્યા અને ‘ શણુગારલાલી, આમ આવો, ’ ‘ તરલા-મ્હને આમ આવો, ’ ના પોકાર થઈ રહ્યા. આખરે શરત બરાબર દેખાય એવે સ્થળે તરલા અને શણુગારલાલી બેઠાં. તરલાની પાછળ જ ચંદા બેઠી હતી. ગમે તો તરલાનું ધ્યાન તે તરફ ગયું ન હોય અને કાં તો ચંદા જાણીનેષને મુગી રહી હોય, ગમે તેમ, પણ ચંદા પાછળ જ છે એની ખબર તરલાને રહી નહીં. થોડીવારમાં સુમનલાલ એકાદ બે ઝાંઝીસરોની સાથે આવ્યો. સુમનલાલ એકદાર હતો, મળતાવડો હતો અને સ્વમાન જાળવો શકે એવો હતો એટલે તંબુમાં ખેસતાં જ એને યોગ્ય આવકાર મળ્યો, અને તરલાને સંતોષ થયો. ચોતાના બિચ્ચના પતિનું જ્ઞાર આટલું સન્માન છે એ ત્હેણે જાણ જાણ્યું, અગર જાણ જ તેના ધ્યાનમાં આવ્યું. ચંદાની સાથે વાત થયા

પછી-સુમનલાલની સાથે છેલ્લી ગોષ્ઠી થયા પછી-તરલા શાન્ત હતી. સુમનલાલ પ્રત્યે સદ્ભાવ-પ્રેમ જાગ્યો હતો. શરતની શરૂઆત થવાનો સમય થયો. નાટકમાં જેમ ત્રીજી ઘંટડી વાગે તેમ જયુગલ કુંકાયું. શરતમાં ઉતરનારા એક પછી એક મેદાનમાં આવ્યા. તંબુમાં અંદર અંદર જોગખાણુ અપાઇ. છેવટે ભૂજંગલાલ પાણીદાર ઘોડા ઉપર દેખાયો. ભૂજંગલાલને જોતાં જ તરલાના હૃદયમાં એકદમ ધડાકો થયો. તરલાએ દૂર બેઠેલા સુમનલાલ તરફ જોઇ ભૂજંગલાલને વિસરવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાં શણગારભાભી બોલ્યાં:

‘તરલા ! તારા આપણે મુંબાઇના શેડીયાની માફક શરત મારીશું ! ભૂજંગલાલ પહેલો આવશે ? ન આવે તો મ્હારે સો રૂપીઆ આપવા, નહી તો ત્હારે !’

જે ભૂજંગલાલની વાતથી દૂર રહેવા માગતી હતી, જે ભૂજંગલાલને હૃદયમાંથી કાઢી નાંખવા માગતી હતી, તે જ ભૂજંગલાલ નજરે-કાને પડતો હતો અને તરલા વધારે ને વધારે મુંઝાતી હતી. શણગાર-ભાભીને કાંઇ કહી શકતી નથી.

શરત શરૂ થઇ. તરલા સામાન્ય રીતે દરેક ઘોડાવાળા તરફ જતી. આગળ જતો તેને માટે આનંદ, પાછળ પડે ત્હોને માટે દીલગીરી ત્હોના મ્હો ઉપર જણાતાં હતાં. સુમનલાલ ઘડીમાં શરત તરફ તો ઘડીમાં તરલા તરફ જોતો અને શરતમાં આટલો ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે છે તે માત્ર ભૂજંગને માટે જ એમ એના વ્હેમાયલા હૃદયને લાગ્યું. સુમન ખિન્ન થયો. શરત પૂર જોરમાં ચાલતી હતી. જે ચાર પડયા, ઉડયા, વળી દોડયા. છેવટે ભૂજંગ અને એક બીજો રહ્યો અને મેદાનમાં ચારે બાજુ શાન્તિ ફેલાઇ. બધાંનાં મન અધિરાં થઇ ગયાં. ભૂજંગ પહેલો આવશે કે કેમ એની વાતો-શરતો થઇ. તરલા ને શણગારભાભી ભૂજંગલાલના રૂપના, ભૂજંગની હિમતના, ભૂજંગની ઘોડા દોડાવવાની છટાના વખાણુ કરવા લાગી, અને ગરીબ ખિચારી તરલા પાણીના પૂરમાં ધસડાઇ આવેલી નાની બતકડી કે નિર્જીવ હોડીની

માફક દરિયાના તોફાનમાં ઝેલાં ખાવા લાગી. તરલા પહેલાંની તરલા નહોતી. ભૂવંગલાલને ભૂલવા માગતી હતી, ભૂવંગલાલથી દૂર થવા માગતી હતી. અત્યારે જ એનું ચાલતું હત-એને લોકલાજની ચિન્તા ન હત-તો બીધેલી હરીણી હરણ પાસે જઈ ઉભી રહે છે, નાબુક વેલી વાવાઝોડામાં વૃક્ષને વળગી પડે છે, નિર્દોષ બાળક ગભરાઈ માતાના બોળામાં લપાઈ જાય છે, તેમ તરલા અત્યારે સુમનની છાતીમાં સમાઈ શાન્ત થાત. તરલાના હૃદયમાં આવી લાગણી થતી અને એ લાગણી સનિમેટોગ્રાફની શીટ્સ માફક મ્હો ઉપર દેખાતી હતી. પરંતુ સુમનલાલ આ લાગણીનો જૂદો જ અર્થ કરતો હતો. “એ તો એજ. મ્હને છેતરે છે. હજી ભૂવંગલાલ મનમાંથી ખસ્યો નથી. ખસ્યો હોય તો ભૂવંગલાલ તરફ આમ બેવાય જ કેમ ! સ્ત્રીએ પરપુરુષનો વિચાર જ કેમ કરવો ? મોટી ઉમરે લગ્ન કરવાથી શો લાભ ? હજી લગ્ન કરતાં શું થાય છે ? બસ ના કહે. આવીને પરણી નું શું સુખી થઈશ.” એટલામાં અવનવો બનાવ બન્યો. ભૂવંગનો ઘોડો પુરપાટ દોડતો હતો ત્યાં વચમાં ઘોડાએ ઠોકર ખાધી અને ભૂવંગ ઉછળીને દૂર પડ્યો. પડતાંની સાથે જ આખા મેદાનમાંથી ચીસો સંભળાઈ, ‘ભૂવંગ મુવો, એની ઠોક મરડાઈ’ ગઈ ગઈ,’ ‘એનો પગ ભાંગ્યો,’ “બચાવો” ની જૂઓ પાડતાં જ શરતની લાલસા રાખનારા, પોલીસ અમલદારો, ડાકટરો અને સીપાઈઓ દોડ્યા. પરંતુ ભૂવંગના અકસ્માત સાથે તંબુમાં પણ અકસ્માત થયો. તરલાથી ચીસ પડાઈ ગઈ અને તરલા મુર્છાગત થઈ. શણગારલાલી, ચંદ્ર અને સુમન આવ્યાં ને તરલાને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં. હું પાણી છાંટયું. તરલાએ આંખો ઉઘાડી. બુલે છે તો મામે શાન્ત દેખાતો પણ અંતરમાં બળતો સુમનનો મ્હેરો બેયો. આ રમવા ચર્ચા કરવાનો, હા-ના કરવાનો નહોતો. શણગારલાલી કહે કે તરલાને હું લઈ જાઉં. ચંદ્ર કહે હું લઈ જાઉં અને સુમને કહ્યું હું લઈ જાઉં. તંબુમાં ચર્ચા શરૂ થઈ. માણસોને અભિપ્રાય પ્રસાર કરવામાં,

અમે તેવી વાતો ફેલાવવાના પૈસા બેસતા નથી. એ વાતો કેવળ નવરા બેઠાની જ હોય છે, પણ એનું કેવું ગંભીર પરિણામ આવે છે ત્હેનું ત્હેમને જરાયે લાન હોતું નથી.

“હાય ! હાય ! આ શું ? એ તો ભૂજંગ પાછળ મરવાની ! આવું છે તો પછી એવીને સુમનલાલ શા માટે પરણતા હશે ?”
 “હવે તો લક્ષ થઈ જાય તો સારું બા !” “જો ભૂજંગલાલને એને નહિ પરણવા દે તો એમાં પરિણામ સારું નહીં આવે !” આમ વાતો છાની પણ કાંક સંભળાય એમ ચાલી. ચંદા, સુમન, શણુગારલાલી અને તરલાને કાને આ શબ્દ પડતાં જ દરેકને જૂદી જૂદી અમર થઈ હતી.

‘ચંદાલાલી ! મ્હને કાંક થઈ જાય છે. મ્હારી છાતી ગભરાય છે. મ્હને લઈ બન્યો.’

‘તરલા ! ચંદાલાલી શું કરતાં હતાં ! ચાલ મારી સાથે. મારી સાથે વાતમાં હમણું હોંશીયારી આવશે.’

‘શણુગારલાલી ! ના. અત્યારે નહીં.’

આટલું બોલતાં તરલાથી રૌવાઈ જવાયું. એની ગભરામણ વધી. સુમનલાલ સઘળું બેસા કરતો હતો. તરલાના હૃદયની વેદના સમજી શક્યો નહોતો. છાતીની ગભરામણ, રૌવું એ બધું ભૂજંગના અકસ્માતને લઈને જ—ભૂજંગની ગંભીર સ્થિતિને લીધે જ માની હમેશનો શાંત સુમન અશાંત બન્યો. આટલા બધા લોકમાં હલકો બન્યો. બધાં એને હસતાં હશે, નબળો, બાયલો ગણતાં હશે માની વહેમ—ધર્માના બળે બોલી ઉઠ્યો :

‘તરલા ! ચાલ મારી સાથે ! ગાડી તૈયાર છે. ત્હને શું થાય છે તે હું સમજું છું. અત્યાર સૂધી નરમ રહ્યો ત્હેનું પરિણામ મ્હે ભોગવ્યું. ચંદાલાલીને પછી મળીશ. મ્હારે વાત કરવી છે, ચાલ !’

તરલા—દુઃખી તરલાએ સુમનલાલને આવો ચીડાયેલો કદી બેસ્યો નહોતો. ઘડીમાં ચંદાલાલી તરફ તો ઘડીકમાં દૂર મેદાનમાં બેતી, શણુગારલાલીને જરાપણ ન ગણકારતી તરલા સુમનલાલ સાથે ગાડીમાં બેઠી.

પ્રકરણ ૯ મું.

ગાડીમાં.

એક એશુદ્ધ માણસને ગાડીમાં નાખે તેમ તરલા ગાડીમાં નાખાઈ. ભૂજંગલાલ પડ્યો. ભૂજંગલાલ ભરી ગયો હશે એ વિચારે તરલા એળાકળી ખતી હતી. થોડાક કલાક ઉપર સુમનલાલના નામનું રટણ કરનાર, સુમનલાલને માટે જાતે ચાલ કરી આપવામાં મળહ માનનાર, સુમનલાલ “ભુજ સ્વામી સાચા” માનનાર તરલાના હૃદય ઉપરનો અંકાશ ગયો. ખરેખર, શેતાન અને દેવદૂતનું યુદ્ધ મીલટનના કાવ્યમાં હશે, પરંતુ દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં આ સૂર-અસૂરનું યુદ્ધ-સારી અને ખોટી વૃત્તિનું હરહમેશ યુદ્ધ-થાય છે. મનુષ્યના હૃદયમાં તો આ યુદ્ધ થવાનું જ. જેટલે અંશે મનુષ્યમાં સદ્ગુણોનો વિકાસ, પરમેશ્વરને ઓળખવાની શક્તિ તેટલે દરજ્જે સદ્વૃત્તિનો વિજય. તરલા કેળવાયેલી હતી, સદ્વિચારમાં ઉછરી હતી, હૃદય નિખાલસ હતું, પરંતુ દરેક મનુષ્યના જીવનમાં આવવાની આવી લડાઈનો અનુભવ તરલાને પહેલીવાર જ થયો હતો. યુદ્ધમાં શામ દામ ભેદ^૧ વાપરવો પડે છે તેમ હૃદયની આવી લડાઈમાં પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાપરી પડતાં બચાવવાનો મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે. તરલા બાળક હતી, એણે કૂડકપટ અનુભવ્યાં નહોતાં એટલે જ ભૂજંગલાલને દિવ્ય પુરૂષ-સ્નેહાળ પુરૂષ માનવા લાગી, અને વીણાના નાદે જેમ સર્પ ખેંચાય તેમ ખેંચાઈ હતી. તરલા ગાડીમાં બેઠી. ચંદાએ બોલાવી પણ ઉત્તર જ ન આપ્યો. રેસનાર મંડપમાંથી કાંઈ કાંઈ ટીકાઓ સંભળાવા લાગી અને એ દરેક શબ્દ સુમનલાલનું હૃદય કોતરી નાખતો હતો. ગાડી ચાલી અને સુમનલાલે તરલાને ઢંઢોળી. સ્નેહ અને ઈર્ષ્યા બે બે બેગાં થાય છે ત્યાં ધીરમાં ધીર પુરૂષ પોતાની હામ બોધ નાખે છે. સુમનલાલ

તરલાને ચાહતો હતો, તરલાનો ન્હાનપણથી તેને અનુભવ હતો, વળી હમણાં જ એની શંકા દૂર થઇ હતી. આ સુમનલાલ પોતાની સન્મુખ ભૂજંગલાલના નામ સાથે તરલાનું નામ જોડાયેલું સાંભળે, પાસે બેઠા છતાં, પોતાની જરાએ દરકાર રાખ્યા શિવાય ભૂજંગલાલની ચિંતા કરતી પોતાની પત્નીને જીવે, પછી સુમનલાલ આકળો થાય એમાં શી નવાઇ ? સુમનલાલ આકુળવ્યાકુળ થયો, તેનાં રૂવાટાં ઉભાં થયાં, આંખ-માંથી તણુખા ઝરવા માંડ્યા. તે બોલ્યો :

‘તરલા ! તરલા ! ડાહી ચંદાની ડાહી નણુંદ તું જ કે ? વ્હાલથી ચાહ પાનાર તું જ કે ? રખેને વ્હાલમાં ને વ્હાલમાં કાસળ કાઢવા ઝેર આપ્યું હોય !’

દોડતી ગાડીના ખડખડાટ અને પવનના ઝપાટે તરલાનું ભમતું મગજ ઠેકાણે આવવા માંડ્યું. ભૂજંગલાલ-મરવા પડેલા ભૂજંગલાલને બદલે નજર આગળ સુમનલાલ જણાયો. સુમનલાલનો સ્પર્શ થયો, કાનમાં સુમનલાલના શબ્દ પડ્યા અને સૂર્યનાં કિરણ આગળ અંધ-કાર નંદ થાય તેમ તરલાના હૃદયમાંથી ભૂજંગની છબીનો નાશ થયો અને તરલાના મ્હો ઉપર સ્મીત ? દેખાયું. ‘તરલા’ શબ્દ તરલાને મોહક લાગ્યા અને ગાડીમાં ને ગાડીમાં જ તરલા સુમનલાલના હાથને હાથમાં લઇ પંપાળવા જતી હતી ત્યાં એના છેલ્લા શબ્દ સાંભળાયા. મનુષ્યને પોતાનો વાંક વસતો જ નથી અને ત્હેમાં સ્નેહના સંબંધમાં સ્નેહીને બદલે વડિલ તરીકે, કપકારપે-મ્હેણાપે કહેવામાં આવે તો તો સ્નેહાળ હૃદયને ગમતું નથી. તરલાની આજ સ્થિતિ હતી. ‘શું ? મ્હેં ઝેર આપ્યું ? મ્હેં વ્હાલથી ચાહ કરી આપ્યો ત્હેનો બદલો તો સારો મળ્યો ! ભૂજંગલાલ કદી આમ બોલ્યા નથી.’ એમ થયું ને તરલાએ સુમનલાલનો હાથ દૂર કર્યો.

‘તરલા ! આમ કેમ ? શું હું ત્હને નથી ગમતો ? એમ હતું તો મ્હને બોલાવ્યો શું કામ ?’

‘તમે આવા વ્હેમી ક્યાં સૂધી રહેશો ? વ્હેમમાં ને વ્હેમમાં અનેક કુટુંબો પાયમાલ થઇ ગયાં.’

‘આને તું વ્હેમ કહે છે ? મ્હારી સાથે વિવાહ થયા છતાં, મ્હારા દેખતાં તું ખીજની ચિન્તા કરે, એ હું જોઉં છતાં વ્હેમ ?’

‘વ્હેમ નહીં તો ખીજું શું ? હું કપૂલ કરું છું કે થોડા દિવસ ભૂજંગલાલ તરફ મ્હારું મન આકર્ષાયું હતું, પરન્તુ લલું થને ચંદા લાભીનું ! એમણે ખચાવી છે.’

‘વારૂ, એમ હતું તો આજ ભૂજંગલાલને અકસ્માત થયો ત્યારથી મ્હારી સાથે તું બોલી છે ? ‘ભૂજંગલાલને કેમ હશે ! એમની કાઈ ખબર લાવો. હું એમની પાસે જાઉં !’ એમ હજારો માળુસ વચ્ચે તું બોલી એ સારું કહેવાય ? લોકો વાતો કરે છે વાતો.’

‘લોકો વાતો કરે તો કરવા દો. એમને ટેવ પડી. એક માળુસ તરીકે મરવા પડેલા ખીજ માળુસને માટે જાગણી થાય તો દાખી દેવી કે ?’

‘ના. દાખી ન દેવી, પણ તરલા ! ખરું બોલ, ભૂજંગલાલને ખદલે ખીજ કાઢને અકસ્માત થાત તો ત્હને આટલું થાન કે ?’

‘વારૂ. પણ તમે કહેવા શું માગો છો ?’

‘એજ કે ત્હારી આ વર્તણૂક ન જાણતી છે. ત્હારે સુખી થવું હોય-મ્હને સુખી કરવો હોય-આપણે બંને સુખી થવું હોય-તો ભવિષ્યમાં ભૂજંગલાલનું નામ ન લેવું !’

તરલાના હૃદયમાંથી હજી ભૂજંગલાલના ભણકારા ગયા નહોતા. આજી ઝીણા સંસ્કાર હતા અને તે જાગૃત થયા.

‘શું ભૂજંગલાલનું નામ ન લઉં ? ઝાળખાણ નહોતી તે વેળા કેવળ મ્હારી મરજી જોઈને જ આન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર બસો ડીપીઆ

કાઠી આપનાર ભૂજંગલાલ જ હતો. અત્યાર સુધીના મ્હારા જીવનમાં રસ લાવનાર ભૂજંગલાલ છે, એને જરા સંભારૂંએ નહીં ? શું ત્હમે પુરૂષો કોઈ બીજી સ્ત્રીનો વિચાર પણ નહીં કરતા હો ? એકની સાથે વિવાહ થવાનો હોય છે ને બીજીની સાથે થાય છે તો પહેલીને સંભારતાએ નહીં હો ? એના ગુણદોષનો વિચાર કરતા જ નહીં હો ? રસ્તે જતાં કોઈ સ્ત્રી માટે સારા ખાટા વિચાર જ નહીં આવતા હોય, ખરૂં ને ? પુરૂષો એવા મહાત્મા ખરૂં ને ? જેટલા ને જેવા વિચાર પુરૂષોને થાય છે તેનાથી અડધા પણ અમને સ્ત્રીઓને નથી થતા. પુરૂષો ગમે તે સ્ત્રીઓ સાથે નિર્દોષપણે પણ વાત કરે, બોલી શકે ને અમે સ્ત્રીઓ થઈ એટલે થઈ રહ્યું ! અમે બે કોઈ પુરૂષ સાથે વાત કરીએ એટલે ખરાબ ! નાટક, ચોપડી પણ સ્ત્રીઓને વાંચવા લાયક નથી એવા અભિપ્રાય આપો ! ત્યારે પુરૂષોએ હલકી વૃત્તિવાળાં નાટકો-ચોપડીઓ વાંચવી એમ ? જેટલી પુરૂષોથી દુનિયામાં અનીતિ ફેલાય છે તેટલી અનીતિ સ્ત્રીઓથી ફેલાતી નથી હો ! ”

‘ તરલા ! તરલા ! ત્હારૂં ભાષણ મ્હારે નથી સાંભળવું. લોકોમાં વાત થતી અટકાવવી, ભણતરને નામોશી આવતી અટકાવવી એ મ્હારી ને ત્હારી ફરજ છે. ’

‘ તે હશે, પરન્તુ ડસકેડસકાં ખાતાં બાળકને કહેવું કે એકદમ ચુપ રહે એ કેમ બને ? દોડતા ઘોડાને કે ફાસ્ટ જતી ટ્રેનને એકદમ ઉભી રાખવી એ કેટલું અશક્ય છે તે બાજુ છો ? ભૂજંગલાલે મ્હારા મગજ ઉપર કેટલી અસર કરી હતી-કરી છે, ચંદાભાભીને લીધે તે અસર દૂર નહીં થાય ? હું તરલા છું, તરલ છું. પ્રેમમાં, સંસારના વાવાઝોડામાં બાળક છું. ‘રમકડું નાંખી દે, ખરાબ છે’ એમ કહેવાથી રમકડું નખાય નહીં. બીજું સાંઠું આપો તો જ નાંખી દે. વખત જતાં અને ત્હમારા સહવાસથી હું દૃઢ થઈશ. ’

‘ તરલા ! તરલા ! એ નહીં બને. કાં તો હું નહીં ને કાં તો ભૂજંગ નહીં. ’

આ શબ્દો પુરા થયા અને ઘર આવી પહોંચ્યું. તરલાએ સુમનલાલને આવો ઉશ્કેરાયેલો કદી જોયો નહોતો. “એ નહીં અને.” એટલે ? ‘કાં તો હું નહીં અને કાં તો ભૂજંગ નહીં’ એનો અર્થ શો ? શું આપઘાત કરશે અગર ભૂજંગનું ખૂન કરશે ? ખૂન ! ખૂનનો વિચાર થતાં તરલા ત્રાસી. મ્હારે માટે આપઘાત ! ખૂન ! ત્યારે લ્યુકે-શીયાની માફક, પવિત્ર કૃષ્ણાકુમારીની માફક હું જ શું કામ ન મરું ? ભૂજંગને ચેતાવું ? શા માટે ? ભૂજંગને ને મ્હારે લવે શું ? મ્હારે કાંઈ નહીં, પણ મ્હારે માટે ખૂન થાય તે ? ઓ પ્રભુ ! આ શું ? ચંદાલાલી ! ત્હમે મ્હને મુંબઈ ક્યાં બોલાવી !”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

એકલાં.

ઘર આવ્યું, ગાડી ઉભી, ક્રાચમેને બારણું ઉઘાડ્યું, પણ અને બોલ્યાચાલ્યા વિના જ પુતળાંની માફક એકાં. સુમનલાલનો જેને અનુભવ છે તેવાને સુમનલાલની આ વર્તણૂક વિચિત્ર લાગ્યા વિના રહે જ નહીં. ગુસ્સો એના સ્વભાવમાં જ નહોતો છતાં આટલો ગુસ્સો ક્યાંથી ? પરંતુ સુમનલાલને ગુસ્સો—ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ નહોતો. પૈસો, માન અપમાનનો એને મોહ નહોતો. એટલે એ ખાતે એને જરાયે લાગે એમ નહોતું. સુમનલાલે સંસ્કૃત ને ઇંગ્રેજી કાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સ્નેહજીવનનાં અનેક સ્વપ્નાં જોયાં હતાં. તરલા જેવી સૌંદર્યવાન, બુદ્ધિશાળી, તંદુરસ્ત ગહિણી, પત્ની, સહધર્મચારિણી સાથે ઉંચું જીવન ગાળવાની અભિલાષા હતી. તે જ તરલા આમ બેચક્રાનીવડે એ કેમ ખમાય ? ભૂજંગલાલને એ ચલાતી કેમ મનાય ? હજી ભૂજંગલાલને ભૂલી છે ? એની ખબર કાઢવા, એના પ્રત્યે સદ્ભાવ દર્શાવવા તૈયાર છે, અને તે પણ મારી મરજી ઉપરાંત. લોકમાં શું કહેવાશે ? ઘણી ખાયલો છે, ઘણીનું કાંઈ ચાલતું નથી. એ ચોખ્ખી હશે

એમ પણ હવે કેમ મનાય ? ને હોય તોપણ શું ? એ નહીં બને. કાં હું નહીં ને કાં ભૂજંગ નહીં. જર્મની કે ફ્રાન્સ હતો તો અત્યારે દંદયુદ્ધ કરી બેમાંથી એકનો અંત આણત. છૂટાછેડા ! ખરેખર જે ન્યાતોમાં છૂટાછેડાનો રીવાજ છે તેમાં કેટલી સગવડતા ! ફ્રાન્સ નહીં કે બસ રામ-રામ ! એમાં ગેરલાભો છે-ગંભીર ગેરલાભો છે, પણ તે કેને ? જેઓ પરમેશ્વર અને સ્નેહને ઓળખતા હોય તેને, બાકી તો આ સ્વતંત્રતાના જમાનામાં તો-કેવળ પોતાની જ સગવડ સાચવવાના જમાનામાં તો-એમાં ઓર સુખ છે. એજ. ન્યાતના શેઠ પાસે જઈ અને ન્યાત મેળવી સગાઈ તોડવાની મંજૂરી માગું. ન્યાત કરી કરીને શું કરશે ? દંડ લેશે એજ ને ? પણ પછી હું તો છૂટો ! પણ ન્યાત સાખીતી માગશે તો ? ભૂજંગલાલ ને તરલા મળતાં હતાં એ કદાચ સાખીત થાય, પણ એમ તો તરલા-અમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓ પુરૂષોની સાથે હજારવાર મળે છે, જાહેર સંસ્થામાં ભાગ લે છે. લોકવાયકા ઉપરથી કાંઈ મનાય ? તરલા કબૂલ કરશે ? ભર ન્યાતમાં તરલાને બોલાવું ? એ કંજેતી તરલાની કે મ્હારી ? પહેલાં તરલાને એકવાર સમજાવું. સમજે તો ઠીક, નહીં તો પછી ન્યાતના શેઠને મળું અને તે પણ ખાનગી સલાહ લીધા પછી વાત.

આમ વિચાર કરી સુમનલાલે તરલાને ચીઠી લખી:—

‘તરલા !

છૂટાં પડ્યાં ત્યારે ‘કાં એ નહીં કાં હું નહીં’ એ મ્હારો મફત વિચાર ત્હને મ્હેં જણાવ્યો હતો અને એ જ વિચારને હજી હું વળગી રહું છું. જૂતકાળને વિસારી દે. ગમે તે કારણથી ત્હને ભૂજંગલાલ તરફ લાગણી હશે પણ મ્હારી, ત્હારી અને આપણા કુળની આબરૂની ખાતર એને ભૂલી જા. ત્હારું હૃદય પવિત્ર હશે પરંતુ ભૂજંગલાલના સહવાસમાં અપવિત્ર બન્યું લાગે છે. ભૂજંગનું ઝેર ચડ્યું લાગે છે. મ્હને

ખાત્રી છે કે હવે ત્હને પસ્તાવો થતો હશે. આપણા બે વચ્ચેનો સ્નેહ એવો ને એવો જ ગાઢો રહે તેમ કરવામાં મ્હને મદદ કર. પ્રિય તરલા ! હું ત્હારો હતો, ત્હારો રહ્યો છું ને ત્હારો રહીશ. માત્ર મ્હારા જીવનમાં રસ રેડ, લોકખત્રીશીયે ન ચ્હડ અને તરલા સુમનની જ એ ચંદાના શબ્દો ખરા પાડ.

‘તારો જ સુમન.’

સુમનલાલે કાગળ અંધ કરતાં કરતાં તાજે કલમ કર્યું, ‘જો આ પત્રનો સંતોષકારક ઉત્તર નહિ મળે તો. હું નહીં કાં એ નહીં’ એ નક્કી માનજે.

સુ.’

જે સમયે સુમનલાલ એકલો હતો, વિચારમાં પડ્યો હતો અને આ ચીઠી લખતો હતો તે જ વખતે તરલા પણ પોતાના ઓરડામાં ગમગીન પડી હતી. સુમનલાલના શબ્દે એને બેઆકળી બનાવી હતી. જગત કેવળ બહારથીજ જોઈ અભિપ્રાય બાંધે છે અને તેમાં પણ કોઈની આબરૂ-બેઆબરૂ કરવામાં તો કેવળ ઉપલકીયા જ વિચાર કરે છે. તરલા પહેલેથી તે છેવટ સૂધી પવિત્ર હતી. બૂજંગલાલ અને સુમનલાલની સરખામણી કરી હતી. એવો પણ વખત હતો કે જ્યારે એને એમ થયું હતું કે સુમનલાલ કરતાં બૂજંગલાલ સાથે પરણી સુખી થાત-જીવન રસમય ગાળી શકત. આવા વિચાર જ પાપમય છે. આવા વિચાર જ થવા ન જોઈએ એમ કહેનારે પોતાના હૃદયની પરીક્ષા જ કરી નથી. આ લાઈન કરતાં પેલી લાઈન લીધી હત તો ઠીક હતું. આ ધર કરતાં પેલું ધર વધારે સાફ છે. આ છોકરી આને દીધી તે કરતાં પેલાને દીધી હત તો સુખી થાત, એમ ચાય માટે તે શું પાપ ? આવા વિચાર કેવળ પશુ કે મહાત્માને જ ન થાય, મનુષ્યને તો થાય; પરન્તુ દેવ ચનાર, દેવપદ પામનાર મનુષ્ય આવા વિચાર ઉપર કાબૂ મેળવે છે અને ધીરે ધીરે તે વિચારોને દૂર કરે છે. તરલાની સ્થિતિ આવી જ હતી. બૂજંગલાલે જળ પાથરી

હતી. એ જાળમાં ફસાઈ હતી—ફસાવાની તૈયારીમાં હતી—ત્યાં ચંદા-
લાભી આવી પહોંચ્યાં. ભૂજંગલાલને અંદરથી હજી તરલા ઓળખી
શકી નહોતી. જે કુટુંબોમાં, જે જ્ઞાતિમાં વડિલોની સલાહ-દેખરેખ
શિવાય યુવાન કન્યા કે યુવાન પુરૂષોને લગ્નના હેતુથી ભેળવવાનો
—મળવા દેવાનો રીવાજ છે ત્યાં ખહારના આકર્ષણથી અંદરના દોષો
જણાતા નથી; અને યુવાવસ્થા જ એવી છે કે એક વખત આકર્ષણ
થયા પછી અંગતમાં અંગત મનુષ્ય પણ દોષ દર્શાવે તો તે લાગતા
નથી. તરલા આમ ભૂજંગલાલના દોષો જોઈ શકી નહોતી. પણ
તરલા સામાન્ય કન્યા નહોતી. સુમનલાલ સાથે એણે સારાં સારાં
પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. હિંદુ સંસાર તેમ જ ખ્રીસ્તી પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી
હતી એટલે એકદમ ફસાય એમ નહોતી. પરંતુ સુખની તુલના
કરવા દુઃખની જરૂર છે, સોનું પારખવા કસોટીની જરૂર છે, તેમ
સુમનલાલ પ્રત્યે ત્હેનો પ્રેમ જન્યુત થયા, સુમનલાલના પ્રેમની ઉત્તમ-
તા જણાય એટલા માટે આ પ્રસંગની જરૂર હતી. તરલાના હૃદય-
માંથી આમ ભૂજંગલાલની છબી નષ્ટ થઈ હતી છતાં શરતમાં એ
પડ્યો, એને વાગ્યું, કદાચ મરી ગયો હશે, એ વિચારે એની કોમળ
લાગણી દુઃખાઈ હતી અને એની ખગર કાઢવા, મરતાને આશ્વાસન
આપવા ઉત્સુક થઈ. આમાં સુમનલાલની આડખીલી આવી. “હું
પવિત્ર છું, મ્હારા મનમાંથી ભૂજંગલાલને કાઢી નાખ્યા છે, મ્હેં મ્હારે
હાથે એમને પ્રેમથી ચાહ કરી આપ્યો છે, ચંદાલાભીને વચન આપ્યું
છે, હું એમને મ્હારા હૃદયના ને શરીરના સ્વામી માનું છું તો પછી
મ્હને શા માટે અટકાવતા હશે ! લોકનિન્દાથી શા માટે ડરતા હશે !
આ વિચારથી જ તરલા હેરાન થતી હતી. ત્યાં ‘હું નહીં કાં એ નહીં’
એનો અર્થ સુમનલાલનો આપઘાત કે ભૂજંગલાલનું ખૂન સમજી હતી.
‘ખસ એ જ. મ્હારે માટે ખૂન નહીં થવા દઉં. શણગારલાભી મારફત
ભૂજંગલાલને ચીઠી લખું. ભૂજંગલાલને ! પરપુરૂષને ચીઠી લખાય ?
શા માટે નહીં ? સ્ત્રીસમાજના સેક્રેટરી તરીકે બધા પુરૂષોને કાગળ

લખવા પડે છે તો પછી ભૂજંગલાલને લખવામાં શો વાંધો ? પણ શું લખું ? તમારું ખૂન થશે, સુમનલાલથી સંભાળજો, એમ લખું ? એનો અર્થ એટલો જ કે મ્હારો સુમન સપડાય. ભૂજંગ એ કાગળ પોલિસને સોંપે તો એ પુરાવો થાય ને ? ત્યારે હું જાતે જ મળું તો ? શણુગારભાભીને ઘેર જાઉં ને ત્યાં ભૂજંગલાલને બોલાવું અગર હું ને શણુગારભાભી બે જઈએ તો ? મૂળ વાત ન સમજે ને સુમનલાલને ખબર પડતાં એમનો વ્હેમ નહીં વધે ? ત્યારે શું કરવું ? ભૂજંગલાલ બધા કહે છે એવો હશે ? હા ! લીલાને છોડી દીધી. ખીચારી એ મરવા પડી. પણ એ તો મારે માટે ને ! તો પછી મેં લખ્ખની વાત કરી ત્યારે કેમ ગલાંતલાં કરવા માંડ્યાં ! લખ્ખ થયા વિના સાથે રહેવાય ? એ થાય જ કેમ ? હું કોણ ? મ્હારું હડહડતું અપમાન ! પણ ચંદાભાભી કહેતાં હતાં કે એમ તો એણે ઘણાંને ફસાવવા યત્ન કર્યો છે, એ વાત ખરી ? એને કોઈ માથાની નહીં મળે ? ભોગ એના. મ્હારે મ્હારા સુમન. પણ આપઘાત-ખૂન થતું બચાવવું જોઈએ. બસ એ તો એ જ. શણુગારભાભીને ત્યાં જાઉં અને ભૂજંગલાલને આડકતરી રીતે ચેતાવું.

આ વિચાર ઉપર આવી તરલા ટટાર થઈ, ગાડી બેડાવી અને નીચે ઉતરવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં સુમનલાલની ચીઠી આવી. ચીઠી વાંચતાં વાંચતાં તરલાને અનેક લાગણીઓ થઈ. સુમનલાલની ઉદાર વૃત્તિ, ક્ષમા ગુણ માટે માન થયું; પરન્તુ રનેહ કરતાં લોકનિન્દા, આબરૂ બેઆબરૂ માટેની એની શ્રીકર દસવા સરખી લાગી. ખૂન-આપઘાત કાંઈ નથી તો પછી મ્હારે શણુગારભાભીને ત્યાં શા માટે જવું એ વિચારે પાછી હઠી ત્યાં તાજે કલમ ઉપર નજર પડી અને ચમકી.

“ના, ના. હજી ખૂનના વિચાર માંડી વળાયા નથી. ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં, વ્હેમમાં ને વ્હેમમાં કાંઈ આડુંબસવળું કરી બેસશે માટે ચાલ જઈ ભૂજંગને ચેતવું. આ ચીઠીનો ઉત્તર તો પછીએ અપાશે.”

‘ જા ! ઉત્તર પછીથી આપીશ. હમણા તો શણુગારલાભીને ત્યાં જાઉં છું એમ કહેજે. ’ કહી તરલા નીચે ઉતરી.

સુમનલાલ ચીઠીના ઉત્તરની રાહ જોતો હતો. ચીઠીને બદલે કદાચ તરલા પોતે આવે. હમણા એ આવશે, ઉછળતી છાતીએ અને હસતે મોઝાએ આવી મહારા બહેમ માટે હસી કાઢશે અને પહેલાં ખેસતાં હતાં તેમ કાંઈ બન્યું જ નથી એમ હાસ્યવિનોદ કરીશું.

તરલાને બદલે ચીઠી લઈ જનાર નોકર જ આવ્યો અને તે પણ ખાલી હાથે. નોકરને જોતાં જ બોલ્યો, ‘ કેમ ! તરલા નથી ? ’

‘ જી, છે, પણ કહ્યું છે કે હું શણુગારલાભીને ઘેર જાઉં છું તેથી ઉત્તર પછી આપીશ. ’

‘ બહુ સારું. જા. ’

‘ બહુ સારું જા ’ એટલું નોકરને કહેતાં સુમનલાલને મહેનત પડી. “ શણુગારલાભી એટલે ભૂજંગલાલ જ. આવી નફ્ટ ! મારા આવા કાકલુદીભર્યા—સ્નેહભર્યા કાગળની જરા પણ દરકાર રાખ્યા વિના એના—ને મળવા તૈયાર થઈ ! બસ થઈ રહ્યું. એ તો એ જ, કાં તો હું નહીં ને કાં તો એ નહીં. ” સુમનલાલ ધ્રુજવા લાગ્યો. આખો હાલ ફરતો હોય એમ લાગ્યું. છંછેડાયેલા સિંહની માફક હાલમાં તે ફરવા લાગ્યો. આંખમાં ક્રોધ, વૈરનો અગ્નિ સળગવા લાગ્યો. તરલા ઝેર જેવી લાગી. શું કરું, ક્યાં જાઉં, એમ થયું. ‘ બસ એ જ ’ એટલું બોલી સુમનલાલ પણ બહાર નિકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

હું શું સાંભળું છું ?

તરલા—ભોળી તરલાના મનથી શણુગારલાભી દુઃખીઆનો વિસામો, અનાથના બેલી, કળ્યા પતાવનાર, નિઃસ્વાર્થી સલહકાર હતાં. આપ તેવું જગ માનનાર તરલા બધાને પવિત્ર લેખતી, અને શણુગારલાભી અને ભૂજંગલાલ માટે લોકો માત્ર દ્રષ્ય, અદેખાધર્મી જ નિન્દા કરે છે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતી. ભૂજંગલાલમાં માત્ર એ જ દોષો જોયા હતા. એક ઈશ્વરને નહોતો માનતો એ અને ખીજું લગ્નક્રિયા તરફ અણુગમો. ઈશ્વરને માનવો ન માનવો એ વિચાર સ્વતંત્રતાની વાત છે, પણ લગ્નક્રિયા ન કરવા દેવામાં કાંઈ દુષ્ટો ભેદ હશે એ તરલા સમજી નહોતી. એ પણ વિચાર સ્વતંત્રતા જ માનતી. સુમનલાલનો સ્વભાવ જાણતી એટલે આપઘાત નહીં કરે એમ લાગતાં પ્રથમ ભૂજંગલાલને ખ્યાલી લેવા પગલાં ભરવાં એ હીક માની શણુગારલાભીને બધી વાત કહી એની મારફત જ ભૂજંગલાલને મુંબાઈ મોકલી દેવા વિચાર કર્યો, અને આટલા જ માટે શણુગારલાભીને ત્યાં ગઈ.

સંધ્યાકાળનો વખત હતો. શણુગારલાભી ત્રીજે માળ અગાશી પાસેના ઝોરડામાં કોઈની સાથે વાતો કરતાં હતાં એમ નોકર તરફથી ખબર મળી. તરલાને શણુગારલાભીને ત્યાં ગમે ત્યાં ને ગમે ત્યારે જવાની છૂટ હતી, એટલે શણુગારલાભીને એકદમ બોલાવી મનનો ઉલ્લેખ ખાલી કરવા તત્પર થયેલી તરલા શ્વાસભેર બખ્ખે પગથીયાં સામટાં ચઢી ત્રીજે માળે ગઈ. ત્રીજે માળ આગલા હોલમાં કોઈ નહોતું એટલે પાછલા હોલમાં ગઈ. ત્યાં અગાશીના લાગમાંથી એ જણાં વાત કરતાં હોય એમ લાગ્યું ને ખંચકાઈ. ‘શણુગારલાભી’ ના નામની ખૂબ પાડવા જાય છે ત્યાં એક જાણીતો અવાજ કાને આવ્યો. એ અવાજ આવતાં જ એની છાતીમાં ધબકારો થયો.

હૃદયમાં કાંઈ કાંઈ લાગણી થઈ ગઈ અને ‘એમાં શું ? કોણ પરાયું છે ! એ માટે તો આવી છું’ કરી તરલાએ પગલું ભર્યું પણ ત્યાં જ થંભી, અને કાન માંડી ભીંત પાસે સંતાઈ વાતો સાંભળવા ઉભી રહી. કોઈનાં ખાનગી પત્ર ફેડવા, એમાં શું લખ્યું છે તે જાણવા, એ જાણની ખાનગી વાત સાંભળવા માણસને બહુ ઉત્સુકતા થાય છે; પરંતુ એ સ્વભાવથી ઘણીવાર લાલ કરતાં હાની જ થાય છે. કેવળ જાણવાની ઇચ્છા સંતોષવા જતાં ઘણીવાર આપણું પોતાનું, પોતાના પ્રિયનું આપણે ન સાંભળવા જેવું સાંભળીએ છીએ, અને જે ન સાંભળ્યું હોત તો સુખી રહેત તે સાંભળી જીવનપર્યંત સંસાર નિરસ બનાવે છે. આટલા જ માટે ‘એ જાણુ વાત કરે જ્યાં છાની ત્યાં ઉભા નવ રહીયેજી’ ની કહેવત છે. આટલા જ માટે તે પાપ લેખાય છે. જે ભૂજંગલાક્ષ્મીને ઘાંટો ઓળખી તરલાની છાતી ધબકવા લાગી હતી, શરીરનાં રૂપેરૂપા ઉભા થયાં હતાં, જે ભૂજંગલાક્ષ્મીને બચાવવા પોતાના અંતરના સ્નેહાળ પતિની પ્રેમ, ક્ષમા અને ઉદાર વૃત્તિથી ભરપૂર ચીટી તરફ દુર્લક્ષ બતાવી દોડી આવી હતી તે જ ભૂજંગલાક્ષ્મીને મ્હોમાંથી નિકળતા શબ્દો સાંભળી તરલાના હોશકોશ ઉડી ગયા. ખરેખરો ભૂજંગ-સાપ આજ જ કરડ્યો હોય એમ લાગ્યું.

‘શણુગારભાભી ! હું કંટાળ્યો. તમારી સલાહ અને મદદ આમાં કામ ન લાગ્યાં. લીલા મ્હારી પાછળ આંધળી થઈ હતી, પણ લક્ષ્મીની ધુંસરી આપણે લેવા તૈયાર નહોતા. એમને એમ ફસાઈ નહીં અને કહેવા વિચાર કરતો હતો ત્યાં તરલા નજરે પડી. ખરે ! લીલા કરતાં તરલા હજાર દરજ્જે ચ્હડે. લીલાને ચીડવવા તરલાની પાછળ જાગ્રત અને લીલા નિરાશ થઈ ખાટલે પડી. તેમાં હું શું કરું ? લક્ષ્મી માટે હું કહેવા નહોતો ગયો, અને લક્ષ્મી મ્હારે કરવુંયે નહોતું. દુનિયામાં લક્ષ્મી એ વસ્તુ જ નકામી છે. એમાં સ્વતંત્રતા શા માટે નહીં ? ઇશ્વર હોય તો ત્હેની, નહીં તો આપણી સૃષ્ટિમાં લક્ષ્મી માત્ર મનુષ્યમાં જ બંધનરૂપ છે. કેમ શણુગારભાભી ! તરલાને પણ ફસાવવા બાજુ રચી,

લીલા કરતાં એમાં વિજય મળ્યો. લીલાને મળી શકતો નહી, તરલાને મળતો, એના વિવાહિત પતિ સાથે મન ઉંચાં કરાવવા સશક્ત થયો. શણુગારલાભી ! પણ કેળવાયેલી તે કેળવાયેલી જ રહી. અત્યાર સૂધી હું એમ માનતો હતો કે જે ઘરમાં છોકરીયો મોટી કરવામાં આવે ત્યાં નીતિ હોય જ નહી. પણ એમાં મારી ભૂલ હતી. તરલા ખાન-દાન તે ખાનદાની નિકળી. હા એ મ્હારી સાથે બેઘડક ઘેર તેમ જ બહાર વાતો કરતી, સુમન સાથેનો વિવાહ તોડી મ્હારી સાથે પરણવા ત્હેની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી; પરન્તુ મ્હારી અનેક લ્લાલચો અને અનેક ધમકીઓથી જરા પણ ડગી નથી, પવિત્ર જ રહી છે. એટલા જ માટે હજી પણ મ્હારું મન એના તરફ આકર્ષાય છે. ગમે તેમ કરી એનો નાદ ઉતારવા મન થાય છે. પણ અમારી લડાઇ જ એક છે—લક્ષ્મિક્રિયા. આપણે લક્ષ્મિક્રિયા કરવી નથી અને એને લક્ષ્મિક્રિયા જોઇએ છીએ. આજ નહીં તો ચારે દહાડે પણ તરલાને જોઇ લઇશ. તરલાની ફજેતી, લોકનિન્દાનો લાલ લેઇશ. પણ શણુગારલાભી ! પરમ દિવસની પાર્ટીમાં પેલી કાશીની સાળુવાળી કોણ હતી ? હું ભૂલતો ન હોઉં તો શરતમાં પણ એ તમારા પડખામાં જ બેડી હતી.”

“ ભૂજંગલાલ ! શરતમાં હમણાં જ હાડકાં ભાંગ્યાં છે. પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનો કે જીવથી બચ્યા અને કાંઈ હરકત ન આવી. પણ તમે પરમેશ્વરને ક્યાં માનો છો ! લીલા—તરલાથી ન ધરાયા તે વળી ત્રીજીને ફસાવવા તૈયાર થયા છો ? લીલા માંદી પડી, તરલામાં થાપ ખાધી, પણ આ તો તમારા જેવા હજારો ભૂજંગલાલને ગુંગમમાં સમાવે છે, સમન્યા ! એની વાત જ જવા દો. એ તરલા જેવી નરમ નથી કે ત્હમારાથી અંગ્રાઇ જાય. તરલાનો નાદ ઉતારતાં, આની પાછળ જતાં તમારો નાદ ન ઉતરે એ સાંભાળજો.”

“ શણુગારલાભી ! આમ કહી ત્હમે મ્હને વધારે ઉશ્કેરો છો ! એ કોણ છે, ક્યાં રહે છે એ તો કહો.”

“ભૂજંગલાલ ! એનું નામ વીણા છે. અણુપરણેલી છે, તમારી જ જ્ઞાતની છે. વીણા—મોરલીથી જેમ ભૂજંગ—સાપ નામે છે તેમ વીણા તમને નચાવશે. એ જ વીણા પરમેશ્વર કરે ને તમને મળે અને ભૂજંગનું ઝેર ઉતારે.”

તરલા ભૂજંગલાલને બચાવવા આવી હતી. રખેને સુમનલાલ ખૂન કરે એ ખ્હીકે ચેતવવા આવી હતી ત્યાં ભૂજંગલાલનું ખરેખર ખૂન જ થયું. ભૂજંગલાલનો મોહ, ભૂજંગલાલની છપ્પી તરલાના હૃદય-માંથી આમ હમેશને માટે નષ્ટ થયાં. જે કામ સુમનલાલના પ્રેમ-ભર્યા, ધમકીના શબ્દે નહોતું કર્યું, જે કાર્ય ચંદાની સલાહે ન કર્યું તે કાર્ય માત્ર આ છૂપી વાત સાંભળવાની ટેવે કર્યું. ‘આ ભૂજંગલાલ—ખ્હારથી રૂપાળા, બુદ્ધિશાળી પવિત્ર, અને મોહક લાગતા ભૂજંગલાલ આજ કે ? આ ભૂજંગની મોહબળમાં ફસાઈ મ્હારા પવિત્ર સ્વભાવના ખ્હોરના નામ સુમનલાલ સાથે બગાડવા તૈયાર થઈ હતી કે ! હાય ! હાય ! શણગારભાભી આવાને જ ઉત્તજન આપે છે કે ? આવા જન-સમાજના રાક્ષસોને સોસાયટીમાં હરવાફરવા દેવા એ જ જાનખમ ભરેલું છે. ખરેખર, આ સ્થિતિની જરૂર હતી. ધનધોર અંધારા પછી સૂર્યનાં કિરણ આવકારદાયક ગણાય છે, દુઃખ પછી જ સુખની કિંમત થાય છે. ખ્હીક લાગે ત્યારે જ બાળક માતાને બાથ ભીડી વળગી પડે છે, તેમ મ્હારે થયું. આ વિદ્વ ન આવ્યું હોત તો મ્હારા સુમનનો પ્રેમ સમજી શકત નહીં, મ્હારો તરલ સ્વભાવ સ્થિર થાત નહીં, લાગણીના આવેગે ધસડાઈ જવાની ટેવ જાત નહીં. મ્હને શું વેશ્યા ધારી હતી ? અરે ભૂજંગ ! તું શું એમ સમજતો હતો કે હું પરણી નથી, ગમે તે પુરૂષની સાથે વાત કરું છું, સોસાયટીમાં હરું છું ફરું છું એટલે નીતિ, પરમેશ્વર, આખરની ફિકર જ નહીં હોય ? તું એમ સમજે છે કે કેળવણી—હરવાફરવાની છૂટ એટલે સ્વચ્છંદપણું ? ના, ના. ભૂજંગ, ત્હને બચાવવા આવી હતી. ગરીબ બિચારી લીલા ત્હને દેવ માને છે, અરવિન્દનો સંસાર ધૂળ કર્યો તે ત્હેં. મ્હારી—મ્હારા સુમનના સંસારની

ધૂળ થાત, પણ ભલું થજો ચંદલાભીનું. હવે તો મ્હારા સુમનને આપઘાત કરતા બચાવું. ચંદલાભીને મળું, એમની ક્ષમા માગું—એમની મદદ માગું. વીણા ! વીણા ! આજ સવારે કે એ દિવસ પહેલાં ત્હારું નામ સાંભળ્યું હત, ભૂજંગલાલ ત્હને ચ્હાય છે એમ સાંભળ્યું હત તો મ્હને શું થાત ત્હેનો અત્યારે અનુભવ કરું છું. ચંદલાભી ! હું ડાહી થઇ કહેવા આવી હતી પણ વસન્તભાઈને મહેતીજની વાત સાંભળી ત્હમને શું થયું હશે તે અત્યારે સમજી શકું છું. સુમન ! બ્રહ્મા સુમન ! ભૂજંગ મ્હારો નથી. ભૂજંગના નામનું આજથી સ્નાન કર્યું છે, છતાં વીણાને ભૂજંગ ચાહે છે એ વિચારે જ ન્યારે મ્હને અત્યારે આટલું થાય છે તો તમારી તરલા ખીજને ચાલ્ય છે, ખીજને પરણવા તૈયાર થઇ છે, એને મળે છે, એ સાંભળી ત્હમને કેવું થયું હશે ! હાય ! હાય ! મ્હારા પતિના હૃદયમાં મ્હેં છરો માર્યો છે. આપઘાત—એમના હૃદયનું મ્હેં ખૂન કર્યું છે. હું પવિત્ર સુમનને લાયક જ નથી. વીણા ! એ વીણા કોણ છે તે તો જોઈ ! એની જ મદદથી, એમ બને તો એજ ભૂજંગને ઠેકાણે લાવું. દુનિયામાં પતિત થતા—પડતાંને સારે માર્ગે ચ્હડાવવામાં સહાયભૂત થાઉં તો કેવો આનંદ ! એમ થાય તો જ ગયેલી આખર પાછી મળે, તો જ સુમનની સાથે સુખી થાઉં.”

આટલો વિચાર કરી તરલા પાછે પગે ભૂજંગ કે રાણુગારલાભીને બપોર કર્યા વિના જ ઘર બહાર નિકળી ગઇ.



પ્રકરણ ૧૨ મું.

વીણા.

સુરતમાં બેચાર માસ થયા ગોપીપુરામાં એક અમદાવાદી કુટુંબ આવે વસ્યું. ન્યાતજ્ઞતનો પાડોશ પરદેશમાં સારો, લાયકાઓ નોકરીને અંગે આખો દિવસ ખુદાર જાય ત્યારે બપોરે બે ઘડી કોની સાથે બેસાંચે એ બેરાંના વિચારે પબ્લીક પ્રોસીક્યુટર (સરકારી વકીલ) કીશોરીલાલને આ ઠેકાણે ઘર લેવું પડ્યું હતું. કીશોરીલાલ એલ. એલ. બી. હતો. અમદાવાદની સોસાયટીમાં અગ્રેસર હતો, પરંતુ દુર્ભાગ્યે પત્ની વિચિત્ર મળી હતી. પત્ની કેળવાયેલી હતી, પરંતુ મૂળ ગામડામાં ઉછેરેલી, જુના સંસ્કારમાં જન્મેલી એટલે ન્યાત, જ્ઞતની કુચલી, જમવા ખાવામાં, આને ઘેર તેને ઘેર જવામાં જ એને મજા પડતી. કીશોરીલાલ પત્નીને ખુદાર પાડવા, કલબો, સોસાયટીમાં આગળ પડતો ભાગ લે એવી કરવામાં, પોતે એક નમુનાદાર જીવન ગાળે છે એમ માત્ર બતાવવા જ નહીં પણ ખરેખર એમ જ છે એમ માની બતાવવા બહુ બહુ યત્ન કરતો અને પરાણે સંતોષ માનતો. પરંતુ પત્ની પતિની ગેરહાજરીમાં કેવળ નિષ્પાપે પતિના પ્રયત્નો વખોડતી. એને જોડેલી મજા અજ્ઞાન કે અર્ધદંઘ્ર સ્ત્રીઓની વાતોમાં પડતી અથવા એકાંતમાં ગમે તેવાં પુસ્તકો વાંચવામાં પડતી તેટલી મજા પતિના બાહ્ય જીવનમાં-પતિના દર્શાવેલા માર્ગમાં, પતિની સાથે ચાર સબ્ય પુરૂષ કે સ્ત્રીઓને મળવામાં પડતી નહીં. અને આમ છતાં તે પતિને પૂર્ણ પ્રેમથી ચહાતી, પતિની કીર્તિ સાંભળી સંતોષાતી. બાલ્યાવસ્થાના, ગ્રામ્ય જીવનના સંસ્કાર શી રીતે ખસેડાય !

આ પતિપત્નીને વીણા નામની એકની એક પુત્રી હતી. પુત્ર કે પુત્રીમાં આજ હતું એટલે એને કેળવવામાં, લાડ લડાવવામાં

બાકી રાખી નહોતી. પતિએ ઇંગ્લેન્ડ-પારસી સંસાર જોયો હતો, સ્ત્રીઓના જીવનનો અભ્યાસ કર્યો હતો, સંસારમાં સ્ત્રીની પદવીનો પુખ્ત વિચાર કર્યો હતો. સ્ત્રીઓને કેમ કેળવવી તે તહેનું ધર્મકાર્ય હતું, એટલે વીણાને ગૃહની અને નિશાળની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કેળવણી આપવા અથાગ શ્રમ વેઠ્યો હતો. કિશોરીલાલના વિચાર પ્રમાણે સંગીત એ સ્ત્રીને આવશ્યક હોવાથી હાર્મોનીયમની તાલીમ વીણાને અપાવી હતી. ક્રિશ્ચિયન કે પારસી સ્કુલો જેવું જ્ઞાન મ્યુનીસીપલ સ્કુલોમાં નથી અપાતું એમ માની મીશનરી સ્કુલમાં મુકી હતી. હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને બીજા ઇંગ્લેન્ડ લેખકોના કહેવા મુજબ બાળકને સમજાવવા-લઢવું નહીં એ વિચારથી કિશોરીલાલ વીણાને વીણાબહેન કહી બોલાવતો, એનો વાંક પડે ત્યારે પાસે બેસાડી લાપણુ કરતો. વીણા ડાહી ડમરી થઈ સાંભળતી. પિતા લડવાના નથી એની ખાત્રી હોવાથી: ‘વાર, ફરી નહીં કરું’ કહી એની એ થતી.

બાળકોને વારંવાર ધમકાવવાં કે મારવાં નહીં તે ફ્રીન્ડરગાર્ટનના પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું એ વાત ખરી, પણ તેટલા માટે ડર એક જ કહાડી નાખવાં એ સુધારવાને અદલે બગાડવાનું પગલું. પરમેશ્વર સ્નેહાળ છે, દયાળુ છે એ ખરું, પરન્તુ એના નિયમનો ભંગ કરનાર પ્રત્યે એ અપ્રીતિ દર્શાવે છે અને શિક્ષા કરે છે. ઇશ્વરનો ત્રાસ નહીં પણ ડર તો બેદરશી. તે જ પ્રમાણે બાળકો માઆપ પાસે દોડતાં આવે, એમની હાજરીમાં કુટુંબમાં નન્દનવન બનાવે એ જરૂરનું છે છતાં બાળકને માતા-પિતા કે વડિલનો જરાયે ડર નહીં, તહેમની અપ્રીતિ દુઃખ સમાન ન ગણે, તહેમને ઉડાવે એ પણ અયોગ્ય જ.

વીણા મહોટી થતી ગઈ તેમ તેમ વધારે સ્વતંત્ર મીજબાનની થતી ગઈ. માઆપની સારી સ્થિતિ અને લાડથી ઉછરતી સુંદર વીણા વધારે સૌંદર્યવાન થઈ. તે અક્ષર મોતીના દાણા જેવા લખતી, તેવી જ સુધડ

અને સ્વચ્છ રહેતી. માંસલ^૧ શરીર, ખીલતી જીવાની, સ્વતંત્રતા અને કેળવણીની અસર વીણા ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. ઇંગ્રેજ મેટ્રીક સૂધી ભણી હતી, અને પિતા પાસે સંસ્કૃત-ઇંગ્રેજ પુસ્તકો રાતના વંચાવતી. હાર્મોનીયમ સાથે ચંદનીમાં પિતા અને માતાની હાજરીમાં વીણા અગાશીમાં બેઠી બેઠી એકાદ ગીત લલકારતી ત્યારે આકાશના તારા તેમ જ ચંદ્ર આ મનુષ્ય-કોઠીલાનો^૨ દૈવી સૂર સાંભળવા ત્યાં જ દરી ગયા લાગતા. ગોપીપુરામાંના સહેલાણી સુરતીઓ અમદાવાદી કુટુંબની આ મેનાનાં જાળજી વખાણ કરતાં, અને આ મેનાના પોપટ થવા અનેક યુવાનો ફાંફાં મારતા. વીણા સ્વતંત્ર હતી. મરજીમાં આવે તહેની સાથે બોલતી એ વાત ખરી; પરંતુ તહેનામાં એક પણ જાતનું ક્વાણું નહોતું. વીણાની માતા કડક હતી. કિશોરી લાલથો વીણા જેટલી ડરતી નહોતી તેથી ડબલ તેની માતાથી ડરતી અને આનું પરિણામ સાઈં આવ્યું. નિશાળમાં ક્રિશ્ચિઅન છોકરીઓનું સોબતમાં પ્રેમની નવલકથાઓ-ચુડેલના વાંસા જેવી વાતો-વાંચવાનું રસમાં પડતી હતી ત્યાં માતાને ખચર પડી અને વીણા ઉપર દાળ રાખ્યો અને શુદ્ધઅશુદ્ધ પ્રેમ પારખતાં પુસ્તકોદ્ધારા શિખવ્યું. જગતમ અનીતિ, અગાડ વિશેષ છે ને અનીતિના પરિણામ પણ અનિષ્ટ^૩ ન આવે છે ખરાં, પણ તેટલા માટે અનીતિ શું છે તે બતાવવાની જરૂર જરૂર નથી. પ્રકાશ નજરે આવતાં અંધકાર શું છે તે જણાવવાનું જરૂર રહેતી નથી. સુગંધીદાર પુષ્પોની સુગંધ આવતાં નિર્ગંધી પુષ્પે બતાવવાની જરૂર હોતી નથી, સન્માર્ગ નજરે પડતાં કુમાર્ગ કરે એ કહેવાની જરૂર નથી. કુદરતે જ આળકને નાનપણથી સુંદર ઓળખતાં શિખવ્યું છે. પૈસો ને રૂપીઓ મૂકો એટલે આળક રૂપીઓ (ઉપાડશે.

વીણા વયમાં આવતી ગઈ તેમ તહેની માતા વધારે ચોક્ક

થતી ગઇ. એ ક્યાં ફરે છે, કોની સાથે વાતો કરે છે તે તપાસતી અને કોઇવાર પ્રેમથી તો કોઇવાર ધમકાવીને અયોગ્ય પુરૂષો સાથે બેળાતાં અટકાવતી. જુના વિચારના એમ કહે છે કે સ્ત્રીપુરૂષોને—તહેમાં યુવાન સ્ત્રીપુરૂષોને—મળવા મુકવા, હરવા ફરવામાં ગેરલાલ છે તો તહેમને એટલું જ પૂછવાનું કે એ વરસની છોકરીઓને પણ ‘ છોકરા જોડે ન રમાય ’ એમ કહેવામાં, મ્હોટાં થતાં સગા ભાઇઓની સાથે પણ કાંઇ જતાં આવતાં અટકાવવામાં, અગર અંકુશમાં રાખવામાં ઓછું નુકશાન નથી. બંનેમાં કાંઇક ગેરલાલ છે અને આ ગેરલાલ માત્ર માબાપો—વડિલો—પોતાની ફરજ—જવાબદારી નથી સમજતાં તહેને લીધે જ છે. બાલકો ક્યાં ફરે છે, શું રમે છે, આયા કે નોકર સાથે ફરવા જાય છે ત્યાં શા સંસ્કારો પડે છે, છોકરા સાથે રમે છે ત્યાં શું થાય છે, છોકરીઓ છોકરીઓમાં શી વાતો થાય છે, એ તપાસ કરવાની માબાપો જરા ચીવટ રાખતાં હોય, વનના ઝાડની પેઠે નહીં પણ એક સારા બાગના વેલા—છોડની માફક છોકરાંને સંભાળી ઉછેરતાં હોય તો છોકરા કે છોકરી ગમે ત્યાં ફરે હરે તહેની જરાયે ફિકર રાખવાની જરૂર રહે નહીં.

આમ રનેહ, મમતા, ડર અને સારા સંસ્કારોમાં ઉછરેલી વીણા નાનુંક સુગંધીદાર વેલી થઇ. લગભગ વીસ બાવીસ વર્ષની થઇ હતી છતાં ‘ કન્યાકાળ વહી ગયો છે, ’ ‘ હાય ! હાય ! આવડી મોટી કન્યા થઈ, ’ ‘ સાપનો ભારો ’ એમ કિશોરીલાલ કે એની પત્નીને થતું નહીં. વીણાનાં માતાપિતા વીણાને યોગ્ય વરની તલાશમાં હતાં. અમદાવાદમાં જ પરણાવવી એવો તહેમનો દુરાગ્રહ^૧ નહોતો. વીણાના વિચાર સુધરેલા હતા, હરવાફરવાની એ શોખીન હતી, સંગીતની મજાહ એણે ચાખી હતી, વિદ્યા—સાહિત્યનું પાન કર્યું^૨ હતું એટલે એના આ બધા સંસ્કારો જગૃત રહે—રાખે અને નમુનાદાર દંપતી નિવડે એ તેમની ઇચ્છા હતી. મ્હોટાં કુટુંબોમાં ઘણીવાર બને છે કે કન્યાઓને સારામાં

સારી કેળવણી અપાય છે, એની સર્વ હોંશ પુરી પાડવામાં આવે છે, પિતાની સાથે ફરવા જાય, પાર્ટીમાં જાય ત્યારે સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનનાં-સંગીતનાં વખાણ થાય છે, પરંતુ એ જ છોકરી પરણ્યા પછી અરસિક^૧ પતિના પલ્લે પડતાં દુઃખી થાય છે. એનું જીવન નિરસ^૨ થાય છે, હાર્મોનીયમ ખૂણામાં કટાય છે, સંગીત માત્ર હૃદયની પેટીમાં જ રહે છે, કાલિદાસ, મીલ્ટન કપ્પાટમાં જ રહે છે. જનસમાજ માટેના દંપતીના ઉચ્ચ વિચારો હવાઈ વિમાનમાં ઉડી જાય છે. આ દોષ-આ દિસાનો દોષ કોને માથે ? માઆપને માથે. પતિ ખોળવામાં બેદરકારી રાખવી હોય તો કન્યાને જે સંસ્કાર આપીએ છીએ તે સંસ્કાર પોષાય એવું સ્થળ છે કે કેમ એ ન જોનાર માઆપે બહુતર છે કે કન્યાને અજ્ઞાન રાખવી. જ્ઞાન એવી વસ્તુ છે કે અજ્ઞાનથી સંતુષ્ટ રહેવું નથી. કિશોરી-લાલ આ સઘળું સમજતો. પોતાની જ્ઞાતિની જ, પોતાના સ્નેહીઓની જગમાં વિદુષી ગણાતી-બહેનમાં અપતી પુત્રીઓ અરસિક પતિને પનારે પડી થોડા સમયમાં ક્ષયાદિ રોગથી અવાઈ મૃત્યુશરણ થયેલી એણે જોઈ હતી, એટલે જ વીણાના સંબંધમાં એમ ન થાય તે માટે એ વધારે ચોક્કસ હતો.

અમદાવાદમાં હતા ત્યારે અરવિન્દ, સુમનલાલ, ભૂજંગલાલનાં નામ સાંભળ્યાં હતાં. અરવિન્દનું લીલાની જોડે ચોકડું બેસશે એમ જાણતા હતા તેથી વાત છેડી નહોતી, પણ લીલા ભૂજંગલાલને દેવાશે એમ ખબર મળતાં અરવિન્દની તપાસ કરી. અરવિન્દ બધી રીતે વીણાને ચોખ્ખો હતો, પરંતુ અરવિન્દનું જીવન ગામડામાં જવાનું હતું, વીણાની ઉમેદ મુંબાઈમાં રહેવાની હતી. અરવિન્દ સાદો અને શાન્ત જીવન પસંદ કરે એમ હતો. વીણાને હરવા ફરવાનો તેમજ નાટક સીનેમામાં દર શનીવારે અને તો જવાનો શોખ હતો. બીજું કોઈ ન મળે તો અરવિન્દ ઠીક છે કરી વાત મુલતવી રહી. એટલામાં તરલા અને ભૂજંગલાલનો ગપગોળો-સુમનલાલ સુરત છોડી જતો રહ્યો છે એનો

વિવાહ તૂટવાનો છે, એવું સાંભળી વીણાની માતા અને પિતાએ વીણા માટે સુમનલાલને ધાર્યો. ભૂજંગલાલની કીર્તિ સાંભળી હતી. ભૂજંગલાલ તંદુરસ્ત, પૈસાદાર, ખુબસુરત, ભણેલો, વગવાળો, મોહક, બધાને આંજ દે એવો છે એમ સાંભળ્યું હતું. પણ લીલા સાથે ન ફાળ્યું. એવી એકાદ બેને એણે ના કહી હતી તે વાત પણ કાને આવી હતી એટલે પાકી ખાતરી કર્યા શિવાય વીણાને આપવી ઠીક ન લાગવાથી વાત વમળમાં ચ્હડી હતી. એટલામાં સુમનલાલનો વિવાહ તૂટે તો તે ભાવતું હતું ને વૈદે કયું એમ હતું.

વીણા મોટી થતી હતી—એનું યૌવન^૧ ખીલ્યે જતું હતું. એ પણ પરોક્ષ^૨ રીતે અરવિન્દ—સુમન—ભૂજંગની ખબર કહાડતી હતી. આ સર્વમાં ભૂજંગ એના સ્વતંત્ર વિચારને વધારે રૂચ્યો હતો. જેમ બને તેમ જોડું નક્કી કરવાના ધરિદે વીણાને લઈ સુરત આવવાનો હતો, ત્યાં એની બદલી સુરત થઈ. સુરતમાં રહીને વધુ માહિતી મળશે એટલે નક્કી કરીશું એમ ધારી વીણાની વાત વીસારે પડી. સુરત આવ્યાં. કસ્તુરીની સુગંધ ઢાંકી ન રહે તેમ વીણાની કીર્તિ ઢાંકી ન રહી. ન્યાતમાં જાતમાં વીણાનું નામ સંભળાવા લાગ્યું. થોડા વખત ઉપર જે સ્થાન તરલાએ લીધું હતું તે સ્થાન વીણાએ લીધું. તરલા તરલ હતી પણ કાંક શરમાળ હતી. વીણા દેખીતી ગંભીર હતી પણ આગળ પડતી, બધાની સાથે મળી જતી. ગરબામાં વીણા બહેનના ગરબા શિવાય મજાદ આવતી નહી. હાર્મોનીયમના સૂરની મીઠાશ વીણાની આંગળીઓ ફરતી ત્યારે જ આવતી. પાર્ટીમાં વીણાફી ચંદ્ર પ્રકાશતો ત્યારે જ પાર્ટી શોભતી. જેને વીણાની ઓળખાણ નહી—જેની સાથે વીણા વાત ન કરે—તેનું જીવન ધૂળ મનાતું. કાંઈક પોતાની કિંમત સમજનારી વીણા કુલાતી અને નાટકની રંગભૂમિમાં જુના એકટર કરતાં નવા એકટરને માન મળતાં તેને જે આનંદ થાય છે તેવો આનંદ તરલાની જગાએ પોતે આવી છે એ જાણતાં વીણાને થતો.

ભૂજંગલાલ જેવા અનેક સહેલાણીઓ-સ્વચ્છંદી માતાના હાથે ઉછરેલા સહેલાણીઓ-દરેક સોસાયટીમાં હોય છે. લીલાની પાછળ ભમતાં ભૂજંગે તરલાને જોઈ અને તરલાની પાછળ ભમતાં વીણાને જોઈ. મુંબઈમાં બેકબે, ચોપાટી કે બેન્ડસ્ટેન્ડ ઉપર જેમ જીવતા સાપો ફરે છે તેમ દરેક કામમાં ઝેરી સાપો ફરે છે. ભૂજંગલાલ આમાંનો એક સાપ હતો. બીજી રીતે ફળવાયેલો-શુરો-ભુલ્લિશાળી હતો, પરન્તુ એનામાં આ જ મ્હોટો ગંભીર દોષ હતો. માતા નંદાના જ સંસ્કારો પડ્યા હતા. આ ખરાબ છે એમ કોઈ કહેનાર-એને વારનાર-મજ્યું નહોતું, અને આવા મનુષ્યને દમમાં રાખનારી-અંકુશરૂપ પત્ની ન મળે તો તે જનસમાજને ત્રાસરૂપ થઈ પડે છે. ભૂજંગલાલનું બાલ્ય જીવન એવું હતું કે એને મ્હોયે એને કોઈ કહી શકતું નહી. સૌ એનાથી અંજાઈ જતાં અને એની ઝોળખાણુ-એની સાથે વાતચિત કરવામાં માન ગણાતું. છેવટના દિવસોમાં જ્યારે તરલા અને ભૂજંગલાલ વચ્ચે લગ્નક્રિયા માટે તકરારો થવા માંડી, જ્યારે તરલા ઉપર અંકાશ મેળવવામાં તે નિષ્ફળ ગયો તે અરસામાં વીણાના દર્શન ભૂજંગલાલને થયાં. વીણાએ ભૂજંગલાલનું નામ સાંભળ્યું હતું પણ નજરે જોયો નહોતો. ભૂજંગલાલે વીણાનું નામ સાંભળ્યું નહોતું. માત્ર થોડા વખતથી સુરતમાં આવેલી એક નવી કોફીલાના સંગીતથી લોકો મુગ્ધ થતાં હતાં એટલું જ સાંભળ્યું હતું, એ સુંદરી તે જ એ-એ જ વીણા એ શણુગારલાલીને ત્યાં ખપ્પર પડી અને ભૂજંગલાલ શણુગારલાલીના શબ્દો વધારે જાગૃત થયો. “વીણાના શા ભાર છે કે મ્હને ઉરાડે! શણુગારલાલીના શબ્દો એમના મ્હોમાં પાછા નંખાવું. જોઈ તો ખરો. જો વીણા શણુગારલાલી કહે છે એવી સ્વચ્છંદી, મીઠાજી, અભિમાની હોય તો એને નરમ કરવા ખાતર જ લગ્નક્રિયાથી પરણીશ અને પરણીને એનો ગર્વ ઉતારી સ્વચ્છંદી જીવન ગાળીશ.

ભૂજંગલાલ કે શણુગારલાલી એમાંથી એકેને તરલાના આવ્યા ગયાના ખબર પડ્યા નહોતા એટલે નિશ્ચિત^૧ હતાં. ભૂજંગલાલ ગયો. તરલા એચાર દિવસથી આવતી નહોતી તે માત્ર સુમનલાલને લીધે જ. એમાંથી એકકેએ તપાસ કરી નહી. શણુગારલાલી તપાસ કરવામાં આજસુ થયાં હતાં પણ ભૂજંગલાલ એદરકાર હતો. તરલા મળતાં લીલાને જોતી મૂકી હતી, તેમ વીણાના નાદે ભૂજંગ મોહ્યો હતો. એ વીણાનો નાદ શોધતો હતો એટલે તરલા ન સાંભરે એમાં નવાઈ નહી. વીણા કુંવારી છે, વીણાને માટે વર ખોળાય છે, વરોમાં પોતાનું નામ પણ ગણાય છે. વીણા-સૌંદર્યવાન, પૈસાદાર, શોખીલી, હોંશીયાર છે, એ જાણતાં ભૂજંગે પોતાની ફેણ વીસ્તારવા માંડી. ન્યાતબત, સગાંસંબંધીઓમાં જ્યાં મીજલસ, ગરબા કે ન્યાત હોય અને પોતાને નિમંત્રણ^૨ હોય તો ભૂજંગલાલ ત્યાં જતો. પાછળ રહી ગમે તે બ્રહ્માને વીણાને બોલાવવા, એની પાસે ગવરાવવા, કે વગડાવવા પેરવી કરતો. હરબ્રહ્માને પોતાનું નામ વીણાને કાને જાય એમ કરતો અને એમાં ફાવ્યો. વખત જતાં નંદાગૌરી મુંબઈથી આવ્યાં અને માતાને સમજાવી પોતાને ત્યાં કૌમુદી મહોત્સવ^૩ની વ્યવસ્થા કરાવી. મીજલસનું આમંત્રણપત્ર કિશોરીલાલને મળ્યું. આમંત્રણ પત્રિકામાં સહી વાંચતાં કિશોરીલાલ અને ત્હેની પત્ની એક ખીજની સામે જોઈ રહ્યાં. પિતાએ પત્રિકા પુત્રીને આપી. ચતુર વીણા માખાપના ભાવો^૪ સમજી અને સહી વાંચી. ‘ભૂજંગલાલ ! હાશ ! ધણુ દહાડાની તરફ આજ છીપશે. એમને વિશે બહુ સાંભળ્યું હતું. લીલા-તરલા એની પાછળ ગાંડાં થયાં હતાં તો એ કેવો છે એ તો જોઈ ! હું કાંઈ લીલા કે તરલા નથી, વીણા છું. વીણા ભૂજંગને નચાવે છે,^૫ ભૂજંગ

૧. નિશ્ચિત. ૨. નોતરું, ૩. ચાંદનીનો (માણેકઠારી પુનેમનો ઉત્સવ.) ૪. મનની લાગણી. ૫ વીણા નામનું વાજાંત્ર સાપને નચાવે છે.

વીણાને નહી. ગમે તેમ હોય પણ ક્યારે સાંજ પડે અને મીજલસ-માં જાઉં એમ થાય છે. આ પત્રિકા મ્હને શા માટે આપી? પિતાજી ના કહેશે તો? પિતાજી ના કહે એવા તો નથી. પણ-આ રે! જીવ આટલો અધીરો શા માટે થાય છે? જે હશે તે જણાશે. વીણાના નાદથી? લલલલા ભૂજંગ ઉંડા દરમાંથી ખેંચાઇ આવે છે તો આ ભૂજંગના શા ભાર!

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ભૂજંગલાલને ત્યાં.

નંદાગૌરી મુંબાઇથી હમણાં જ આવ્યાં હતાં અને તરલાની હકીકત પુત્ર પાસેથી સાંભળી ખિન્ન થયાં હતાં. ભૂજંગલાલ ગમે ત્યાં હરે ફરે, ગમે તેમ વર્તે ત્હેની નંદાને જરાય દરકાર નહોતી. પોતાનો પુત્ર હેંશીયાર છે, લલી લલી કન્યાઓ તેનાથી અંબધન્ય છે એ જાણી પોતાના પુત્ર માટે કુલાતી. પરન્તુ લક્ષ્મી ન કરવાની ભૂજંગલાલની હદ જરાયે ગમતી નહી. છોકરો લણ્યો ગણ્યો, બે પૈસા છે ને કમાતો થયો, ઉમરલાયક છે, માગાં આવે છે ત્યારે શા માટે ના પરણાવું? ઘરમાં વહુને ફરતી જુએ, ચાર દહાડે વહુને સારા દિવસ આવે અને છોકરાના છોકરાને રમાડું એ સ્વપ્નાં નંદાગૌરીને હવે આવતાં હતાં. આટલે વર્ષે લીલા જેવી વહુ મળી. શિયાળામાં લક્ષ્મી થશે ને વહુ ઘેર આવશે એ નંદાની આશા એકદમ નાશ પામી. પછી ભૂજંગલાલે તરલાને પસંદ કરી જાણી નંદાની નાશીપાશી-નિરાશા જતી રહી. લીલા કરતાં તરલા હજાર દરજ્જે સારી. મુંબાઇ જતાં ગાડીમાં અનુભવ થયો હતો. શણગારભાભી મારફત તરલાની હકીકત મળી હતી. મુમનલાલ જેવાની સાથેનો વિવાહ તોડી તરલા ભૂજંગલાલની થશે

એ વિચારે નંદાની છાતી ગજગજ ઉછળતી. હવે લક્ષ્મ થવાં જ જોઈએ, નહીં તો કોણ જાણે શાંચે વિધ્ન આવશે. એમ ધારી લક્ષ્મની ઉતાવળ કરવા જ નંદા સુરત આવી હતી. પરંતુ ઘરમાં પેસતાં જ તરલાના સ્નાન સમાચાર મળ્યા અને નંદાગૌરીના હોશકોશ ઉડી ગયા. “લીલા ગઈ, તરલા ગઈ, ત્યારે હવે ભૂજંગને કોણ આપશે ?” એ વિચારે નંદા મુંઝાઈ. આવતાં વેંત જ નંદા શણુગારભાભીને ઘેર ગઈ. તરલાની બધી હકીકત સાંભળી. લક્ષ્મ ન કરવાની પુત્રની હઠ માટે દીલગીર થઈ અને આમનેઆમ કુળનો અંત આવશે, ગાયને પુંછડે પાણી કોણ રેડશે, સ્વર્ગમાં પીતૃઓનું શું થશે, એ વિચારે નંદા ખિન્ન થઈ. પરંતુ શણુગારભાભીએ નંદાને ટાઢાં પાડ્યાં ને તે બોલ્યાં : ‘નંદા બહેન ! આમ મુંઝાવ છો શું ? તમારો ભૂજંગ કાંઈ આવો થાય એવો નથી એ ખાત્રી રાખજો ! તમારા મનથી એમ કે કદાચ એ પરણવાનું માંડી વાળી, સંસાર છોડી ‘સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા’ જેવી સોસાયટીમાં દાખલ થઈ જાય તો શું થાય ! ભૂજંગલાલને લીલા ગઈ ને તરલા મળી, તરલા ગઈ ને બીજી મળી.”

‘ના-ના. શણુગારભાભી ! કોણ ? મશ્કરી તો કરતાં નથી ને ?’

‘મશ્કરી ! તમારી મશ્કરી તે હોય ! ભૂજંગ તો પેલા કિશોરી-લાલની વીણા પાછળ ગાંડો થયો છે. લીલા-તરલાના સંબંધમાં તો વાત જૂદી હતી, પણ વીણાના નાદમાં જ ભૂજંગ સપડાયો છે. એ કોઈને પરણે એમ નથી, એનો તો તોર જ જૂદો છે. તોય લીલા કે તરલા જેવી એ ભોળી નથી. તમારા જેવાને તો હથેળીમાં રમાડે એવી છે, એવું સાંભળ્યું છે ત્યારથી ભૂજંગલાલ ભાન ભુલ્યો છે. કેવી રીતે વીણા પોતાની થાય તે જાણવા પચીસ વાર મારી પાસે આવી ગયો. મ્હેં એને એક યુક્તિ બતાવી છે. હવે તમે આવ્યાં છો તો એક પાર્ટી કરો અને તહેમાં વીણાને પણ નિમંત્રણ આપો. પછી થઈ પડશે.’

નંદાગૌરીએ વીણાની કીર્તિ સાંભળી હતી. અમદાવાદમાં એ છોકરી માટે ઉપરાઉપરી માગાં જતાં તે જાણતી હતી અને જો ભૂજંગને

વીણા મળે તો જ લીલા-તરલાને થાય કે 'એમના કરતાં સરસ મળી, તો જ એમને પસ્તાવો થાય.' એમ વિચાર આવતાં નંદાગૌરી ઘેર ગયાં. ભૂજંગને પાર્ટીનો વિચાર જણાવ્યો. પુત્રને તો લાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું. પાર્ટીનો દિવસ નક્કી થયો અને આમંત્રણપત્રો નિકળ્યા.

પૂર્ણિમા હતી. આકાશમાં પૂર્ણ ચન્દ્ર ખરફ ઉપર સરે તેમ સરતો હતો. ભૂજંગલાલના ઘરની વિશાળ અગાશીમાં પાર્ટીની વ્યવસ્થા રાખી હતી. અગાશીના ઘેરા ઉપર થોડે થોડે છેટે ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં ગુલાબ-મોગરો-ચંપો વગેરે ફુલોથી ભરપૂર ફલાવરપોટો મૂકેલાં હતાં. કેચ, બે ત્રણત્રણ ખુરશીઓ ગોઠવાઈ હતી. નાના નાના મેજો ઉપર સફેદ રૂમલો પાથરી તે ઉપર રૂપાની અને કાચની સફેદ તાસકામાં સૂકા મેવો, ખરફી વગેરે ગોઠવ્યાં હતાં અને નાની નાની માર્બલની ત્રીપાઈ ઉપર રૂપાના લોટામાં ખરફનાં પાણી હતાં. એક બાજુ મોટા રૂપાના ત્રાટમાં સુગંધીદાઝ-મશાલાદાર દુધના પ્યાલા ચંદ્ર-કિરણમાં ચળકતા હતા. સાડાનવ થયા અને સ્ત્રીપુરુષોનાં ટોળાં આવવા લાગ્યાં. નંદાગૌરી સ્ત્રીવર્ગને અને ભૂજંગલાલ પુરુષવર્ગને આવકાર આપતાં હતાં. સુરતમાં ભૂજંગલાલ માનીતો હતો અને તેમાં તરલાના બનાવે વધારે જાણીતો કર્યો હતો. તરલાને માટે જ આ પાર્ટી છે એમ કેટલાંક માનતાં. 'સુમનલાલ આવશે કે? તરલા હશે કે? ચાલોને જોવાની મળે પડશે!' એ વિચારે પણ ધણાં આવ્યાં હતાં. દશ વાગ્યા, સાડાદશ થયા પણ ન મળે તરલા કે સુમનલાલ અને બધાં આવનારાં નિરાશ થયાં. એટલામાં હાર્મોનીયમના અવાજની સાથે મધુર સંગીત નિકળ્યું. સંગીતનો ધ્વનિ? કાને પડતાં જ દુધના પ્યાલા, ખરફીના કકડા અને મેવો હાથમાં જ રહ્યો. સર્વત્ર શાન્તિ ફેલાઈ અને સર્વની નજર આવતા સુમધુર સંગીત તરફ ગઈ. વીણા હાર્મોનીયમ વગાડતી હતી અને સાથે સાથે ગાતી હતી. શણગારભાભી અને નંદાગૌરીના

આગ્રહને લીધે જ વીણાએ વગાડવાનું ને ગાવાનું કબૂલ કર્યું હતું. કિશોરીલાલ અને એની પત્નીએ વીણાને બહાર પાડવાનો—ભૂજંગલાલની નજરમાં લાવવાનો આ સારો પ્રસંગ છે એમ માની વીણાને ગાવા કહ્યું અને વીણાએ સંગીત ઉપાડ્યું:

‘ પૂછશે મા કોઈ પૂછશે મા
 મ્હારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.
 દિલના દરિયાવ મંહી કાંઈ કાંઈ મોતી
 ગોતી ગોતીને તહેને ચુંથશે મા—
 મ્હારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.
 ટહુકે છે કોકીલા, પુકારે છે પપૈયા
 કારણોના કામીને સુઝશે મા—
 મ્હારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.
 આંસુનાં નીર કે આશાના અક્ષરો
 આછા આછા ત્હોય લુછશે મા—
 મ્હારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.
 જગના જોદ્દા ! એક આટલું સૂણી જળે
 પ્રારબ્ધનાં પૂર સ્થામે ઝુઝશે મા—
 મ્હારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા. ’

સંગીત ચાલતું હતું. હૈયાને હલમલાવી નાખે એવો રાગ, હાર્મો-નીયમનો મધુર સૂર, વીણાની ગાવાની હલક, કાવ્યના ભાવની વીણાના મહો ઉપર થતી અસર અને શાન્ત ચંદની એ સર્વ સાંભળનારને તત્ક્ષીન કરવા બસ હતાં. ભૂજંગલાલ—ભૂજંગ—સાપ મોરલીના નાદની સાથે નાચતો હતો. ‘આ વીણા ! આ તે વીણા સ્ત્રી છે કે સરસ્વતીદેવીની વીણાએ જ સ્ત્રીરૂપ લીધું છે ? લીલા—તરલા આની આગળ શી વિસાત-માં ? હું કેવો મૂર્ખ કે જગતમાં આવું રત્ન છતાં લીલા—તરલા

જેવા કાચના કકડાને રત્ન માની બેઠો હતો. સંગીતના લાવ જ ઓર છે. બડી હેંશીયાર લાગે છે ! કાણુ જાણુ મને જ સંભળાવવા આ ગીત ખોલ્યું લાગે છે. વીણા ! વીણા ! ત્હારા હૈયાની વાતડી કાંઈ પૂછતું નથી. મ્હારા હૈયામાં જે થાય છે તે જ ત્હારા હૈયામાં થતું હશે. હા, ત્હારા દિલરૂપી દરિયામાં મ્હારા જેવાં કેટલાંય મોતી ભર્યાં હશે તે જાણવાની મ્હારે શી જરૂર છે ? હું હોઉં તો બસ. દૂર આંખાવાડી-યામાં ટહુકતી ? કાકીલા-પપૈયા ખરેખર અત્યારે આપણને બેને જ મુંઝવે છે. વીણા ! જેમ ત્હારી આશાના અક્ષરો લૂછવાની તું ના કહે છે તેવી જ મ્હારી આશાના અક્ષરો લૂછી મ્હને નિરાશ ન કરીશ. વીણા ! ત્હેં લીલા-તરલાની હકીકત સાંભળી લાગે છે ! પ્રારબ્ધના પૂરના સામે નહીં ઝુઝું. લીલા-તરલાના નામ સાથે જોડાવું મ્હારા પ્રારબ્ધમાં લખાયું હશે તે થયું, હવે તું છે. હા, હું જગનો જોદ્દો છું, પણ એ જોદ્દાને જય અપાવવો ત્હારા હાથમાં છે. ’

ભૂજંગલાલ વીણાની સામું જ જોઈ રહ્યો હતો, પરંતુ વીણાએ તેની તરફ નજર સરખીએ કરી નહી. શું વીણાના મનમાં કાંઈ જ નહી થતું હોય ? તેમ હોય તો આ ગીત ગાય જ કેમ ? થતું હોય તો જરા પણ સામું ન જીવે એ કેમ બને ? ભૂજંગલાલ ખરેખર નરમ થયો. આખા શરીરમાં વીણાના તારનો ઝણઝણાટ થયો. અગાશી, ઘ્ર્ણાંડ ભમતું હોય એમ લાગ્યું. વીણાની સાથે વાત કરવા, એની સાથે નજર મેળવવા, એના રિમત હાસ્યનો અનુભવ કરવા ભૂજંગલાલે બહુ બહુ યત્ન કર્યા પરંતુ નિરર્થક.

વીણા નિમંત્રણપત્રિકા વાંચી ભૂજંગલાલને ત્યાં જવા તલપાપડ થઈ હતી એ જાણીએ છીએ તો પછી વીણા આટલી બધી બેદરકાર કેમ રહી હશે એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય. વીણા નિડર હતી—શર-

૧. ટહુકો કરતી. ૨. નસીબના રોહ. ૩. હસતા મોઢાનો દેખાવ. ૪. બ્હીક વિનાની.

માળ નહોતી, સોસાયટીમાં હરતી ફરતી હતી. પુરૂષો સાથે વાતચિત કરવામાં ગભરાતી નહીં એ વાત ખરી, પરંતુ તેની સાથે તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કદી કરતી નહીં. એક યુરોપીઅન કે પારસી બાનુ એકલી મુસાફરી કરી શકે, બજારમાં હરીફરી શકે પણ એનું કોઈ નામ ન લે, અને એક હિંદુ યુવતી સહેજ પણ એકલી ન જઈ શકે. એનું કારણ એટલું જ કે હિંદુ સ્ત્રીમાં બાલ્યાવસ્થાથી આત્મશ્રદ્ધા-હિંમત રહેવા દેવામાં જ આવતી નથી. ગામડાંની એક કન્યા કે સ્ત્રીનું કોઈ નામ લે તો તે સ્ત્રીને સામે તમાચો મારતાં જરાયે ડર લાગતો નથી. આથી ઉલટું કેળવાયેલી હિંદુ સ્ત્રી માણસ વગર બહાર પગલું ભરી શકતી નથી. વીણા આ સમજતી થઈ હતી અને માબાપની મદદથી હિંમતવાળી બની હતી. વીણા નીડર હતી, શરમાળ નહોતી, હસતી ખેલતી હતી એ વાત ખરી, પરંતુ એનો લાભ લઈ કોઈ એની સાથે છૂટ લેવા આવતું, અગર ‘કેમ, બહેન !’ કહી ડાહી ડાહી વાતો કરવા આવતું તો વીણાના તલ્લીયાં એવાં ચડતાં કે કોઈ તેની સાથે ખીજવાર વાત કરવા જવાની હિંમત કરતું નહીં. વીણા એવો તો જીલ્લો કરતી કે કેટલાક તહેને અભિમાની-મીઝજ લેખતા. પણ વીણાને તહેની જરાયે દરકાર નહોતી. વીણામાં માણસ પારખવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી અને એને લીધે રચિકર^૧ માણસો સાથે એ આનંદથી હસતી ખેલતી. વીણાએ ભૂજંગલાલ અને લીલા, ભૂજંગલાલ અને તરલા વિશે સાંભળ્યું હતું અને એના સ્ત્રીજાતીના માનને લાગી આવ્યું હતું. “ એ તો લીલા-તરલા એવી કે આટલી છૂટ આપ્યા પછી આમ થવા દે ! હજારવાર ગરજ હોય તો પરણે. હા ! અમે પુરૂષોને ચાહવા બંધાયેલાં પણ એ અમને ચહાય તો જ. અમે કાંઈ રમકડાં નથી કે એક નાંખી દઈને ખીજું લે. અમે કાંઈ શરત કરવા માગતાં નથી; સમાન હકની ખૂમ પાડતાં નથી. અંતર^૨ મળે પછી એક-

ખીજની ફરજે બળવવી એ અમારો ધર્મ છે, પણ સ્ત્રીઓ માત્ર પુરૂષોના આનંદનું સાધન છે એમ પુરૂષો માનતા હોય તો એમની ભૂલ છે. ભૂજંગલાલ સાથે લગ્ન થાય એ મ્હને પસંદ છે, પણ સ્ત્રી ઘરમાં નાંખી મૂકવાનું ઠેર છે, પોતે ગમે ત્યાં ને ગમે તેની સાથે ફરે તેથી અમને કાંઈ થાય નહીં એમ માનતા હોય તો તેની ભૂલ છે. એ ક્યારે આવે ? આપણે કઈ રીતે દંપતીસુખ-ગૃહસુખ ભોગવીએ, જનસમાજનાં કર્તાવ્ય કરીએ એમ અમને થાય તેમ પુરૂષોને પણ થવું જ જોઈએ. આ પાર્ટી મારે માટે થઈ છે એ હું સારી રીતે જાણું છું; ભૂજંગલાલ હરેક બહાનાં કરી અહીં આવી ગયા. મેવાની તાસક, દુધનો પ્યાલો મ્હને આપી ગયા, મ્હારી સાથે વાત કરવા આવી ગયા એ હું જાણું છું. પણ હું જ પતંગીયું છું ને દીવાની પાછળ પાછળ ભમું એવી માન્યતા હોય તો તે કઢાવવા માટે જ એના તરફ જોતી નથી, બાકી મ્હનેએ લાગણી થાય છે. હમણા કોઈ કહે કે ભૂજંગલાલ ફલાણીને પરણે છે તો મ્હારા મનમાં કેવો ચરેરાટ થાય તે સમજું છું, પણ અત્યારે તો આમાં જ મજા છે.” વીણાના મનમાં આવા વિચાર ચાલતા હતા ત્યાં કિશોરીલાલ આવીને વીણાને અગાશીના એક ખૂણામાં લઈ ગયા ને કહ્યું:

‘ વીણા ! પેલાં નંદાગૌરી ! ભૂજંગલાલને આપણે ત્યાં કાલે બોલાવીશું ? ત્હારી મરજી હોય તો કહું. ’

એક પિતા પુત્રીને વધુ શું કહી શકે ? પુત્રીને બનતી રીતે સારામાં સારી કેળવણી આપે, એના શરીર અને મનને ઉલ્લાસથી ખિલવા દે. કાંઈક સાફ જોડું સમજી શકે એવી થાય છતાં લગ્નના કાર્યમાં એની જરા પણ સંમતિ ન લે તો પછી એનું શું ભવિષ્ય ? કિશોરીલાલ સમજતો હતો. વીણાને માટે વરની જોગ કરતો હતો, યોગ્ય વરનાં નામ-ગુણ વીણાના ધ્યાનમાં લાવતો અને પરોક્ષ રીતે એની ઇચ્છા જાણીને જ-એની ઇચ્છા પ્રમાણે જ વરાવવા-વિવાહ કરી

બન્ને વચ્ચે માન, સદ્ભાવ, રનેહ વધે એવા સયોગો ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છતો, અને એટલા જ માટે વીણાને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. વીણા સઘળું સમજી હતી અને નીચી નજરે ‘લલે’ એટલો જ ઉત્તર આપ્યો. કિશોરીલાલ ગયો અને શણુગારલાલી ભૂજંગલાલને લઈ ફરતાં ફરતાં આવ્યાં.

‘ભૂજંગલાલ ! આ અમારી વીણા ! તમારા મુંબાઈમાં આવું મધુર કોઈ ગાય છે ? છતાં કેવી શરમાળ છે ? વીણા ! આ ભૂજંગલાલ ! એમને ત્યાં આવીને બોલીયે નહીં તો અપમાન કર્યું કહેવાય.’

‘શણુગારકાકી ! હું ક્યાં નથી બોલતી ? આજની પાર્ટીમાં ખરે આનંદ પડ્યો. અમારા અમદાવાદમાં તો આવી પાર્ટી થાય નહીં, અને આમ બધાની વચ્ચે કુંવારી કે પરણેલી છોકરીઓથી ગવાયે નહીં.’

‘વીણા ! અમારે સુરત-મુંબાઈમાં તો એવું નથી. આ શણુગાર-લાલીને લીધે સુરતમાં અમારે સુખ થયું છે.’

‘શણુગારકાકી ! તરલા બહેન કેમ દેખાતાં નથી ? કહે છે કે એ બહુ સારું ગાય છે !’

‘વીણા ! તમારા જેવું નહિ. તરલાનો સૂર તમારા જેવો નહિ. સૂર કરતાં એ કાવ્યની ખૂબી ઓર જ છે.’

‘ભૂજંગલાલ ! લીલા કરતાં તરલા સારી લાગી અને તરલા કરતાં હું સારી લાગી—કાલ વળી ખીજી સારી લાગશે.’

‘વીણા ! વીણા ! જેટલું આવડે એટલું બોલીયે નહીં. એ તો હીક છે કે ભૂજંગલાલ છે—ખીજને ખોટું લાગે.’

‘શણુગારકાકી ! એમાં શું ખોટું બોલી ? મ્હને નકામી ખુશામત ગમતી નથી.’

આટલું બોલી વીણા ચાલી ગઇ અને બીજા ટોળામાં લળી. ભૂજંગલાલ વીણા તરફ નેઘ રહ્યો. મનુષ્યને જ્યારે એક વસ્તુ ઉપર મોહ લાગે છે ત્યારે એ વસ્તુની ખોડમાં પણ ખૂબી લાગે છે. વીણાના આ ઉત્તરથી ભૂજંગલાલને ખોટું લાગવાને બદલે વીણા તરફનો મોહ વધ્યો. લીલા-તરલા નમાલાં-હીમત વગરનાં લાગ્યાં. ‘મ્હારે માટે તો આ જ યોગ્ય છે અને એને મારી કરૂં’ એ જ વૃત્તિ ભૂજંગલાલની રગે રગે આપી રહી. પાર્ટી ખલાસ થવા આવી અને જતાં જતાં કિશોરી-લાલે ભૂજંગલાલને નિમંત્રણ આપ્યું. વીણા ચતુર અને ભૂજંગલાલના હૃદયને સમજી ગયેલી વીણાએ પણ ‘જરૂર આવજો ! ખોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો,’ એ શબ્દ ભૂજંગલાલને મંલનાવતી હોય તેમ નંદાને કહ્યા.

ભૂજંગલાલના મનમાં એવી ખુમારી હતી કે સ્વર્ગની અપ્સરા આવે તો પણ તે પોતાના મનનો કાણુ ખૂવે નહી. પોતાની ધ્રુષ્ણ પ્રમાણે અનેક યુવતીઓને ટળવળાવે, મરજીમાં આવે ત્યારે તે તરફ બેદરકાર રહે પણ પોતે કાંઈની પાછળ ગાંડો થયો છે એ અને જ નહી. મુંઝાઈમાં લીલાને મળતો-લીલા સાથે વિવાહની વાતો કરતો પણ એનો ઉદ્દેશ એટલો જ હતો કે અરવિન્દ કરતાં મ્હારામાં આકર્ષણ-શક્તિ વધારે છે એ દર્શાવવું. તરલાને નેઘ તેની પશુવૃત્તિ તે તરફ ગઈ. હું જ ખરો કે સુમનલાલનો વિવાહ તોડાવું. બોળી-તરલ સ્વભાવની તરલાને લગ્નને નામે ફસાવું. લગ્નની બેડી એને મૃગમાંથી જ પસંદ નહોતી. ‘ધૈર્ય-લગ્ન એ મનુષ્યની માની લીધેલી વાતો છે.’ તરલાની નયનાધરો જાણી લીધી. ગ્રાન્ટરોડના રેશન ઉપર કેવળ તરલા ઉપર છાપ પાડવા માટે જ ખસો રૂપિયા આપ્યા. જે વાતો તરલાને ગમતી તેવી જ વાતો તરલાને મોઢે કરતો-સુમનલાલ રસિક પતિ નથી અને તરલા જેવી રસિક સ્ત્રીને રસિક પતિ જ નેઘએ, એવું વારંવાર કહી સુમનલાલ તરફ કાંઈક અભાવ કરાવ્યો. ઉચ્ચ-દિવ્ય રનેહની વાતો કહી કેવળ

લાગણીથી દોરવાતી તરલાને—લોહચુંબક લોખંડને ખેંચે એમ—ખેંચી, પરન્તુ તરલા તરલ સ્વભાવની હતી—લાગણીથી ભરેલી હતી એ વાત ખરી પણ એ લાગણીઓ હલકી નહોતી. તરલા ધ્વિરને ઓળખતી, લગ્નની જવાબદારી અને જરૂરીઆત સમજતી. સ્ત્રી કે પુરૂષે એક કાર્ય કરી ખેસી રહેવાનું નથી પણ એ કાર્યથી જનસમાજ ઉપર જે સમાજ-માં પોતે છે તે ઉપર શી અસર થશે તે જોવાનું છે એમ તે સમજતી. એની કેળવણી કપલકીયા નહોતી. એ આર્ય મંસારની રચનાનું રહસ્ય^૧ સમજતી. નીતિના ઉચ્ચ સંસ્કાર પડ્યા હતા અને ઉચ્ચ લાગણીથી ખેંચાતા છતાં સારાસારનો^૨ વિચાર કરી શકી હતી, અને જે પળે એને લાગ્યું કે ભૂજંગલાલ લગ્ન કરવા ઇચ્છતો નથી તે જ પળે એની પ્રત્યેનું સન્માન નષ્ટ થયું^૩. ભૂજંગલાલ પ્રત્યેના ભાવને દાખી નાખતાં એને ઘણું કષ્ટ થયું, પરન્તુ ભૂજંગલાલને ખદલે સુમનને વિશેષ બળથી હૃદયમાં જડ્યો. જુના સંસ્કારોને લીધે ભૂજંગલાલની હાજરીમાં લાગણીઓનો વેગ થઇ આવતો, પરન્તુ ક્ષણવાર ક્ષોભ થયા પછી એ શાંત પડતો.

ભૂજંગલાલ આમ તરલાના સંબંધમાં નાશીપાશ થયો હતો ત્યાં રંગભૂમિ ઉપર વીણા દાખલ થઇ. વીણાનું સૌંદર્ય, વીણાની ખોલવાની છટા જ એવી હતી કે ભૂજંગલાલ આકર્ષાયો. લીલા—તરલાનાં ન ફાવતા ભૂજંગ રખેને આમાંએ ન ફાવું એ ભયે મનનું સમતોલપણું ગુમાવતો ગયો અને વીણાના સંગીતમાં ભૂજંગ લુબ્ધ^૪ થયો. વીણાનો ખેંચ્યો ખેંચાયો. વીણાના નામની રટણ ચાલી. એને જ સ્વપ્નામાં જોવા લાગ્યો અને વીણા વિના જીવન શુષ્ક^૫ નિરસ લાગવા માંડ્યું.

૧. અંદરનો ભેદ. ૨. સાફ માફું. ૩. માયાની લાગણી જતી રહી.
૪. મોહિત. ૫. સૂકું.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ભૂજંગની વીણા કે વીણાનો ભૂજંગ ?

વીણા આજ સહવારમાં ઝહેલી ઉઠી હતી. નિત્યાનિયમ પ્રમાણે સ્નાન-ઈશ્વરની સ્તુતિ વગેરે કરી પરવારી હતી. પેટીમાં જોટલાં કપડાં હતાં તે દસેક વાર બહાર કહાડી ‘આ પહેરું કે આ ?’ માં કલાક ગાળ્યો હતો. આખરે સંકેદ ગુલાબી ખૂટાવાળું મલમલનું પોત પસંદ કર્યું ને પહેર્યું. અડધી નવી-અડધી જુની ફેશનનો ઝુલવાળો રેશમી બુટાનો કબજો પહેર્યો. વાળ ઓળ્યા, કપાળમાં ચાંદલો કર્યો અને ચાટલામાં મ્હોં જોયું. વીણા સામાન્ય રીતે શાન્ત અને ચોક્કસ હતી. પણ આજ એનો જીવ ઠેકાણે નહોતો. કિશોરીલાલે ચાહમાં નાખવા ખાંડ માગી ત્યારે ખાંડના ડાબલાનું લાંકણું લઈ ગઈ. એની માએ ગરણી માગી ત્યારે ચમચો આપ્યો. ચાહ પી પરવારી ઝોરડામાં ગઈ, કપાટમાંથી ટેનીસનની ‘પ્રીન્સેન્સ’ વાંચવા લીધી. એ પાનાં વાંચ્યાં ન વાંચ્યાં ત્યાં ચકર ભમ્યું. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંથી ‘પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા’ ગાવા માંડયું—ત્યાં ભવભૂતિ સાંભર્યો. ઉત્તર રામચરિત નાટકમાંથી ત્રીજો અંક વાંચવા શરૂ કર્યો, ત્યાં શાકુંતલ નાટક યાદ આવ્યું. એ લીધું—એ પડતું મૂક્યું એટલામાં ધરનું બારણું ઉઘડ્યું હોય એમ ભાસ થવાથી ‘કાણુ’ ની ખૂમ પાડી.

વીણા શરમીદી પડી ગઈ. ‘હાય હાય ! બાએ પકડી જો.’ અને હતું પણ તેમજ. ભૂજંગલાલ આવનાર છે—પિતાની સાથેની વાતનું શું પરિણામ આવશે ? મ્હને એ મળશે કે કેમ ? પિતા મળવા દેશે કે કેમ ? એ વિચારે વીણા ભાન ભૂલી હતી. રાતનાં સ્વપ્નાં પણ એવાંજ આવ્યાં હતાં. પાર્ટીમાં ભૂજંગલાલ તરફ લક્ષ નહોતું આપ્યું તે માટે પસ્તાવો કરતી હતી અને ‘હવે ભૂજંગલાલ આવે—હવે બોલાવે તો

એમને-પણ એવી રીતે વર્તુ તો પછી લીલા-તરલા જેવી મ્હારી સ્થિતિ કરે તો ? હું તરલા-લીલા નથી. સો ગરણે ગળીને પાણી પીઉં...આવવાનો વખત થયો છે. આવે તો બધા બેઠા હોય ત્યાં બેસું કે ચાલી જઉં ?—એમાં શું ! પિતાજી પાસે બીજા આવે છે ત્યારે બેસું જ છું તો પછી આમાં શો વાંધો ? ક્યાં હજી વિવાહ થયો છે ? ને થયો હોય તોએ પિતાજી કાંઈ જીના વિચારના નથી. એ શું કહે છે—એમને જોવાનો પ્રસંગ તો મળે-પણ પિતાજી જ ના કહેશે તો ?—ને મને મળ્યા વિના-બારેબાર જ એ ચાલ્યા જશે તો ?’ તો કહેતાં વીણા દીલી દબ થઈ ગઈ-રોવા જેવી થઈ ગઈ. જાણે ભૂજંગલાલ આવી ગયા હોય ને વીણાને મળ્યા વિના જ—નજરે પડ્યા વિના જ—ચાલ્યા ગયા હોય એમ વીણાને લાગ્યું. એટલામાં વળી બારણું ઉઘડ્યું ને વીણાથી ‘કાણુ’ એટલું બોલાઈ જવાયું. “એ તો હું ભૂજંગલાલ !” આ શબ્દે વીણાના આખા શરીરમાં ઝંજીરુટ થયો. નાબુક વેલી ડંડા પવનના સુસવાટે ધૂન્ને, દરિયાની વીજળીના ચમકારે ધૂન્ને તેમ વીણા ધૂન્નવા લાગી. ‘મેં ક્યાં પૂછ્યું ! હવે શું કરું ! જાઉં કે ઉભી રહું ? કેવો મધુર અવાજ ! પાર્ટીમાં એમના સામું પણ ન જોવાની ધીરજ રહી હતી પણ અત્યારે મૂઢ રાંડ હીમત ક્યાં જઈ બેઠી છે ! એમને ના કહેવાશે ? કદાચ એ ના કહેશે તો-’

વીણાને અત્યારે આશ્વાસનની-એક અંગત મિત્રની હાજરીની બહુ જરૂર હતી; પરંતુ દુર્ભાગ્યે કોઈ નહોતું. પિતા કે માતાના કલ્યા વિના જવું ગમતુંયે નહોતું અને જવું એટલે વાતો સાંભળવી તો રહે પણ દર્શનની શાન્તિ ખોવી એજ થાય. ન જાય તો કદાચ માતાપિતા ગુસ્સે થાય તો ?—આમ અનેક વિચારોમાં હલેસાં ખાતી વીણા બારી પાસે ઉભી જ રહી અને કિશોરીલાલ ભૂજંગલાલને લઈ ઉપર આવ્યા. બારીની પાસે જ એક મોટો કાચનો તકતો હતો. એ તકતામાં દાદરેથી ચડનારનાં પ્રતિબિમ્બ પડતાં અને એ પ્રતિબિમ્બ

દ્વારાએજ વીણાએ ભૂજંગલાલને જોયો. ભૂજંગલાલની આંખ વીણાની આંખ સાથે એ તકતા મારફત મળી અને વીણાની છાતીમાં ધબકારો થયો. એ ધબકારો વીણા સાંભળવા લાગી. જે વીણા પાર્ટીમાં પોતાના પિતાની સાથે ભૂજંગલાલ પાસે ગઇ હતી. શણુગારભાભીની સન્મુખ બેઠક વાત કરી હતી, તેજ વીણા અત્યારે બારી પાસેથી તસુ ખસી શકી નહી. પોતે ઓરડામાં છે જ નહી એમ બધા સમજે અને વાતો કરે તો સારું એમ વીણાને થતું હતું. ત્યાં વીણાની માતાએ કહ્યું—

‘વીણા ! પાછલા ઓરડામાં જ ને બધું તૈયાર કર !’

પોતાના કરવા માગતા ભૂજંગલાલ માટે ચાહ નાસ્તો તૈયાર કરવાનો—લાવવાનો વખત આવ્યો, એથી વીણાને આનંદ થયો. એના એ ચાહમાં વધારે મીઠાશ—લહેજત શી રીતે લાવવી એની યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવા વિચાર થયો. પણ અત્યારે પોતાના પ્રિયજનથી છૂટી પાડનાર માતા દુસ્મન જેવી લાગી.

વીણા પાસેના જ ઓરડામાં ગઈ અને ચાહ—પુરી વગેરેની વ્યવસ્થામાં રોકાઇ. ગમે તો કાકતાલીય ન્યાયે બન્યું હોય કિંવા વીણાના સ્વભાવની માહીતગાર માતાએ જાણીજોઈનેજ આ ઓરડો પસંદ કર્યો હોય, પણ ગમે તેમ આ ઓરડામાંથી બહાર થતી બધી વાત સંભળાતી હતી, અને તેમાં વીણાએ સઘળી વસ્તુ બારણા પાસે જ લાવી મૂકી. સ્ટવનો અવાજ આવતો હતો પણ ત્યાં એનું ચાલે એમ નહોતું, બાકી રખેને કાંઈ ખખડાટ થાય એ બીકે બધી વસ્તુ ધીરે રહીને મુકતી અને લેતી.

જોડેના ઓરડામાં વાત શરૂ થઇ.

‘ભૂજંગલાલ ! લગ્નના સંબંધી આપના શા વિચાર છે તે હરકત ન હોય તો જણાવશો ?’

‘કિશોરીલાલ ! મ્હારા પાછલા જીવનને અંગે આ પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ પરિસ્થિતિ સમજનારને મારી વર્તણૂક અયોગ્ય નહી લાગે.’

‘ પણ લમ્મ સંબંધી કાંઈ ન બોલ્યા ? ’

‘ લગ્ન જરૂરનાં છે એમ હવે મ્હને લાગે છે. સંસારમાં લમ્મની રૂઢીથી અનેક કલેશ-વિખવાદ-મારામારી અટકે છે, પણ લગ્ન માત્ર શરીરનાં જ ન હોય તો. ’

‘ શરીરનાં કે મનનાં તે તો શી રીતે જણાય ? બન્ને પક્ષ કેળવાયેલ હોય-પોતાના માબાપની સંમતિ મેળવી હોય-ઉમર લાયક હોય-એક બીજા માટે ભાવ છે એમ કહે, પછી બીજું શું કરી શકાય ? ’

‘ તો ખસ. બીજું શું જોઈએ ? ’

‘ અને પછી એક પક્ષ ના કહે તો ? ’

‘ તો એ રતેલ નહી જ. ’

‘ લમ્મ પહેલાં ના કહેવાય તો સાંઝે, પણ એ રતેલ નથી એમ પછી જણાય તો ? ’

‘ કિશોરીલાલ ! એ મુશ્કેલી છે ખરી. એકજ વસ્તુ ઉપર ભાવ રહે કે રહેવો જોઈએ એ કેમ બને ? ’

ઓરડામાં વીણાની સામે સ્ટવ ? ઉપર કઢાઈમાં ઘી ઉકળતું હતું અને તેના હૃદયમાં લોહી ઉકળતું હતું. “ ‘ એક વસ્તુ ઉપર ભાવ રહે કે રહેવો જોઈએ એ કેમ બને ? ’ ત્યારે એમને તો અરેખીઅન નાઈટ્સના શાહજાદા માફક નવી નવી શાહજાદી જોઈતી હોય એમ લાગે છે. એ હક એકલા પુરૂષોને જ બક્ષવા માંગતા હશે કે ? ”

‘ ભૂજંગલાલ ! ત્યારે તો ત્હમે અણુગમો થાય ત્યારે છૂટાછેડા આપવા-લેવાની તરફેણમાં હશે. સાંઝે થયું કે લીલાને પરણ્યા પહેલાં જ છોડી ! ’

‘ કિશોરીલાલ ! મ્હારે માટે સારો ખોટો અભિપ્રાય બાંધશો નહી. હું તો માત્ર એક અર્ચા ખાતર જ વિચાર જણાવું છું. લમ્મની

આવશ્યકતા? હું સ્વીકારું છું. લીલાની વાત જૂદી હતી. હું મુંઝાઈનો તે વખત બીનઅનુભવી હતો અને લીલા અરવિન્દને પરણવાની હતી. એ બે મળ્યાં હતાં. અરવિન્દ લીલાને ચાહતો હતો. એ બધી બબર પડ્યા પછી લીલાને મ્હારી કરવી એ મ્હને ઠીક ન લાગ્યું ને મ્હેં વાત છોડી.’

‘પણ એજ પ્રમાણે તમે કોઈને ઠીક ન લાગે ને તમે ત્હને ચાહતા હો ને એ તમને છોડે તો તમને કેવું લાગે?’

‘હા-પણ.....હું ત્હને ચાહતો હોઉં ને એ મ્હને ન ચાહે એ ન જ બને.’

‘તરલાને તમે ચાહતા હતા-તરલા તમને ચાહવા શીખી હતી છતાં તરલાએ ના કહી ને?’

ભૂજંગલાલ મહાત થયો. તરલાએ શા માટે ના કહી એ પોતે ને તરલા જ જાણતાં હતાં, અને એ કહેવાની એની હિમત નહોતી. લગ્ન વગર જ તરલા સાથે રહેવા માગતો હતો એ કહે તો પોતાની હીણપસ્તી થાય અને વીણા મેળવવાનો રસ્તો હમેશને માટે બંધ થાય-આખરૂં બેઆખરૂં થાય એટલે બોલ્યો-

‘તરલા ! હા કંઈ એવું હતું, પણ એમાં સુમનલાલ જોડે પરણી સુખી નહીં થાય એમ એને લાગ્યું હતું. એણે ના કહી એમ નહીં પણ મેં જ ના કહી. આપણામાં સખળ કારણો શિવાય સગાઈ તૂટતી નથી અને મારે ખાતર સુમનલાલ જેવા લલા માણસનો સંસાર ધૂળ મેળવું એ ઠીક નહીં એમ મ્હને લાગ્યું.’

વીણાએ શણગારભાભી મારફત તરલાની બધી હકીકત સાંભળી હતી એટલે ભૂજંગલાલનો જવાબ એને જરાયે રૂચ્યો નહીં. ‘પરદુઃખ-ભંજન વિક્રમ રાજ ! સુમનલાલ ખાતર તરલાને ખોઈ. એવું હતું તો તરલાની પાછળ આટલું ભમ્યા જ શું કામ ! બીચારીને લોકમાં ફટફટ કરાવી. લોકો પણ એવા છે કે જ્યાં કોઈની આબરૂની-ચાલની

વાત આવી કે માની જ લેવાના. ફલાણો ખરાબ છે-ફલાણી ખરાબ છે એટલું કહ્યું એટલે થઈ રહ્યું. સ્વપ્ને પણ જેમણે અનીતિનો વિચાર કર્યો નથી એવા માટે કહેવાતા કેળવાયલા મિત્રો એવી વાત ઉરાડે છે કે કાનના કીડા બહાર નીકળે. એ કરતાં અજ્ઞાન ગામડીયા સારા. આટલા જ માટે એવા નવરા નિંદાખોરોથી દૂર જ સારા. ’

‘ ઠીક ! હવે લમ્મ કરવા વિચાર છે ? ’

‘ આપ મુરખી આગળ વધુ શું કહું ? મારી માએ આપને વાત તો કરી હશે જ. આપનો આભાર માનીશ અને કોઈ રીતે અસંતોષ ન થાય એ જોઈશ. ’

‘ વીણા ! તૈયાર થયું હોય તો લાવજે ’ ની માતાની ખૂમ સાથે જ વીણાએ ત્રણ તાસકો લાવી મેજ ઉપર મૂકી. દુધના પ્યાલા લેવા ગઈ. દુધના પ્યાલા દરેકના હાથમાં અપાયા અને ભૂજંગલાલને આપતાં તાસક નીચેથી સામસામી આંગળીઓ અડકી. વીજળીના બે તાર મળતાં જે ઝાટકો લાગે તેવો જ ઝાટકો બન્નેને લાગ્યો, અને વીજળીના તારનો ઝાટકો પકડનારને લાગે છે ને એ બીજાથી દેખાતું પણ નથી તેમ આમાં પણ થયું.

‘ ભૂજંગલાલ ! સઉ સારાં વાનાં થશે. હું હાથ ધોઈ આવું છું. ’-કહી કિશોરીલાલ ઉઠ્યો. તાસકો લઈ વીણાની માતા ઉઠી અને આખા ઓરડામાં ભૂજંગલાલ અને વીણા બે જ રહ્યાં. એકાદ બે મીનીટ તો બન્નેના મનમાં એમ થયું કે હમણાં કોઈ આવશે. પણ કોઈ આવ્યું જ નહીં અને બન્ને આડી નજરે એકબીજા સામાં જોતા ઉભાં જ રહ્યાં. બંનેના હૃદયની લાગણીઓ બંનેના મુખ ઉપર સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. લીલાની પાછળ લમનારો, તરલા માટે ઠેક મુંબાઈથી સુરત આવવા નિકળેલો ને વલસાડના સ્ટેશન ઉપર ત્રેના ડબ્બા તરફ જનારા ભૂજંગની જીભ જ આજ સીવાઈ ગયેલી લાગી. શું કહું ? શું બોલું ? એમ એને થયું. વીણા પણ પત્થરના પુતળા માફક

ઉભી જ રહી. માતપિતા ગયાં ને હું ઉભી રહી એ ખોટું કર્તુ એમ પળવાર થયું, પણ બ્યારે પાસેના જ ઝોરડામાંથી તાસક મૂકી મા અને હાથ ધોઈ પિતા ન આવ્યા ત્યારે જ કારણ સમજાયું અને હિમત આવી. ભૂજંગલાલ યોગરદમ જોતો બોલ્યો:

‘વીણા ! એસોને ! શણગારલાભીને ત્યાં તો બોલવામાં હિમત આવી હતી અને અત્યારે એકાંત છે ત્યારે—’

‘એકાંત છે એટલે જ હિમત ગઈ છે.’

‘શું મ્હારી ખીલીક લાગે છે ?’

‘હા ! પુરૂષોનો શો વિશ્વાસ ? એક બેને તજી તેમ મ્હારૂં પણ થાય તો—’

‘વીણા ! મહેણાં ના મારો ! એ ભૂજંગ ને આજના ભૂજંગમાં આસમાન જમીનનો ફેર થયો છે.’

‘તે હશે. પણ લીલા બીચારી મરવા પડી તે તમારા વિશ્વાસે રહીને જ ને ? તરલાના શાન્ત જીવનમાં અશાન્તિ થઈ. તરલા—સુમનલાલ હજી પરણશે કે કેમ એવી સ્થિતિ થઈ તે તમારે લીધે જ ને ?’

‘વીણા ! વીણા ! મ્હારીની મોરલીથી સાપ નાચે તેમ હું તારી પાછળ નાચું છું. મ્હારામાં મ્હારાપણું નથી રહ્યું. કાણ જાણે કેમ જે સત્તા લીલા ઉપર ભોગવતો, જે સત્તા તરલા ઉપર ચલાવતો તે ત્હારા આગળ ચાલતી જ નથી.’

‘મ્હને ખબર છે. લીલા—તરલાને આવા જ શબ્દે ત્હમે ભોળવી શક્યા હતા. મ્હને ભોળવતા નથી એ શી ખાત્રી ?’

‘ખાત્રી ? વચન આપું, બીજું શું ?’

‘વચન ! વચન ! પુરૂષોનાં વચન ઉપર મ્હને વિશ્વાસ નથી. પત્નીને આંખની કૌમુદી, હૃયાનો હાર માનનાર પુરૂષો—સંસારમાં પુરૂષોને પરણ્યા વિના ન ચાલે, છોકરાં સાચવવાં, ઘડપણમાં ચાકરી કરાવવા બીજીવાર પરણવાને તૈયાર થાય છે. સ્ત્રીઓને પરણ્યા વિના ચાલવું જ જોઈએ,

પુરૂષોને જ ન ચાલે. લીલાની સાથે તમારું નક્કી થયું ન હતું ? એ ખીચારીએ તમને પતિ માની અરવિન્દને નિરાશ કર્યો. તેને છોડી ખીજ પાછળ ભમનાર તમેજ ને ? એ ખીચારી જીવે છે કે મરે છે તેની જરાએ દરકાર તમે કરી છે ? ઘરનું કુતરું માંદું પડે , પાડોશી માંદું પડે તો ખબર કહાડીયે છીએ તો પછી આ તો તમારે લીધે જ મરવા પડી, ત્હને જરાયે સંભારે છે ? ’

‘ વીણા ! વીણા ! લીલાને માટે મ્હારો કાંઈક વાંક છે ખરો. હું આકર્ષી શકું છું એમાં હું મોટાઇ સમજતો. મારી દુષ્ટ ઇચ્છાઓ તે વેળા બળવત્તર હતી. ’

‘ લીલાના સંબંધમાં એમ પણ તરલાનું શું ? તમે એને નહોતા ચાહતા ? એ ત્હમને ચહાવા નહોતી શીખી ? ખીચારી લાગણી અને અંતરના સ્નેહમાં તકાવત સમજી નહીં અને દુઃખી થઇ. ’

‘ તરલા ? હા તરલા તરફ મ્હારો ભાવ હતો. ’

‘ ત્યારે એજ પ્રમાણે આજ મ્હારા ઉપર ભાવ છે, કાલે ખીજ ઉપર કેમ નહીં થાય ? ત્હમને એકને એક વસ્તુ ઉપર ભાવ રહે એ ગમતું નથી. રહેવો જ જોઇએ એ સિદ્ધાન્તના નથી ત્હેનું કેમ ? ’

‘ વીણા ! એ વિશે મ્હેં હજી બહુ વિચાર કર્યો નથી. ખરું કહું ? અત્યારસૂધી લગ્ન એ બંધન લાગતું. તરલા મ્હને બંધનમાં નાંખવા માગતી હતી, મ્હને એ ન ગમ્યું ને તરલા ખોઇ. ત્હારા સંબંધમાં આવ્યા પછી—આ બે ચાર રાત્રીની અસ્વસ્થતા પછી—મ્હને લાગે છે કે મ્હારા જેવાને એ બંધન જ હિતકારી છે. મ્હારી બુદ્ધિ , મ્હારું મન માન્યું કે સૌંદર્ય , વૈભવ , સત્તાનો સદુપયોગ કરવા ત્હારા જેવી સ્ત્રીના અંકુશની જરૂર છે. નહિ તો દુક સમયમાં મ્હારા જીવનનો , મ્હારી આયરો, મ્હારી સત્તાનો—વૈભવનો અંત આવશે. મ્હને અનુભવ પછી લોકો ધરમાં નહીં રાખે. તરલા લાગણીનો ભંડાર છે પણ એનામાં વિદ્યા , સત્સંગ, કુટુંબના સારા સંસ્કાર પડ્યા છે: મ્હારામાં તેથી ઉલટું જ છે. મ્હારા કુટુંબમાં નીતિને બદલે સ્વચ્છંદાઇ જ શીખ્યો છું. મ્હારા

દોસ્તો, મ્હારાં પુસ્તકો, મ્હારા મોજશોખો મ્હને કુમાર્ગે જ લખ જનારા નિકળ્યા છે. વાદ્મીકી રૂપીને જેમ શિકાર કરતાં અચાનક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તેમ વીણા-વીણા ! ત્હારા દર્શને મ્હારું જીવન બદલાયું છે. તો પછી ત્હારા સતત^૧ સહવાસથી ખરે હું સુધરીશ. લીલા-તરલાની ક્ષમા માગીશ અને મ્હારા ભૂતકાળના પાપનો પરતાવો કરી ત્હારા જેવી દેવીથી પવિત્ર બનીશ. ’

‘ ભૂજંગલાલ ! માફ કરજો ! અમો સ્ત્રીઓ છીએ. આપણા દેશમાં હજી ઠીક છે. એટલા તો સ્વતંત્ર વિચાર આવ્યા નથી. આર્ય મંસારના રહસ્યો બુસાયા નથી, પણ પશ્ચિમના દેશોમાં તમારા જેવા મનુષ્યોને લીધે અમારે સ્ત્રીઓને બહુ સોસવું પડે છે. જન્મભર ખમવું પડે છે, આનું કારણ એટલુંજ કે લાગણીનું જ્વર. સૌંદર્ય, વૈભવ, સત્તા અથવા મધુર શબ્દથી ભોળવાઇ તરલા જેવી અનેક યુવતીઓ દુઃખી થાય છે. પુરૂષો લગ્નની જવાબદારી સમજતા નથી-સમજવા માગતા નથી અને ભોગવવું પડે સ્ત્રીઓને. તરલા જરા મોડી નજરે પડી હોત તો લીલાની શી સ્થિતિ થાત ? કાં તો ત્હમારી પત્ની થઇ એક ખૂણે પડી હત અગર રીબાઈ મુંઝાઇ મરી ગઈ હત. તરલા ત્હમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી, તમારા સ્વર્ગીય સ્નેહને માની સુમનલાલને છોડી તમારી સાથે રહેવાને તૈયાર થઈ હોત તો આજ લોકો એના સામુંએ જીવત કે ! બીચારી હજી સુમનલાલને પરણે ત્યારે ખરી ! એ તો સાફ છે કે તરલાની પવિત્રતા માટે કોઇ શબ્દ કહી શકે એમ નથી. સુમનલાલ જનુની નથી અને ચંદા બહેન જેવાં વયમાં છે. બાકી તરલાનું શું થાત ? તેમાં તમને શું ? તમને તો મનમાન્યું થાત ! પુરૂષો ખરાબ-એમાં બહાદુરી મનાય છે ત્યાંસુધી આપણી કે કોઈની સમાજ સુધરવાની નથી. નિર્દોષતા અને લાગણીને વશ થઈ ખેંચાતી સ્ત્રી કરતાં ખેંચનાર અને પછી ત્યજનાર પુરૂષને જ ફ્રાંસીએ વ્હડાવવા જોઇએ. ભૂજંગલાલ માફ કરજો. પણ આજ ધણા દિવસનો ઉલરો કહાડયા વિના રહેવાયું નહી. ’

‘ વીણા ! વીણા ! સ્ત્રીઓ દેવી છે , દેવી બની શકે છે અને દેવી બની અનેક કુળોને ઉદ્ધારે છે એ નહોતો માનતો, પણ આજ તમારા સમાગમથી માનું છું. ખરે લીલા-તરલા પણ દેવી જ છે. એમનામાં તમારા જેટલું મનોબળ હત તો બસ હતું. પરમેશ્વર એમને સુખી રાખે. લીલા અરવિન્દને પરણી અને તરલા સુમનલાલને પરણી સુખી છે એમ ખબર પડશે ત્યારેજ મને શાન્તિ વળશે. પરન્તુ મ્હને શો ઉત્તર આપો છો ? શું ત્હમને મ્હારે માટે કંઈ થતું નથી ? મ્હને ચાહી શકતાં ન હો તો ના કહો. મ્હને તારવો હોય , એક પાપી આત્માનો ઉદ્ધાર કરી જગતમાં બતાવવું હોય , કે સ્ત્રીનામાં કેટલી શક્તિ હોય છે, અંધકારમાં પ્રકાશ ફેલાવી શકે છે , એમ દર્શાવવું હોય તો કબૂલ કરો . સ્વીકારો. હું ત્હારો જ છું ને ત્હારો જ રહીશ. ’

‘ કંઈ વિધિએ લગ્ન કરશો ? ઇશ્વરને તો ત્હમે માનતા નથી. ’

‘ વીણા, ત્હને કાવે તે વિધિથી. ઇશ્વર ! અરે ઇશ્વરના નામ શિવાય મ્હને કંઈ સાંભળ્યું નથી. નાનપણમાં પૂર્ણ મોજશોખમાં ઉછર્યો છું એટલે ઇશ્વર સમજવા વખત આવ્યો નથી. મ્હારા કુટુંબમાં ઇશ્વર કે ધર્મની કોઈ દિવસ વાત જ થઈ નથી. યુરોપીઓમાં તો રવીવારે પણ દેવળમાં જવાનું. જુના વિચારોના હિંદુઓમાં ઘરમાં દેવમૂર્તિ અને દેવપૂજા વગેરે રહેતાં. હવે નવા વિચારવાળાને ત્યાં ન મળે મૂર્તિ કે ન મળે દેવદર્શન. કોઈ દિવસ નદી દરિયા કે પર્વત ઉપર જઈએ તો ત્યાં પણ કુદરતને જોઈ ઇશ્વરનું ભાન કરાવવા યત્ન જ પ્રાપ્ત થયેલો, પછી ઇશ્વર શી રીતે માનીયે ? વીણા ! જેમ તું લગ્ન, નીતિ , સંયમના પાઠ શિખવે તેમ એ પાઠ પણ શિખવજે. અને કેટલાક મહાત્મા કહી ગયા છે તેમ દંપતિ ધર્મ, આપણે ઇશ્વરપદ હોય તો પામીશું. વીણા ! હમણાં કિશોરીલાલ આવશે ! ’

‘ ભૂજંગલાલ ! તમારે માટે મ્હને લાગણી છે કે નહીં એ કહેવાની જરૂર નથી ધારતી; પરંતુ તરલાને મળ્યા પછી વાત. ’

‘તરલાને ? વીણા ! એ કોઈ દિવસ હવે સારો અભિપ્રાય આપે ? તારી સાથે જઈને તો એની ક્ષમા માગવા ધારું છું.’

‘લગ્ન-રોહને પણ કસોટીની જરૂર છે.’

એટલામાં કિશોરીલાલ આવ્યા અને વીણા ચાલી ગઈ. ભૂજંગ-લાલ આશાનિરાશામાં ઝોલા ખાવા લાગ્યો ને આખા દિવસના થાક પછી ન્હાવા પછી થાક ઉતરી જાય ને શરીર હલકું લાગે તેમ વીણાની સાથેની વાતથી વધારે પવિત્ર, નમ્ર બન્યો હોય, હૃદયમાં શાન્તિ થઈ હોય એમ લાગ્યું. કિશોરીલાલની રજા લઈ, ફરી મળીશું કહી બહાર નિકળ્યો અને ભૂજંગની વીણા કરવા આવેલો ભૂજંગ વીણાનો ભૂજંગ બની ગયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

કાયદો, ન્યાય કે આપવાત.

મુંબઈમાં કોટમાં ફ્લોરા ફાઉન્ટન આગળ મેડોઝ સ્ત્રીટના નાકા પાસે એક ઉંચા મકાનના ત્રીજે મળે મેશર્સ માકુલાઈ ધનજીશાહ અને કંપનીની સોલ્વિસીટર્સની ફર્મ છે. આ પેઢીમાં આજ હંમેશાં હોય છે તેમ સાંજ પડવાથી અસીલો, બારીસ્ટરો અને બીજાની પુષ્કળ ધમાલ હતી. આ આખો મળેલો આ પેઢીએ રોક્યો હતો. શરૂઆતમાં પટાવાળો પાટ ઉપર બેઠો બેઠો પેરણ શિવતો હતો. અંદર બારણા આગળ એક સુકલકડી, નંખાઈ ગયેલો ગુજરાતી જવાનીયો ટાઈપ કરતાં કરતાં હજાર વાર આશાયેશ લેવા ખુરશી ઉપર અટ્ટેલી બેસતો. પણ મેજ ઉપર ટાઈપ કરવાનો થોકડો બેઠ વળી પાછો કામે લાગતો. એફ્રીસમાં જુના અને ધરડા થયેલા બીજા કારકુનો કોઈ કોઈ વાર ટીખળ કરતા, પણ આ જુવાનીઆથી હસાતું જ નહીં. બીજા બાજુ એક રાવ સાહેબ કાળી ટોપી પહેરી બેઠો હતો. નાકનાં ચશમાં કપાળે ચઢાવ્યાં હતાં. એક બાજુ એફ્રીસના કાગળો વિખરાયેલા

પડયા હતા. એનાજ ઉપર પાનની ચમચી, સુડી, કાથા ચુનાની ડબી -ડાબલી પણ પડ્યાં હતાં. રાવસાહેબના મેજના ખાનાના ભાગમાં અને એક પાયાને બાંધેલા લુગડાના કકડા ઉપર તેમજ પાયા ઉપર કાથા ચુનાની આંગળીઓ લોવાથી કાબરચીતરા વાઘની શ્રાન્તિ થતી હતી. રાવસાહેબ કાંઈક ઓફીસ ને કાંઈક ગામગપાટાની વાત કરતા હતા ત્યાં ઓફીસર જેવો એક ગૃહસ્થ આવ્યો અને રાવસાહેબને માકુલાઈ છે ? એમ પૂછ્યું. રાવસાહેબ તમાકુની ચીમટી ભરતાં જરા પણ હાલ્યા ચાલ્યા વિના બોલ્યા, ‘ શેઠ કામમાં છે, બેસો હમણાં. ’ આટલું કહી રાવસાહેબ ભટની સાથે વાતમાં પડ્યા. પેલો ઓફીસર લાગતો ગૃહસ્થ રાવસાહેબની સભ્યતા, માકુલાઈની ઓફીસનો તાલ જોઈ કાંઈક હસ્યો, કાંઈક ચ્હીડાયો.

‘ મહેરબાની કરી મારો કાર્ડ માકુલાઈને મોકલશો ? ’ રાવસાહેબે ઉંચું જોયું. પટાવાળાને બોલાવી કાર્ડની કે કાર્ડ આપનારની જરાયે દરકાર કર્યા વિના કાર્ડ અંદર મોકલ્યો અને રાવસાહેબ લખવા મંડ્યા. મીનીટ થઈ હશે ત્યાં ઓફીસનું આરાજું ઉઘડ્યું ને માકુલાઈ પોતે જ આવ્યા.

‘ ઓ લો ! સુમનલાલ ! આમ અત્યારે તમે ક્યાંથી ? તમારે વળી કાર્ડ મોકલવાની જરૂર શી ? અરે ! વામનરાવ ! તમને તે ક્યારે અકલ આવશે ! પાનની ચમચીમાંજ પેશવાઈ ગુમાવી. કોણ આવે છે કોણ નહિ તે તો જરા ધ્યાન આપો ! બધાએ ગમાર જેવા મળ્યા છે તો ! ધોંડુ ! મુખાં એક ખુરશીએ બેસવાની ન અપાઈ ? ’ માકુલાઈનો મિજબજ આવો કદિ ગયેલો નહતો. ટાઇપીસ્ટ જીવાનીયો તો બીચારો ત્યાંજ ઠરી ગયો. રાવસાહેબ અડધી ગુજરાતી અડધી મરાઠીમાં કાંઈક બબડ્યા, અને તોફાન શમ્યું.

‘ માકુલાઈ, હું શ્રૂમાં^૧ સુરતથી આવું છું, આરોબાર અહીં

આવ્યો છું. મ્હારે અંગતનું જરૂરી કામ છે અને ત્હમે ન્યાતના એટલું જ નહિ પણ બાળસ્નેહી છો એટલે.’

‘ સુમનલાલ ! એ શું બોલ્યા ? હું તમારો જ છું. મ્હને કાયદાને અંગે જે ખરી લાગશે તે જ સલાહ આપીશ. બોલો ! કોઈ નથી અને હમણું કોઈ અંદર નહીં આવે એમ મ્હેં વરધી પણ આપી છે.’

‘ માકુભાઈ ! કદાચ સુરતની અફવા તમારે કાને આવી પણ હશે. પણ આ વાત આપણા બેનાથી ત્રીજાને કાને ન જાય હોં ! ’

માકુભાઈ સોલીસીટર જરા ગંભીર બન્યા ને બોલ્યા, ‘જે પેટમાં વાત ટકી શકતી ન હોત તો સોલીસીટર તરીકે અમારાથી રહેવાત નહીં. ’

‘ માકુભાઈ ! મ્હને પૂરેપૂરો ઓળખ્યો છે ? ’

‘ સુમનલાલ ! આવા પ્રશ્ન શા માટે ? સુમનલાલને ન ઓળખે એવું મુંબાઈમાં-ગુજરાતમાં કોણ છે ? પેલા કેકેન કેસમાં સ્ટીમરના કેપ્ટન પાસેથી હોશીયારીથી જથ્થાબંધ કેકેન કહાડવનાર તમે જ કે બાળ ? તરલા જેવી સુશીલ કન્યાના થનાર પતિ તે તમેજ કે બીજા ? ’

‘ માકુભાઈ ! એ તમારી સુશીલ તરલાના પતિ થવાનું દુર્ભાગ્ય મ્હારું છે.’

‘ દુર્ભાગ્ય શા માટે ? ’

‘ અમારી સગાઈ થઈ છે, અમે એકજ ઘરમાં રહીએ છીએ, અમારાં લગ્ન નથી થયાં પણ હું એ સગાઈ તોડવા માગું છું.’

‘ આપણી ન્યાતમાં સગાઈ તૂટતી નથી. ’

‘ હા, અને એટલાજ માટે તમારી સલાહની જરૂર છે.’

‘ તો એમ સાબીત થવું જોઈએ કે વર અને કન્યામાંથી એક સમર્થ નથી અને ત્રીજું ગેરવર્તીલુંક.’

‘ પહેલી બે શરતો મ્હારા કેસમાં-અમારા કેસમાં-નકામી છે.’

‘ ત્યારે ત્રીજી ? ’

‘ હા, એના મારી પાસે પુરાવા છે. પણ માકુલાઈ ગેરવર્તણૂક એટલે માત્ર હું એનો થતાર પતિ છતાં બીજાની સાથે વાત કરે છે, બીજાની વાતમાં રસ લે છે, અને પરણવા કદાચ વિચાર કરે છે.’

‘ એટલુંજ ને ! નીતિનો નિયમ તોડ્યો હોય, અને વિદ્યાને, આબરૂને કાંઈ બટો લાગે એવું ‘પગલું’ તરલાએ ભર્યું છે ?’

‘ ના, એમ તો બહુ પવિત્ર છે, લગ્ન કોની સાથે કરવું એ શિવાય બીજા વિચાર એને આવ્યા હોય એમ હું ધારતો નથી.’

‘ ત્યારે સુમનલાલ ! તમે બહેમાયા છો એટલું જ. કદાચ એને બીજાને પરણવા મરજી હશે, પણ તરલા નાની નથી. મોઢે પૂછતા કેમ નથી ! સગાઈ તોડવા આટલા પુરાવા ઉપરથી નાત મંજુરી આપી શકે જ નહીં અને કાયદાની રૂએ પણ મળી શકે એમ નથી. સુમનલાલ ! તરલા એ તમારી ભવિષ્યની પત્ની નકી થયેલી છે છતાં કોઈ દિવસ તમે બીજી સ્ત્રી સાથે વાત કરી છે ? વાત કરી હોય, કોઈની સાથે કર્યા હો તો તે વખતે તમે તરલાની ઇચ્છા બાંધી હતી ? તમે કોઈ બુદ્ધિશાળી, બહેરમાં કામ કરનારી, તમારી મિત્રપત્નીની વાતમાં રસ નથી લેતા ? તમારા મિત્રની ગેરહાજરીમાં કોઈ વાર એવીની સાથે અમસ્તી પણ વાત નથી કરી ? તો પછી શા માટે તમે એમજ માનો છો કે તરલા દોષીત છે ? દોષીત હોય તોપણ આ પુરાવા પુરતા નથી. આથી નાહક ફજેત થશે. ન્યાત સગાઈ તોડવા મંજુરી આપશે તો તરલા જેવી પત્ની ખોશો, ને મંજુરી નહિ આપે તો તરલા સાથેનું તમારું જીવન દુઃખી થશે. છુટાછેડામાં હમેશાં માનો છો એટલું સુખ નથી હોં ! સુમનલાલ ! ચંદા બહેન જેવાની મદદથી હજી પણ તમે સુખી થશો. માટે આ વાત જ માંડી વાળો.’

સુમનલાલ સુરતથી નિકળ્યો ત્યારે ‘ હું નહીં કે એ નહીં ’ કરી નિકળ્યો હતો. બસ તરલાનું નામ ન દેવું. કુંવારા રહી સરકારી તોફારીમાં કે દેશસેવામાં જીવન ગાળવું એ નિશ્ચય કરી આવેલો સુમન સોલીસીટરની પેઢીમાંથી નિરાશ થઈ નિકળ્યો.

“ માકુભાઈ શું સમજતા હશે ? કાયદો જ નકામો ! આ સાવ ખુલ્લેખુલ્લી વાત છે. તરલા શરતમાં હજારો માણસ વચ્ચે ભૂજંગલાલ પડ્યો તેથી મુર્છાંગત થઈ. ભૂજંગલાલને શણગારભાભીને ત્યાં મળે. અરે હું—એનો પતિ—કહું છતાં મ્હને ન ગણકારી ત્યાં ચાલી જાય છતાં કહે છે કે પુરાવા નથી. આ પુરાવા નહીં તો બીજું શું ? ન્યાતમાં ક્યાં ઢંગ બળ્યા છે ! ન મળે બંધારણ કે ન મળે કાયદા કાનુનો. ન્યાતમાં ઘણા ધરાવ બીજના હાથનું ખાય, દારૂ પીએ, ગમે તેમ વર્તે એમ જાણે છતાં કાંઈ ન કરે ને એક જણાએ જાહેર કર્યું કે એને નાતખ્તાર મૂકે. કદાચ ન્યાત મળે તો કોઈની બોલવાની હિમત નહીં. કેમ મળ્યા છે એમ જાણે છતાં કોઈ બોલે નહીં. સગાઈ ન તોડાય ! એટલે ન્યાતના છોકરા એમ તો કુંવારા રહે. રહે જ તો. લાયક હશે તે પરણશે ને નાલાયક હશે તો રહેશે રખડતા. ન્યાતમાં ન ચાલે સરકારનું. સુધારાવાળા તો ન્યાતના દુશ્મન થઈ પડ્યા છે એટલે ન્યાતને ફાવ્યું છે. ત્યારે શું કરવું ? મુગે મુગા જોઈ રહેવું ? હવે શું જોઈ રહે ? મારા મનથી એમ કે માકુભાઈ સલાહ આપશે. ત્યારે માકુભાઈએ તો ધાળ્યું ! એમની દલીલ તો જીવો ! ‘ તમે કેમ બીજી સ્ત્રીની વાત કરો છો ? ’ એટલે ? અમે તો પુરૂષ છીએ, સ્ત્રીઓએજ મર્યાદામાં રહેવું જોઈએ. ત્યારે કાયદો કે ન્યાત કાંઈ કરી શકે એમ નથી. સુમન ! સુમન ! તું કોણ ? કરટમ્સ ઓરીસર ! હજારો જણા તને સલામ કરે ! તારી શી શી આશા હતી ? તરલા ! તરલા ! તારી સાથે લગ્નથી જોડાઈ મ્હારે કેવાં સુખ ભોગવવાં હતાં ? નમુનેદાર દંપતી થઈશું એમ હું ધારતો હતો, એ બધું ક્ષણમાં નષ્ટ થઈ ગયું. જીવનમાં હવે શો રસ છે ? તરલાને મારી કરૂં ? પણ એ ક્યાં મ્હારી થાય એમ છે ? એમ હત તો મ્હારી ચીઠી ફેંકી દઈ ચાલી જત ? તો તરલા બીજની થાય ને હું જીવું ? આ વિચાર થતાં સુમનલાલની નજરે ભૂજંગલાલ તર્યો. ભૂજંગલાલ અને તરલા પતિપત્ની તરીકે ફરતાં હરતાં, વાત કરતાં એને લાગ્યાં. ‘ હાય હાય ! મારી આ

સ્થિતિ ! હું જીવતા છતાં—મ્હારામાં વેર લેવાની શક્તિ છતાં—તરલા ખીજની—એ હરામીની ! એ બન્ને સાથે હરેફરે ને હું જોઈ રહું ! ખૂન કરું ! ખૂન ! ખૂન કોનું ? બૂજંગને માફ તો તરલા—મ્હારા પ્રેમનું પહેલું પાત્ર વિધવા થાય. પરણી ન હોય તો સુમન, બૂજંગ તેમ ત્રીજો ! એ સ્થિતિ એને ગમે ખરી ? બૂજંગને માફ પછી હું તો ફાંસીને લાકડે કે કાળા પાણી જ જાઉં ને ? તરલાના નાણુક બદનમાં છરી ભોંકું તો ? એ નાણુક બદનમાં આ હાથે છરી ભોંકાશે ખરી ? જે તરલાનો આત્મા, જે તરલાનું બદન મ્હારા આનંદનું સ્થાન હતું તેનું જ મ્હારે હાથે ખૂન ? ના, ના, એ તો ન જ બને. ત્યારે એકજ ઉપાય—હું જ જાઉં. આપઘાત કરું તો ? બસ એજ. તરલાએ જ વાત નહોતી કહી કે ગ્રાન્ટ-રોડના સ્ટેશન ઉપર પેલો આદમી કચડાઈ ગયો ને બૂજંગે ખસો રૂપિયા આપ્યા હતા. આપ મૂંઝવી પીછે હુમ્મ ગઈ દુનિયા. પછી ભલે તરલા અંતે બૂજંગ પરણે. દેખવુંએ નહિ ને દાઝવું નહિ. સુરતથી ક્યાં જાઉં છું એ મ્હેં કામને કહ્યું નથી. તરલા શણગારલાભીને ત્યાં ગઈ હતી. અહીં હજી કામ મળ્યું નથી અને કામને મળવાનો નથી. માકુલાઈએ સલાહ આપી હતી તો ન્યાતમાં વાત લાવત. આ તે હવે એજ. સુમનલાલ—સુરતનો જાણીતો કસ્ટમ્સ ઓફીસર—જીવનની અનેક ઉમેદોથી ભરેલો સુમનલાલ—એક ગાંડા માણસની માફક ચાલ્યો જતો હતો.

સાંજના સાત વાગી ગયા હતા. ચર્ચગેટ સ્ટેશન ઉપર દરિયા-કિનારે હજારો લોકોની અવરજવર ચાલતી હતી. ચર્ચગેટના ઝાંપા ઉઘાડવા વાસવા ઘડીયે ઘડીયે કેબીનમાંથી ઘાંટ થતા, દરવાજાવાળા સીપાઈઓ સંચાની માફક ઉકતા, આવતીજતી ગાડીઓના ઘોડા ઉપર ઝાંપો ફેંકતા હતા. ફાટક પાસેથી પગપાળાનું ટોળું નિકળતું હતું. ઓફીસરો, વિદ્યાર્થીઓ, વ્યાપારીઓ જેઓ મુંબઈનાં ગામડાંમાં રહેતા હતા તેઓ ૭-૫૪ ની ફાસ્ટ લોકલની વાટ જોતા હતા. પાસવાળા—પાસવાળા છે એમ રોકથી મનાવનારા અને રેલ્વેની સખ્ત ચોકસી

છતાં વગર ટીકીટે મુસાફરી કરનારા બારોબાર પૂલ ઉપરથી જ ડાઉન પ્લેટફોર્મ ઉપર જતા હતા. સુમનલાલ આમાંનો એક હતો. સુમનલાલ પુલ ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં સામે ઘૂઘવાટ કરતો વિશાળ સમુદ્ર નજરે પડ્યો. સમુદ્રનાં મોજાં સુમનલાલની પાપમય-આપઘાતની લાગણીનું રૂપ ધરી ઉછળતાં હતાં. આકાશનું તેજ તરલાના પૂર્વ પ્રેમ જેવું ચળકતું હતું અને ફાણવાર આનંદ પસારતું હતું. કોલાબાની દીવાદાંડી સુમનલાલના મગજની માફક ચકર ચકર ફરતી હતી. સુમનલાલ પૂલ ઉપર અપ અને ડાઉન પાટા બોતો ઉભો જ રહ્યો. પૂલ ઉપર ભીડ થવા ન દેનાર પોર્ટર “સાબ! ખડે મત રહો” બે ચાર વાર કહી ગયો, પણ સુમનલાલે તે ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું. ફાસ્ટ ગાડી આજ લેટ હતી. ૭-૪૫ થઈ ગયા હતા, દૂર જનારા ઉતાડ્યો અધીરા થઈ ગયા હતા. એમને ઘેર જવાની ઉતાવળ હતી. સુમનલાલને બીજી ઉતાવળ હતી. ચર્ચગેટનું સ્ટેશન, પ્લેટફોર્મ ઉપરની હરફર, દરિયો, હાયકોર્ટ, એન્ડ-સ્ટેન્ડ, આકાશ, પૂલ, સર્વ ફરતાં હતાં. તરલાની સાથે મુંબઈ ઘણી વાર આવ્યો હતો ત્યારે બંને આજ પૂલ ઉપર ઉભાં રહી કુદરત નિહાળી આનંદ પામતાં હતાં અને ક્યારે પરણીયે એમ એમનાં હૃદય કહેતાં હતાં. એજ સુમનલાલને તરલા મૃત્યુનું કારણ થઈ પડી હતી. તરલા અત્યારે આવે, ફરીને પગે પડે, ભૂજંગલાલ અને મ્હારે કાંઈ જ નથી, જે છો તે તમેજ એમ કહે તો આ જ સુમનલાલ અત્યારે તો કાયદા, ન્યાય, આપઘાતને વિસારી જરૂર પુલ ઉપર જ હજારો માણસો સમક્ષ, સ્વચ્છ આકાશ, ઘૂઘવતો દરિયો અને સરતા ચંદ્રની હાજરી-માંજ પ્રણય કાલ આપે. પરંતુ એ ક્યાં? ફાસ્ટ જેટલી મોડી આવે છે તેટલી બીજી દુનિયામાં જવાની વાર થાય છે. આઠ વાગ્યાથી નાટકશાળામાં જઈ બેસી રહેનારને સાડાનવ થતાં, ત્રણ ઘંટડીમાંથી બાકી રહેતાં જે મનની સ્થિતિ થાય તે સ્થિતિ સુમનલાલની આ જ હતી. ક્યારે હાથ પડે, ક્યારે ફાસ્ટ આવે ને હું પડું, એમ એને થતું હતું. સુમનનું હૃદય ધબકતું હતું. ‘રખેને પડતાં કોઈ અટકાવે, રખેને એન્જનની

આગળ પડવાને બદલે ડાબા ઉપર કે એની આગળ પાછળ પડું. એમ થયું તો મરવાનું તો ગયું ને પાછી હાંસી થવાની’.

એટલામાં કેબીનનો ઘંટ વાગ્યો. ઝાંપા ગંધ થયા, હાથ પડ્યો ને દૂરથી એન્જીનનો દિવો દેખાયો. ફાસ્ટમાં જનારાં જગૃત થયા, પાછળ પડી ગયેલા પૂલ ઉપર દોડવા લાગ્યા. ‘બાંદરા લોકલ કે ?’ ‘બાંદરા સ્ટાટ ?’ ‘દાદર ઉભી રહેશે કે ?’ ‘એકદમ બાંદરા’, એમ અંદર અંદરથી અવાજ આવતા હતા. બાંદરા અને ચર્ચગેટની વચ્ચેનાં સ્ટેશન ઉપર જનારાઓ ધીરે ધીરે જતા હતા. દૂર જનારાને માર્ગ આપતા હતા. ગાડી દેખાઈ. દૂર દેખાતી સીગ્નલ પાસે આવી. સુમનલાલને સ્વર્ગ દેખાવા લાગ્યું. તરલાની છબી ફાળુવાર નજરે આવી, ક્ષમા માગતી હોય એમ લાગી. એક બાજુ તરલા ને બીજી બાજુ ગાડી બોલાવતી હોય એમ લાગ્યું. એક પથ્થર માફક ઉભો હતો. ઇન્જીન પાસે આવે ને પડું એમ નિશ્ચય કર્યો. ફાટકવાળાએ નાનો ઝાંપો ગંધ કર્યો. એક યુરોપીઅન પોટે પોટે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર જવા નિકળ્યો ત્યાં પોર્ટ-રેએ ‘સમાલો’ની બૂમ પાડી. સમાલોની બૂમની સાથેજ સુમન ટટાર થયો. ‘બસ એ જ. તરલા ! જાઉં છું. હું ત્હને પ્રેમથી ચાહતો હતો, ચાહું છું. ત્હારી સાથે સુખી જીવન ગાળવાની મ્હારી આશા ગદ. પ્રભુ ત્હને સુખી રાખે. તરલા ! તરલા !’

આટલું બોલી સુમન કુદવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં એક દંપતિનું બેડું અને બે ત્રણ છોકરાં ધીરે ધીરે પુલ ઉપર જતાં હતાં. એમને ફાસ્ટ ગાડી પકડવાની નહીં હોય એમ લાગ્યું. બે છોકરાં આવતી ગાડી બોલા સુમનની સાથે જ ઉભાં હતાં. આ બે છોકરાંમાંની એક છોકરી હતી. છોકરીનો હાથ સુમનના બુટ નીચે દબાવ્યો, કારણ સુમન પુલના ઘેરા ઉપર પગ મૂકી કુદવાનો વિચાર કરતો હતો. હાથ ચગદાતાં છોકરીએ ઉંચું બેચું. સુમનના સામું બેઠી રહી ને એકદમ ‘બા-બા, સુમન કુવા ! સુમન કુવા ! બાઈબોલાવે’ કરી કુવાનો હાથ એણે પકડી રાખ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ચર્ચગેટનું સ્ટેશન.

“ સુમન કુવા ! ભાઈ બોલાવે ” કરી કીકીએ જેવો સુમનનો હાથ પકડ્યો તેવો જ સુમન ઝબક્યો. સુમનની નજર-સુમનનો જીવ-ધસી આવતી ગાડી ઉપર હતો. મૃત્યુ જેતો હતો, ‘ ગાડી આવે, પળવારમાં ચગદાઈ જઈશ, દુઃખમાંથી છૂટીશ ’ એમ ધારતો હતો ત્યાં વિદ્ય આપ્યું. સુમનનું ચાલતું હત, સુમન સ્વભાવથી જ ફૂર હત તો તો કીકીને ઉપાડી ફગોટી દીધી હત; પરંતુ સુમનનું હૃદય જ સુમન? જેવું કામળ હતું. કીકીને જેતાં જ, તહેનાં બીજાં ભાઈજેનને બોધ કુદરતી જાલ ઉભરાઈ આવ્યું, અને કીકીની આંગળી પકડી પાછળ જીવે છે તો ચંદા અને વસન્ત વાતો કરતાં આવતાં જણાયાં.

સુમન સુરતથી છાનો આવ્યો હતો. સોલ્વીસીટરને મળી સુરત પાછો જવાનો હતો. પણ સોલ્વીસીટરને ત્યાં મનની ધારણા પાર ન પડી એટલે આપઘાત કરવા ચર્ચગેટ સ્ટેશન ઉપર આવ્યો; પરંતુ ત્યાંએ જાંપવાનો વારો ન મળ્યો. મુંબાઈની નવ લાખ માણસની વસ્તીમાં કોઈ ન મળ્યું, ને મળ્યાં ત્યારે જેને દૂર કરવા માંગતો હતો તે જ! હવે શું કરવું? શું કહેવું? આ વિચારમાં હતો ત્યાં વસન્તલાલે આવી સુમનનો હાથ પકડ્યો.

‘ વાહ રે સુમન ! આ હીક કહેવાય કે ? આમ કેમ ? કેમ બોલતા નથી ? ક્યારે આવ્યા ? બીજે ઉતર્યા હશે ! ’

‘ વસન્તલાલ ! જરૂરનું કામ હતું એટલે આવ્યો હતો અને આજ જાઉં છું. ’

‘ આજ જાઉં છું એટલે ? એ ન બને ! ’

‘ તમારી ગાડી જશે, જાઓ. ’

‘છો જતી ! ચંદા, તું અને છોકરાં જાઓ, અને અમે પાછળ આવીએ છીએ.’

‘ના, ના. હું નહીં આવું.’

સુમનલાલ એવી ઢબમાં બોલ્યો કે કાંઈક ગંભીર વાત છે એમ ચંદા સમજી અને બન્નેને વાત કરતા રાખી પોતે છોકરાંને લઈ સ્ટેશન ઉપર ગઇ. વસન્તલાલ અને સુમનલાલ સ્ટેશન બહાર નીકળી સ્ટેશનની સામે જ પશ્ચિમ તરફ મેં રાખી પાટલી ઉપર બેઠા.

‘સુમન ! ચંદાને બોલું લાગે છે, તમારે આવવું જ પડશે. આજ જમીને જાઓ. દાદરથી બેસજો.’

‘દાદર મેલ ઉભો રહેતો નથી અને મારો ને તમારો સંબંધ તૂટવાનો છે.’

‘સુમન ! આ શું બોલો છો ? એ તે કાંઈ ન્હાનાં છોકરાંના બેલ છે કે ? સંબંધ તૂટવાનો એટલે ? એમ કાંઈ વિવાદ તૂટે એમ નથી. વળી તરલા અને તમે અણસમજણું નથી.’

‘તે હશે, પણ હું ન્યાત પાસે સગાઈ તોડવાની રજા માગીશ, દંડ ભરીશ, તરલાને પોતાને તોડવા કહીશ.’

સુમનલાલના આ શબ્દો સાંભળી વસન્તલાલ તો ગભરાઈ જ ગયો. જે જ્ઞાતિમાં સગાઈ તોડવાનો રીવાજ છે તે જ્ઞાતિમાં પણ વર્ષોનાં વર્ષો સગાઈ રાખ્યા પછી ગંભીર કારણ ન હોય તો સગાઈ તૂટતાં બન્ને કુટુંબમાં કેટલો કલેશ થાય છે તેનો અનુભવ થનારને જ ખબર પડે એમ છે. તેમાં વળી વર કે કન્યા બેમાંથી એકને મળતા હોય—એક-બીજાંને ચાહતાં હોય અને માબાપ કાંઈક કૌટુંબિક, નાતના કે એવાંજ કારણથી સગાઈ તોડવા નીકળે છે ત્યારે ખરેખર ગંભીર પરિણામો આવે છે. એ થનાર પતિપત્ની—થવાનાં પતિપત્નીનાં જીવન નિરાશ થઈ જાય છે. આ વખતે તેમના અંગત સગાના હોશકોશ ઉડી જાય છે, અને તેમાં પણ કન્યાનાં માબાપની નિરાશાનો પાર

રહેતો નથી. “વળી કોને ખોળવો ? બીજો કેવો મળશે ?” શા માટે વિવાહ લાગ્યો હશે તેવી અફવા ચાલવાથી કોઇ વર કન્યાને કબૂલ કરતા નથી. વસન્તલાલને આ બધા વિચારો થઈ આવ્યા. સુમનલાલ અને તરલાનું જોડું-જુગતું જોડું હતું એમ માનતો હતો ત્યાં આ શું એમ થયું.

‘સુમન ! હું માનતો નથી. એ બંને જ નહીં.’

‘પણ હું માનું છું તો ! મારે સગાઈ તોડવી છે. વસન્તલાલ ! માફ કરશો, પણ મ્હારે દીલગીરીની સાથે સગાઈ તોડવાની ફરજ પડે છે.’

‘સુમન ! તું ગંભીર ભૂલ કરે છે. ત્હારામાં કોઈ જાતનો દોષ નથી, તું પવિત્ર જીવન ગાળે છે, ને તરલા-તરલા મ્હારી બહેન છે પણ હું એને નાનપણથી ઝોળખું છું. તરલા પવિત્ર છે, શુદ્ધ છે; એને માટે કોઈ સાંભળ્યું હોય, કોઈ દ્રેષીએ ઊરાડ્યું હોય તો માનીશ નહીં. તરલા જેવી પત્ની મળતાં તું સુખી થઈશ.’

‘વસન્તલાલ ! મ્હારી ભૂલ નથી. તરલામાં તમે દોષ જોઈ ન શકો એ સ્વાભાવિક છે.’

‘સુમનલાલ ! કદાપિ ભૂજંગ સંબંધી તમે કહેતા હશે, પણ એ વાતમાં કોઈ જ દમ નથી. નાહક બહેમાઈ જીવન બદલ્યાદ ન કરો. લોકમાં નિન્દાપાત્ર થશો. તમે પુરૂષો તો ભૂલાઈ જશો પણ ગરીબ બિચારી તરલા હલકી પડશે. મ્હને ચંદાએ એ સંબંધી વાત કરી હતી, પણ હવે એમાંનું કોઈ જ નથી. સાહસ ? ન કરશો એટલી જ મ્હારી ભલામણ છે.’

‘એમાં સાહસ જેવું છે જ નહીં. મને અનુભવ થયો છે, પુરાવા છે, એટલે એમાં કોઈની સલાહ લેવા જેવું રત્યું જ નથી.’

‘તે હશે, પણ હજી વિચારો. હજી વાત બગડી નથી. ચંદાને વાત કરો. ચંદાના નિરસ થયેલા જીવનમાં રસ રેડનાર, અમારા જીવનને ઓપ આપનાર, અમને સ્વર્ગ સુખે આણનાર તરલા હતી-

છે, તરલા ધારે. છો એવી નથી. નથી. એના તરલ સ્વભાવને અંગે, સ્વતંત્ર હરવા કરવાની ટેવને લીધે, નિડરતાથી? બીજાની સાથે વાત કરવાની ટેવને લીધે કદાચ બહેમાયા હશે. આપણામાં સ્ત્રીઓ આટલી વય સુધી કુંવારી નથી રહેતી અને આમ સ્વતંત્ર હરી ફરી શકતી નથી, માટે કદાચ લોકો વાત ઊરાડતા હશે. પણ એમનું માની જીવનનો રસ ન ખૂવે. મ્હારી બહેન છે માટે કહેતો નથી હો! પણ મ્હારા ઘરમાં દેવી તરીકે પૂજાતી હોય તો તરલા. જરા ચંદાને પૂછો. ચંદા ત્હમરો બહેમ કાઢી નાંખશે.'

સુમનલાલ અને વસન્તલાલ માત્ર તરલાને અંગે સગા હતા એટલું જ નહીં પણ બન્ને મિત્રો હતા અને તેથી જ આટલી છૂટથી વાત કરી શક્યા હતા. સુમન વસન્તલાલની વિનંતિ નાકબુલ ન કરી શક્યો અને બીજે દિવસે સવારે દાદર આવવા ને ત્યાં જ જમવાનું નિમંત્રણ સ્વીકારી બન્ને મિત્રો છૂટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

અરવિન્દ અને લીલા.

એક વખત મુંબાઈની સોસાયટીની, પાર્ટીઓની, ગરબાની માનીતી લીલા-અરવિન્દ અને ભૂજંગલાલની પ્રેમપાત્ર લીલા-સીક પડી લાનોલી હવાફેર માટે ગઈ હતી તે આપણે અગાઉ કહી ગયા છીએ. લાનોલીમાં ડાક્ટરોની સારવાર, કૌવત આપે એવી હવા અને માળાપની દેખરેખથી લીલાની તબીયત સુધરતી ચાલી. પરવારી બપોરનાં લીલા સાથે બીઝીક કે ડ્રાફ્ટની રમત રમવામાં લીલાની માનો વખત જતો. 'સ્ત્રીબોધ' જેવાં ચોપાનિયાં વાંચી લીલાના દુઃખી જીવને કાંઈક આરામ આપતી. સુરત કે મુંબાઈની વાત જ લીલાને કાને આવવા

દેતી નહી. ભૂજંગલાલ-તરલાની વાત મુંબાઈથી લાનોલી સુધી આવી હતી; પરંતુ લીલાએ એમાં મરચું મીઠું ભરારાવી જેમ અને તેમ ભૂજંગલાલનો વાંક નિકળે એમ વ્યવસ્થા કરી હતી. લીલાની માતા શરૂઆતમાં અરવિન્દને બદલે ભૂજંગલાલને લીલાના પતિ તરીકે જોવા ઉત્સુક હતી અને અરવિન્દ પ્રત્યે સદ્ભાવ નહોતો દર્શાવ્યો એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. લીલાના પિતાને અરવિન્દ માટે પક્ષપાત હતો પરંતુ પત્ની આગળ ત્હેનું ચાલ્યું નહિ, અને લીલા તે વખતે ભૂજંગના મોહભર્યા મીઠા શબ્દથી અંજાઈ ગઈ હતી, અને તેની પ્રિય સખી વિનોદે અરવિન્દ સામે કાન ભંભેયો હતા એટલે લીલાને પણ અરવિન્દ અકારે થઈ પડ્યો, અને ઉત્સાહભેર આવેલા અરવિન્દને નિરાશ કરી કાઢ્યો. વખત જતાં ભૂજંગલાલ પ્રત્યેનો મોહ ઓછો થતો ગયો નહિ, પણ ભૂજંગલાલ તરલાની પાછળ ભમે છે, ભૂજંગલાલને પોતાના કરતાં તરલા વધારે ગમી છે, એ વિચારે લીલાના જીવનની મજલ ઉડી ગઈ. સંસાર શુષ્ક^૧ લાગ્યો. પોતાની પ્રિય વસ્તુ-સંસારનો આધાર-સુખનું સાધન-તરલાએ ઝુંટાવી લીધું, એવી સમજથી લીલા તરલા ઉપર ચ્હીડાઈ, એના ઉપર બળવા લાગી. પણ શું કરે! પોતાના માનીતા ભૂજંગે જ પોતાને તરછાડી ત્યાં તરલાનો શો વાંક! આમ હૃદયનું ખૂન કરનાર ખૂનીને શા માટે ફાંસી ન દેવી જોઈએ એમ લીલાની માતાને થયું. લીલાની સ્થિતિ કફેડી થઈ પડી. પોતાને માટે મરી પડતા અરવિન્દને પોતે તિરસ્કાર્યો. જેને માટે પોતે મરી પડતી તેણે પોતાને તિરસ્કારી. આ બધાંના પરિણામે લીલાનો મંદવાડ આવ્યો અને બ્હાલસોયાં માબાપ હીઝરાતી-ક્ષયપીડિત^૨ દીકરીને લઈ લાનોલી ગયાં, અને ત્યાં સાત આઠ મહિનાની લાગત સારવારથી લીલા સાજી થઈ.

લીલા ફરીને મુંબાઈ આવી. પહેલાં અને હાલની લીલામાં આસમાન જમીનનો ફેર હતો. લીલાનું હલેતીપાણું જતું રહ્યું હતું. પક્ષીની પેઠે તેનો ફડફડાટ અને આનંદી સ્વભાવ નાશ થયો હતો.

સંસાર વનમાં કાંટા છે જ નહીં એ માન્યતા જતી રહી હતી. સઘળું સાઈ જ—આનંદમય છે એમ લીલા હવે સમજતી નહીં. લીલા મુંબાઈ આવી વિનોદને મળી. પહેલી જ ભૂજંગલાલની વાત નિકળી. ભૂજંગે લીલાને છોડી તરલાને માટે ફાંફાં માર્યાં, ત્હેની સાથે લગ્નક્રિયા કરવા નહોતો ઇચ્છતો તે, લીલાને તિરસ્કાર, વીણા પાછળ ગાંડે થયેલો ભૂજંગ, મદમસ્ત વીણાની બેદરકારી, ભૂજંગની આજીજની વાતો સાંભળી લીલાથી રોવાઈ જવાયું. અત્યારે તેની નજર આગળ ભૂજંગલાલ અને અરવિન્દ બન્ને ઉભેલા લાગ્યા. અરવિન્દનો તિરસ્કાર અને ભૂજંગ માટે પોતાનાં વલખાં સાંભરતાં શરમાઈ. ‘વિનોદ ! ખરે કન્યા માટે—યુવાન કન્યા માટે વરની યોગ્યાયોગ્યતા? જોવા માટે કન્યા પોતે લાયક નથી, માઆપ જ છં. તે વખતે મ્હને કોઈએ એમ કહ્યું હત કે અરવિન્દને જ પરણવું પડશે તો હું ઝેર ખાઈ મરત. જે ભૂજંગ મ્હને સ્નેહની મૂર્તિ લાગતો હતો તે જ ભૂજંગલાલ અત્યારે કેવો છે તે સમજી શકું છું. મ્હને અત્યારે લાગે છે કે જે થાય છે તે સારા માટે જ. ભૂજંગને પરણીને હું દુઃખી થાત. કદાચ ભૂજંગને ન પરણવાથી આપઘાત કરવા ધારતી હતી તે પરણીને ખીજે જ દહાડે કરત.....લાય ! લાય ! શુદ્ધ સ્નેહની સાચી મૂર્તિ અરવિન્દનો મ્હેં કેવો તિરસ્કાર કર્યો હતો !’

અરવિન્દનો તિરસ્કાર. અરવિન્દ ક્યાં હશે, અરવિન્દ પરણ્યો હશે કે કેમ ? એજ વિચાર લીલાને આવવા લાગ્યા. હમણાં અરવિન્દનું નામ પણ લીલાએ સાંભળ્યું નહોતું. તે દિવસે અરવિન્દ દાદર ઉપરથી ઉતર્યો ને સામેથી ભૂજંગલાલ હરીફ આવ્યો તે દિવસથી અરવિન્દ લીલાના મગજમાંથી ખસ્યો હતો. મુંબાઈ આવતાં, ભૂજંગલાલની હકીકત સાંભળતાં અરવિન્દ સાંભર્યો. એટલું જ નહિ પણ ધરનાં ખારણાં ઉધડતાં અરવિન્દના ભણકારા લાગવા લાગ્યા. ટપાલવાળાને જોતાં રખેતે અરવિન્દનો કાગળ હોય એમ ભાસવા માંડ્યું.

ખીજી બાળુ અરવિન્દની જુદી જ સ્થિતિ હતી. બપોળે વાર મુંબઈ આવી ગયો. લીલા જેવી પત્ની મળતાં ગૃહસંસાર સુખમાં ગાળવાની મોટી ઉમેદો રાખ્યા પછી નિરાશ થતાં મોહમયી મુંબાઈ, મુંબાઈની સોસાયટીને તિલાંજલી? આપવા નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ હૃદય-માંથી લીલાની રમ્ય મૂર્તિ ખસેડી શક્યો નહીં. ત્હેની સાથે લમ ઉપરથી જ એની વૃત્તિ ઉડી ગઈ. એના ગામડાના શાંત જીવનમાં શાન્તિ વધારનાર, સ્નેહરાજ્ય સ્થાપનાર પત્ની પોતાને ન મળે તો કેવળ ઇન્દ્રિયસુખ માટે પત્નીની જરૂર અરવિન્દને નહોતી. અરવિન્દના વિચારો, અરવિન્દની જીવન-ભાવના ઉંચી હતી. લીલાને છોડી અરવિન્દ પોતાને ગામ આવ્યો, ત્યાં એકવાર વસન્તલાલ આવ્યો અને લીલા ભૂજંગની આડકતરી રીતે ખબર પૂછી. ભૂજંગે લીલાને ત્યજી ને લીલા ગંભીર મંદવાડમાં છે એની ખબર મળી હતી. પરંતુ હવે આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી ખબર કહાડવી ઠીક ન લાગતાં મુંગે રહ્યો. પોતાની જગીર કેવી રીતે સુધારવી, ખેડુતોને કેમ સુખી કરવા, એજ અરવિન્દનું એક ધ્યાન હતું. પોતાના ખેડુતોમાં દારૂ અને જુગાર અંધ થવા માટે વ્યાખ્યાનો કરવા કે સભાઓ ભરવાને બદલે એણે પોતાને ખરચે નાની નિશાળ સ્થાપી દરેક ખેડુતને ભણવાની અનુકૂળતા માફક શિક્ષણદ્વારા કરી આપી. જન્માષ્ટમી કે એવા પર્વને દિવસે ગામડીઆ લોકો જુગાર રમે છે એ વાત ખરી, પરંતુ વધારે સુધરેલા ઘોડાની શરતમાં કે બીલીયડમાં પૈસામાં પૂજો નથી મૂકતા ? આખા વર્ષ દરમિયાન તાપ-વરસાદમાં મહેનત કર્યા પછી કાંઈ ગમત જોઈએ. દારૂથી થાકે ઉતરી જાય છે, જુગારખાજી ધડીભરની ગમત છે, વર્ષમાં એક દહાડો રમવામાં વાંધો નહીં, એમ માનતા અજ્ઞાન લોક બીજું શું કરે ? આનંદનું બીજું સાધન એમની આગળ મુકા તો પછી દારૂ જુગાર એની મેળે જશે. અરવિન્દ આ સમજતો અને આને માટે જ નિશાળો ઉઘાડી, વાર તહેવારે હરિકથા, ભજન કે કાઈ

ભાટચારણ પાસે વાતો કહેવડાવવાનું નક્કી કરી ખેડુતોને ભેગા કરતો. ખેડુતોને ત્યાંની મીઠાસોમાં જાતે હાજર રહેતો, દુનિયાની નવાઈઓ, ખનાવો કહેતો. નકશાઓ મંગાવી એમના જ્ઞાનની સીમા મહોટી કરતો, ટેલીસ્કોપ કે ફોનોગ્રાફ મંગાવી એમને મોજ આપતો. આમ જ્ઞાન, ગમ્મત અને અરવિન્દના સમાનભાવથી? ખેડુતોમાંથી દારૂ અને જુગારની બદી દૂર થઈ. અરવિન્દને હવે મુંબાઈ સાંભરતું નહોતું. કાઠિયાવાડમાં ચોરવાડ, વેરાવળ કે પ્રભાસપાટણમાં એકાદ દિવસ જઈ આવતો અને જે આનંદ તહેને ત્યાં પડતો તેવો આનંદ મુંબાઈમાં નહીં પડે એવી એને ખાતરી થઈ હતી. વસન્તલાલે બેચાર કાગળ લખ્યા હતા, પણ અરવિન્દ એકનો બે થયો નહીં. ‘મુંબાઈ! મુંબાઈ શા માટે જવું? લોકો પાસે મસ્કરી કરાવવા? ત્યાં જઈને લીલાને જોઈ, કોઈ લીલા માટે પૂછે તો? લીલા માટે આવ્યા હશે! બહેવાર હાર ખાધા પછી મુંબાઈ શા માટે જવું? બળવા માટે? ગદ્દ ગુજરી કાણ ઉઘાડે.’ લીલાના મનની સ્થિતિ અરવિન્દ જાણતો હત, ભૂજંગલાલનો હવેનો ઇતિહાસ એને મળ્યો હત, પોતાને માટે લીલાના વિચારો જાણ્યા હતા, લીલા-બ્રહ્મસોહ લીલા-અરવિન્દના નામની જપમાળ જપે છે એમ જાણતો હત તો મુંબાઈને ધિક્કારનારો અરવિન્દ ફરીને એકવાર લીલા પાસે જાત. પણ અરવિન્દ આમાંનું કાંઈજ જાણતો નહીં અને આવી સ્થિતિમાં પોતાને માટે હલકા અભિપ્રાય બંધાવવા જવું યોગ્ય ન ધાર્યું.

પરંતુ એમ બન્યું કે એની જગીરને અંગે મુંબાઈ જવાનું આવ્યું. અરવિન્દને મુંબાઈ જવાનું આવતાં મુંબાઈના ભૂતકાળના સંઘર્ષો દિવસો સાંભર્યા. ‘બસ! મુંબાઈ જવું તો ખરું, પણ બ્રહ્મરો-બ્રહ્મર હોટેલમાં ઉતરી કામ કરી બીજે દિવસે ત્યાંથી નિકળી જવું’ એમ નકી કરી અરવિન્દ મુંબાઈ આવ્યો. તાજમહાલ હોટેલમાં ઉતર્યો. જે કામે આવ્યો હતો તે કામ પૂરું ન થયું. એક દિવસ રહેવું પડ્યું, સાંજના બેકબે ઉપર ફરવા ગયો અને બેકબેની રેતીમાં જઈ અસ્ત

પામતા સૂર્ય, ઉછળતા સમુદ્રને જોઇ હૃદયના ભાવો ઉછળતા જીવે છે ત્યાં કોઇએ ખલા ઉપર હાથ નાખ્યો. અરવિન્દ ચમક્યો ને પાછળ જીવે છે તો વસન્ત.

‘વસન્ત ! તું અહીં ક્યાંથી ?’

‘કોઇને ન મળવું કરી અહીં રેતીમાં ખેડો ત્યાં તું આવી ચડ્યો !’

‘કેમ ! ત્યારે નહોતું મળવું એમ ને ? હું તો લીલા નથી ને ?’

‘વસન્ત ! જે વાત સંભારવામાં માલ નહી તે શા માટે સંભારે છે ?’

‘હશે, નહી સંભારીયે. ખોલ ક્યાંથી—ક્યારે આવ્યો ?’

‘કાલ આવ્યો, આજ જવાનો હતો, પણ રોકાઈ રહ્યો. કાઠિયાવાડનાં ગામડાંમાં મુસાફરી કરી.’

‘તે તો ખબર છે કે ભાઈને ધૂળવાળા રસ્તા, ખેતરો, છાણ-માટીનાં ધરો એવું જ ગમે છે, શહેરને નામે સુગ છે.’

‘હા. તમારાં શહેરોમાંની મીઠમજુરો અને માલેકો વચ્ચેની તકરારો અમારે ત્યાં નથી. તમે શહેરીઓ, પૈસાદારો ગરીબનો કચરધાણ વાળવા ખેડો છો.’

‘અમારે ત્યારે Labour Question (મજુરોનો પ્રશ્ન) નથી સાંભળવો. પણ ત્યારે દાદર આવવું પડશે.’

‘ના, મ્હારે કાલે તો જવું છે.’

‘તે હશે, પણ આવ્યા વિના છૂટકો નથી. નહી ચાલે, ને સુમન આવ્યો છે.’

‘સુમન આવ્યો છે ? તરલાનું શું થયું ? કહે છે ભૂજંગ—’

‘લોકઅક્ષવા ઉપર તું પણ વિશ્વાસ રાખે છે ? આવજો એટલે અધું સાંભળીશ.’

‘ખીજું કોણ કોણ આવનાર છે ?’

‘ત્યારી મરજી હશે તો લીલાને ખોલાવીશ—’

એટલામાં લોકલ આવી ને અરવિન્દને સાહેબજી કરી વખત દોડ્યો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મંડળ મળ્યું.

દાદરમાં વસન્તલાલના બંગલામાં આજ ઉત્સાહ-ચિંતા-ધાંધલ હતાં. અરવિન્દ, સુમનલાલ ઉપરાંત ખીજા કેટલાક મહેમાનોની આજ પરોણાગત કરવાની હોવાથી ચંદા જોડી ઉઠી રસોઇની ખટપટમાં પડી હતી. વસન્તલાલ ઘરમાં બહારની વ્યવસ્થામાં રોકાયો હતો. છોકરાંને તો આજ હૈયામાં હરખ માતો નહોતો. જન્મવાનું હતું; સુમન કુવા, અરવિન્દ કાકા આવવાના હતા. વસન્તલાલ આજ ઉત્સાહભર કરતો હતો, પરંતુ સુમનલાલનું મુંબાઈ આવવાનું કારણ જાણ્યું હતું ત્યારથી તરલા ખાતર એનો જીવ ઉદ્વેગમાં^૧ હતો. કેમે કરતાં તરલાનું ઠેકાણું પડે અને સુમનલાલ સમજે એજ ચિંતા હતી, અને ચંદાને ગમે તેમ કરી શાન્તિ ફેલાવવા કહેતો હતો. ચંદા ખિચારી તરલા માટે મરી પડે એમ હતી. પોતે જૂજંગલાલનું સાંભળી સુરત ગઈ હતી; શરતમાં તરલાની સ્થિતિ જોઈ હતી અને તરલાની સાથે વાત કરી સુમનલાલ પ્રત્યેનો રોહ જાગૃત કરાવી આવી હતી, છતાં પાછું આમ કેમ થયું એ ચિંતા હતી. ચંદાને તરલા સંબંધી જ વ્યવસ્થા કરવાની હત તો તે આટલી નિરાશ ન થાત. પરંતુ અરવિન્દ આગ્રો છે એ ખબર મળતાં જ પોતાની નાની બહેન લીલા સાંભરી. લીલા ને અરવિન્દનું ચોકડું બેસે તો ગંગા ન્હાઈ એમ એને થતું હતું. પણ અરવિન્દ ગાનશે કે કેમ તે શક હતો. અરવિન્દ બેબેવાર મુંબાઈ આવી નિરાશ થઈ પાછો ગયો હતો તો પછી એને હવે કેમ કહેવાય ?

આમ પોતપોતાની ઉપાધિથી^૨ ચિંતાગ્રસ્ત થયેલાં પતિપત્ની મહેમાનો માટે વ્યવસ્થા કરતાં હતાં ત્યાં મહેમાનો આવવા મંડ્યા. હસતે મ્હોડે ને ઉછળતે હૃદયે વસન્તલાલ અને ચંદા મહેમાનોને

આવકાર આપતાં હતાં, અને મહેમાનો પણ આ સુખી કુટુંબને જોઈ આનંદ પામતા હતા. વસન્તલાલ બારણા પાસે જ ઉભો હતો. આવવામાં માત્ર અરવિન્દ આવ્યો, અને મીટીંગો, પાર્ટીઓને ધાંધલ માનનારો અરવિન્દ એકદમ બોલી ઉઠ્યો:

‘ વસન્તલાલ ! હું મોડો તો નથી ને ? મહેમાનો વધારે લાગે છે. હું પછી મળવા આવું તો ? કાણુ કાણુ છે ? ’

‘ ભલે ! પછી આવવું હોય તો પછી આવજો, પણ લીલા આવી છે ! ’

લીલાનું નામ સાંભળતાં જ અરવિન્દ ઢીલો થઈ ગયો. પછી આવવાનું નામ જ ન લીધું. લીલાની ધરની અંદરની છેલી મુલાકાત પછી-લીલાના ગંભીર મંદવાડ પછી-લીલાને આજ જ મળવાનું હતું. હવે શું કરવું ? રહેવું કે જવું ? લીલાએ ના પાડી હતી. લીલા ઉપર પોતાનો કાંઈજ હક નહોતો, છતાં લીલાના દર્શન કરવા, લીલાના દેદાર જોવા, લીલાની સાથે બને તો બે અક્ષર બોલવા અરવિન્દ તલપી રહ્યો હતો, અને ધબકતી છાતીએ, હમણાં સામી લીલા મળશે એ બ્હીકે અંદર દાખલ થયો.

‘ અરવિન્દ ! હમણાં મહેમાન બહુ છે. તમારી મરજી હોય તો પછી આવજો, હમણાં જરૂર નથી. ’

‘ બહુ સાઈ ! મ્હારે ચંદાને મળવું છે, ત્હમને નહી. ’

‘ ચંદાને કે પછી ચંદાની બહેનને ! ’

અરવિન્દ અને વસન્તલાલ હાલમાં દાખલ થયા. ચક્રવાક પક્ષી આડ ઉપર બેઠેલાં અસંખ્ય પક્ષીમાંથી પણ પ્રિય ચક્રવાકીની આંખો બોળી કહાડે છે તેમ હાલમાં બેઠેલા મંડળમાંથી વાયરલેસ ટેલીગ્રાફીની માફક અરવિન્દે લીલાને-લીલાની આંખોને-તે દ્વારા લીલાના હૃદયને ઓળખી કહાડયું.

લીલા-પ્રેમધેલી-દુઃખી લીલા-મંદવાડ પછી વધારે નરમ થઈ

ગઇ હતી. એનું કુમળું હૃદય વધારે મૃદુ^૧ થયું હતું. અરવિન્દ ગામમાં છે—અહીં આવનાર છે—એ લીલા જાણતી નહોતી, અને ખંધી—સ્નેહાળ ચંદાએ કહ્યું પણ નહોતું. વસન્તલાલની સાથે અરવિન્દને જોતાં જ લીલાની છાતીમાં અજબ ધબકારો થયો. એ ધબકારો પોતેજ સાંભળી શકી. ધબકારા સાથે ભૂજંગલાલ અને અરવિન્દની મૂર્તિઓ ખડી થઈ. અરવિન્દને ના પાડેલી સ્થિતિ સાંભરી અને એની આંખમાં ઝળઝળાયાં આવ્યાં. અરવિન્દ અને ચંદાએ લીલાની સ્થિતિ જોઈ. અરવિન્દ માનાપમાન ભૂલી જઈ, વિનય ખાતર નહી પણ એક મનુષ્ય તરીકે, પ્રભુપ્રેમ ખાતર લીલા પાસે ગયો અને બોલ્યો, ‘કેમ છે લીલા ! તખીયત હવે તો સારી છે ને ?’

લીલાને અરવિન્દના પ્રશ્ને, થોડા સમયથી વિસરાઈ ગયેલા અવાજે હૃદયમાં કાંઈ કાંઈ લાગણી ઉત્પન્ન કરી. અરવિન્દના ઉપર જે ભાવ અત્યારે થયો હતો, અરવિન્દ માટે જે પ્રેમ ઉત્પન્ન અત્યારે થયો હતો તેવો ભાવ, તેવો પ્રેમ લીલાને પહેલાં કદી થયો નહોતો.

‘આપણે ઘણા દિવસે મળ્યાં. તહમે તો પછી મુંબાઈ આવ્યા જ નહિ.’

અરવિન્દ લીલાનું હૃદય સમજ્યો. લીલાની આંખમાં આંસુ હતાં, લીલાનું શરીર ટુચતું હતું, એનાથી લાગણીના જોરે બરાબર બોલાતું નહિ. વસન્તલાલ, સુમનલાલ, ચંદાના મનમાં બીજાજ વિચાર ચાલતા હતા એટલે અરવિન્દ અને લીલાને સ્વતંત્ર રીતે વાત કરવામાં બહુ મુશ્કેલી નડી નહી. બારી પાસે ખુરસીમાં બેઠાં અને નાજુક વાતો ચાલી. અરવિન્દ ખાનગી કામે મુંબાઈ આવ્યો હતો, લીલા ગામમાં હોય તોએ ન મળવું એ નિશ્ચય કર્યો હતો, છતાં વસન્તલાલના આગ્રહથી જ આજ આવ્યો હતો, ત્યાં લીલા મળી ગઇ અને આજ નવી જ સૃષ્ટી ભાસી. જીવનમાં રસ પડવા લાગ્યો. લીલાની આશા બંધાઈ એટલું જ નહી પણ જે લીલા અને પોતાની વચ્ચે

અંતર લાગતું હતું તે મટી જઈ લીલા અને પોતે હૃદયથી વધારે જોડા-
એલાં લાગ્યાં.

એક બાળુ એક હૃદયમાં આનંદ છવાતો હતો, સંસાર સુખમય
લાગવા માંડતો હતો, પ્રેમનો વિકાસ થતો હતો, ત્યારે બીજી બાળુ
આનંદનું નામ નહોતું, સંસાર અરણ્ય જેવો લાગતો હતો, પ્રેમ એ
માત્ર ખોટો શબ્દ છે, એમાં કાંઈ જ નથી એમ ભાસતું હતું. સુમન-
ની આ સ્થિતિ હતી. વસન્તના આગ્રહથી આવ્યો હતો ખરો પણ એને
જરાયે શાન્તિ નહોતી. ચર્ચગેટના સ્ટેશન ઉપર આપવાત કરતાં
અટકાવનાર છોકરાં કાળસમાન લાગ્યાં હતાં. તરલાની સર્વ વસ્તુઓ,
તરલાનાં સર્વ સગાં ઝેરસમાન લાગતાં હતાં. અરવિન્દ અને લીલાની
વાતો, એમના ભાવ જોઈ એના પોતાના હૃદયમાં કાંઈ કાંઈ થઈ
જતું. ચંદા આ સઘળું જોયા કરતી હતી અને સુમન સાથે વાત
કરવા પ્રસંગ ખોળતી હતી, એટલામાં સુમન જ ચંદા પાસે આવ્યો.

‘ સુમનભાઈ ! હું તમને જોઈ આજ બહુ રાજ થઈ છું.
મ્હારે તમારી સાથે વાત કરવી છે, ખેસો. ’

જે સુમન ચંદાને મળવા, એની સાથે વાત કરવા હંમેશાં
ઉત્સુક રહેતો તે જ સુમનને પાંચ મીનીટ કાળ જેવી લાગી. અહીંથી
ક્યારે છૂટકો થાય એ ઇચ્છાએ જવાબ આપવા ખાતર જ જવાબ
આપવા લાગ્યો.

‘ સુમનભાઈ ! સુરતમાં શરત પછી હું તમને મળી હતી. બધું
ઠંડું પડ્યું હતું છતાં આજ આમ કેમ ? તમે અહીં કેમ ન ઉતર્યા ?
પૂલ ઉપર શું કરતા હતા ? ’

‘ ચંદા બહેન ! કાંઈ નહી. તમને મળ્યો એ ઠીક થયું. હું
આજ સાંજના કે કાલ સવારના જવાનો છું. ’

‘ વાર ! પણ તરલા કેમ છે ? એને વિશે તો કાંઈ જ
તમે કહેતા નથી. ’

‘ હું ધારું છું કે એને શરીરે સાઈ છે. ’

‘ ધારું છું એમ ક્રમ બોલ્યા ? સુમનલાલ ! તરલાને હું લીલા કરતાં પણ વધારે ચાહું છું. આજનું મ્હારું સુખ તરલાને લીધે જ છે. હજી તરલા ઉપરથી વહેમ ગયો નથી ? તરલાનો વાંક હતો—હશે પણ વાત બગડી નથી. તરલાની સાથે વર્તતાં આવડવું જોઈએ. કેટલીકવાર ધિક્કારવાથી—ત્યાગવાથી અનેક માણસોનો પાત ? થાય છે, આથી ઉલટાં ક્ષમાથી, લાગણીથી પડતાંને બચાવી શકાય છે. તરલા સાથે જરા ક્ષમાથી વર્તો, એને પ્રેમથી અમુક રસ્તે જતાં અટકાવો ને તે ત્હમારી થશે, જગતમાં નમુનેદાર સ્ત્રી થશે. મ્હારા અહીં આવ્યા પછી શું થયું તે તો કહો. ”

‘ ચંદા બહેન ! મ્હને તમારે માટે માન છે એટલે બહુ બોલી શકતાં નથી. તમને વસન્તલાલે બધું કહ્યું હશે જ. મ્હેં ના કહ્યા છતાં શણગારભાભીને ત્યાં એ ગઈ, ત્યાં ભૂજંગને મળી, મ્હેં ખાસ બોલાવી ત્યારે ના આવી ને ચાલી ગઈ. હું નહીં કે એ નહીં એમ મ્હેં કહ્યું હતું છતાં મ્હને ગણકાર્યો પણ નહીં. આથી વધારે શી સાખીતી ? આપણી ન્યાત જ ખરાબ છે. સગાઈ તોડાય નહીં, આમ સાખીતી છતાં ન તોડાય ? હું આપઘાત કરવાનો હતો ત્યાં કીકી નડી ને મ્હારી બધી યુક્તિ ભાંગી ગઈ. ગમે તેમ થાય તો પણ હવે તરલા નહીં. તમને દેવી લાગતી હશે, મ્હારે મનથી તે રાક્ષસી છે. ’

એટલામાં હોલમાં કોઈ દાખલ થયું એટલે વાત અટકી. ચંદા ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી. તરલા નાલકની ગુન્હેગાર ગણાઈ હતી અને એના ઉપરથી તહોમત દૂર કરાવી તરલાનું જીવન સુખમય કરી આપવું એજ ઉદ્દેશથી સુમનલાલને પોતાના ઓરડામાં લઈ ગઈ. બન્ને સામ-સામાં બેઠાં ને ચંદા બોલી :

‘ સુમનલાલ ! હું જરાયે બૂલતી નથી. તમે પૂરેપૂરી તપાસ જ કરી નથી ! ’

‘ એટલે ! નજરે જોઇ એ વાત ખોટી ? ઢાંગીલીએ મ્હને ચાહ પાયો, એજ સતિ પોતાના-ને મળવા શણગારલાલીને ઘેર ગઈ, એના-ને બચાવવા મ્હેં ખોલાવી છતાં ન આવી. એને હું નથી ગમતો, ભૂજંગ ગળ્યો લાગ્યો છે. કાણુ જાણે કાઈ દેવળમાં જઈ વીંટી બદલાવી આવ્યાં હોય તોએ શી ખબર પડે ? રખેને મ્હને ઝેર આપે ! ’

‘ સુમનલાલ ! સુમનલાલ ! આ શું બોલો છો ? તરલા અને ખૂન, તરલા અને પાપ, એ બે બંને જ કેમ ? પવિત્ર તરલાના હૃદયમાં એ વિચાર આવે એ હું માનું જ નહિ. ’

‘ ચંદા જ્ઞેન ! શું ત્યારે હું ખોટો ? મ્હારું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. તરલા ! તરલાની સાથે પરણી કેવી કેવી ઉમેદો મેં રાખી હતી. તરલા માટે મ્હારા મિત્રોમાં, સોસાયટીમાં બેઘડક હું અભિમાન રાખતો. તમે સુરત આવ્યાં ને વાત થયા પછી બધું ભૂલી ગયો. પણ પાશ્વું એનુંએ. ચંદાજ્ઞેન ! ચર્ચગેટના પૂલ ઉપરથી પડી મરી ગયો હોત તો જ સુખ આવત. તરલા-એક વખતની મ્હારી તરલા આવી-’

‘ સુમનલાલ ! આમાં કાંઈ ગંભીર ભૂલ છે. એક ખીજા માટે જ્ઞેમ ભરાયો છે અને એ જ્ઞેમ વધતો જાય એવા પ્રસંગ બને છે, બાકી તમે ધારો છો એમાંનું કાંઈ નથી. તરલા પવિત્ર છે. કદાપિ થોડીવાર એને ભૂજંગલાલના વિચાર આવ્યા હશે પણ એ ક્ષતવ્ય છે. આપણે માણસ છીએ, દેવ નથી. આ વર મળ્યો હત, અગર આ કન્યા મળી હત એમ વિચાર ન આવે એ કેમ બને ? એવા વિચાર દાખવા, અપવિત્ર વિચારો દૂર કરવા એ ખરું, પણ આવું તો તે તરફ ક્ષમાની નજરથી ન જોવું એમ તમે માનો છો ? જુઓ, મ્હારે ત્યાં જ એમની શી સ્થિતિ હત ? તે વખતે રીસાઈ ને હું પીયર ચાલી ગઈ હત તો લોકમાં ફજેતી થાત અને હું અને એ બે દુઃખી થાત. છૂટા-છેડાના રીવાજથી પણ કલેશ થાત. આ તો તરલા જ્ઞેન આવ્યાં ને ક્ષમા આપતાં-લેતાં શિખવ્યું અને આજે અમે કોઈ દિવસ નહોતાં

એવાં પતિપત્ની તરીકે જીવન ગાળીયે છીએ. એ પ્રતાપ તરલા બહેનનો હોં. ’

‘ ચંદા બહેન ! તમારું કહેવું ખરું છે. તમારી વાત બૂદ્ધી હતી. મહેં કાંઈ દિવસ તરલા સિવાય બીજોનો વિચાર કર્યો નથી. મહેં તરલાને હાથમાં રમાડી છે તહેનો આવો બદલો ? બસ એ તો એ જ. મહારે તરલા ન બેઈએ. ’

‘ સુમનલાલ ! તરલા મહારી બહેન નથી. જેટલું કીલા માટે નથી થતું એટલું તરલા માટે થાય છે. એને તજી શું કરશો ? તમે એમ માનો છો કે એ ભૂજંગને પરણશે ? ધારો કે તરલા ખરાબ છે તો એને વધારે ખરાબ બનાવશો ? તરલાનો સ્નેહ હજી તમારી તરફ જ છે. ભૂજંગ ભૂજંગ ? છે એ એ બાણી ગઈ છે. ભૂજંગ તો વીણાને પરણશે. ’

‘ ભૂજંગ વીણાને પરણે કે નહીં તેની મદને શી પરવા છે ? તરલાને માફી ! એ ન જ બને ! મહેં તરલા માટે સહન કરવામાં મણા નથી રાખી. એને ચાલવામાં મહેં મારા કુટુંબની દરકાર રાખી નથી. એ મને નર્કમાં લઈ ગઈ છે. લોકો મદને તરલાવાળો કરી આંગળીઓ કરે છે. એ પતિત^૩ મફદ રાક્ષસી છે, એનું મારા આગળ નામ ન દેશો. વસન્તલાલ અને તમે ન હોત તો હું આજ અહીં આવત જ નહીં. મારું જીવન તરલાએ કાપી નાખ્યું છે. મારા કુમળા દીલમાં એણે તીણી છરી ભોંકી છે. ’

સુમનલાલ ઉચ્છેરાઈ ગયો હતો. ક્રોધ, વૈરથી તેનું આખું શરીર ધ્રુજતું હતું. આંખમાંથી દેવતા વરસતો હતો. ચંદા તો આભીજ બની હતી. પરન્તુ તરલાની પવિત્રતાની, તરલાના સ્નેહની, તરલાના સ્વભાવની ખાત્રી હોવાથી ઈચ્છા હતી અને તરલાની વકિલાત કરવામાં જરાયે પાછી હતી નહીં.

“ પતીતપાવન સીતારામ ” એ વાક્ય ભૂલી નહીં ગયા હો. પ્રાણીમાત્રને-ધિક્કારનારાને પણ ચાહો, એ ધર્મવાક્ય ઉપર વિશ્વાસ નહીં હોય. ’

સુમનલાલ હસ્યો, પણ એના હસવામાં તિરસ્કાર સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

‘ ચંદાબહેન ! તે ખરું, પણ આપણે જહેને ધિક્કારતા હોઇએ તહેને શી રીતે ચલાવાય ? માફ કરજો પણ—’

એટલામાં નોકરે આવી ચંદાના હાથમાં તાર મૂક્યો. ચંદાએ તાર ઉકેલ્યો—

“ ત્યાં હોય તો સંભાળજો—હું આવું છું. ”

તરલા ”

‘ સુમનલાલ, કોઈક મહેમાન આવનાર છે ને તેમને તમારી જરૂર છે, માટે આજનો દિવસ રોકાજો—અહીં અગર ફાવે ત્યાં. ’

‘ બહુ સારું. ’ કહી સુમનલાલ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૯ સું.

ઘણે વખતે.

લીલા અરવિન્દની સાથે વાત કરી પાસેના ઝોરડામાં ગઇ. અરવિન્દ ઘુસણીયો હત-શરમાળ નહોત તો તો ક્યારનોયે લીલાની પાછળ બલાનું કાઠી અંદર ગયો હત. પરંતુ રખેને બીજા ટીકા કરે એ બહીક હૃદય અને નેત્ર લીલાની સાથે ગયાં હતાં છતાં એ ત્યાં ને ત્યાં ખેંસી રહ્યો.

થોડીવાર થઇ ને બધા ઉઠ્યા. એક, એક બે બેના ટોળામાં ફરવા લાગ્યા. આ લાગ જોઇ અરવિન્દ પણ ઉઠ્યો અને લીલા જે ઝોરડામાં હતી ત્યાં ગયો. બારણું ઉઘાડતાં જ લીલાની આંખ એ

બાળુ ગર્ધ અને ઘણું સમયે મળેલાં એ પ્રેમાળ હૃદયનાં હૈયાં ધબક્યાં, નેત્રે નેત્ર મળ્યાં અને કાંઈક હસાઈ જવાયું.

‘મ્હારા મનથી કે ઘણું વખતે હાર્મોનીયમ કે સારંગી સાંભળીશ. અમારા ગામડા ગામમાં તો એ મળતુ ક્યાંથી હોય ?’

‘હં, મારા મનથી કે ખ્હાર ક્યાં સૂધી રહી શકે છે તે તો જાણું. આખરે બીલાડી ઘી સુંઘતી સુંઘતી આવી ખરી !’

લીલા ભીંત પાસે પડેલા કોચમાં પડી હતી. કોચની પાસે જ એક ગોળ ટેબલ પડ્યું હતું. ટેબલ ઉપર ગુજરાતી ઇંગ્લેશ ચોપડીઓ, ફારા કાગળ, પેનસીલ, ચોપાનીયાં પડ્યાં હતાં. પેનસીલ લઈ લીલા કાગળ ઉપર પોતાનું નામ લખતી હતી અને એ રસ્તે હૃદયમાં થતી લાગણીઓ ખ્હાર કાઢતી હતી. લીલા મંદવાડમાંથી હમણાં જ ઉઠી હતી. પોતાનું શું થશે એના વિચાર આવતા હતા. અભેવાર ના કલ્લા પછી અરવિન્દ આવે એ સ્વપ્નામાં પણ નહોતું. ભૂજંગલાલ ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો હતો. સુમન-તરલાને છૂટા પાડી પોતે સુમનને લે એ પાપમય લાગતું હતું. અરવિન્દ ! શું કરે તે અરવિન્દ મળે એ વિચાર કરતી હતી, ને આમ અરવિન્દ આવ્યો એ એને ગંગા મળી હતી. હરખથી તેનું હૈયું ઉછળતું હતું. અરવિન્દને ક્રોધીને બદલે પ્રેમાળ જોયો એટલે તો વધુ આનંદમાં આવી હતી. બન્ને એકબીજાને મળવા તલપતાં હતાં, છતાં બન્ને એક જ જગાએ મળ્યાં એટલે મુંગા થઈ ગયાં. જીલ જ ઉપડતી નહોતી. આડી આંખે એકબીજાને જોતાં, એમનાં હૃદય વાત કરતાં હતાં, પરંતુ મ્હોએ બહુ શબ્દો બોલી શકતાં નહોતાં.

આખરે લીલા બોલી, ‘જુઓને, મ્હેં નકામા કેટલા કાગળો બગાડ્યા ! ચાલો, જાઉં હવે.’

‘ઉભી રહે. ઘણા વખતથી પૂછવાનું આકી છે તે પૂછું—’

લીલા બેઠી પણ શું પૂછવાનું હશે તે વિચારે ગભરાઈને ધીરે રહી બોલી, ‘પૂછો.’

અરવિન્દે હાથમાં પેનસીલ લીધી અને કાગળ ઉપર લખ્યું ને કહ્યું, ‘આ મારો સવાલ.’

‘ન્યા. એ. ન. બ. ક્ષ. ક. બો. હ. ત્યા. હ. મા. કે. તે. વ. મા. એ. વિ. ક. હ. ?’

અરવિન્દના મનથી એમ જ હતું કે લીલા કાંઈ જ નહીં સમજે. લીલાએ કાગળ હાથમાં લીધો, બેચાર અક્ષરો વાંચ્યા અને થોડીક વારમાં અંધકાર નાશ પામ્યો. પ્રકાશ પડ્યો અને હસતી હસતી બોલી:

‘અર્થ કહું કે ઉત્તર આપું ?’

‘પહેલાં ઉત્તર આપ અને પછી આપણે એકબીજાની અક્ષરોની પરીક્ષા કરીએ.’

‘વાર ત્યારે, આ મ્હારો જવાબ:—

એ. વ. બી. ઉ. અ. એ. ન.’

‘સમજ્યા ?’

‘બોલ જોઉં, મહેં શું પૂછ્યું હતું ?’

“ ‘ન્યારે એ નહીં બને, ક્ષમા કરો’ બોલી હતી ત્યારે હમેશ માટે કે તે વખત માટે એ વિચાર કયો હતો ?’ આ તમારો સવાલ ખરો ને ? હવે મહેં જવાબ શો આપ્યો તે કહો. ”

‘બરાબર. હવે ત્હારો જવાબ આ હતો: “ એ વખત બીજો ઉત્તર અપાય એમ નહોતું. ” ત્યારે તો મ્હારા પ્રત્યેનો ભાવ ગયો નહોતો.’

‘મ્હને તો એમજ થતું કે મ્હને તમે ક્ષમા આપી શકશો કે કેમ ?’

‘લીલા ! ક્ષમા ! મ્હને તો એમ થાય છે કે હવે જ આપણે એકબીજાને વધારે ઉંચા સ્નેહથી ચાહી શકીશું. આ વિદ્યની જરૂર હતી. એથી આપણો સ્નેહ વધારે કસોટીયે ચ્હડ્યો છે.’

આ બન્ને આમ પ્રેમકથામાં પડ્યાં હતાં ત્યાં કાંઈક કામસર ચંદા આવી ચડી. ચંદાએ અડધું બારણું ઉઘાડ્યું ત્યાં બન્નેને મુંગાં કાંઈક લખતાં, વાંચતાં, વંચાવતાં જોઈ ઉભી જ રહી. ચંદા લીલાની

મોટી બેન હતી, લીલાના પ્રસંગોની એને ખબર હતી. એજ લીલા અત્યારે એના એ અરવિન્દ સાથે પ્રેમકથામાં પડી હતી એથી એને શાન્તિ થઈ. પણ તેજ ક્ષણે બહેન કરતાં પણ વધારે બહાલી તરલાની સ્થિતિ યાદ આવતાં ગ્લાની? થઈ. એક બાળુ આ બન્ને હૃદયો છૂટાં પડેલાં જોડાય છે ત્યારે ખીજી બાળુ જોડાયેલાં હૃદય છૂટાં પડે છે ! ‘હું શું કરું કે તરલા સુમનલાલની થાય ! સુમનલાલના હૃદયમાંથી બહેમ શી રીતે કઢાવું ? તરલા આવે છે એ ઠીક જ છે, ને તરલા આવે છે એ સુમનલાલને નથી કહ્યું એજ સાચું છે. પણ સુમનલાલનો શો ભરોસો ! કાંઈ નાશી જાય તો ? આપઘાત કરી બેસે તો ? ના, ના. મહેં એમને દેખરેખ રાખવા કહ્યું તો છે. લીલા ! લીલા ! પરમેશ્વર તને સુખી રાખે, પણ તરલાનું જ્યાં સૂધી સ્થીર થયું નથી ત્યાંસૂધી ત્હારી આ બહેન જપીને બેસવાની નથી.’

ચંદાને ઓરડામાં જવું હતું એટલે મોંઘાં ઠાવકું રાખી દાખલ થઈ ને બોલી: ‘અરવિન્દ ભાઈ ! માફ કરજો. ગામડામાં રહેનારાઓમાં આવી લુચ્ચાઈ હશે એ મહેં નહોતું ધાર્યું. આમ કોઇને ત્યાં મહેમાન થઈ એમના જ ઘરમાં છાની વાતો કરવી એ તમારા જેવાને માટે લાયક નહી.’

‘ચંદા બહેન ! બોલાવનારાં તમે જ હતાં. હવે તો તમારા હાથમાં આવાવાના. તમને ન ગમતું હોય તો આ જમ્મએ, લ્યો.’

અરવિન્દ ઉઠ્યો અને મહેમાનો પણ કલાક પછી જવા મંડ્યા. અરવિન્દને રાતના ઉંઘ ન આવી. ઉંઘતાં અને જગતાં લીલાની મૂર્તિ કનડવા લાગી. મયદાનીયાની લીલા અને અત્યારની લીલા સરખાવવા લાગ્યો. તે વખતે પોતે ઉતાવળ કરી નાશી આવ્યો એમ લાગ્યું. આખી રાત પથારીમાં તરફડીયાં માર્યાં પછી સહવાર થતાં જ ઉઠ્યો. પરવારી લીલાના ઘર તરફ ગયો. ગઈ વખતે ‘હું જ મૂર્ખો’ કહેનારો

અરવિન્દ હોંશભર્યો જતો હતો. લીલાના ઘરમાં પેસતાં જ જીનો પટેલ મળ્યો.

‘અરવિન્દ ભાઈ ! તમે ક્યાંથી ? ઘણે વખતે ? આપને કોને મળવું છે ? શેઠને કે બહેનને ?’ પટેલ અંદર ખખર કરવા ગયો ત્યાં અરવિન્દ અંદર દાખલ થયો. ‘આ જ દાદર ! આ જ દાદર ઉપરથી નિરાશ થઈ હું ઉતરતો હતો. એ વખતે મ્હારા મનની શી સ્થિતિ હતી ! આમ થશે એમ કદી ધાર્યું હતું ?’ આખા હોલમાં નજર કરી તો એજ ચીજો હતી, પણ અત્યારે દરેકે દરેક ચીજ પ્રિય લાગતી હતી. અરવિન્દ આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો. સામે મોટો અરિસો હતો. એ અરિસામાં પોતાની જાતને જોતો હતો ત્યાં પાછળથી કાઈ આવતું હોય એમ લાગ્યું. નાજુક બંગડીઓનો મધુર અવાજ આવ્યો. અવાજ આવતાં વળી તકતામાં નજર પડી, અને પ્રત્યક્ષ આંખ મળે તે પહેલાં પ્રતિબિમ્બમાં આંખો મળી અને નેત્રો હસ્યાં. અરવિન્દ ઉભા થયો. લીલા સામી આવી ઉભી. લીલાની પણ અરવિન્દના જેવી જ સ્થિતિ હતી. આખી રાત અરવિન્દના વિચારમાં ક્યાં ગઈ તેનું તેને ભાન નહોતું. ક્યારે સહવાર પડે ને અરવિન્દ ક્યારે આવે એમ થતું હતું ત્યાં માજી આગળ પટેલે વર્ધી આપી. અરવિન્દને જોવા લીલા બીજે રસ્તે થઈ આવી અને નેત્રથી જોઈ હૃદયને સંતોષ્યું.

‘લીલા ! લીલા ! શું આ ખરું છે ? ‘એ નાદી અને’ એવું સાંભળવાનો વખત તો ફરી નાદી આવે ને ?’

‘અરવિન્દ ! હવે એ વાત સંભારી મ્હને દુઃખી ન કરો.’ એટલામાં સામેથી લીલાની માતા આવી અને લીલા આઘી ખસી ગઈ. માતા અરવિન્દ અને લીલાને જોતાં જ તેમના હૃદયના ભાવ સમજી ગઈ હતી. જે માતા અરવિન્દને ધિક્કારતી હતી, જે માતા જૂજંગને જમાઈ કરવા તલપાપડ થઈ હતી તે જ માતાને અરવિન્દ ગમ્યો.

હતો. પોતાની ભૂલ સમજી હતી અને કેવળ બહારના ડોળથી અંબ-
ધને કેટલાં માંબાપો પોતાનાં છોકરાંને, તેમાંએ છોકરીઓને હિંદુ
સંસારમાં પરણાવી નાખી દુઃખનું કારણ થઈ પડતાં હશે તે સંભારી
દીલગીર થઈ. તેમાંએ લીલાનો ભયંકર મંદવાડ, તેમાંથી બચવું એ
યાદ આવતાં લીલાની માતા દીલી થઈ ગઈ અને કુમળું હૃદય આ
બંનેને જોઈ વધારે પ્રેમાળ બન્યું.

‘અરવિન્દ ભાઈ ! ક્ષમા કરજો, તમે સમજી છો.’

‘માજી, કાંઈ નહિ, એમાં તમારો વાંક નથી. હું પણ ઉતાવળીયો
ઓછો નહોતો.’

‘પરમેશ્વરે જ તમને મુંબાઈ બોલાવ્યા. હવે તમારી થાપણ
લઈ જાઓ એટલે ગંગા નાહ્યા. ખરે ! દીકરીઓ નહીં માંગતા હોય
તેમાં ડહાપણ છે.’

‘થાપણ ! પહેલી કાયદેસર થાપણ કરી આપો પછી વાત.’

‘કહો તો કાલ.’

‘કાલ ? ના, ના. કાંઈ તૈયારી કર્યા વિના એમને એમ થાય ?
હવે તો બીજો કોઈ ભૂજંગ કે સાપ નથી નડવાનો ને ? વખત છે
વિનોદ બહેન જેવાં આવી સલાહ આપે ને મન ફરે તો કોણજાણે !’

‘અરવિન્દ ભાઈ ! હવે તે બંને ? લીલાના બાપ મુંબા રહ્યા
હતા જે લીલાના મંદવાડને લીધે જ. એમણે મને ઠપકો આપ્યો છે
તે મ્હારું મન જાણે છે. એ તો સાચું થયું કે લીલા જીવી અને
મ્હોં રહ્યું, બાકી અમારું મ્હોં બહાર કાઢી શકત નહીં. આવતા અડ-
વાડીયામાં લગ્ન કરીએ તો વાંધો છે ?’

‘વાંધો તો કાંઈએ નહિ પણ ન્યાતજ્ઞતાની રીત પ્રમાણે કાંઈ
ધરેણાં, લુગડાં લતાં તો કરવાં ને ?’

‘મ્હારી તરફથી કોઈએ નથી. આપણે તો ચંદા બહેનને સોંપ-
વાનાં છીએ.’

લીલા-અધીરી-શરમાળ લીલા પોતાની માતા અને પ્રિય અરવિન્દ વચ્ચેની વાતો સાંભળતી હતી, અને ભૂતકાળના દુઃખ પછી ભવિષ્ય જોઈ આનંદ પામતી હતી. લગ્ન આવતા અઠવાડિયાને બદલે આગળ ઉપર રાખવાની અરવિન્દની ઇચ્છા અધીરી લીલાને ખીલકુલ ગમી નહીં. ‘એ વળી ડાહ્યા થાય છે તો ! લુગડાં અને ઘરેણાં મ્હારે નથી જોઈતાં. એકવાર લગ્ન થવા દોને, કાણુ જાણે શાંયે વિદ્ધ આવે’ એમ થતું હતું. ત્યાં લીલાની માતા ‘હીક છે, એ થઈ પડશે’ કરી ચાલી ગઈ અને આખા હાલમાં પાછાં બંને એકલાં પડ્યાં. લીલા અરવિન્દની પાસે આવી ને બોલી, ‘કેમ ! લગ્ન આવતા મહિનામાંએ વહેલાં પડશે કેમ ખરું ને ? આવતે વર્ષે રાખીયે તો શું બોલું ?’

‘લીલા ! મ્હારા મનમાં કે ઘરેણાં-લુગડાં લત્તાં થયાં નથી તે ત્હને નહીં ગમે. એમ ખબર હત તો હું તો આજનું જ લગ્ન કરવા કહેત.’

‘તમને શેની ખબર ? પુરૂષોને કાલર, નેકટાઈ કે ખૂટ, કોટ નવા નવા જોઈએ એટલે બૈરાંને પણ એમજ હશે એમ માનો. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ પ્રેમની વધારે ભૂખી હોય છે. હમે કાંઈ લુગડાં લત્તાંને નથી પરણતાં હોં કે !’

‘લીલા ! લીલા ! ભૂજંગનો પ્રસંગ બન્યા પછી-એ વિદ્ધ આવ્યા પછી-આપણાં હૃદય વધારે સંયોજનયાં લાગ્યાં છે. મ્હોં કોઈ દિવસ આશા રાખી નહોતી છતાં એમ તો ખરું કે પરણવાની વાત આવતાં એમજ થતું કે પરણવું તો લીલાને જ.’

‘અને મ્હારી પણ એજ વિનંતિ હતી.’ ‘એ નહીં બને, ક્ષમા કરો.’ એ બોલતાં બોલી તો ખરી પણ તે જ દિવસથી મ્હારું હૃદય તમારી સાથે જ ગયું હતું એમ મ્હને લાગે છે. ભૂતકાળ વિસરી ગયા છો ને ? હવે તો મ્હારા ઉપર શંકા નથી ને ?’

‘શંકા ! શા માટે શંકા ?’

કોણ જાણે વાત કોણ લઇ ગયું પણ લીલાની સખીઓ આવી અને 'ગળ્યું મ્હોં કરાવો બા ! ઓખાને અનિરુદ્ધ મળ્યો ' કરી લીલાને ચીડવવા લાગી. આ સખીઓમાં વિનોદ પણ હતી, અને ભૂજંગલાલને બદલે અરવિન્દ પસંદ કરવા માટે લીલાને ધન્યવાદ આપતી હતી.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

તરલા મુંબાઇમાં.

શણુગારભાભીને ત્યાં તરલા ગઇ તે માત્ર એક દયાનું કામ કરવા જ. રખેને સુમનલાલ ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ભૂજંગલાલનું ખૂન કરે એ માટે પરોક્ષ રીતે^૧ ભૂજંગને ચેતવવા ગઇ હતી. સુમનલાલની ચીડી તરફ તરલાનો અભાવ હતો એમ નહીં, કેવળ એ કામ વધારે જરૂરનું છે એમ માની ત્યાં ગઇ હતી. પરંતુ પવિત્ર, સહવારના પોરના નામના સુમનલાલ પ્રત્યે પોતાની વર્તણૂક તિરસ્કારપાત્ર લાગી અને હવે બગડેલી બાજી શી રીતે સુધારવી એ વિચારમાં પડી. શણુગારભાભીને ત્યાં સાંભળેલા શબ્દો ધડીયે ધડીયે તરલાને સતાવતા હતા. રખેને ભૂજંગલાલનું ખૂન કરે એ વિચાર તરલાના મગજમાંથી ખસી ગયા. ભૂજંગનું કાલ ખૂન થતું હોય તો ભલે આજ થાય, માત્ર મારા સુમનને હાથે નહીં એટલી જ એની ઇચ્છા હતી. તરલાને તરલ સ્વભાવ-તરલાની તરલતા-ક્ષણવાર જતાં રહ્યાં. શણુગારભાભીને ત્યાંથી એકદમ ધેર આવવા નીકળી, ત્યાં રસ્તામાં જ એનો વિશ્વાસુ નોકર રામો સામો મળ્યો. 'બહેન ! સુમનભાઈ ચીડાયા હોય એમ લાગે છે ને કાંઈ પણ સામાન લીધા વગર સ્ટેશન ઉપર ગયા છે. '

એટલું સાંભળતાં જ તરલાના હોંશ ઉડી ગયા. ‘હું નહીં કાં એ નહીં’ એ સુમનના શબ્દો સાંભર્યા. રખેને સ્ટેશન ગયા હોય ને આપઘાત કરે. આપઘાતની સાથે ગ્રાન્ટરોડનો દેખાવ નજર આગળ તરી આવ્યો—ખીચારા આદમીની દયાળનક સ્થિતિ સાંભરી આવી. તેને થયું કે એ હોંશભર્યો જોતજોતામાં કપાઈ મૂવો ને એનાં નિરાધાર થયેલાં સ્ત્રી-છોકરાં રૂઝળી પડ્યાં. હું પરણી નથી પણ સુમન શિવાય જીવીને શું કરું ?” ગરીબ ખિચારી તરલા અત્યારે જ પોતે વિધવા થઈ હોય એમ રોષ પડી. રામો શાન્ત કરવા લાગ્યો, પણ નિરર્થક.^૧

‘રામા ! ભાઈને-બહેનને કહેજે કે તરલાબહેન મુંબાઈ ગયાં છે.’

‘પણ, બહેન, હું સાથે આવું ?’

‘ના. ત્હારું કામ નથી.’

આટલું કહેતાં જ તરલા ગાડી કરી એકદમ સ્ટેશન ઉપર આવી. સુરતના સ્ટેશન ઉપર તરલા અને સુમનલાલને ન ઓળખે એમ ભાગ્યે હતું એટલે સુમનલાલની તપાસ કરવામાં મુશ્કેલી નડી નહીં. સુમનલાલ મુંબાઈ ગયા એ વાત જાણતાં જ તરલાને કાંઈક ધીરજ આવી. ‘હરકત નહીં, ભૂતનું ઠેકાણું આંબલી. ચંદા બહેનને જ મળવા ગયા હશે’ જાણી એણે ચંદાને તાર કર્યો અને રાતની ગાડીમાં પોતે મુંબાઈ જવા નીકળી.

દાદરમાં તરલા આવવાની છે એ વાત માત્ર વસંતલાલ અને ચંદા જ જાણતાં હતાં, અને તેમાં એ ચંદાને કાંઈ જ કામ સૂઝતું નહોતું. સવાર પડી, મેલનો વખત થયો, મેલ આવી ગઈ. ગ્રાન્ટરોડની લોકલ આવી અને ફોઈને તેડવા ગયેલાં છોકરાંઓ ફોઈને લઈ આવ્યાં. ઘરમાં બહારથી આનંદ છવાયો. બહેન ભાઈને મળી પણ હૃદયની વાત કહી શકી નહીં. નણુંદ-ભોજન એકલાં પડ્યાં અને તરલા છૂટે મ્હોંચે રોઈ પડી. ભાભીના ખોળામાં ઉધું માથું નાખી ખૂબ રોઈ ને બોલી, ‘ભાભી ! હવે મ્હને મારો કે જીવોડો.

એ ક્યાં છે ? અહીં આવી એમણે શું કર્યું ? શું કહ્યું ? એમના વિનાની એક ઘડી મ્હને જુગ જેવી લાગે છે. રખેને એમણે ન કરવાનું કર્યું હોય ! લાભી ! કેમ બોલતાં નથી ?

‘તરલા બહેન ! શું બોલું ! તમારે માટે જીવ બળે છે. તમારી એક ટેવે આ બધું દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે. તરલા, શરત પછી બધું ફંદું પડ્યું હતું તે પાછું ક્યાંથી ઉપડ્યું ? ભૂજંગ માટેનો તમારો મોહ હજી ઓછો થયો નથી ? એમ હોય તો ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દો ને ?’

‘લાભી ! હજી તમે મને નથી ઓળખી ? હું સાચું કહીશ. ભૂજંગલાલને એક વખત પરણવા માગતી હતી ખરી, પરંતુ એ મોહ તમારા શબ્દે ઊરાડી દીધો છે. સુમનની સુગંધ આવી છે, ભૂજંગ હવે સાપ જેવો લાગે છે.’

‘તો પછી સુમનલાલે બોલાવ્યા છતાં ત્યાં ન જતાં શણગાર-લાભીને ત્યાં જવાની શી જરૂર હતી ?’

‘લાભી ! એમણે મ્હને ચીઠીમાં લખ્યું હતું કે “એ નદી કાં હું નદી” એ શબ્દોએ મ્હને ગભરાવી. રખેને એ ભૂજંગલાલનું ખૂન કરે, અને ખૂનની નામોશી આવે એ બહાનું આડકતરી રીતે ચેતવવા ગઈ હતી, અને ગઈ તો સારું જ થયું. ગઈને મહેં ત્યાં જે કાનેકાન સાંભળ્યું ત્યારથી મ્હારા હૃદયમાં ભૂજંગની કાંઈપણ છાયા હતી તે સાવ નાશ થઈ ગઈ. હવે સુમન-સુમન શિવાય કાંઈ ગમતું નથી. લાભી, ખતાવો એમને. એમને પગે પડું, એમને હાથે મરું, હવે એ મને પરણે તો ઠીક ને ન પરણે તો હું એમની પાછળ જ ભ્રમીશ. રખેને એ જાત ઉપર કાંઈ કરે !’

‘તરલા ! ત્હને શું કહું ! કાલ ચર્ચગેટના સ્ટેશન ઉપર એજ થવાનું હતું. આપવાત કરવાની ઈચ્છાથી જ એ પૂલ ઉપર ઉભા હતા ને આ છોકરાં જઈ ચઢ્યાં. બાકી આજ કાલ જાણે શુંયે થાત !’

‘લાભી ! હાય, હાય ! એ બધું આ પાપીણીને લીધે જ. દુનિયા માં હું પાપીણી મનાઈ, મ્હારા સુમનનો પ્રેમ બોયો, તમ જેવી

ખેનનો વિશ્વાસ ખોયો. લાભી, હવે મ્હારે પરણવું નથી. માત્ર મરતાં પહેલાં સુમનનાં દર્શન કરવાં છે. એ પ્રેમમૂર્તિ, પવિત્ર મૂર્તિને પગે પડી ક્ષમા માગવી છે. હાય હાય ! મ્હેં એ વિશ્વાસુ, પ્રેમાળ, ક્રામળ હૃદયમાં છરી ભોંકી છે. એમનું શાંત જીવન ધૂળ મેળવ્યું છે. લાભી ! મને નહીં ખતાવો એ ક્યાં છે તે ?’

‘ખેન ! શાંત પડો. તમે મ્હારા નિરસ જીવનમાં રસ આણ્યો છે, તમે મને દુઃખસાગરમાંથી સુખસાગરમાં આણી છે, તો પછી તમારે માટે હું શું નહીં કરું ? તમારા લાઘ આજ એજ તજવીજમાં છે. અરવિન્દ ગામમાં છે. કદાચ અરવિન્દને ત્યાં હોય કે હોટલમાં હોય. એ તજવીજ ક્યાં વિના નહીં રહે. હમણાં આવશે. તમે થાક ખાઓ, જમી લો.’

‘લાભી, થાક ખાવો કે જમવું કાંઈ નથી. હું જે કામે આવી છું તે નહીં થાય ત્યાં સૂધી મ્હને કાંઈ નહીં સ્મરે.’

‘જુઓ આ તમારા લાઘ આવ્યા...કેમ એકલા ? સુમનલાલ ક્યાં ?’

‘તરલા ! તું ગભરાઈશ નહિ હોં. સાંજસોરા આવશે. ચંદા ! અરવિન્દને ત્યાંએ નથી ને હોટલમાંથી નિકળી ગયા છે. ક્યાં ગયા હશે ? સ્ટેશન ઉપર તો પોલીસને કહી મૂક્યું છે એટલે એ બાજુ જાય તો ખબર પડ્યા વિના રહેજ નહિ.’

વસન્તલાલના એક એક શબ્દ ગરીબ ગિચારી તરલાના હૃદયમાં ઉંડા ઘા મારતા હતા. તરલાના લયમાં વધારો થયો. અત્યારે જ સુમનલાલને હમેશને માટે ખોઈ બેઠી હોય એમ એને લાગ્યું. ચંદા અને તરલા રોવા લાગ્યાં. વસન્તલાલ ખત્રેને આશ્વાસન ? આપતો હતો પણ મનમાં સમજતો હતો. એણે આખા મુંબાઈમાં તપાસ કરાવી હતી. પોલીસના-કસ્ટમ્સના નોકરો નીકળી પડ્યા હતા પરંતુ સુમનલાલનો પત્તો ન મળ્યો. સંખ્યાકાળ પડી. સુરત તાર ક્યો. પણ સુરતથી જવાબ આવ્યો કે સુમનલાલ ત્યાં નથી. વસન્તલાલ ઓપ્રીસમાં ગયો પણ તે નામનો જ. એનો જીવ સુમનલાલમાં અને તરલામાં

હતો. દાદર ઉતર્યો, પેપર લીધું, વિચારમાં ને વિચારમાં અંગલે આવ્યો. તરલા અને ચંદા શ્વાસભેર જ્હાર નિકળ્યાં. વસન્તલાલને એકલો, મુંગો-દિલગીર જોઈ નણુંદ ભોળાઈની ધીરજ રહી નહી. તરલા ભાઈની આગળ બોલી શકતી નહી. 'ભાઈને મ્હારે માટે હલકો અભિપ્રાય થયો છે. હું એમની નજરમાં ખરાબ લાગી છું, મ્હારે લીધે જ સુમન કંટાળી આપઘાત કરશે એમ થયું છે.' તરલા-શંકાશીલ-નરમ ઘેંશ થયેલી તરલાનો આધાર માત્ર ચંદા. ચંદાને હજી વિશ્વાસ છે એ વિચારે જ તરલા જીવતી હતી. એટલામાં કીકી આવી અને 'આપના હાથમાંથી 'પેપર' લઈ લીધું'. કીકીને 'પેપર' વાંચવાની ટેવ પડી હતી. એને વ્યસન હતું. ખાધા વિના ચાલે પણ 'પેપર' વિના ન ચાલે. નિશાળનું લેસન વાંચતાં પણ 'પેપર' આવે તો તે પહેલું વાંચે. બધુંએ નહી પણ ઉપર ઉપરથી વાંચે તો જ એને ઠીક પડતું. કીકીએ 'પેપર' નું વચ્ચું પાનું ઉઘાડ્યું ને મોટા અક્ષરે જાપેલું નજરે પડ્યું. વાંચતાંની સાથે જ હંમેશની માફક તે બોલી 'આ, આ, તરલા ફાઈ! આજે કોઈએ આપઘાત કર્યો.' આપપાતનું નામ પડતાં જ વસન્તલાલ, તરલા અને ચંદા એકદમ ઊભાં જ થયાં. 'આપઘાત! કોણે કર્યો? લાવ, જોઈ!' બિચારી કીકીને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહી કે આપઘાતની આ ખબરથી આમ પોતાના જ કુટુંબમાં આટલો હાહાકાર વર્તાશે. ત્રણેનાં ધડકતાં હૃદય, અશ્રુભીનાં નયન જોઈ એ તો હામકી જ ગઈ. વસન્તલાલે પેપર ઝુટાવી લીધું ને વાંચવા લાગ્યા. તરલા, ચંદાથી ન રહેવાયું. 'મોટેથી વાંચોને, કોનો આપઘાત છે?' વસન્તલાલે વાંચવું શરૂ કર્યું.

એક હિન્દુનો આપઘાત.

‘આજ બપોરના બે વાગ્યાના શુમારે એપોલો અંદર ઉપર યાટ ક્લબની નજીકના વરંડા ઉપરથી કોઈક દરિયામાં પડ્યું એવો ધબકારો પાસે ફરતા પોલીસને સંભળાતાં તરત જ મછવાવાળાની મદદથી તપાસ કરી. ત્યાં અગાડી પાણી બહુ ઉંડું હોવાથી બહુ

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સુરતમાં.

વીણા પાસે હા પડાવવા ગયેલો ભૂજંગલાલ, તરલાને પૂછવા ઉપર હા પાડવા કહેનાર વીણાથી નિરાશ થયેલો ભૂજંગલાલ, કિશોરી-લાલના ઘરમાંથી નિકળ્યો, ઘેર આગ્યો. નંદાએ પૂછ્યું પણ શો ઉત્તર આપે ? ત્યાંથી નિરાશ થઈ શણુગારલાભીને ત્યાં ગયો. ત્યાં બંધી હકીકત કહી અને શણુગારલાભીના શબ્દો ખરા પડતા લાગ્યા. લીલા-તરલા હતાં પણ વીણાની તો વાત જ જૂદી છે. વીણા હાથમાં આવે એવા સંભવ જ નથી. ગામફોઈ શણુગારલાભી સુરતનું રોજીંદું પેપર હતાં. ‘ રૂટરના તાર ’ એમને ત્યાંથી છૂટતા હતા ! ગામ પરગામના સારામાઠા ખબરો એમને ત્યાંથી જ મળતા. ભૂજંગ-લાલ જેવા અનેકનાં શણુગારકાકી સંતોષનું સ્થાન હતાં. ઉમર લાયક કન્યાઓના ગુરૂ હતાં. ભૂજંગલાલનો રોફ જતો રહ્યો હતો. વીણા અને તરલા બન્ને જાય એ કરતાં એક આવે તો શું ? તરલાની જોડે લગ્ન કરવા વિચાર નહોતો, પણ વીણા ન જ માનતી હોય તો તરલાની સાથે જ લગ્ન કરવું એમ નક્કી કરી શણુગારકાકી પાસે ગયો. શણુગારકાકીને વાત કરી, અને ગામમાં થતી ફજેતીમાંથી બચાવવા વિનંતિ કરવા લાગ્યો. લીલા, તરલા ને વીણામાંથી કોઈ મળતું નથી. લીલાનો વિવાહ અરવિન્દ સાથે નક્કી થયો અને થોડા દિવસમાં લગ્ન છે એ હકીકત સુરતમાં આવી હતી. તરલાને ઘેર ભૂજંગલાલ હવે જઈ શકે એમ નહોતું, એટલે ગમે તેમ કરી તરલાને શણુગારકાકી મારફત એમને ત્યાં જ મળવું અને શામ, દામ, ભેદથી સમજાવવી એજ સાઈ એમ માની એ તરફ પ્રયત્નો કર્યા. શણુગારલાભી પણ હમણાની તરલા કેમ નથી આવતી એ વિશે ચિંતા કરતાં હતાં ત્યાં આ લાગ હીક છે માની તરલાની ખબર કાઢવા શણુગારકાકીએ નોકરને મોકલ્યો.

નોકર જઇ આવ્યો ને ખબર કહી કે સુમનલાલ અને તરલા બન્ને મુંબાઇ ગયાં છે. આ સનાનના સમાચાર સાંભળતાં જ ભૂજંગલાલની એ તરફની આશાનો નાશ થયો. વીણા? વીણાએ તો યોખ્ખું સાંભળાવ્યું હતું કે ‘તરલાને પૂછ્યા પછી વાત અને સ્નેહને કસોટીની જરૂર છે.’ કસોટી પણ સ્નેહ હોય તહેને ને? વીણા ગામમાં તપાસ કરશે તો ભૂજંગલાલના ગુણોની યાદી નિકળશે. એ યાદી સાંભળ્યા પછી—તરલા—લીલાની હકીકત સાંભળ્યા પછી—વીણા પરણવા તૈયાર થાય ખરી કે? હવે? આ તો હાથે કરી કુવામાં પડ્યા. ફજેતી થઇ. ન મળ્યા રામ કે ન મળી માયા! હવે શું કરવું? શણુગારભાભીએ ભૂજંગલાલને આશ્વાસન આપ્યું: ‘લીલા, તરલા, વીણા ગયાં તો ખીજ.’ પરંતુ ભૂજંગલાલ હવે વધારે ડાહ્યો થયો હતો. દુનિયામાં ખત્તા ખાધા હતા. સારી સોસાયટીમાંથી દૂર થયો હતો. લીલા જેવી કામળ હૃદયની કન્યાને મરણપથારીએ લઈ જનાર પોતે ગણાયો હતો. તરલાના પવિત્ર જીવન ઉપર કલંક આણનાર, ન્યાતન્નતમાં ફજેતી કરાવનાર પોતે મનાયો હતો. ન્યાતમાં—સોસાયટીમાં પ્રતિષ્ઠિત લોકો ભૂજંગલાલને આમંત્રણ આપતા નહોતા. અવિવાહિત? ઉમરલાયક કન્યાઓ ભૂજંગલાલનો સાપની માફક ત્યાગ કરતી. સ્ત્રીઓમાં તહેના નામના ગરબા ગવાતા હતા. આ બધું ભૂજંગલાલને કાને આવ્યું હતું અને હવે એને પોતાનું જીવન નિરસ લાગતું હતું. આમ છતાં વીણાનો તેની ઉપરનો મોહ ગયો નહોતો. બેચાર દિવસ કિશોરીલાલને ત્યાં ન જતો અગર એ રસ્તે ન જતો તો હરખહાને વીણા ભૂજંગલાલને બોલાવતી. ભૂજંગલાલ કેળવાયેલો હતો. બુદ્ધિશાળી, રસિક હતો એ વીણા સારી રીતે સમજતી. માત્ર નંદાના શિક્ષણે બાલ્યાવસ્થામાં સ્વતંત્ર જીવન ગાળેલું હતું તહેના પ્રભાવે જ શિથિલ વૃત્તિવાળો થયો હતો. ઈશ્વરને માનતો નહોતો. વીણા—દૃઢ મનની વીણા—સાપને સાંડસામાં પકડવા સરળચેલી વીણાને ભૂજંગ જ ગમી ગયો હતો એ

ઉપરથી એમ નથી માનવાનું કે વીણાને અનીતિ કે સ્વતંત્રતા પસંદ હતી. વીણાનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે એને સરળ, ભલા દીલનો પતિ રૂએ નહીં. આ ઉપરાંત વીણાને ખાતરી હતી કે ભૂજંગલાલ ઈશ્વરને માનતો થાય, સ્થીર ચિત્તનો થાય, શુદ્ધ સ્નેહ એ શું એ સમજતો થાય તો એના જેવો બીજો પતિ જગતમાં મળવો મુશ્કેલ છે. એને પતિ કરનાર સુંદરીનું જીવન સ્વર્ગસુખમાં જાય. રખેને પોતાને છોડી વળી બીજાને ખોળે એ બહીકે દરબહાને ભૂજંગને ખોલાવતી અને એના આશાતંતુ મજબૂત રાખતી. ભૂજંગલાલને પ્રિય એકાદ ગાયન ગાતી, “ તમારે માટે હું તો બહુ સારા અભિપ્રાય સાંભળું છું, લીલા તો તમારાં વખાણુ કરે છે ને મદને કહે છે કે ‘ જો ભૂજંગલાલને તમે પરણી શકો તો તમારાં જેવાં કોઈ ભાગ્યશાળી નહિ. ભૂજંગલાલ તમને સ્વર્ગસુખ આપશે. પરણ્યા પહેલાં પાંચ દસ કન્યાઓ ગણુતા હશે પણ પરણ્યા પછી બીજાનું સ્વપ્ને પણ નામ દેશે નહિ. ’ ભૂજંગલાલ ! મદને ખબર નહીં કે તમે આવા હશો. મારા મનથી કે પરણ્યા પછી પણ કેટલાક પુરૂષો સ્વતંત્ર જીવન ગાળે છે તેમ તમે પણ ગાળશો. ”

વીણા આમ હરેક રીતે ભૂજંગલાલને ઉત્તેજતી અને નીતિ-બળ વધારે ને વધારે મજબૂત કરતી. એક બાબુ આખી ન્યાતમાં વીણા જ એના તરફ હતી. આથી વીણાનો પ્રેમ મજબૂત રહે, એની સાથે લગ્ન થાય તો જ સંસારમાં સુખ મળે એમ ભૂજંગને હતું, અને એ સુખ મેળવવા વીણાના અભિપ્રાયમાં ફેરફાર ન થાય તેવું વર્તન રાખે તો જ બંને એમ હતું. એક બાબુ આખી સુરતની સોસાયટીમાં વીણા જ એનું સાઈ ખોલતી, અને બીજા બાબુ એનું કોઈ જ નહોતું. સુમન-તરલા મુંબાઈ ગયાં હતાં, વીણા તરલાને મળવાની હતી, આ સ્થિતિ ભૂજંગલાલ જેવા આવેગવાળા માણસને ગભરાવી નાખે એમાં નવાઈ નથી. ‘ શું કંઈ ને તરલા-લીલા મારે માટે સારો અભિપ્રાય આપે ! ચંદાને મળું ? મ્હુરી વગ કોણ ચલાવે ? અત્યાર સૂધીનું મારું

જીવન કેવું છે ? કાંઈ મ્હને ઘરમાં પ્રેમથી બોલાવે નહી, મ્હને નિમં-
ત્રણ આપે નહી, મ્હારે લીધે લીલા-તરલાએ આટલું સહન કર્યું અને
હવે એ મ્હારે માટે સારો અભિપ્રાય આપે ખરાં ? ’ ભૂજંગલાલ-સહેલાણી
ભૂજંગલાલના હોંશકાશ ઉડી ગયા. એ વીણાને મળવા જતો, છેવટ-
નો ઉત્તર આપવા વિનવતો. પરંતુ વીણા-હૃદયથી અહ્વાતી વીણા-
પરંતુ ભૂજંગલાલના હૃદયમાંથી મળ કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર વીણા-
વાત લંબાવતી અને આથી ભૂજંગલાલ વધારે ખિન્ન થતો.

ભૂજંગલાલે આખરે મુંબઈ જઈ ચંદા-લીલાને મળી તરલાની
ક્ષમા માગી, વીણાને ભલામણ કરાવવા નિશ્ચય કર્યો અને માતાને
જણાવ્યા વિના જ મુંબઈ ગયો હતો. પરંતુ સુમનલાલનો પત્તો નથી,
સુરત છે કે કેમ એવો તાર સુરત આવતાં સુરતની નવરી ન્યાતમાં
—ખીજનું ઘસાતું બોલાય એમાં જ મગ્નહ માનનાર ન્યાતમાં—વાત
ઉડી : ‘ સુમન નાશી ગયો ! તરલા અને ભૂજંગલાલે પહેલેથી જ ગોઠ-
વણ કરી હશે ને એ બે કાંઈક ચાલ્યાં ગયાં. ’ તરલાના, સુમનના
સ્નેહીને આ અફવા સાંભળીને જખરો આઘાત થયો. ચકલે ને ચૌટે,
વાટે ને ઘાટે તરલા-ભૂજંગલાલની નિંદા થવા માંડી, ભણતર વખો-
ડાવા લાગ્યું. આ નવરાની વાતોમાં કાંઈ ભાગ લેનાર ન હોય તો તે
માત્ર વીણા જ હતી. વીણાએ તરલાના હૃદયને ઓળખ્યું હતું. ભૂજંગ-
લાલે તરલાના જીવનમાં જે વિષ રેડ્યું હતું તે વિષ કાઢી નાખવા
પ્રયત્ન કરતી હતી. ભૂજંગલાલ મુંબઈ ગયા એ સાંભળતાં જ વીણા
કાંઈક ગભરાઈ હતી. ભૂજંગલાલના હૃદયમાંના ખરાખર સંસ્કાર દૂર કરા-
વવા માગતી હતી એ વાત ખરી, પણ એને હૃદય આગળથી દૂર
કરવા જરાયે ઈચ્છતી નહિ. રખેને મ્હારી બેદરકારીથી કંટાળી, મ્હારા
હૃદયનો ભાવ છતાં, ઉપરની બેદરકારીથી નિરાશ થઈ નાશી ગયા
હોય એમ વીણાને થયું, અને વસન્તલાલ ઉપર તાર કર્યો.

“ ભૂજંગલાલ ત્યાં આવ્યા હોય તો સંભાળજો. કાગળ પાછળ
આવે છે. ”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

સુમનની તપાસ.

વસન્તલાલ ચંદાના પેલા પ્રસંગ પછી વધારે કામળ બન્યો હતો. પતિ અગર પત્ની સંસ્કારવાળાં હોય તો એકને બીજા માટે પણ વિશ્વાસ હોય છે. એકનો સ્નેહ બીજા દિશામાં ગયો છે એ જાણતાં કેટલો આઘાત થાય છે, ધરમાંથી-કુટુંબમાંથી આનંદનો, સ્વર્ગસુખનો કેવો લોપ થઈ જાય છે, એ જાણતાં વસન્તલાલ વધારે પ્રેમાળ બન્યો હતો, અને એને લીધે જ તરલા પોતાની બહેન છતાં સુમનલાલના હૃદય માટે એ વધારે બળતો હતો. સુમનલાલની માનસિક સ્થિતિ સમજ્યો હતો, અને જેમ તરલાએ ચંદા અને પોતાની વચ્ચેનો ભિન્નભાવ દૂર કરાવી એકતા કરાવી હતી તેમ તરલા અને સુમનલાલ એક થાય તે માટે વસન્તલાલ બહુ ઇતેજાર હતો. ચંદા તરલાને માટે મરતી હતી. સંસારમાં સગી બહેનોને માટે ન થાય એવી લાગણી નાણુંદને માટે થતી જોઈ વસન્તલાલ પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનતો. સુમનલાલની તપાસ કરવા એ નિકળ્યો ત્યારે એક યંત્રની માફક જ એના પગ ચાલતા હતા. એનું હૃદય-ચિત્ત તો સુમનલાલ અને તરલાના ભવિષ્ય ઉપર જ દિયતું હતું. ‘સુમનલાલે આપઘાત કર્યો હશે તો ? ઇસ્પીતાલમાં જઈને ત્યાં કાંઈક માફા સમાચાર સાંભળું તો !’ વસન્તલાલ લોકલમાં ખેસી આશા-નિરાશામાં ‘ઝોકાં ખાતો મરીનલાઈન્સ આવ્યો. વિકટોરીયા કરી ગોકળદાસ તેજપાલ ઇસ્પીતાલમાં આવ્યો. હાઉસ સર્જનને મળ્યો અને વાત કરતાં જણાયું કે એપોલો અંદર ઉપર આપઘાત કરનાર હમણા જ ગુજરી ગયો છે ને એના લાશ સગાંવહાલાંની ઓળખાણ માટે બરફમાં મૂકી છાંડી છે.

ડાક્ટરો જગતનું હિત કરનારા છે. અનેક દુઃખી કુટુંબ, નિરાધાર થતાં કુટુંબને રોગમુક્ત કરી જીવન ફરીને રસમય બનાવે છે, છતાં ઘણી વાટકાપ કર્યાથી, ચિત્રવિચિત્ર રોગ અને સ્થિતિના મનુષ્યના સહવાસથી અથવા બુદ્ધિવની માફક સંસારમાં-દેહમાં કાંઈ નથી એમ આવી જવાથી હો, કે ગમે તેમ હો પણ ડાક્ટરો ઘણે વખતે લાગણી વગરના થઈ જાય છે. ડાક્ટરના શબ્દ ઉપર જીવન બાંધનાર, ડાક્ટરને પરમેશ્વર માનનાર રોગીનાં સગાંને “ એ દિવસમાં મરી જશે, મરી ગયો છે ” એમ સ્પષ્ટ કહેતાં કાંઈ જ લાગતું નથી. બિચારો વસન્તલાલ ફડકતે હૃદયે શું હશે, શું થશે કરતો દોડતો આવ્યો, ત્હેને એકદમ જ ‘ તે આદમી મરી ગયો છે ને જોવા હોય તો જાઓ પણ ’ કહ્યું. ડાક્ટરના આ શબ્દથી વસન્તલાલના હોશકોશ ઉડી ગયા. ‘ સુમન મરી ગયો ! તરલા-ચંદાને શું જવાબ આપીશ ? અહિં સુમન ગયો ને ત્યાં તરલા જશે. હાય ! હાય ! મારી આ સ્થિતિ અને આ કાળોતરી મ્હારે જ લઈ જવાની ! ’ વસન્તલાલનો પગ જ ઉપડ્યો નહી. ‘ મુવેલાં મડદાને જોઈ હું શું કરું ? બધાને બોલાવી આવું ? ના, ના, પણ જોઈ તો ખરો ! ’ આટલું બોલી હમાલ સાથે વસન્તલાલ મુડદાં રાખવાની ઓરડીમાં ગયો. હમાલે ઓરડીનું તાળું ઉઘાડ્યું. તાળું ઉઘડતાં જેટલી વાર થઈ તેટલામાં વસન્તલાલ જાણે પોતાની સામે જ પાણીથી કુગારી ગયેલું સુમનલાલનું મુડદું હોય એમ માનવા લાગ્યો. મારાથી સુમનલાલનું શબ કેમ જોવાશે ? હમાલ મારે માટે શું ધારશે ? આ વિચારથી બીચારો વસન્તલાલ ધ્રુજવા લાગ્યો. આંખે અંધારાં આવ્યાં. ગળગળો થયો, સંસારઅસાર લાગવા લાગ્યો, ને મારા જેવું જગતમાં કોઈ દુઃખી નથી એમ માનવા લાગ્યો. હમાલે તાળું ઉઘાડ્યું ને વિલાયતી સાંકળ ઉઘી નીચી કરી ખસેડતો હતો. એ સાંકળનો અવાજ વસન્તલાલને વીંધી નાખતો હતો. સાંકળ ઉઘડતાં જેટલીવાર થતી તેટલીવાર બાલા સુમનનું મુડદું જોવામાં થતી. આખરે સાંકળ ઉઘડી ને ત્રાસદાયક દેખાવ નજરે પડ્યો. ચારે બાજુ ટેબલ ઉપર

વિશાળ પાકા કાચની પેટીઓ પડી હતી. એમાં બરફ હતો અને બરફમાં મડદાં હતાં. દરેક મડદા ઉપર નંબર હતો. રણસંગ્રામમાં ઘવાયેલા શુરવીર લડવૈયાનાં મડદાં ખોળવા આવેલા જેવી સ્થિતિ વસન્તલાલની થઈ હતી. એક પછી એક પેટી જોતાં છેલી પેટી પાસે આવ્યો. હમાલે કહ્યું, ‘એપોલો બંદરવાળું મુડદું આ.’ આ કહેતાં એક સેકન્ડમાં જ સુમનનું મુડદું જોઈશ એ વિચારે પુતળાની પેઠે ઉભો. આંખો મીચી. બીજી જ પળે ઉઘાડી ને હમાલે ઉઘાડેલી પેટીમાંના મુડદા સામું જોઈ રહ્યો. મડદાને ધારી-ધારી જોયું, બે ચાર વાર જોયું ને વસન્તલાલ એકદમ કૂઘો. ‘ન હોય! સુમનલાલ નહી, આ તો બીજો. દાશ ! જીવતો હશે.’ મૃત્યુની ચેહમાંથી સ્નેહી પાછું આવે ને જે આનંદ થાય તે આનંદ ક્ષણવાર વસન્તલાલને થયો. આ નહી, મ્હારો સુમન ઘેર હશે, અરવિન્દને ઘેર ગયો હશે, એમ ઉત્સાહ ને આશામાં ડોલતો વસન્તલાલ હમાલને કહ્યા વિના એક ગાંડા માણસની માફક ઓરડી બહાર નિકળી રસ્તે પડ્યો. આ સુમન નહી, એટલું થતાં હોંશમાં ને હોંશમાં વસન્તલાલ ઈસ્પીતાલમાંથી નિકળ્યો તો ખરો, પરંતુ ત્યારે સુમન ગયો ક્યાં? એને ક્યાં ખોળવો? ઘેર શી રીતે જવું? ચંદા-તરલાને શો જવાબ આપવો? એ વિચારોથી મુંઝાયો. એકલ એન્જનની માફક રસ્તા ઉપર લોકો સાથે અથડાતો, મોટોર, વિક્ટોરીયાવાળાની ગાજો ખાતો ચાલ્યો, ને આખરે મરીન-લાઈન્સ સ્ટેશન ઓળંગી સામે પથર ઉપર બેઠો. ઉજળતાં મોજાં, સૂર્ય પ્રકાશમાં સફેદ દેખાતાં ફીણો, અને એ પાણીમાં ધીરેધીરે જતાં શદવાળાં વહાણો જોઈ વસન્તલાલ દિગ્મુઢ જ થયો. જે મરીનલાઈન્સના પથર ઉપર એકલો અથવા ચંદા કે મિત્રો સાથે બેસી હમેશાં આનંદ મળતો તેનાતેજ પથર આજ ત્હેને ખાવા ધાતા હતા. જેમ જેમ વિશાળ દરિયા તરફ જોતો ગયો તેમ તેમ તેને વધારે ગભરામણ થઈ, અને ઘેર જવા વિના છુટકો નથી માની ઉઠી લોકલ પકડવા સ્ટેશન ઉપર ગયો. હમેશનો સરળ, શાન્ત વસન્તલાલ આજ બાધા જેવો

થઈ ગયો હતો. તે સુમનલાલના ગુમ થઈ જવાથી અને હજી સૂધી તેનો પત્તો ન લાગવાથી મુંઝાઈ ગયો હતો. જો તે ચંદા અને તરલાને ચહોતો નહત, જરાક નરમ મનનો હતો તો પોતે ઘેર પણ ન જત. દાદર ઉતર્યો અને ઝાંપામાંથી ખુદાર નિકળતાં ધરના વિચાર આવતાં એના પગ ઢીલા થયા. અને ભીડ જવા દઉં એમ માની બાંકડા ઉપર બેઠો. દાદરના સ્ટેશન ઉપર વસન્તલાલને ન ઓળખે એવું કોઈ નહોતું. સ્ટેશન માસ્તર ‘સાહેબજી’ કરી વસન્તલાલની સાથે વાતમાં પડ્યા. પરન્તુ માસ્તરની વાતમાં વસન્તલાલને આજ જરાયે મળતું પડતી નહી. એની નજર તો આમ તેમ ફરતી હતી. વાત કરતાં કરતાં ઝાંપાની ભીડ ઓછી થઈ કે કેમ તે તરફ નજર ગઈ અને છેલ્લી ભીડમાં એક પરિચિત મનુષ્ય લાગ્યો. શંકા આવતાં, આશાનાં ખીજ, વૃક્ષ અને ફુલ ખીલતાં જ સ્ટેશન માસ્તરને એમનેએમ મૂકી એ દોડ્યો. પેલા માણસને ખભે હાથ નાખી બેઠ્યો.

‘અરે સુમન ! તું—તમે ક્યાં ગયા હતા ? અમારા તો હોશકોશ ઉડી ગયા હતા. અત્યારે તમારે માટે જ મુંઝાઈ જઈ આવ્યો. આ જ ગાડીમાં હતા ત્યારે ક્યાંથી બેઠા ? મારા—અમારા મનથી કે તમે નારી ગયા કે આપઘાત કર્યો. એપેલો બંદર ઉપર ગઈ કાલે જ આપઘાત...’

‘વસન્તલાલ ! આમ ગભરાવ છો શાના ? હા ! હું તરત ન આવ્યો એટલે આવી સ્થિતિમાં તમને, ચંદા બહેનને આવું થાય એ વાત ખરી, પરન્તુ આપઘાત ઘડીયે ઘડીયે થતા નથી. અને તે પણ ચંદા બહેનને આવવાનું મહેં વચન આપ્યું છે, એટલે ખીજું કંઈ થાય એમજ નથી. હા, મહેને અહીં આવવું જીવ ઉપર આવ્યું છે. કોઈ આવવાનું છે એવો તાર હું હતો ત્યારે જ આવ્યો હતો. મ્હાઈ એમ માનવું છે કે તે તરલાનો હશે અને તેથી જ હું બે દિવસ પુને જઈ આવ્યો.’

‘જહાંનગમાં જય તમારું પૂના. બે દિવસથી અમે સુખે બેઠાં નથી અને નિરાંતે ખાધું નથી. તમારે શું ? સુમનલાલ ! હવે આવું ક્યાં

સૂધી ચલાવવું છે ? તરલા ઉપર આટલો તિરસ્કાર કેમ આવ્યો છે ? એ બિચારી તમારે માટે જીવ કહાડે છે. ઘેર જઈશું ત્યારે શુંએ સાંભળીશું ! એને મરતી મૂકીને તમારી ખોળમાં નિકળ્યો હતો. ગોકળદાસ તેજપાળ ઇસ્પીતાલમાં આપઘાત કરનાર કાણ છે તે જોવા ગયો હતો ત્યાં મ્હાં શું થયું હતું તેની તમને શાની સમજ પડે ! જરાક પોસ્ટ-કાર્ડ તો નાખવો હતો !’

‘ પણ, વસન્તલાલજી ! માં મન જ ઉડી ગયું છે. મ્હને તમે નકામો હેરાન કરો છો ! હું માનવાનો નથી. મ્હને સંસારમાં હવે મોહ રહ્યો નથી. તમે તરલા-તરલા કરો છો પણ મ્હેં એનાં લક્ષણ જોયાં છે. મારી નજરે-મારી જાતે જોયા પછી હું કેમ શાન્ત થાઉં ? ભણેલી, ઉંચા કુટુંબની, જેને પરણી હું સંસારમાં સ્વર્ગ માનત તેણે મ્હને દગો દીધો છે. જેનું મન બીજા ઉપર ચોંટ્યું તેનું શું ધારવું ? એ ન હોય, ચંદા બ્હેન. એની ફાઇએ તરલા નામ પાડ્યું છે તે વ્યાજબી છે. એ સ્વભાવની-મનની તરલા જ છે. ’

‘ પણ સુમનલાલ ! એમ બહેમાઓ નહી. કદાપિ તમે કહો છો એ ખરું હશે. આ તો પરણી નથી, ધારે તો-સગવડ થાય તો-ભૂજંગ-લાલને પરણી શકે એમ છે, પણ મારા બાપમાં શું હતું ? હું પરણ્યો હતો, છોકરાં હતાં છતાં મ્હાં મન બીજે ગયું હતું, તેજ હું પાછો ચંદાનો થઈ રહ્યો છું, અને અમે ધારતાં હતાં કે અમે સ્વપ્ને પણ સુખી નહી થઈએ તે જ અમે આજ સુખમાં મ્હાલીયે છીએ. સુમનલાલ, શુદ્ધ રતેહ જોઈએ, ઇચ્છા જોઈએ, ક્ષમાશીલ સ્વભાવ જોઈએ. જે પ્રભુની આપણે ક્ષમા માગીએ છીએ તે પ્રભુને આપણે બતાવવું જોઈએ કે ક્ષમા અમે આપી શકીએ છીએ. આપણે માણસ છીએ, ક્ષમા કરી પડતાં-પડેલાં-બચાવો. પ્રેમથી પાસે લો અને સુખી થાવ. ’

સુમનલાલનું મન વસન્તલાલના આ હૃદયના શબ્દોથી પલ્લવ્યું. સુમનલાલ તરલાને મ્હાતો નહોતો એમ નહી. તરલા શરતમાંથી ઘેર આવ્યા

પછી—તરલાના હાથની ચાહ પીધા પછી—સુમનલાલ ભૂજંગલાલની વાત વીસરી ગયો હતો. ચંદાના શબ્દે શાન્ત થયો હતો અને તરલાની સાથે પરણી સુખી થશે એમ દૃઢતાપૂર્વક માનતો હતો. અરવિન્દે બેબેવાર લીલાને છોડી ને પાછો એજ લીલા મળતાં આનંદીત થયો હતો એમ પોતાનું જીવન પણ રસમય થાય એમ ઇચ્છતો હતો. પરંતુ એમાં વિઘ્ન આવ્યું. પોતાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી ત્યારે તરલા ન આવી ને શણગારભાભીને ત્યાં ગઈ. ત્યાં ગઈ એટલું જ નહીં પણ ‘હું નહીં કાં એ નહીં’ એ શબ્દનો ગંભીર અર્થ સમજી નહીં. સુમનલાલે તરલાથી દૂટા થવા અને તેટલા યતન કર્યા. વકીલની સલાહ લઈ સગાઈ તોડવા ફાંફાં માર્યાં, ચર્ચગેટના પૂલપરથી પડી આપઘાત કરવા ધાર્યું પણ બાજી બગડી. ચંદા ઉપર કોણુ જાણે કેમ એને અંધશ્રદ્ધા બેઠી હતી. પચાસ વસન્તલાલનું ન માને એ ચંદાના એક શબ્દે ઢીલો થતો હતો, અને જો સુમનલાલ આ ફેરી નાસી ન ગયો અને પાછો મળવા આવ્યો હતો તે ચંદાને લીધે જ—નહીં કે તરલાને લીધે. સુમનલાલ અને વસન્તલાલ ઝાંપા ખહાર નિકળ્યા ને બંગલાનો રસ્તો લીધો.

‘સુમનલાલ, તરલા ઉપર પણ હદ થઈ. હવે ગઈ વાત વિસરી જાઓ, ક્ષમા આ.—’

‘વસન્તલાલ ! તમને તમારી બહેન માટે થતું હશે, પણ મ્હારું તો જીવન ધૂળ થયું છે. મ્હને જરાપણ સુખની આશા હત તો કાંઈ જવા દઉં એવો નથી, પણ એ આશા જ નથી. એ ઢોંગી છે. કોણુ જાણે કેમ મુંબાઈ આવી હશે. મ્હને તો એની યુક્તિ લાગે છે.’

‘સુમનલાલ ! આમ નાહક શંકા શા માટે લાવો છો ? એનો તાર તમારે માટે આવ્યો, એ તમારી પાછળ ગાંડી થઈ દોડી આવી છતાં તમે યુક્તિ-ઢોંગ માનો છો. હું એનો લાઈ છું પણ ચંદા એમ ઢોંગીને ઘરમાં જરાપણ ઉભી રહેવા દે એમ નથી.’

સુમનલાલ અને વસન્તલાલ બે જણા બંગલા તરફ જતા હતા

ત્યાં પાછળથી એક સાઈકલ આવી. સાઈકલવાળાએ વસન્તલાલને જોતાં જ સાઈકલ ઉભી રાખી. સાઈકલ ટપાલ ઓફીસ—તાર ઓફીસની હતી, અને પટાવાળાએ વસન્તલાલના હાથમાં તાર અને તારનું સહીનું ફોર્મ મૂક્યું. વસન્તલાલે સહી કરી ફોર્મ પાછું આપ્યું ને તાર ઉઘાડ્યો. સુમનલાલની નજર તાર ઉપર પડી. એમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

‘ભૂજંગલાલ આવ્યા હોય તો સંભાળજો. કાગળ પાછળ આવે છે.—વીણા.’

આટલું વાંચતાં જ સુમનલાલનું લોહી ઉકળી આવ્યું. તે બોલી ઉઠ્યો : ‘વસન્તલાલ ! હું કહેતો હતો તે ખોટું ! જુઓ ભૂજંગ આવ્યો છે. એનાથી સંભાળવા—ખચવા વીણા લખે છે. તરલાના ઢોંગ નહિ તો બીજું શું ? તરલા અને ભૂજંગલાલની બંનેની પહેલેથી જ ગોઠવણ. વીણા બીચારી સંભાળવા લખે છે. વસન્તલાલ ! આથી કાંઈ વધારે ખાતરી નેંધએ ? જવા દો ! મ્હારે નથી આવવું. ચંદા બહેનની મ્હારી તરફથી માફી માગજો. હવે ઘેર આવવાથી કે તરલાને મળવાથી શો લાભ ? તમારા મનમાં શંકા હતી તે હવે દૂર થઈ હશે. માફ માનો તો તરલાને ભૂજંગલાલ સાથે પરણાવો ને સુખી કરો. હું માફ ફોડી લઈશ. તમારો, ચંદા બહેનનો ઉપકાર થયો છે, જીવીશ તો ઉપકાર વાળીશ. હવે મ્હને જોળવા ન આવશો, તેમ મ્હારી ફિકર ન કરશો.’

સુમનલાલ ઉસ્કેરાઈ ગયો હતો. વસન્તલાલ મુંઝાયો હતો. વીણાનો તાર શો ! ‘ભૂજંગલાલ આવ્યા હોય તો સંભાળજો,’ એનો અર્થ શો ? ભૂજંગલાલ કાંઈ તોફાન કરવા આવ્યો હશે ને તેની વીણાને ખચર પડતાં સાચવવા લખતી હશે. આવો તાર આવે વખતે નેંધ સુમનલાલની શંકા વધે એમાં નવાઈ નથી. હવે એ કોટી ઉપાયે રહેવાનો નથી. તરલા ! તરલા તે સાચી કે ઢોંગી ! અરે પ્રભુ ! હવે તો આ દુઃખનો છેડો લાવ ! તરલા મરે તો.....

આ શબ્દ લજી વસન્તલાલની જીભ ઉપર છે ત્યાં બંગલા તરફથી નોકર લાંફલો લાંફલો દોડતો આવતો દેખાયો. વસન્તલાલે એકદમ ઉભો રાખ્યો ને પૂછ્યું:

‘રામા ! ક્યાં જાય છે ? શું છે ? આમ ગભરાય છે કેમ ?’

રામો ગભરાયો હતો. દોડવાથી એટલો શ્વાસ ચડી ગયો હતો કે એકદમ અટકવાથી અને સુમનલાલ અને વસન્તલાલને જોવાથી બે ઘડી બોલી શક્યો જ નહીં, ને ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી ગયો. રામો બિચારો બોલી શકતો નહોતો ને વસન્તલાલનો જીવ જતો હતો. આખરે રામાએ ગભરાતા ગભરાતા જવાબ દીધો:

‘સા...હે...બ ! અરવિન્દ લાઇ.’

‘શું છે અરવિન્દ લાઇનું ! બોલની જલ્દી.’

‘સા-હે-બ અરવિન્દ લાઈ આવ્યા છે ! ડાક્ટર....’

‘મુદ્દાની વાત કહેને ! ટાયલું જવા દે ને.’

‘ડાક્ટર સાહેબ કહે છે કે તરલા બહેન નહીં જીવે. કલાકમાં સુમનલાઇને બોલાવે...’

આટલું સાંભળતાં જ વસન્તલાલથી રોવાઇ જવાયું. બિચારી દુઃખી તરલાનો આમ અંત ! જે બહેન ઉપર મોટી આશા બાંધી હતી તે બહેનનો આમ અંત ! ‘સુમનલાલ ! હવે તો આવો ! તરલા ઢાંગી હોય કે સાચી હોય, પણ હવે તે તમને હેરાન કરવાની નથી. પછી કાવે તે કરજો, પણ મોત વખતે એને ક્ષમા આપી એને શાન્તિ આપશો તો અમારા ઉપર ઉપકાર. એ તમને સંભારે છે તો છેલ્લી વાર મ્હોં જોઇ લો.’

સુમનલાલ તરલાને મૃત્યુ પથારી ઉપર છે એ જાણતાં નરમ થયો. એનો ગુસ્સો નાશ પામ્યો અને મુગો મુગો વસન્તલાલ સાથે ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

મરણ પથારી.

સુમનલાલ બીજનું દુઃખ જોઈ શકતો નહીં. એનું હૃદય પ્રેમાળ હતું. તરલાના બનાવથી, એ મંબંધી આવી પડેલા મંયોગોને લીધે એ ધીરે ધીરે બેઠો થયો હતો એટલે તરલા મરવા પડી છે એ વાત એણે માની નહિ. આ તરલાની જ મૃત્યુને બોલાવવાની યુક્તિ—ઢોંગ. પણ મૃત્યુને બોલાવવાથી એને શો લાભ ? જો ભૂજંગલાલને ચલાતી હોય ને એને પરણવા ઈચ્છતી હોય તો મ્હારું શું કામ ? કદાચ મરવા પડી હોય અને મૃત્યુ અને દુઃખથી પીડાઈ પસ્તાવા થતોએ હોય. મ્હારી ક્ષમા માગવા અને પાપમુક્ત થવા તલપતી હોય. આવે વખતે હું ન જાઉં ને કદાચ મરી જાય તો હું ઘાતકી કહેવાઉં— અરે પાપી થાઉં. પ્રભુ આપણને મારી ના બંધે તો કેવું થાય ! અને જન્મભર પસ્તાવાનું થાય. દુઃખનને પણ અંતકાળે ક્ષમા આપવી જોઈએ તો તરલા તો એક વખતની મ્હારા મનની માલેક —આશાની વેલ હતી. હું જતાં સુધી તો જરૂર એ જીવતી હશે. કદાચ અંગલે પહેાંચ્યા પહેલાં ગુજરી ગઈ હશે તો મ્હારા મનથી તો ફરજ બજવી ગણાશે ને. ’

આમ વિચારથી સુમનલાલ વસન્તલાલની સાથે વસન્તલાલને અંગલે ગયો. અંગલાનાં પગથીયાં ચડતાં વળી મન પાછું હસ્યું. ‘ના, ના. પાછો જ જાઉં. ઢોંગ હશે તો મ્હારાથી શાન્ત રહેવાશે ખરું ? ’

વસન્તલાલ અને સુમનલાલ અંગલામાં પેકા. છોકરાં-હંમેશનાં તોફાની છોકરાં આજ તરલા ફાઈના મંદવાડને ધીધે ગરીબ ગાય જેવાં થઈ બાગના એક ભાગમાં બેઠાં હતાં. અંગલામાં, હાલમાં પેસતાં વસન્તલાલે નોકરને પૂછ્યું, ‘અંદર કોણ કોણ છે ? ’

‘ ડાકટર, અરવિન્દભાઈ અને ચંદાબા. ’

પગલાં સાંભળતાં જ ચંદા બહાર આવી અને વસન્તલાલના સામું પળુ ન જોતાં, સુમનલાલને જોઈ ક્ષણવાર હૃદય ઉછળ્યું ને તેનો હાથ પકડી અંદર લઈ જતાં બોલી, ‘ હાશ ! હવે નિરાંત થઈ દિવસ ને રાત, હર મીનીટ તમારું જ ચિંતવન કરે છે. ’

‘ બરફ લાવો. ’ ડાકટરની ખૂસ અંદરથી આવી.

અરવિન્દ બિચારો સફાળો ઉઠ્યો અને બહાર બરફ લેવા આવ્યો અને સુમનને જોતાં જ બાળકની માફક રોતો બોલ્યો, ‘ સુમન ! સુમન ! બિચારી જાય છે ! ડાકટરે આશા મૂકી છે. ’

સુમનલાલે અરવિન્દને જોતાં જ, અરવિન્દને રોતો જોઈ તરલાનો હોંગ છે એ વિચાર કાઢી નાંખ્યો. સુમનલાલ કોઈનાં આંસુ જોઈ શકતો જ નહી. તરલા મરવા પડી છે એથી જુના પ્રેમનો ઝરો પૂર જોશથી વહેવા લાગ્યો ને તરલાને મળવા, એના બળતા હૃદયને શાન્ત કરવા, એને ક્ષમા આપવા, એની ક્ષમા માગવા, એને પ્રેમથી નિહાળવા તલપાપડ થઈ ગયો, અને એમને એમ તરલાના ઓરડા તરફ દોડ્યો.

ઓરડામાંથી તરલાના હુંકારા, તરલાના બોલવાનો અવાજ આવતો હતો. તરલાને માથે ગરમી ચઢી ગઈ હતી. આખું શરીર ભટ્ટીમાં હોય તેમ તપતું હતું. માથા ઉપર બરફનાં ગચ્છાં ને ગચ્છાં ઘસાતાં હતાં. તાવમાં, સન્નિપાતને લીધે આમથી તેમ આજોટતી હતી. જોમમાં ને જોમમાં ઉભી થતી હતી. ઘડિકમાં માથાના વાળ તો ઘડીકમાં પથારીની ચાદર હાથ વટે ખેંચતી હતી. કુદરતી રીતે સ્વરૂપવાન ને ગોરી તરલાનું મ્હોં આજ અતિશય તાવથી લાલ સુરમ થયું અને બે મીનીટમાં મગજ ફાટી જશે એમ બધાને બહીક લાગતી હતી. આંખો ચકળવીકળ ફરતી હતી અને જીભે સુમનના નામનો લવારો કરતી હતી. સુમન અંદર દાખલ થયો. જાણે સુમનબેની સુગંધ આવી હોય

તેમ તરલાને થતાં તેણે બારણા તરફ જોયું ને સુમનને જોતાં જ એની છાતી ઉછળી. પથારીમાંથી સફાળી ઉઠી, ‘હાશ ! હાશ ! સુમન ક્યાં ગયા હતા ? મ્હારા બહાલા ! હું બહુ દુઃખી થઈ ! તમને મૂકી નર્કમાં પડી. બહાલા મને ક્ષમા કરો ! હવે હું જાઉં છું ! પ્રભુના ધરનાં તેડાં આવ્યાં છે, પણ તમારી ક્ષમા વિના મ્હને પેસવા દેતા નથી. ચંદા જાહેન ! હું ગમે તેમ બોલીશ ! હા, હું એમને ચાહું છું ! સુમન ! આવો, આવો, એકવાર તમારો હાથ લાવો. અરે ! પાણી લાવોને ! કેમ કાઈ લાવતું નથી ? ખુરશી ! પાણી નથી જોઈતું. મ્હારા સુમનને બોલાવો. તમે સુમન નહી.’ ડાકટરે ચંદાને કહ્યું, ‘એને પથારીમાં સુવાડો ને માથે બરફ રાખો, નહીં તો અધઘડીમાં મરી જશે. ઉશ્કેરાવાનું કામ નથી. મી. સુમનલાલ, એને શાન્ત કરો.’

ચંદા-બેઆકળી ચંદા-પોતાના જીવનમાં રસ રેડનાર તરલાને પોતાનાજ ઘરમાં આમ દુઃખી હાલતમાં મરતી જોઈ ગરભાઈ ગઈ હતી. એના વેશમાં, એના બોલવામાં, એના હરવાફરવામાં ગાંડી લાગતી હતી. અધઘડીમાં મરી જશે એ શબ્દ કાને પડતાં જ સજળ નેત્રે, પોતાનાં આંસુ લોતી ચંદા તરલા પાસે ગઈ ને બોલી,

‘ જાહેન ! જાહેન ! શાન્ત થાઓ. લો, પાણી. મ્હારી જાહેન નહી. જો સુમનલાલ આવ્યા છે. એ ત્હારે માટે તલસી રહ્યા છે. જો જો, કાણુ છે ? હોય કે સુમન ! હાં હા, મારી જાહેન ! કેવી હસી છે ! એ રહ્યા. ’

સુમનથી તરલાની આ સ્થિતિ જોવાઈ નહી. તરલાને દૂર કરવા, તરલાથી દૂર થવા તૈયાર હતો, પરન્તુ તરલાનું મૃત્યુ જોવાની હિમત નહોતી. સુમનલાલ અત્યારે પાછલો સમય વિસરી ગયો હતો. તરલા કેવી રીતે શાન્ત થાય એ જ એનું લક્ષ હતું. એ અચાનક હૃદયે ને ધીરે પગલે તરલાની પથારી પાસે ગયો. ખુરશી ઉપર બેઠો અને એક હાથ તરલાને કપાળે મુક્યો. હાથ મુકતાં જ દાઝ્યો, ને એ દાઝતાં હૃદય દાઝ્યું. તરલાની આવી સ્થિતિ જોઈ, રોઈ રોઈ થઈ ગયો, પણ

આટલા બધા માણસો વચ્ચે લાજ જાય માની મુગો રહ્યો. કાંઈ જ બોલ્યો નહીં-બોલી શક્યો નહીં.

તરલાના માથા ઉપર, કપાળ ઉપર પ્રિય સુમનનો હાથ પડતાં જ આખા શરીરમાં અમૃત જેવી શાન્તિ છવાઈ રહી ને આંખ ઉંચી કરી તે બોલી:

‘સુમન! આવ્યા? હાશ! હવે હું તમને બહુ વખત દુઃખ નહીં દઉં. કલાક માંડ જીવીશ. તમારા હાથથી મારો તાવ ધીરે પડ્યો છે એટલે હું વાત કરી શકું છું, એટલી વારમાં મને કહેવા દો.’

સુમનના ચહેરા ઉપર શોક છવાયો હતો. એની આંખો ભીની થઈ હતી. હૃદય ધડકતું હતું. તરલાનો ક્રોધ પણ ધગધગતો હાથ પોતાના બે હાથમાં લીધા ને પ્રેમથી પંપાળવા લાગ્યો. તેનાથી એક અક્ષરે ઉચારાયો નહીં.

‘સુમન! મારે આટલું જ કહેવાનું છે. હાશ, હાશ! તમારો હાથ કોઈ દિવસ નહોતો લાગતો એવા ઠંડો લાગે છે. સાંભળો. મ્હને તમે ઢોંગી ધારી હતી-ધારી છે, ખરૂંને? આજે મારો અંતકાળ છે. પૂછો ડાકટરને. ઘડીની મહેમાન છું, બોલું નહીં બોલું. સુમન! મ્હને ક્ષમા આપો. તમારા જેવા પતિ છતાં મ્હારી લાગણીના બેરે-એનું નામ પણ નહિ દઉં, એ પાપાને મારો કરવા વિચાર થયો. સુમન! હું પવિત્ર હતી-છું. વિચાર-હા, વિચારમાં એક રીતે પાપી થઈ, પણ માણસ ધીએ. તમને કોઈ ખીજતો, ફલાણી મંળી હત તો સારું, એમ વિચાર નથી આવતો? લાગણી કમળમાં હોય તો ન આવે, આવે તો દયાવાય, હું એ કરી શકી નહીં. પણ મારી વિદ્યા, સુકર્મના પ્રતાપે હું પડી નથી. હજી પવિત્ર છું...સુમન, ક્ષમા આપો, ભૂજંગને મ્હારા હૃદયમાંથી તે દિવસનો કાઠી નાખ્યો છે. જીવત તો તમને સુખી કરી, જગતને બતાવી આપવા હોંશ હતી કે ઉંચાં-કળવાયેલાં, સાદા પ્રેમીલાં, પ્રભુને સમજનારાં પતિપત્ની કેવાં હોય છે એ બતાવી

આપત; પણ હવે લાચાર. મનની મનમાં રહી ગઇ. લોકો મને ખરાબ માને છે—માનશે, પણ જો તમે ન માનતા હો તો બસ. બહાલા ! મને તમારી જ દરકાર છે. તમારે મન હું પવિત્ર હોઉં તો બસ. હું પાપીણી છું, પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં મહાન્ પાપીઓને પણ ખરે પસ્તાવો થતાં માફી મળી છે ના ? તમે માફી નહી જ આપી શકો ? તમે પવિત્ર છો એટલે બધાં પવિત્ર કેમ ન રહે એમ માનો છો ને ?

સુમન તરલાના અંતકાળના હૃદયના આ શબ્દોથી વિંધાતો હતો. સુમનલાલે ધાર્મિક જીવન ગાળ્યું હતું, ભગવતગીતાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, ધર્મનાં સિદ્ધાન્તો સમજ્યાં હતા અને પોતાની તરલાને આમ ટળવળતી—ક્ષમા મેળવવા માટે કળકળતી જોઇ એનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. એને અરવિન્દ, ડાકટર, ચંદા, વસન્તલાલ છે તેનું ભાન ન રહ્યું, ને ખુરશી ઉપરથી હેઠળ ખેંચી, તરલાનો હાથ હાથમાં લઇ માથું નાખી બાળકની પેઠે સુમન રોયો.

તરલા—તાવથી ફફડતી તરલાને શાન્તિ થઈ હોય એમ તે બોલીઃ ‘હાશ ! મારા સુમનનું હૃદય સુમન જેવું કામળ છે તે હું જાણતી હતી ! હવે મારે બીજા કોઇની દરકાર નથી. પ્રણામ ! ચંદાબહેન ! મારી મા કરતાં વધારે ચાહનાર ચંદાબાલી, નમસ્કાર ! જાઉં છું. વસન્તભાઈ, પ્રણામ. અરવિન્દભાઈ ! લીલાને સુખી કરજો.’

ડાકટરે ચંદાને કહ્યું, ‘હવે બહુ થયું હો. એ ઉશ્કેરાય છે તેટલો અંત વહેલો આવશે, પછી તમે જાણા.’

સુમનલાલના હૃદયમાં એક પછી એક એટલી લાગણીઓ થઇ આવી હતી કે એનાથી એકે શબ્દ બોલાયો નહી. તરલા—મરવા પડેલી તરલાને હૃદયથી ક્ષમા આપી, એ તરલા અને સુમન બે જ સમજ્યાં. તરલા થોડા કલાકની જ મહેમાન છે એ જાણતાં સુમનનો જીવ ઉડી ગયો. તરલાનું મૃત્યુ મ્હારાથી નહી જોવાય એમ કહી ત્યાંથી ઉડી ગયો. ત્હેના હૃદયમાંથી ભૂજંગલાલ સંબંધીના સર્વ વિચાર નાશ પામ્યા હતા. તરલા આમાંથી પાછી ઉઠે, ડાકટર કહે કે જીવશે તો તે આજ

ને આજ તરલાને પોતાની કરે અને ક્ષમા માગવાથી, અર્ધુ આયુષ્ય આપવાથી તરલા જીવશે એમ ક્રાદ કહે તો તેમ કરવા પણ તે તૈયાર હતો.

ડાક્ટરના હુકમને માન આપી બધાં ખસી ગયાં-કેવળ ચંદા ને ડાક્ટર બે જ તરલા પાસે બેઠાં. અરવિન્દની સાથે સુમન બીજા ઓરડામાં ગયો ને ત્યાં અરવિન્દના ખભા ઉપર માથું નાંખી રેતાં રેતાં બોલ્યો:

‘અરવિન્દ ! મ્હને એમ થાય છે કે ચર્ચગેટના પૃલ ઉપર છોકરાં આવી ચડ્યાં તે સાફ જ થયું, નહીં તો હું એને પાપીણી માનતો મરી જાત અને એને દુઃખી કરત. તરલા અહીં આવી છે, માંદો છે તે હું માનતો જ નહોતો, ને તેમાં વળી વીણાના તારે મ્હને વધારે બેઠેમમાં નાંખ્યો. તરલા ભયંકર મંદવાડમાં છે એ હું માનતો જ નહીં-મ્હેં માન્યું જ નહોતું. કેટલું બંગલા સુધી યુક્તિ છે એમ ધાર્યું હતું. અંદર પેઠો ત્યાં સુધી એમ જ થતું કે માંદો હોય ને મરી જાય તો સાફ. પણ અરવિન્દ હવે પસ્તાઈં છું. કેમે કરતાં જીવે ! ડાક્ટરે એ આશા છોડી છે, અંતકાળ છે, ક્યાંથી જીવે ? હું જ કમનસીબ છું. પણ તરલાને આવી વખતે મળી, ક્ષમા આપી મ્હેં મારું કર્તવ્ય કર્યું છે એમ હું માનું છું. મ્હને ખરી શાન્તિ આજ જ થઈ છે. એક નિરાધાર અને પવિત્ર અળગાને અંત વખતે શાન્તિ આપી છે. હવે હું ગમે ત્યાં જઈશ, પણ તરલા-મ્હારી તરલાને તો નહીં જ મળું ને ? આવતે જન્મ તરલા જ આપવો. મ્હને ક્ષમા આપવાનો જે આનંદ મળ્યો છે તે કાયમ રહેજો. તરલાનું જીવનભર સ્મરણ કરી એના પ્રેમનો જોગી થઈ એકલો રહી કરેલા પાપની ક્ષમા મેળવીશ. ભાઈ ! મ્હારાથી એની એવી સ્થિતિ નહીં જોવાય ! હું આ ઓરડામાં પડ્યો છું. મ્હારી તરલા બોલાવે તો, ડાક્ટર આશા આપે તો બોલાવજો હોં.....’

પ્રકરણ ૨૪ મું.

લગ્ન.

લીલા અને અરવિન્દનાં ચક્રોળે ચડેલાં લગ્ન આખરે નક્કી થયાં. બપોવાર લીલાની આશા મૂકી ગામડાંના જીવનમાં મોજ માનનાર અરવિન્દ લીલા મળતાં-લીલાના લગ્ન પોતાની સાથે નક્કી થતાં-લપ્ધેલો થઈ આમતેમ ફરવા લાગ્યો. ‘મદારા ભાગ્યમાં લીલા ! ભૂજંગ જેવા સોસાઈટીના માણસને મુકી લીલા મદારી થશે એ મહેં માન્યું જ નહોતું. પૈસો-હા, પૈસો મદારી પાસે છે પણ તે ક્યાં ? આખો દિવસ દોરદાંખર ગાડાંના અવરજવરથી વેંત વેંત ધૂળથી ભરેલા રસ્તાવાળા ગામડાંમાં. રામચંદ્રજીએ સીતાજીને વનવાસ આપતાં કહ્યું હતું કે વનમાં રથ, ઘોડા, પલંગ, મહેલ કાંઈ મળશે નહીં, તેમ મદારે પણ કહેવાનું છે. લીલા મુંબાઈમાં ઉછરી છે, મોટરો, પાર્ટીઓ, ક્લબો, જીમખાનાં, બેંડસ્ટેન્ડ, પાલવાનો લાભ લીધા છે; સારામાં સારી ફેશનનાં કપડાંનો પરિચય છે, ઘાટી-ભટ વગર એને ચાલે એમ નથી. મારે ત્યાં માણસો રાખી શકું એમ છું, પરંતુ ઘરમાં માજી, હું ને લીલા શિવાય કોઈ નથી. ત્યાં વખત પુરક મળવાનો તો પછી ભટ રાખવાની જરૂર ખરી ? એ વખત અચાવવાથી ખાસ લાભ ખરો ? મુંબાઈ જેવા શહેરમાં જ્યાં વખતની મારામારી ત્યાં વખત અચાવી જનસેવાનાં કામ કરવાં એ વ્યાજખી, ‘પાકી તો ફેટલાંક કુટુંબોમાં બને છે તેમ સાંજસવાર કલાકના કલાક ઘર અગર બંગલાના ઝાંપા આગળ બે ત્રણ ચાર જણીઓ ઉભી જ રહે છે અને આવતા જતાની ટીકા જ કરે છે તેમ થવાનું. એના કરતાં તો ઘરનું કામ કરે તો શું ખોટું ? લીલાને તો બે માણસની રસોઈ કરવાની. મહેમાન પેરોણા વખતે તો ભટ જોઈએ એટલા ગામમાંથી મળે છે. ત્યાં લીલા કલખ ક્યાંથી લાવશે ? ઉંચી એડીના ખૂટ, નવી નવી

ફેશનનાં કપડાં પહેરી ક્યાં જશે ? શું એટલા માટે હું માફ જીવન બદલું ? ગામડું મુકી મુંબાઈ આવું ? ગુમાસ્તા મારફત ખેતર, ગામ જમીન સંભાળું તો પછી કમાયા શું ? હું જાતે રહી મ્હારા ગામનાં લોકોને ફેળવણી આપી શકું છું. મ્હારા ગામના ખેડુતોના હલકા વર્ગમાં દારૂ વગેરે પેસવા નથી દીધું તેનું શું થાય ? લીલા સાદા વેશમાં, મારા ગામના સાદા લોકમાં, ત્યાંની સ્ત્રીઓમાં નહીં ભળી શકે ?'

અરવિન્દને આ વિચારો થઈ આવ્યા. પરંતુ ઘણે દિવસે ઘણી આતુરતા પછી મળેલી લીલાની સાથે લગ્નથી જોડાવાના ઉત્સાહમાં આ સર્વ વિસરી ગયો. લગ્ન એ જીવનની ઉત્તમ પળ છે. એક નહીં પણ હજારો હિંદુ આળકા માત્ર અણસમજમાં જ પરણી આ ઉત્તમ પળની મજા ભૂલે છે, અને મ્હોટાં થતાં બીજાને પરણતાં જોઈ તે જ ઘડીએ ઉંડા નિસાસા નાંખે છે. ફેળવણી વધતાં આવા નિસાસા ફેળવાયેલા પુરૂષો તરફથી વધારે નિકળે છે. કારણ તેઓ લગ્નની જવાબદારી, પતિપત્નીનો સંબંધ સમજતા થયા હોય છે છતાં લગ્નમાં તેઓને ઘણીવાર પ્રાણી વર્ગમાં ' સ્ત્રી ' નામે ઓળખાતાં એક પ્રાણી સાથે લગ્ન કરવું પડે છે. સદ્ભાગ્યે અરવિન્દની આ સ્થિતિ નહોતી. લીલા અને અરવિન્દ વચ્ચે અન્તર નહોતું. બન્ને ઉમરલાયક હતાં, બન્ને વચ્ચે સ્નેહના અંકુર ઝૂટ્યા હતા અને એકબીજાને માટે આકર્ષાતાં હતાં.

મુંબાઈમાં હિંદુ લગ્ન અને ગુજરાત કાઠિયાવાડના લગ્નમાં ભેદ છે. દેશમાં લગ્નની ધર્મક્રિયા અને સાદો આનંદ વિશેષ જણાય છે, જ્યારે ધર્મક્રિયા કરતાં લગ્નની બહારની શોભા મુંબાઈમાં વિશેષ હોય છે. લીલાના પિતા મુંબાઈની ઉંચી સોસાયટીમાં જાણીતા હતા. લીલા ભરમંદવાડમાંથી ઉઠી હતી, ચંદાનાં લગ્ન થયે ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, આ લગ્ન કુટુંબમાં છેલ્લાં હતાં. આ બધા સબબે લીલાનાં લગ્ન પૂર ભપકાથી કરવામાં આવ્યાં. અરવિન્દનાં કુટુંબમાં બહુ માણસો

નહોતાં એટલે અરવિન્દ તો પોતાના ગુમાસ્તા, એ ચાર સારા ખેડુતો અને વાણીયાને લઈને જ આવ્યો હતો. એની તરફ ગણો તો વસન્તલાલ કે સુમનલાલ. પણ સુમનલાલ તેમ જ વસન્તલાલ તરલાના મંદવાડને લીધે ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લઈ શકે એમ નહોતા. અરવિન્દ કેળવાયેલો હતો, જગીરદાર હતો, પરંતુ મુંબાઈની સોસાયટીમાં જાણીતો નહોતો, એટલું જ નહીં પણ તેને સોસાયટીમાં ફરવું ગમતું ન હોવાથી મુંબાઈમાં ‘લીલાના વર’ તરીકે ઓળખાતો હતો. મુંબાઈ આવતાં વાર જ અરવિન્દને માટે સ્ટેશન ઉપર મોટરો તૈયાર હતી. કાઢિયાવાડના ખૂણાના ગામડાના રહેવાશી, ગામડાના પટેલ, ખેડુતો, શેઠ ઉપનામથી ઓળખાતા વાણીયાઓએ જન્મભર મોટર જોઈ નહોતી, તેમને અરવિન્દની સાથે મોટરમાં બેસતાં કાંઈ કાંઈ તાબુથી થઈ; પરંતુ ડાહ્યા એટલા જ કે તેઓ મુંબાઈ રહ્યા. અરવિન્દને માટે વાલકેશ્વર ઉપર ઉતારો હતો. સામે દરિયો, વિશાળ આગ, સૌંદર્યવાન અંગલો અને તેમાં લક્ષ્મીનિમિત્ત કરેલી શોભા: આ સર્વ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગનું ભાન કરાવતી હતી. શાન્ત, સાદું જીવન ગાળનાર અરવિન્દને આ અધુન વધારેપડતું ને બીનજરૂરીયાતનું લાગ્યું. અરવિન્દનું ચાલ્યું હત તો લક્ષ્મી સાદામાં સાદી રીતે કરત; પરંતુ લીલાનાં માતાપિતાને એમ લક્ષ્મી ઘસેડી કાઢવાની જરાયે મરજી ન હોવાથી મુંબાઈનાં મોટાં કુટુંબોમાં લગ્નો થાય છે તેમ જાહેર મિલાવડાઓ, લપકાઅંધ વરઘોડા, પાર્ટીઓ, અને વર્તમાનપત્રોમાં નોંધો સાથે લક્ષ્મી થયાં.

લીલાને પોતાને પણ આવા જ લક્ષ્મી હોંશ હતી, અને તે હોંશ પ્રભુએ પાર પાડી. લક્ષ્મીના પોશાકમાં અરવિન્દની સાથે ઉભી હતી, ચોરીમાં અગ્નિની આસપાસ ફેરા ફરતી હતી, મંગળાષ્ટકા ગવાતાં હતાં, તે વખતે હાયડ્રાન્ટના જડજનાં ધણીયાણી, કાઉન્સીલના મેમ્બરો, વર્તમાનપત્રના અધિપતિઓ, પારસી, યુરોપીઅન અને દેશી અમલદારો અને તહેમની પત્નીઓ, લીલા પાસે આવી સ્નેહથી, વિવેકથી કે ડાળથી હસી શેકહેન્ડ કરતાં-અભિનંદન (મુખારકબાદી) આપતાં તેથી લીલાનું

હૈદુ' હરખથી ઉછળતું હતું. જીવનની સફળતા થઈ એમ લાગતું હતું. 'અમારી લીલાને સુખી કરજો', 'લીલા જેવી કેળવાયલી, વિવેકી, શરમાળ, ડાહી પત્ની મેળવવા તમે ભાગ્યશાળી થયા છો એ માટે તમને મુબારકબાદ' એવા શબ્દો અરવિન્દના કાને પડતા. લીલાની ખેનપણી-ઓના, લીલાનાં માતપિતાના સ્નેહીઓના તાર, ભેટો આવતી હતી; પરંતુ અરવિન્દ તરફથી કાંઈ જ નહોતું. અરવિન્દને ક્ષણભર લાગ્યું કે 'આ લક્ષ્મી હું સુખી નહીં થાઉં. મોટાની કન્યા લેવાથી જીવનનો શાન્ત આનંદ ખોવા પડે છે. આ શોભા-આ એકતરફી શોભા, ભેટ, મુબારકબાદીના તારોથી લીલાના મનમાં કદાચ પોતાને માટે વધારે ઉંચો મત બંધાઈ જશે. 'અરવિન્દને કાંઈ ઓળખતું નથી, મદારે લીધે એ ઓળખાય છે, એમ કાંઈ થશે.' આમ લાગતાં અરવિન્દની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. આ આંસુ હર્ષ અને ઝલાનનાં હતાં. લીલા તરફ અરવિન્દનો શુદ્ધ પ્રેમ-ભાવ હતો. લીલા પોતાની થાય, અને એની સાથે પોતે શાન્ત ગામડાનું જીવન ગાળે એ એની મહેચ્છા હતી તે પુરી પાડવાનો આજ પ્રસંગ આવ્યો જાણી આનંદ થયો. પરંતુ લક્ષ્મી ચોરીમાં જ પોતે કાંઈ જ નથી, લીલાને લીધે જ પોતાની ગણના થઈ છે અને લીલાને બહારના દમામ બહુજ પ્રિય હોય એમ લાગવાથી ભવિષ્યમાં કદાચ સુખી નહીં થવાય એમ વિચાર આવતાં ખેદ થયો. લક્ષ્મી-લક્ષ્મીના વિચારો નાશ પામ્યા, અને સુખી થવામાં માત્ર અભ્યાસ, સ્નેહ એકલાં જ જરૂરનાં નથી પરંતુ ત્યાગ, ખીજને શી રીતે સુખી કરવાં એ વિચાર સતત મન આગળ રાખી તે પ્રમાણે અમલ કરવાની ઓછી જરૂર નથી. સાદું જીવન, ઉચ્ચ વિચાર, પ્રભુપ્રેમ અને શુદ્ધ સ્નેહ હોય તો જ લક્ષ્મી પછીનું જીવન સુખમાં જાય છે એમ અરવિન્દને લાગ્યું. પણ હવે શું કરે ? 'લીલાથી સુખ નહીં મળે એવા વિચાર અનુભવ વિના અત્યારથી કરી શા માટે દુઃખી થવું ?' એવો પણ વિચાર આવ્યો.

લક્ષ્મી થઈ રહ્યું. વરકન્યા વળાવવાનો સમય થયો. લીલા અને

અરવિન્દ મોટરમાં બેઠાં અને બન્ને બાબુનાં માણસો સાથે વાલકેશ્વર તરફ સરઘસ ચાલ્યું. ચોપાટી ઉપર આવતાં, અસ્ત પામતા સૂર્યનાં પ્રતિબિમ્બ વિશાળ સમુદ્રમાં બેઠા પતિપત્નીને જીવનઅંધ્યાના વિચાર આવ્યા. દિવસ અને રાત્રીની જેમ અહીં સંધી^૧ થઈ તેમજ આ પતિ-પત્નીની આજ સંધી થઈ. એ સંધી પણ આ સંધીના જેવી જ આકર્ષક, આનંદમય લાગતી હતી. માત્ર જેમ આ સંધી પછી રાત્રીમાં ચંદ્રનું અજવાળું પડનાર હતું, તેમ આ બન્નેની જીવનસંધીથી રાત્રીમાં પણ એવું જ અજવાળું પડી બન્નેને સુખી કરે તો ખસ એમ થતું હતું. સરઘસ વાલકેશ્વર પહોંચ્યું. વાલકેશ્વરના અંગલામાં પેસતાં જ જ્ઞાતિના રીવાજ પ્રમાણે અંગલાના ઉમરા આગળ કાચા દોરા બાંધેલા એક ઉપર બીજું ઉંધું વાળેલું એવું માટીનું કોડીયું સ્ત્રીમંડળાંથી એકે મૂક્યું. હિંદુ સંસારમાં એવી માન્યતા છે કે ઘરમાં પેસતાં જેનાથી આ કોડીયું પહેલું ભંગાય તેનું ઘરમાં ન્તર ચાલે. અરવિન્દ આ બાણુતો હતો પરંતુ એને એ સંબંધી મમત જ નહોતો, એ ઉપર બહુ શ્રદ્ધા^૨ નહોતી, અને હોય તો પણ ગૃહ એ સ્ત્રીનું જ છે એમ માનતો, અને તહેમાં વળી આજ તો વિચારમાં હતો એટલે એ તરફ લક્ષ જ નહોતું. લીલાના મનમાં ભુદ્રા જ વિચાર હતા. ‘આ કોડીયું પહેલું ભંગજે-પહેલો પગ ઉપાડજે’ એમ એક નહી પણ અનેકવાર એની બહેનપણીઓએ કહ્યું હતું. લીલા ઉતાવળી થઈ હતી. કોડીયું મુકતાં જ લીલાએ પગ ઉપાડ્યો ને કોડીયાંના ચુરેચુરા કર્યા.

‘મારી લીલાબહેનનાં પાયાં પીશે રે,’ ગીત ગવાયાં અને થોડાક સમયને માટે પોતાના થયેલા અંગલામાં લીલા અને અરવિન્દ પતિ-પત્ની તરીકે પહેલવહેલાં દાખલ થયાં. લીલાના પક્ષનાં માણસો અરવિન્દની રજા લઈ, ભેટસોગાદ લઈ વિદાય થયાં, અને અરવિન્દ અને લીલા ઉપર અગાશીમાં, પૂર્ણિમાના ચંદ્રના પ્રકાશમાં, ઉદ્ધિની^૩ સામે, આકાશમાં ઉગેલા વશિષ્ઠ અરુન્ધતી તારાની તળે ક્ષણ વાર બોલ્યા

વિના ઉભાં જ રહ્યાં. બન્નેના હૃદયમાં અનેક ભાવો ઉછળતા હતા, બન્નેનાં નેત્રોમાંથી સ્નેહ વરસતો હતો, પણ તે સ્નેહ અને ભાવ દર્શાવવાની શક્તિ જીભમાંથી જતી રહી હતી. ચંદ્રને ભેટવા દરિયાનાં મેળાં ઉછળતાં હતાં તેમ લીલાનું હૃદય પણ પતિને મળવા ઉછળતું હતું. અરવિન્દની નજર લીલા ઉપર પડી અને પોતાની છાતી સાથે લીલાને ચાંપી, નમ્ર બની, પ્રભુની કૃપા ધૃષ્ટતો ઉભો જ રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ગામ તરફ.

લગ્ન પછી અરવિન્દ અને લીલા વીશેક દિવસ મુંબઈમાં રહ્યાં. નવાં વરવહુએ મુંબાઈનાં જોવાલાયક સ્થળો-મુંબાઈનાં આનંદસ્થાનોનો પુરતો અનુભવ લીધો. મિત્રો, સ્નેહીઓ અને સહયોગીઓને ત્યાં જમી આવ્યાં, પરંતુ આખરે 'ઘર' સાંભર્યું. વતન-બહાલું વતન, માતા, અરવિન્દને સાંભર્યું. મુંબાઈમાં લીલા વાલ્મીકીય પિતાને ઘેર જતી આવતી. એકલી માતાપિતાની સાથે તેમજ અરવિન્દની સાથે ફરતી, પતિપત્ની દિવસના ભાગમાં બહુજ થોડીવાર એકલાં પડતાં અને રાત્રીના કંટાળેલાં મુંબાઈવાસીઓની માફક ઘણીવાર ગામડાંનાં સુખોની કલ્પના કરી સુખ માનતાં. કેટલાક દિવસો વહી ગયા અને પતિપત્નીએ કાઠિયાવાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું. સ્ટેશન આવતાં જ અરવિન્દનું એ મજબૂત-કદાવર બળદનું લાંબું સીગ્રામ તૈયાર જોયું. અંદરનાં ત્રણ પાટીયાં ઉપર ગાદી નાખી દીધી હતી. પાટીયા નીચે પેટી, ખાવાનાનો ડબ્બો પાણી વગેરે સાધન ભર્યા હતાં. મુંબાઈમાં ટ્રામ, વિક્ટોરીયા, મોટરમાં બેસનારી લીલાને સીગ્રામ નવાઈનું લાગ્યું. પણ હોંશમાં-પતિગૃહે જવાના ઉત્સાહમાં આ ફેરફાર બહુ મહત્વનો લાગ્યો નહી. સીગ્રામમાં પતિપત્ની બેઠાં-પડ્યાં. સીગ્રામના પડદા હતા, તેમાંથી લીલા ખેતરો, દૂર દેખાતી

પર્વતમાળા, આકાશ, આવતાં જતાં ગાડાં, વટેમાર્ગુઓ લીલાને આનંદ આપવાનાં સાધન નિવડ્યાં. રસ્તામાં આવતી નદીઓ, ત્યાં આગળ ઉતરી, નદીના ખળખળ વહેતા પાણીમાં—મીઠા—દંડા પાણીમાં—હાથ મોં ઘોઘ ભાથું ખાવાની મળત, વડ જેવા ઝાડની નીચે ઝાંખરાં ભેગાં કરી કે નવિન પદ્ધતિનો સ્ટવ સળગાવી ચાલ પીવાની મળત, મુંબાઈ-વાસીઓના નસીબમાં ક્યાંથી એમ લીલાને થયું, અને ખરેખર ગામડાંના જીવનમાં પણ એર આનંદ છે એમ એને લાગ્યું. આમ મુકામ કરતું, આનંદ ભોગવતું દંપતિયુગ્મ^૧ આખરે ગામડામાં પહોંચ્યું. નાના ગામડાંમાં લક્ષ કરી વર કન્યા જવાનાં હોય કે આવવાનાં હોય એ ગવર્નર કે વાઇસરોયની પધારામણી કરતાં પણ વધારે આનંદનો દિવસ હોય છે. એક કન્યા પરગામ જાય તો આખા ગામની જ પુત્રી-જમાઈ તે આખા ગામનો જ—અને એમ માનીને જ નિર્દોષ ગામડીયાઓ રનેલથી વર્તે છે. સામાન્ય રીતે એમ હાય તો પછી આ તો પોતાનો માલીક—રાજા જે કહેા તે અરવિન્દ હતો તો પછી ‘શેઠાણી’ આવનાર હોવાથી,—‘બા’ આવનાર હોવાથી—ગામડાંમાં ઘેરઘેર મંગળ ગવાતાં હતાં. આખું ગામ, સ્ત્રી પુરૂષ, બાળકો ગામની પાધરે ભેગાં થયાં હતાં. ગામના પ્લાઝાઓ, માગણો બે પૈસાની આશાએ ચાલો કરવા કંકુ લઈ ઉભા હતા. અહીં સુરતનું રઝાકનું કે ગવર્નરનું પોતાનું એન્ડ મળી શકે એમ નહોતું એટલે દેવનાં દુંદુભી વાજાં ગણાતાં ઢોલ અને શરણાઈ તૈયાર હતાં. દૂરથી સીંચામ દેખાતાં જ ઢોલ—શરણાધના અવાજ શરૂ થયા અને નવિન આવંલી લીલાના મનમાં શું શું થશે તેની કલ્પના કરતો અરવિન્દ હસતો હતો. અરવિન્દના કહેવાથી લીલા નીચે ઉતરી અને અરવિન્દની સાથે ચાલી.

હિંદુ સંસારનું બરાબર અવલોકન કરનારને અને શહેર અને ગામડાંનાં જીવનમાં તફાવત શો છે, ક્યાં છે અને કેમ છે તે સમજનારને તટસ્થ રીતે જોતાં ઘણું શિખવાનું ને જોવાનું મળે છે. મૂળે કાઠિયાવાડ અને તેમાં પણ ગામડું એટલે ગામની સ્ત્રીઓ અરવિન્દની

લાજ કાઢે જ. હિંદુના જુના રીવાજ પ્રમાણે—ગામડાંના રીવાજ પ્રમાણે ખેડુતો, વાણીયાઓ અને ગામના લોકોએ અરવિન્દભાઈનાં વડુએ મોટો સાલ્લો પહેર્યો હશે, હાથમાં મોટા ચુડા અને પગમાં સાંકળાં ધાલ્યાં હશે, લાજ કાઢી હશે, એમ કલ્પના કરી હતી; પરંતુ આ તો બીજું જ નિકળ્યું. જાડા ડબલ-દોઢીયા સાલ્લાને બદલે રેશમી ઝીણું પોત, કમખીને બદલે ચાળી, મોટા ચુડાને બદલે મોતીની નાજુક બંગડીઓ અને પગમાં કાંડિયાવાડી જાડાં સાંકળાને બદલે નાજુક ઇંગ્લીશ કંપનીનાં સ્લીપરો હતાં. ગામમાં આટલા બધા લોક વચ્ચે વડુ આમ વરની સાથે વાત કરે એ બીચારાં અજ્ઞાન ગામડીયાને કેમ ગમે ? એમાં એમનો દોષ શો ? જેવા જેના સંસ્કાર ! અરવિન્દ આ બધું જોતો હતો—સમજતો હતો. લીલાને કાંઈક નવાઈ લાગતી પણ તે બોલતી નહી. બ્રાહ્મણે આવી વરવલુને ચાંદા કર્યા. ગામના પટેલીઆએ ચાંદા કરી નાળાયેર, સાડી-પાઘડી—મૂક્યાં, અરવિન્દે પ્રેમભર સ્વીકાર્યો, બધાની ખબર પૂછી અને બધાની સાથે ઘર તરફ ચાલ્યો. ઘર આગળ આવતાં જ વૃદ્ધ માજી વલુદિકરાનાં ઓવારણાં લેવા બહાર આવ્યાં, અને એમને માથે હાથ ફેરવી કપાળ સાથે આંગળાં ભેરવી ટચાકા ફેડ્યા. માજીને જોતાં જ અરવિન્દની આંખમાં આંસુ રહ્યાં નહિ. એકદમ માજીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને માજીએ ઉઠાડ્યો ત્યારે ઉઠ્યો. બિચારી પુસીનો કોઈ ભાવ પૂછતું નહી. અરવિન્દ વગર મુંઝાતી—અરવિન્દ વગર દુધ પીવામાં મગ્ન ન માનનારી પુસી મીઆઉમીઆઉ કરતી ફરતી હતી, પણ આ ધાંધલમાં તેને કોણ સંભારે ? નવી આવેલી લીલાને સુંઘતી પુસી ગેલ કરતી કુદતી હતી.

ગામડાના રીવાજ પ્રમાણે સામૈયામાં આવનારને, ગામમાં માજી તરફથી સાકરો વહેંચાઈ, અને આજ ગામને જન્મવાનું પણ અરવિન્દના તરફથી જ હતું. જૂદી જૂદી જ્ઞાતિના, જૂદી જૂદી સ્થિતિના ગામડાના લોકો જન્મવા ભેગા થયા અને રસ્તામાં જ—છૂટી સાફ કરેલી જમીનમાં ખેસી પત્રાળામાં આવતી રસોઈ આનંદથી ઉરાડવા લાગ્યા. સાસુરૂપ માજીના કહેવાથી અને અરવિન્દના ઉત્સાહમાં ઉત્સાહ રેડવા

લીલા આમતેમ ફરવા લાગી. લીલાનું જીવન મુંઝાઈમાં જ ગયું હતું. મુંઝાઈની રીત પ્રમાણે જ્ઞાતિભોજન વાડીયોમાં થતાં જોયાં હતાં, પણ આવી જમણ પાર્ટી જન્મમાં તેણે જોઈ નહોતી. ગામડાના સાદા લોક હેંશયી એક નોતરે વિના સંક્રાંતિ આવ્યા હતા અને પૃથ્વી માતાની સપાટી ઉપર સ્વચ્છ જમીન ઉપર ખેતી સૃષ્ટિસૌંદર્ય? વચ્ચે નિરાંતે જમતા હતા. આ જોતાં લીલાને મુંઝાઈની પાર્ટી સાંભરી. ન્યાતને બદલે પાર્ટી-‘એટલેમ’ માં તે હજારવાર ગઈ હતી. કાર્ડ મોકલી સબ્ય ગૃહસ્થાને બોલાવવામાં આવતા. આવનાર માન સમજતા અને સામાન્ય વાર્તા કરતાં પોતપોતાનાં ટોળાં બાંધી ફરતાં. મોટા માણસ આવતાં ચુપચાપ થતા. હોલમાં, બાગમાં કે અગાશીમાં સફેદ ચાદરોવાળા મેંજ ઉપર સુશોભીત રીતે ગોઠવેલી ડીશો-માંથી મુખ્ય ગણાતા માણસો વસ્તુ ઉપાડ્યા પછી જ ઉપાડાય અને એ બંધ કરે એટલે બંધ કરાય એમ જોનારી લીલાને આ જમણ જોઈ કાંઈક આનંદ અને આશ્ચર્ય થયું. ક્રાઈપલ તરેહના સંક્રાંતિ વિના, જરા પણ બગાડ વિના, ડીશોમાં રાખી બપોરની-બોય કે કોન્ટ્રાક્ટરનો ઉપયોગ કર્યા વિના, આ લોકો પાર્ટીનું ખર્ચ સુખ લેતા હતા. સર્વત્ર આનંદઉત્સાહ ઉભરાતો હતો. લીલાને એમ લાગ્યું કે આવા જમણવારે ફરજિયાત ન હોય, સ્થિતિ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે થતા હોય, તો પાર્ટી કરતાં આમાં ઓછો આનંદ નથી. કેટલીવાર પાર્ટીઓ કરવી પડે છે, એમાં પણ નાતવરા કરતાં વધારે ખર્ચ થાય છે તેમ છતાં બગાડ ઓછો થતો નથી.

જમણ પૂરું થયું અને પટેલીયાઓના હોકા સળગ્યા. નવા શેડ-શેડાણીના સ્વભાવની, એમના સુખની વાતો થવા માંડી. અરવિન્દ પટેલીઆઓ પાસે જઈ એમનાં સુખદુઃખની, ખેતીની વાતો કરવા લાગ્યા. આમ વખત વીતી ગયો, અને અલાઉદ્દીનના દાવાની માફક જંગલમાંથી મંગળ અને મંગળમાંથી જંગલ થયું હોય તેમ, મુંઝાઈ-વાસી લીલા પોતાના ગામડાના નાના ઘરમાં પોતાના બ્દલા પતિની સાથે જ ગામડાના સુખ-શાન્તિનો અનુભવ લેતી ગાઢ નિદ્રામાં પડી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

ગૃહજીવન.

અરવિન્દ પરણ્યો—ભૂજંગલાલના હાથમાં જતી લીલાને પોતાની કરી, મનની ઉમેદ પાર પાડી; ગામડાંના જીવનમાં—નવા વાતાવરણમાં લીલાને થોડાક માસ એર મળેલ આવી હતી, અને પતિના બહાલમાં, ગામડાના નિર્દોષ સાદા જીવનમાં લીલાને અણગમતું આવ્યું નહીં, અને અરવિન્દને એમજ લાગ્યું કે ‘ દુઃખી થઈશ ’ એ કલ્પના ખોટી હતી. અરવિન્દને લક્ષજીવન—પતિપત્નીના જીવન માટે જૂદા જ વિચાર હતા. ‘ મોટી વયે, એક ખીજને કાંક એળખ્યા પછી, પરણે એ દુઃખી થાય જ કેમ ! અભણ, માઆપે પરણાવેલા, પરણવાનું સાંભરતું એ ન હોય એવા હિંદુલાઈઓનાં ગૃહજીવન શાન્ત, આનંદમાં આલે છે તો પછી કેળવાયેલા કુટુંબમાં શા માટે અસંતોષ, કલેશ હોય ? ખીજનું ગમે તેમ હોય પણ હું તો મ્હારી લીલાની સાથે આનંદમાં દિવસો પસાર કરીશ. લીલાને હું ચાહું છું, એ મને ચાહે છે. પ્રભુના પ્રેમની જાણ છે. ખીજને સુખી કરવા એજ અમારી ઇચ્છા છે, પછી શું ? અત્યારસુધી હું એકલો હતો, મ્હારે જીવનમિત્રની જરૂર હતી તે મળ્યો. મ્હારે ગૃહિણીની જરૂર હતી તે મળી; મ્હારે મ્હારાં કર્તવ્યોમાં લાગીદારની જરૂર હતી તે મળી, મ્હારે મ્હારા સ્નેહનું પાત્ર જોઈતું હતું તે મળ્યું. હવે શું ? અમારે શું દુઃખ છે ? વતન છે, જગીર છે, એ હું સાચવીશ તો ખાવાપીવાની કે એ પૈસા વાપરવાની તંગી પડવાની નથી. અમારે કલ્પ કે સોસાયટીની શી જરૂર છે ? લીલા મ્હાઈ ઘર સાચવે, મહેમાન પેરણાનું સ્વાગત કરે, ગરીબ ગામડીયાના હૃદયમાં કંઈ સારા સંસ્કારો પાડે, એમનાં દુઃખ એમની સાથે લળી ઓછાં કરે, સ્ત્રીઓ માટે સ્થાપેલી કન્યાશાળામાં જઈ અવારનવાર સૂચના કરે, બિચારી અજ્ઞાન સ્ત્રીઓમાં ગામડાંમાં

જાણતા ‘ મેમાનગીરી ’-સાદાઈ-એકબીજને મદદ કરવાની ટેવ ખીલવી, એમનામાં ફેલવણી પસારી જોમો દૂર કરાવી એમની ઉત્તરિ કરવા મદદ કરે તો એજ અમારાં મંડળ, એજ અમારી જનસેવા ! લીલાને બીજી નોકરી અગર બીજી સમાજસેવા કરવાની શી જરૂર છે ? એમને આરામ મળે, એમની સાથેની વાતોમાં અમારાં હૃદય વધારે કામળ બને, અમે વધારે જોડાઈએ, એ જોડાવાથી અમારી પ્રજા-અમારા ખેડુતો-પાડોશીઓ વધારે સુખી થાય, અમારા ગામમાં શાન્તિ-સુખ, પ્રેમની કૃપા થાય તો પછી બીજું શું જોઈએ ? એ જ લક્ષ્યસુખ ! આ થયા પછી ગામજલાર સ્વવાર સાંજ ખેતરોમાં, નાનાં મદિરોમાં, નદીકાંઠે જઈએ, પ્રભુલીલા જોઈએ, ખેડુતોનાં ઘરોમાં જઈ તેમની સ્થિતિ જોઈએ તો પછી મુંબાઈના પાલવાબંદર, બેન્ડરેન્ડ કે નાટક-શાળાની શી જરૂર છે ? અરવિન્દના આવા વિચાર હતા. લીલા પતિ, પતિનું ગૃહ, તહેની સાથે રહી ગામડાંના જીવનમાં જ આનંદ માનશે અને લીલાને કોઈપણ વાતનો અમંતોપ નહીં થાય, એમ અરવિન્દ ધારતો ન હતો. કેમકે લીલા મુંબાઈમાં ઉછરી હતી, સ્ત્રી અને પુરૂષ લક્ષ્યથી ભિન્ન બને છે, બન્ને એક થાય છે, એકબીજની ન્યૂનતા પૂરે છે, બન્ને સંસાર રચનાં બે પૈડાં છે. મહાકવિ ટેનીસન કહે છે તેમ ‘ભિન્નતામાં પણ એકતાનાં રૂપ છે’ એ માન્યતા લીલાથી બરાબર સમજાઈ નહોતી. ટેનીસનની ‘પ્રીન્સેસ’ ની માફક લીલાને અનુભવની જરૂર હતી. લીલાએ સ્ત્રી-પુરૂષના સમાન હક વિશે સાંભળ્યું હતું, વાંચ્યું હતું. સ્ત્રીને પણ પુરૂષની માફક વ્યક્તિત્વ (individuality) છે એમ હતું. જીવન બીજને માટે કરતાં પોતાને માટે છે. પોતાની સવડ, પોતાના ઉપભોગના વિચાર ઠરયા હતા. સ્ત્રી કેવળ ઘરમાં બેસી રહેવા નથી સજ્જાઈ એમ માનતી. પોતાના ઘરની, પોતાના પતિનાં સગાં, પાડોશી કે સંબંધીઓની સેવા એ સેવા નહીં. જ્યાંસુધી જાહેર સંસ્થામાં જોડાઈ જાહેર કામો ન થાય, પોતાનું નામ ન આવે, બહાર ન પડાય, એ રીતે જ ફરવા હરવામાં લૂગડાંલત્તાં પહેરી વખણાય નહીં ત્યાં સુધી એકાન્ત-

શાન્ત જીવન નકામું એવી કાંઈ ભાવના લીલાની હતી, અને આથી અરવિન્દનો અગાધ પ્રેમ છતાં, પૈસાટકાની શી વ્યવસ્થા કરે છે એની જરાયે દરકાર રાખતો નહોતો, લીલાને બહાર જવામાં અટકાવ કરતો નહોતો, પુસ્તકો—એપાનિયાં મંગાવવા સ્વતંત્રતા હતી, પોતાની સાથે અનેક જાતની વાતો કરાવતો છતાં લીલા અસંતુષ્ટ રહેવા લાગી. ગરીબ લીલા—ભોળી લીલા ઘણીવાર અરવિન્દને કહેતી હતી કે ‘મ્હને ગમતું નથી. તમે લલતા નથી છતાં મ્હને કાંઈક આછપ લાગે છે.’ આટલું કહી રોતી. અરવિન્દ બીચારો લીલાને બલાલથી પાસે લેતો, એના માથા ઉપર—વાંસા ઉપર—હાથ પસવારી શાન્ત કરતો અને આ પ્રેમાળ બેઠું આમ વળી પાછું શાન્તિમાં દિવસ પસાર કરતું.

મહિનાના મહિના ગયા અને અરવિન્દ થોડે દૂર પોતાના ખેતર સંબંધી તજવીજ કરી ખપોરના ઘેર આવ્યો. લુગડાં કાઢી ઓરડામાં પેડો ત્યાં લિંચકા ઉપર લીલા ચંદાનો કાગળ વાંચતી હતી. અરવિન્દ હમેશની રીત મુજબ લીલાની પાસે જ લિંચકા ઉપર એંડા ને લીલા બોલી—

“ ચંદાનો કાગળ છે. દયા ! એમાં તમારો કાગળ પણ છે. અક્ષર ઉપરથી તમારી—તમારી પેલી ભાભીનો કાગળ લાગે છે. ચંદાનો કાગળ આવે છે ત્યારે મ્હારો આખો દિવસ આનંદમાં જાય છે. એ લખે છે કે “ કાકી ને છોકરાંએને લઈ ચંદા સુમન ‘કાદ-મ્મરી’ ના નાટકમાં ગયાં હતાં.”

અરવિન્દ મુંઝો જ હતો. લીલાનો આપેલો કાગળ એણે યંત્રની માફક લીધો અને વાંચ્યો. એ પત્ર અરવિન્દના ઓરમનભાઈ જીગલની કરી લીધેલી સ્ત્રી ગંગાનો હતો. અરવિન્દને ઓરમનભાઈ હતો. પિતાના મૃત્યુ પછી એ જૂદો રહેતો અને કુટુંબ, સગાં બહાણાંના આગ્રહ છતાં પરણ્યો નહોતો. નાદાન દોરતો, પૈસાની અનુકૂળતા હોવાથી કુસંગમાં પડ્યો અને દુકાળના વખતમાં આવી પડેલી ગંગાને

ઘરમાં રાખી રહ્યો હતો. આવાં અનીતિમય કૃત્યોનાં પરિણામ હમેશાં આવે છે તેમ એ પૈસેટકે દુઃખી થયો અને ઘરબાર મૂકી બંને આશ્વ્યાં ગયાં. મુંબાઈ જેની વિશાળ નગરીમાં ફાવશે એમ માની ત્યાં ગયાં. પણ તે દિવસથી જુગલનું નામનિશાન ભૂલાઈ ગયું. બીચારા અરવિન્દને ભાઈને માટે થતું, એને પાછો રસ્તે લાવવા, એને બે પૈસાની મદદ કરવા સદા તૈયાર હતો અને એની તપાસ કરવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. ગંગાનો આ બીજો પત્ર હતો. કેટલાક માસ ઉપર ગંગાએ એક પત્ર લખ્યો હતો અને એમાં લખ્યું હતું કે ‘મદને તમારા ભાઈએ કાઢી મૂકી છે. અમે કાયદાની નજરે પતિપત્ની નથી છતાં અમે પતિપત્ની તરીકે જ રહ્યાં છીએ, અને મદને કાઢી મૂકી છે તે પણ મદારા કોર્ટ ખરાબ કામ માટે નહીં પણ તદ્દમારા ભાઈની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ સારી ન હોવાથી જ. આ પત્ર મદારે માટે નથી લખતી, માત્ર તદ્દમારા ભાઈને જ માટે મદને ચિંતા થાય છે.’ આ બીજા પત્ર ઉપરથી જણાતું હતું કે ગંગા પાછી જુગલ પાસે જ હતી. જુગલે એક બહાર ગામની મિલમાં નોકરી લીધી હતી, પણ ઉપરીની સાથે તરકાર કરી નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું હતું અને બંને પાછાં મુંબઈ આવ્યાં હતાં. મુંબાઈની એક ધર્મશાળામાં જુગલ મૃત્યુ પથારીમાં હતો અને અરવિન્દને સંભારતા હતો. પાસે પાઈ નહોતી એટલે ગમે તેમ કરી ચંદા મારફત ગંગાએ પત્ર મોકલ્યો હતો.

ગંગાનો પત્ર વાંચતાં અરવિન્દના મોઢા ઉપર શોક છવાયો હતો, અને એની દ્રામગ લાગણીને લીધે એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. લીલાની નજર અરવિન્દ તરફ ગઈ તે પોતાના વ્હાલા પતિનાં આંસુ તે જોઈ શકી નહીં. ‘શું છે ? મદને જલ્દી કહો !’

‘જુગલભાઈ થોડા દિવસના જ મહેમાન છે. મદારે જતું જોઈએ.’

લીલાના હોશ ઉડી ગયા. એના મગજમાંથી ચંદા, મુંબાઈ, કાદમ્બરીનું નાટક, સઘળું ઉડી ગયું ને બોલી ઉડી—

‘ક્યારે જશે ?’

‘કાલે.’

‘હું ત્હમારી સાથે આવું ?’

‘લીલા ! તને આ વિચાર ક્યાંથી આવ્યો ? શું ત્યાં કંઈ મોજ મારવાની છે ?’

‘એમાં ક્યાંથી કેમ ? હું તમારી સાથે આવું એમાં શું ? એ બહાને હું જરા મુંબાઈ જઈ આવીશ, બધાંને મળીશ. હું કાંઈ તમારા કામમાં વચમાં નહીં આવું !’

‘લીલા ! હું અમરતા કામસર જતો હોઉં ને તું કહે કે ભેગી આવું, એ દીવસ મુંબઈ જઈ આવું તો તે લેખે. હું શા માટે જઈ છું તે જાણે છે. મ્હારો પોતાનો ભાઈ, જે સારો રહ્યો હત-સારો હત તો આ જગીરનો અડધો ભાગીયો હોત તે ભાઈ-કાકી બદામ વિના મુંબાઈની ધર્મશાળામાં મરવા પડ્યો છે. અરે મારે એને અહીં લાવવો નેમ્મએ. એક ભાઈ તરીકે-મનુષ્ય તરીકેની ફરજ અદા કરવી નેમ્મએ, એને ખોળવા, એને સમજાવી અહીં રાખવા હજારે પ્રયત્ન કરેલા ને નિષ્ફળ ગયેલા તે આજે સફળ થવાનો વારો આવ્યો છે. એને મળું, એની છેલ્લી ઈચ્છા પુરી પાડું, એને શાન્તિ આપું, એમ થાય છે તે વખતે તું કહે છે કે મુંબાઈ આવું ! આ શું બોલે છે ? પણ પ્રભુપ્રેમ-મનુષ્યપ્રેમ-સ્નેહ એજ જાણતી હોય તો ત્હને લાગણી થવી નેમ્મએ, ને તું શું બોલે છે ?’

લીલા-ભોળી લીલાના હૃદયમાં ધા વાગ્યો. અરવિન્દને થતી લાગણીનો એને ખ્યાલ જ નહોતો. જગતમાં ઘણા માણસો ગરીબાઈમાં મરે છે ને જુગલ મરે તેમાં શી નવાઈ ? એથી શું ? બીજાને માટે લાગણીની કેળવણી મળી નહોતી. પોતાની વાત પહેલી. ચંદાના

કાગળમાં બધાંએ કાદમ્બરીનું નાટક જોઇ આવ્યાનું લખ્યું હતું અને પોતે હજી આ ગામડામાં જ પડી છે. મુંબાઇ સાથે મુંબાઈનાં નાટક, મુંબાઈની સોસાયટી સાંભરી અને લીલાને એમ જ લાગ્યું કે પોતે આંદામાનના ટાપુમાં દેશનિકાલની સજા ભોગવે છે.

‘અરવિન્દ ! તમારે જે કહેવું હોય તે કહો ! હું તો આવીશ. જે તમે સાથે નહીં લઈ જાઓ તો પાછળથી આવીશ. એમાં મહેં શું કહ્યું કે આવો વિચાર ક્યાંથી એમ કહો છો ? તમે ન જતા હો ને હું બોલી હોઉં કે મ્હારે મુંબાઇ જવું છે તો કાંઈક ખરું, પણ આ તો ત્યાં તમે જાય છો, મ્હને ગામડાંમાં ગમતું નથી, એટલે બસ હું તમારી સાથે તો આવીશ. ’

‘લીલા ! લીલા ! જરા સમજ ! તું નાહક હડીલી થાય છે. તું માને છે એમ મજાલ કરવાની નથી. મ્હારો ભાઇ કોણજાણે કેવીએ જગાએ સડતો હશે. ત્યાં ત્હને લઈ જવી ફાવે એમ નથી અને ત્હારા આવવાથી તેને લાલ નથી. તું ત્હારા આપને ત્યાં ઉતરે, પણ હું શા કામ માટે મુંબાઈ આવ્યો છું તે મ્હારે કાઢને જણાવવું નથી. ચંદા જાણે છે, પણ ચંદાજીને સમજી છે. લીલા ! તું મ્હને તગવડ કરતાં અગવડ રૂપ થઈશ હો !’

‘ત્હને ખોટું. તમે મને ચાહતા જ નથી. જ્યાં તમે ત્યાં હું.’

‘લીલા ! ગંગાનું તેં મ્હોએ જોયું નથી ને જોવુંએ નહીં ગમે. એની સાથે વાત કરવી ત્હને નહીં ફાવે. એનો ઇતિહાસ જૂદો છે. ’

‘મ્હારે એના ઇતિહાસનું શું કામ છે ? મ્હારા પતિના ભાઇ માંદા છે, મારા પતિ ત્યાં જાય છે તો પછી મ્હારે એની સાથે જવું જોઈએ. તમારી જગીરના ભાગીદારને જોઈ તો ખરી ! પછી અંદરથી કાંઈ બીજું તો નથી ને ?’

‘લીલા ! લીલા ! તું આ શું બોલે છે ? મ્હારા હૃદયમાં હોળી સળગે છે ને તું ગમે તેમ બોલે છે ! ત્હને અહીં એકલી ન ગમતું

હોય તો તું જીનાગઢ જા, વઢવાણ જા, પણ મુંબાઈ મારી સાથે આ વખતે આવી શું કરીશ ? મ્હારા આ દુઃખમાં-ચિંતામાં હું તારી સાથે નહીં કરી શકું વાત કે નહીં કરી શકું આનંદ. મ્હારો ભાઈ જીવતો હશે કે મરી ગયો હશે ! પાંખો હત તો અત્યારે ઉડીને જાત એમ થાય છે, ત્યાં તું...'

‘હા, મ્હારે માટે ત્હમને અભિપ્રાય જ હલકો છે. મ્હારી વાત જ ત્હમને રૂચતી નથી. વઢવાણ જાઉં તો પછી મુંબાઈ કેમ નહીં ? તમારા બોલવામાં જ કાંઈક ભેદ છે. શું તમારી સાથે આવવાનો મ્હારો હક નહીં ? સ્ત્રીઓને ગુલામ ગણવામાં હિંદુઓ પહેલા છે એ વાત આ જ અનુભવી. અમે તમારી ગુલામડીઓ !’

‘લીલા ! મ્હેં ત્હને કયે દિવસ ગુલામડી ગણી ? તો પછી મ્હને પરણી શું કામ ? ભૂજંગલાલ ને હું બન્નેનો અનુભવ હતો !’

લીલાની આંખમાંથી આંસુ આંધ્રાં જતાં હતાં. પુસી બન્નેના બોળામાં દોડતી હતી પણ બેમાંથી કોઈ ત્હનો ભાવ પૂછતું નહીં. અરવિન્દ નરમ થયો, લીલાને શાન્ત કરવા-સમજાવવા લાગ્યો, પણ નિરર્થક. એક સહજ અગવડ ખાતર ઘરમાં કલેશ ન ધાલવો એવી ઇચ્છાએ અરવિન્દે લીલાને સાથે લેવાનું નક્કી કર્યું, ને એ નક્કી થતાં લીલાનાં આંસુ સુકાયાં, મ્હેં ઉપર હસવું દેખાયું ને બન્ને પ્રેમવાતોમાં પડ્યાં, અને ઘડી ઉપર બોલાયલા શબ્દો અત્યારે તો વિસરાઈ ગયા.

પ્રકરણ ૨૭ સું.

જુગલભાઈ.

મુંબાઈમાં ચીંચપોગલીના રસ્તા ઉપર એક હોટલ છે. આ હોટલના ખારણા ઉપર “હિંદુ હોટલ-ખાવા, પીવા, રહેવાની સોજ સગવડ-એક વખત અનુભવ કરો” એવું પાટીયું માર્યું હતું. એક બાજુ કોટની તાજમહાલ કે મેજસ્ટીક હોટલ ને બીજી બાજુ આ ગંદીગોબરી હોટલ. હોટલના નામને લખવનાર પેથાપુરી બ્રાહ્મણ મેલથી કાળું થયેલું જનોઇ ને કાળું ધોતીયું પહેરે શરીર ઉપર દાદર થયેલી એવો આ હોટલનો માલિક હતો. હોટલમાં સોજ સગવડમાં દિવસના પણ અંદર થતાં કાળાં કામ ન જોવાય એટલા માટે સુરજનાં કિરણ પણ જઈ શકતાં નહીં ! અંધારી ઓરડીમાં માકણથી ભરેલી ગોદડીયો, ચીમની વગરના ધુમાડાના ગોટેગોટ નીકળે તેવા દિવા, ચિત્રવિચિત્ર સ્ત્રી પુરૂષો, તેમની ન છાજતી વાતો અને વર્તણૂક આ ઉત્તમ હિંદુ હોટલમાં જણાતાં હતાં !

અરવિન્દ અને લીલા આવ્યાં ત્યારે જુગલની સ્થિતિ તેમના ધાર્યા કરતાં વધારે ગંભીર હતી. પોતાના ભાઈને આવા ત્રાસદાયક મકાનમાં મૃત્યુપથારીપર પડેલો જોઈ અરવિન્દ ખરેખર મુંઝાયો. પોતે જ્યારે જ્યારે મુંબાઈ આવતો ત્યારે કાં તો વાલકેશ્વર કે પરામાં રહેતા ધનાઢ્ય મિત્રોને ત્યાં ઉતરતો કિંવા ઉંચામાં ઉંચી હોટલમાં રહેતો. સેકન્ડ ક્લાસમાં જ મુસાફરી કરતો, દર ત્રિજે દિવસે કપડાં બદલતો, ગાડી-ઘોડામાં ફરતો અને ઘેર આગળ નાનું સરખું રાજ ભોગવતો, તેનો ભાઈ આવી સ્થિતિમાં, અને એ પણ ખૂબી જ કે આજે એ જ ભાઈની સારવાર કરવા માટે એવી જ હોટલમાં રહેવાનો વારો આવ્યો. મુંબાઈ જેવા શહેરમાં રસ્તાઓ પહોળા થાય, ચાટલા જેવા થાય, તેને માટે જેટલી તજવીજ કરવામાં આવે છે તેની અર્ધી જ તજવીજ જો આવી હોટલો સુધારવામાં, લોકોને રોગના ભોગ થતા અટકાવવામાં થતી હોત તો મુંબાઈ અલબેલી નગરી જ

થાત. પરંતુ મહાન્ કવિ ગોલ્ડસ્મીથ કહે છે તેમ The Rich makes the law & the law grinds the poor.

અરવિન્દ અને લીલાને મુંબાઈમાં બીજે ઉતરવાની જગા નહોતી એમ નહી, પરંતુ પોતાના ભાઈને માટે આવેલાં એટલે તેઓ પણ આરોઆર આ જ જગાએ આવ્યાં. આવી ઉત્તમ હોટલમાં પણ જગા પુરાઈ ગઈ હતી અને માંડમાંડ પાછળ ગલીમાં પડતી એક રૂમ આ પતિપત્નીને મળી. પોતાની ઓરડીમાં સામાન મુકીને તરત જ લીલાને છોડી અરવિન્દ ભાઈની ઓરડી તરફ દોડ્યો. ઓરડીનું આરણ્ય ઉઘાડતાં જ ગંગા સામી મળી.

‘ગંગાભાભી ! જુગલભાઈને કેમ છે ?’

‘અરવિન્દભાઈ ! તમે આવ્યા ? આવશો કે કેમ એની મદને ખાત્રી નહોતી. અમારા સામું જોયું તો ખરૂં. પ્રભુ તમારૂં કલ્યાણ કરે. ભાઈ ! તમારા ભાઈ આખર છે, તમારૂં નામ જ રટયા કરે છે. એકલા છો કે સાથે લીલાબહેન છે ?’

અરવિન્દને ઉત્તર આપવા વખત નહોતો, ઉત્સાહ નહોતો, એનું ધ્યાન કેવળ જુગલમાં હતું. ક્યારે જુગલભાઈનું મોંદ જોઈ એજ એની ઇચ્છા હતી. ગંગા જેટલી વાર કરતી તેટલી અધીરાઈ વધતી હતી. ગંગા અને અરવિન્દ વાત કરતાં હતાં ત્યાં લીલા આવી પહોંચી અને લીલાએ ગંગાને પહેલવહેલી જ જોઈ. ગંગાને જોતાં લીલાને તીરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. પોતાના પતિને આવી સ્ત્રી સાથે વાત કરતાં જોઈ ક્રોધ ચડ્યો અને જુગલને જવા આવેલી-જુગલની સારવાર કરવા આવેલી-લીલા ‘હું તો આપણી રૂમમાં બેઠી છું’ કહી ચાલી ગઈ. અરવિન્દ લીલાનો સ્વભાવ જાણતો હતો. એની ટેવો એને માત્રુમ હતી અને એટલા જ માટે સાથે ન લાવવા ધાર્યું હતું, પરંતુ તેમાં તે ન ફાવ્યો. અરવિન્દ ગંગા સાથે ભાઈ પાસે ગયો.

ગંગાએ સામેનું આરણ્ય ઉઘાડ્યું અને જે દેખાવ અરવિન્દની નજરે પડ્યો તે કમકમાટી ઉપજાવવા બસ હતો. આરણ્ય ઉઘાડતું

ત્યારે જ કાંઈ ઝાંખું અજવાળું ઓરડીમાં આવી શકતું. ઓરડીની ચારે ભીંત ઉપર ધૂમાસ હતો, ભીંતમાં આકારો હતાં, દિવસના વખત-માં પણ ઉંદરોની દોડાદોડ થતી. એક ખૂણામાં ગંધાતો ખાળ. બીજા ખૂણામાં એક ભાગેલી ટ્રંક અને પાસે ખીડીઓનાં ખાખાં ને એવો જ કચરો પડ્યો હતો. પથારી-એને પથારી કહી શકીયે તો પાએક ઈંચ જાડાઈની હળર થીગડાંવાળી ગોદડી આખાંનેનના વખતની હતી, તે ઉપર જુગલ કરતાં જુગલનું શરીર પડ્યું હતું. નહોતું ઓઢવાનું ઠેકાણું કે નહોતું પહેરવાનું ઠેકાણું. શરીરનાં હાડકાં સર-ગતાથી ગણી શકાય એમ હતાં. આંખો ઉઠી અને નિસ્તેજ હતી. જીવતું હાડપિંજર અગર એક પણ પક્ષી નિઃસત્વ થનાર મનુષ્યનું મુઠ્ઠું પડ્યું હોય એમ જુગલ પડ્યો હતો. જુગલનું શરીર જેતાં જ 'આ મ્હારો ભાઈ હોય ખરો' એમ ક્ષણવાર અરવિન્દને થયું, પરંતુ ધારીને જેતાં ન શક દૂર થયો. ભાઈને જેતાં-ભાઈને ઓળખતાં જ-એના હાડપિંજરથી ન ગભરાતાં એની ગંધાની ગોદડી અને એના ભયંકર દેખાવથી ન ખીતાં, સજ્જ નેત્ર અરવિન્દ જુગલની પથારી ઉપર એકો. ભાઈનો મૃત્યુવત્ લાથ લાથમાં લીધા. શરીરને કાંક અડક્યું એવું ભાન થતાં જુગલે ઉંચું નેચું, ટીકીટીકીને અરવિન્દના સામું નેચું. હૃદયના ઉંડા ભાગમાં ઓળખાણ પડી અને સહજ સ્મિત કર્યું. એ સ્મિત એવું તો ભયાનક હતું કે અરવિન્દને એમજ લાગ્યું કે આ તો જીવન્ત રાક્ષસ છે કે કેમ ? અરવિન્દ શાન્ત થયો. આ અંધારી ઓરડીમાં, પાપમય વાસનાથી ભરેલી ઓરડીમાં ઈશ્વરનું સ્તવન કરી જ્યોતિ ફેલાવી. જુગલની પાસે ગયો, તેના કપાળે લાથ મૂક્યો અને હથેળી પાંખાળવા લાગ્યો. જુગલમાં કાંક જેમ આવ્યું અને વળી પાછી આંખો ઉંચી કરી ધીરેથી બોલ્યો, 'અરવિન્દ, મારી આ સ્થિતિ હશે એવો તને વિચાર પણ આવ્યો હતો ?' અરવિન્દ ગમે તો જુગલની શારીરિક સ્થિતિથી, ઓરડીના વાતાવરણથી કે ભાઈ માટેની લાગણીથી, ગમે તે હોય પણ એટલો ગભરાયો હતો કે ઉત્તર જ આપી શક્યો નહી. 'હા-ના, પણ જુગલભાઈ !

આમ છેવટે ખબર અપાતી હશે? આમ શરીર છેકજ લથડી ગયું છતાં મને ખબર નહીં? ક્યાં છો તેનો પણ પત્તો નહીં? ભાઈ, હવે કેમ છો?'

જુગલ અરવિન્દનું નામ રટતો હતો, એ ભાઈ આવ્યો છે એ શબ્દ કાને પડતાં, ધણા દિવસથી જેને માટે તલપતો હતો તે આવ્યો એટલે કાંક તેનું માનસિક બળ વધ્યું હતું અને એ બળને અંગે જ જાગૃત થયો હતો. એણે અરવિન્દ સાથે વાત કરવા માંડી, પણ પછી કરી નહીં કે કરી શક્યો નહીં. આથી અરવિન્દનો ગભરાટ વધ્યો. અરવિન્દે લીલા આવ્યાની ખબર કહી અને જુગલને કાંક સંતોષ થયો હોય એમ એના મોં ઉપરથી જણાયું. લીલાને ખોલાતું કરી અરવિન્દ ઉઠ્યો. અને અરવિન્દને આ બહાનું પોતાની લાગણીઓ છૂપાવવા જરૂરનું હતું. પરંતુ બહાર આવ્યા પછી જ એને લાગ્યું કે લીલાને આ સ્થળે લાવવાથી એના હૃદયને વધારે દુઃખ થશે એટલે લીલાને લઈ જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. ત્યાં લીલા અરવિન્દના ગભરાયેલા ચહેરા સામું જોઈ ખોલી ઉઠી:

‘કેમ! શું છે? આટલા ગભરાયેલા કેમ છો?’

‘અરે ત્રાસ થાય છે! હું મુંઝાઉં છું. લીલા! લીલા! તું મારી સાથે શું કામ આવી?’

કોણ જાણે કેમ લીલા અરવિન્દના આ પ્રશ્નથી જરાયે ચ્હીડાઈ નહીં. મોહમયી મુંબાઈમાં મોજ માણવાની આશાએ આવેલી લીલા આ દરિદ્રાના દુઃખના વાતાવરણથી શાન્ત થઈ કે કોણ જાણે કેમ પણ તે અરવિન્દની પાસે ગઈ. તેનો હાથ હાથમાં લઈ છાતી સાથે આંધો અને ખોલી,

‘મને જુગલભાઈ પાસે લઈ જાઓ. એથી બન્નેને લાભ છે. હું એમની પાસે રહીશ, એમની સેવા કરીશ. કારણ જાણ્યા વિના, જુગલભાઈને નજરે જોયા વિના, તમારો આ ગભરાટ મને વધારે ગભરાવે છે. શું હું તમારો ગભરાટ-જુગલભાઈનું દુઃખ દૂર નહીં કરી શકું? મહેરબાની કરી મને લઈ જાઓ. મુંબાઈ લાવ્યાનો પસ્તાવા નહીં થાય હોં!’ અરવિન્દ મુંગો મુંગો ચાલ્યો અને લીલા એની પાછળ

ગમ. અરવિન્દના ધ્યાનમાંથી ગંગા આ વખતે જતી રહી હતી. લીલા ગામડામાં રહી હોત, જે હઠ કરી અરવિન્દ લાવ્યો ન હતો તે કદાચ ધરમાં કલેશ વધત. લીલા મુંબાઈ આવી પોતાને પિયર ઉતરી હતો તે આ સ્થળનાં દુઃખ-જુગલની ખરી સ્થિતિ બરાબર તે સમજી શકત નહીં. ઈશ્વર જે કરે છે તે સારાને જ માટે. લીલામાં આજ ઉત્સાહ વધ્યો હતો. મહાન કવિ વર્ડઝવર્થ કહે છે તેમ લીલા આજ Ministeringangel થઈ હતી. એના મ્હો ઉપર સ્નેહ, આનંદ છવાયો હતો. પોતે પોતાના પતિને ઉપયોગી થઈ પડશે એ વિચાર તેને ઉત્સાહ આપતો હતો. અરવિન્દની સાથે જુગલની ઓરડીમાં દાખલ થઈ. અરવિન્દના મનમાં તો એમજ હતું કે આ નર્ક સમ ઓરડીમાં ગંધાતી ગોદડી પાસે, ઘડી પછી મૃત્યુદેવનો ભોગ થનાર પાસે, લીલા બેસી શકશે કે કેમ? પરંતુ લીલા દયાની દેવી હોય તેમ જુગલની પથારીમાં આવી બેઠી અને તેનો હાડપીંજરવત હાથ ખોળામાં લઈ પંખાજવા લાગી. પોતાના ધગધગતા, ખડખડા શરીર ઉપર નાજુક કમળ જેવો થંડો હાથ અડકતાં જુગલે ઉંચું બેસું તો અરવિન્દને બદલે એક નવયૌવનાને પોતે જન્મભર ન બેચેલા એવા ડૂસમાં પોતાની પથારીમાં બેઠેલી જોઈએ અને તેને ક્ષણવાર ટીકીને જોઈ જ રહ્યો. લીલા-મધુરી લીલા પ્રેમથી હાથ પંખાજતી બોલી, ‘ભાઈ! હું તમારી બહેન છું હો! તમે મને કદી જોઈ નથી એ વાત ખરી, પણ એક દિવસ એવો નહીં ગયો હોય કે જે દિવસે અમે તમને નહીં સંભાર્યા હોય! હવે ફિકર ન રાખશો હો! સાંઝે થઈ જશે. અમે આવ્યાં છીએ’ જુગલના મ્હોં ઉપર સ્મિત ક્ષણવાર છવાયું. મનુષ્ય માંદો હોય, જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાતો હોય, કોઈ કરતાં કોઈજ આપણું ન હોય, શક્તિ ન હોય, સાધન ન હોય, ત્યારે માનસિક જે સ્થિતિ થાય છે તે માત્ર અનુભવથીજ સમજાય છે. આવે વખતે અકસ્માત આપણો બંધુ તો શું પણ ઓળખીતો પણ આવી ચડે તો કેટલો આનંદ-કેટલો ઉત્સાહ થાય છે? તો તો આ તો

પોતાનાં ભાઈ-ભાભી હતાં. જુગલને અંદર પીડા થતી હતી, એ પીડાને લીધે એનાથી ખૂબ પડાઈ અને આખી ઓરડીમાં ત્રાસ વર્ત્યો. મૃત્યુપોક સાંભળતાં જે સ્થિતિ થાય છે તેવી સ્થિતિ થઈ. જુગલનું મ્હોં વધારે ને વધારે ખીયામણું થતું હતું. લીલાથી એ જોવાતું નહોતું એટલે ધડીમાં ચોગરદમ ઓરડીમાં તો ધડીમાં જુગલ તરફ જોતી બોલી, ‘જુગલભાઈ! તમને આ ઓરડીમાં, આવી જગામાં ફાવતું તો નહી જ હોય. અને તો આપણે એમને કોઈ સારી જગામાં લઈ જઈએ નહી વાડ ?’

‘લીલા ! લીલા ! ત્હને ફાવે તે કર. કહે તે ડાકટરને બોલાવું, કહે ત્યાં લઈ જઈ’, પણ મ્હારા ભાઈને—’ આટલું કહેતાં અરવિન્દની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં. અરવિન્દે જન્મથી મૃત્યુશય્યા સમજણમાં આવ્યા પછી જોઈ નહોતી. મૃત્યુ મૃત્યુમાં પણ ફેર હોય છે. કોઈનું શાન્ત મૃત્યુ હોય છે ત્યારે કોઈનું ત્રાસજનક હોય છે. જુગલ-પોતાનો ભાઈ જન્મીને દુઃખી થયો હતો. એના શરીરમાં કંઈ નહોતું. નાનપણથી યુવાવસ્થાની સ્વતંત્રતાનાં પરિણામો ભોગવતો હતો, અનેક રોગોએ આજ સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હતું, એનાં સર્વ પાપો જુગલની નજરે તરી આવતાં હતાં. રોગોની પીડા, મૃત્યુવત્ શરીરને નર્કની યાતના-અસહ્ય દુઃખોમાં નાંખતા હતા. અશક્ત શરીર આમ તેમ આજોટતું ખૂમો પાડતું. દુશ્મનને પણ આમ તરફડીયાં મારતો જોતાં આપણને લાગણી થાય છે તો આ તો પોતાનો ભાઈ એટલે અરવિન્દને થાય એમાં શું નવાઈ ! પોતે ભાઈની મદદે આવ્યો હતો, ભાઈને અંતની વખતે આશ્વાસન આપવા આવ્યો હતો, અને તો એને લઈ જવા આવ્યો હતો તે અરવિન્દ ચોગરદમ સળગી ઉઠેલી આગમાં ગભરાઈ ફરતા મનુષ્યની માફક આખી ઓરડીમાં ફરવા લાગ્યો. લીલાને ન લાગ્યો હોત તો ? કદાચ આજનો બનાવ-આ મૃત્યુશય્યા-આ દુઃખી વાતાવરણ લીલાના મોજશોખના વિચારો હમેશને માટે દૂર કરશે એમ લાગ્યું, અને જે મૃત્યુ પોતાના ભાઈને લઈ જઈ અંતરમાં

કલેશ ઉત્પન્ન કરવા તત્પર થયું હતું તે જ મૃત્યુ પોતાના કુટુમ્બમાં પતિપત્ની તરીકેના જીવનમાં-અમૃત રેડશે એમ લાગ્યું, અને લીલાએ સાથે આવવાની હઠ કરી એ ઠીક જ કર્યું એમ લાગ્યું.

લીલા અરવિન્દના કામળ હૃદયને-તેની લાગણીને-સમજી હતી એટલે એનું દુઃખ દૂર કરવાના હેતુથી ડાકટરને બોલાવવા મોકલ્યો અને તેની ગેરહાજરીમાં આ ઓરડીમાં શાન્તિ, આનંદ અને સગવડતા ફેલાવવાના ઉપાયો યોજવામાં ગુંથાઈ પોતે સાથે લાવેલી પથારી, કપડાં અને ફેટલોક સામાન જરા પણ સંક્રાંચ વિના-મ્હાઈ શું થશે એનો વિચાર કર્યા વિના-જલદી લઈ આવી અને ભાઈ માનેલા દિયરને આ અંતકાળે જેટલી બની શકે તેટલી માનાસક શાન્તિ આપી. અરવિન્દ ડાકટરને લઈ આવ્યો ત્યારે ઓરડામાં જૂદો જ દેખાવ માલમ પડ્યો. ઓરડીમાં કચરાનું નામ નહોતું, ખાણું ઉઘાડાં હતાં. જુગલની પથારી ઘાળી ખાસ્તા જેવી હતી અને એમાં ચાદર પણ નવી જ હતી. જુગલે ઓઢેલું રંગ પણ નવું જ હતું. અરવિન્દ સમજી ગયો કે આ લીલાનું જ કામ. પણ જે લીલાને ગરીબ-દુઃખીનો વિચાર સરખો નહોતો આવતો, જે લીલાને માત્ર સોસાયટી, પાર્ટી, નાટકનો જ ખ્યાલ હતો તે લીલા આમ એકાએક બદલાઈ ગયેલી લાગી. અરવિન્દનો અન્તરનો રોદ જાગ્યો, અન્તરમાં પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો અને આ સ્થળને બદલે ઘર હત તો જરૂર લીલાને પ્રેમથી વધાવી લેત. જે ખાળ ઉપર દુર્ગંધની છાક આવતી ત્યાં લીલાએ પોતાની પાસેનું ઉંચામાં ઉંચું સુગંધીદાર પાણી રેડ્યું હતું. ગુલાબ, મોગરો અને ચંપાનાં ફુલો પથારીમાં પડ્યાં હતાં. દવાના પ્યાલા, વાસણ સાફ ચક્રચકિત થયાં હતાં. જુગલના માથા નીચે રૂના ગાલલાનો કામળ તકીયો હતો અને શરૂઆતના જુગલ અને અત્યારના જુગલના શરીરમાં તો ફેર નહોતો પડ્યો, પરંતુ દેખાવમાં તો ફેર હતો જ. ગંગા જુગલને માટે દરેક પળે ફિકર કરતી. ગંગા-લીલાની નજરે પોતાને હલકી માનતી ગંગા-લીલાનો પડતો બોલ ઉપાડી લીલાને મદદ કરતી અને લીલા ગંગાના જીવનનો જરા પણ વિચાર

કર્યા વિના પ્રેમથી બોલાવતી અને જુગલના શરીર અને આત્માને શાન્તિ ફેલાવવા યત્ન કરતી.

ડાકટર જુગલની પાસે બેઠો, અને ક્ષણવાર તેના સામું જ જોઈ રહ્યો. ડાકટર શું કહેશે એ ફિકરે અરવિન્દ, લીલા, ગંગા ટોળું વળી પોતાના હૃદયના વધતા જતા ધબકારાને પણ દબાવવા યત્ન કરતાં ઉભાં હતાં. ડાકટરે નાડ તપાસી, છાતી ઠોકી, આંખો જોઈ. દરેક વખતે-દરેક પળે એનું મ્હો ગંભીર થતું હતું. એનું માથું હાલતું હતું અને લય હોય એમ સર્વને લાગતું હતું. ઉંડો નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યા વિના ડાકટર ઉઠ્યો-લીલાએ મુકેલી મેમોરેન્ડમ જુકમાંથી પાનું ફાડી પ્રીસ્ક્રીપશન લખ્યું અને ખાવા માટે કાંઈક સૂચના કરી ચાલ્યો ગયો. ડાકટર ગયો અને જુગલે આંખ ઉઘાડી. આ વખતે બાઈને અદલે ભાભીને બોલાવી.

‘જહેન ! મ્હને કાંઈક ઠીક લાગે છે. તમે અહીં રહેશો ને ? તમે ન હત તો મારું શું થાત ! આ બધું નવું નવું સારું સારું લાગે છે. આ ક્યાંથી લાવ્યાં ? તમારો સામાન હશે. તમે શું કરશો ?’ માની-જણી જહેન હોય, માતા હોય તેમ જુગલે લીલાનો હાથ પોતાની છાતી ઉપર લીધો, આંખે મુક્યો અને શાન્તિ મળી હોય એમ ક્ષણ વાર પડી રહ્યો.

‘જહેન ! મ્હને પાસું બદલાવશો ? આજ ધણા દલાડાથી પાસું બદલ્યું નથી. શરીર, વાંસો ગુમડાની પેઠે દુઃખે છે.’ લીલાએ અરવિન્દ-ગંગાની મદદથી પાસું બદલાવ્યું. પાસું બદલાવતાં અરવિન્દનો હાથ જુગલના પાંસળે અડક્યો. ધગધગતા અંગારાને અડકતાં જે થાય તે લાગણી જુગલના શરીરને અડકતાં થઈ. શરીર હમણાં ભાગી જશે, હાડકાં તૂટી જશે એમ લાગ્યું અને અરવિન્દથી પોતાના બાઈની આ સ્થિતિ ન જોવાતાં તે બધું એમનેએમ મૂકી પોતાની ઓરડીમાં જતો રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

હોટલમાં.

અરવિન્દના ગયા પછી લીલાએ ગંગાને દવા વગેરે પાવાની સૂચના કરી. જુગલને સુવા દેવા-આરામ લેવા દેવા કહી તે અરવિન્દ પાસે ગઈ. જેવી લીલા ઓરડીમાં દાખલ થઈ કે તરત જ અરવિન્દે સવાલ કર્યો,

‘ લીલા ! જુગલભાઈને મટશે ખરું ? ’

આ પ્રશ્ન પૂછતી વેળા અરવિન્દને લીલા સામું જોવાનો સમય મળ્યો. લીલા કાંઈ નવી નહોતી. લગ્ન થયાંને-સાથે રહ્યાંને આજ ઘણો સમય થયો હતો, પરંતુ સૌંદર્યમાં-લીલાના દેખાવમાં આજે અરવિન્દને કાંઈ ઓરજ મોડ દેખાયો. લીલા આ જ ? મુંબાઈમાં મેદાનીયામાં રમતી લીલા-બૂજંગલાલથી મોડ પામેલી લીલા-ગામડાના જલનથી કંટાળેલી કેવળ આનંદ લેવા માટે મુંબાઈ આવવા હહ લીધેલી લીલા-આ જ કે બીજી ? મુંબાઈ આવ્યા પછી, આ હોટલ-માંના દેખાવ જોયા પછી નથી સંભાર્યું પીયર કે નથી રાખી દરકાર આરામની ! લીલાએ જુગલ માટે ગમેતેમ સાંભળ્યું હતું. ગંગાનો કાગળ વાંચી કેઈ પાપીણીનો કાગળ હોય તેમ તે ફેંકી દીધો હતો, તે જ લીલા પોતાના સગા ભાઈની ન કરે એવી સેવાચાકરી જુગલની કરતી હતી. જુગલ માટે મરી પડતી હતી. ગંગાને પ્રેમથી બોલાવતી હતી. ઘર આગળ પાણી માટે નોકરની ધૂળ કાઢી નાખનાર લીલા જુગલનાં મળમૂત્ર ધોવામાં જરાપણ સ્ત્રગ નહોતી ચડાવતી. આ ઉપરાંત અરવિન્દની પોતાની સગવડ માટે દશવાર હોટલવાળા પાસે ને દશવાર ઓરડીમાં જતી હતી. આ બધું જોઈ અરવિન્દ તો આભો જ બની

ગયો હતો. પોતાના હૃદયની ધીરજ ખોઈ બેઠો હતો અને લીલાના બળ-થીજ પોતે જીવે છે એમ અત્યારે લાગ્યું.

‘જ્હાલા ! ગભરાશો નહીં ! તમારા ભાઈ-અરે મારા ભાઈ-ત્રણ દિવસ માંડ કાઢે એમ ડાકટરનું કહેવું છે. આમ છતાં કાંઈ કહેવાય નહીં. લુગડાં બદલાવી શકી અને એમને શાન્તિ મળી એથી મને બહુ નિવૃત્તિ થઈ છે. મટવું ન મટવું એ પ્રભુ આધિન વાત છે, પણ એમને જરાક શાન્તિ તો વળી જ છે.’

‘લીલા ! લીલા ! તારું કહેવું ખરું છે. આ ગંગાથી આમાંનું કાંઈજ થાત નહીં. તું આવી તે બહુ જ સારું થયું ! હું જ મૂર્ખો કે ત્હને અટકાવતો હતો. તું ન આવી હત તો મારું શું થાત ? લીલા ! તું આવી હઈશ, તારામાં આવો પ્રભુપ્રેમ વસતો હશે, એ મહેં આજે જ જાણ્યું. તારી લાજરીથી સર્વત્ર સગવડ-શાન્તિ પ્રસર્યા છે. અંધારું-અગવડ નાશ પામ્યાં છે. અરે મ્હારા પોતાના જ જીવનમાં આજ નવો જ પ્રકાશ પડ્યો છે. જ્હાલી ! ક્ષમા કર. મહેં તને ન કહેવાનાં વચન કહ્યાં છે.’ આટલું બોલતાં અરવિન્દે લીલાને પોતાની છાતીસરસી ચાંપી અને પ્રેમથી આલિંગન દીધું.

‘પ્રિય અરવિન્દ ! તમે મને નાહક શું કામ રહ્યાંવા છો ! ખરે મ્હને હઠ રહી હતી તેમાં પ્રભુનો શુભ હેતુ જ હોવા જોઈએ. જ્હાલા, ખરું કહું ? તમને જ્યારે તમારા ભાઈનો કાગળ આવ્યો, તમે મુંઝાઈ જવા તૈયાર થયા, ત્યારે મારા મનમાં આમાંનું કાંઈજ નહોતું. હું ગામડાના જીવનથી કંટાળી હતી. મ્હને અહીં મુંબાઈમાં ફરવા દરવાનું મન થયું હતું. મ્હને તમારા ભાઈ કે લાભીની જરાયે દરકાર નહોતી. મુંબાઈ જવાનું બહાનું છે માનીનેજ તમને મહેણાં માયોં હતાં. પ્રિય અરવિન્દ ! ક્ષમા કરશો. હું આ હોટલમાં આવી મ્હારી ઓરડી-માં હતી ત્યાંસુધી હું એવી જ હતી. આવા ડર્ટી મકાનમાં શું કામ લાવ્યા હશે ? મ્હને પિયર જવા દે ને પછી તે તેમના ભાઈની

સારવાર કર્યા કરે એમ થતું હતું. પણ ન્યારે હું જુગલભાઈની ઓરડી-માં આવી, ત્યાંનો યોગરદમનો દેખાવ જોયો, ગંગાનું પડી ગયેલું મ્હોં જોયું. જુગલભાઈની સ્થિતિ જોઈ, એમનાં હાડકાં જોયાં, એમના દુઃખની ખૂમો સાંભળી ત્યારે મારામાં અવનવો ફેરફાર થઈ ગયો. આજ જુગલભાઈ છે, કાલ હું હોઉં. અરે ! લગ્ન પહેલાનું મ્હારું જીવન સાંભર્યું. હું પોતે જ મૃત્યુને કિનારે હતી. માશી, ભાઈ, પિતા, ચંદાબહેનની ચિન્તા મ્હોં નજરે જોઈ હતી, એ પીડા મ્હોં અનુભવી હતી. અરે ! મ્હારે તો મ્હારી દેખરેખ રાખનાર મ્હારાં મા, બાપ, બહેન હતાં, દિવસના દસવાર ડાકટરો આવતા. લાનોલી, ખંડાળા જવાની અનુકૂળતા હતી. પણ આ જુગલભાઈને એમાંનું કાંઈ છે ? પીડા તો મ્હને ને એમને સરખી જ થતી હશે ને ? એકજ પ્રભુનાં બંને બાળકો ને ! તો પછી આપણા હજારો ભાઈઓ દુઃખ, દરીદ્રતામાં પીડાય તે વખતે આપણને મોજશોખ કરવાનો શા હક છે ? એ લાગણી થઈ આવી અને મ્હારામાં ફેરફાર થયો ! આજ જ નવું જીવન શરૂ થયું આજ જ જીવનનો હેતુ સમજી, અને એ બધું શાને લીધે ? જુગલભાઈના મંદવાડને લીધે. પરમેશ્વર જુગલભાઈને મટાડી દે, પરંતુ આજ મ્હને નવું જ શિખવાનું મળ્યું છે અને એ માટે હું પ્રભુનો ઉપકાર માનું છું. વ્હાલા ! મ્હોં તમને બહુ કનડયા છે. જે ઉદ્દેશો, જે વિચારો હું ત્હમારા સહવાસમાં રહી, ત્હમારા વિચારો જાણી, ત્હમારા ઉપદેશોથી-ત્હમારા કહેવાથી નહોતી સમજી તે ઉદ્દેશો, તે વિચારો હું આજ જુગલભાઈની મૃત્યુપથારીથી શીખી.’

બીજે દિવસે લીલાએ ગામમાંથી એક સાધુ બ્રાહ્મણને બોલાવી શ્રી ભગવત્ ગીતાનો પાઠ જુગલભાઈની પથારી પાસે કરાવ્યો. ભગવત્-ગીતાના પવિત્ર શ્લોકોના અવાજ જુગલના કાનમાં પડતા હતા. જુગલે જન્મીને પરમેશ્વરનું નામ લીધું નહોતું. પરમેશ્વર છે કે કેમ તેનો વિચાર સુદ્ધાં કર્યો નહોતો. હોય તો તેને કાંઈ લેવાદેવા નથી એમ

માનતો. સંસાર એટલે આનંદ. સર્વ ઇન્દ્રિયોને તૃપ્તી આપવી એજ તેના જીવનનો ઉદ્દેશ હતો. પ્રભુ કે પ્રભુ પ્રાર્થના એ નકામા ઢોંગ છે એમ માનતો. એને મનથી ગીતાનો પાઠ એ વખતનો દુરપયોગ જ હતો. પરંતુ આ વખતે એને કાંઈ કહેવાની શક્તિ નહોતી. અરવિન્દ એક ખૂણામાં નીચો પડી પ્રાર્થના કરતો હતો. લીલા જુગલની પાસે બેસી નીચે મ્હોંચે સ્તોત્ર ભણતી હતી. બે દિવસ ઉપર જે ધરમાં, જે ઓરડીમાં પવિત્ર વિચારોનું નામ નહોતું, જે સ્થળે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ મનાતું નહોતું, જે સ્થળે ચીસો, દુર્ગંધ, મચ્છર હતાં તે જ જગાએ આજે પવિત્રતા, સુગંધ, શાન્તિ ફેલાયલાં હતાં. ઈશ્વર હો યા ન હો, તેની પ્રાર્થનાથી લાભ થતો હો યા ન હો, મૃત્યુ પછી સ્વર્ગમાં જવાતું હોય કે નર્કમાં, પણ એની પ્રાર્થના, પવિત્ર વિચારો કરવાથી, વિનીતતા દર્શાવવાથી, આ ઓરડીમાં કાંઈ નવું જ તેજ દેખાયું. જુગલના મ્હોડા ઉપરથી પીડા-દુઃખની નીશાનીઓ દૂર થઈ હતી. ખેન જેવી લીલાની મદદથી પાસું બદલી શકતો. દુધ કાંજ પી શકતો ને અંદરની પીડા કમી થઈ હતી. થોડીવાર ઉંઘતો. જુગલે ધણે મહીને ઉંઘ જોઈ અને ઉંઘ-સર્વ દુઃખોને સમાવનાર ઉંઘ-આવતાં જુગલના શરીરમાં નવું જ જોર આવ્યું. એને એમ લાગ્યું કે કાંઈક આરામ છે. તેને જીવવાની આશા આવી.

સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરી. લીલા-અરવિન્દને એમ થયું કે જુગલની તખીયત સુધરશે અને ડાક્ટરના ત્રણ દિવસ ખોટા પડશે, પરંતુ એકાદ કલાક ગયો નહિ હોય ત્યાં જુગલ ઉંઘમાંથી ઝબકી ઉઠ્યો. જેને પાસું બદલવાની શક્તિ નહોતી તે એકદમ જોમમાં ને જોમમાં બેઠો થયો, નાસવા લાગ્યો. ‘લાઇ ! મ્હને કરડી ખાય છે, બચાવો !’ કરી પાછો પડ્યો. જુગલને તાણનાં ચિન્હ લાગ્યાં. આખું શરીર ખેંચાવા લાગ્યું, ઉધરસ વધતી હતી. ગળામાંથી ગળદો નિકળી શકતો નહી.

એક રાત, બે રાત આમને આમ પસાર થઇ. અરવિન્દ, લીલા અને ગંગા પોપચાં મીઝ્યા વગર રાત ને દિવસ જુગલની

પથારી પાસે બેસી જ રહ્યાં. પાછલી રાતના જુગલને શાન્તિ વળી હોય એમ લાગ્યું અને અરવિન્દને એમ થયું કે આંખ મળી. આ બેઠા અરવિન્દ ઉઠવા જતો હતો ત્યાં જુગલને ધસારો લાગ્યો. તે જાગ્યો ને ‘ભાઈ! મહેને છોડી ન જાઓ. થોડીવાર છું, એટલીવારે નહીં બેસો?’ અંધકારમાં મૃત્યુશય્યા પાસે આ શબ્દો અરવિન્દને હૃદયમાં ઉઠો ધા પાડવા બસ હતા. અરવિન્દ બેસી જ રહ્યો. કુકડાં બોલ્યાં, જાણું વાયું ને જુગલની આંખ પાછી મળી. આમને આમ ત્રણ દિવસ ચાલ્યા ગયા. આગળ પાછળનાને એમ જ લાગ્યું કે આશા નિરાશા જ હતી. જુગલને પોતાને પણ સ્વર્ગ કે નર્કની ભૂમિ દેખાવા લાગી અને મ્હોં ઉપરનું રહેલું તેજ નષ્ટ થયું. વખતના વહેવાની સાથે જુગલની પીડા વધી. ‘ઓ બાપરે! મરી ગયો!’ની ખૂમો પાડવા લાગ્યો. પાસે બેઠેલાં સ્નેહીજનો આંસુ લહોતાં, હૃદય બાળતાં, ‘ભાઈ, ભાઈ, શું છે? ઓ મા, મટી જશે, ભાઈ! પ્રભુ મટાડશે! લાવ ચોળું?’ કહી જુગલને આરામ આપવા તબીબી કરતાં. પણ એ આરામ ક્યાંથી મળે? સેવા કરવાથી કોઈ કંટાળેલાં નહોતાં, કોઈ આવી કહે કે આમને આમ અખંડ સેવા આપો મહીનો કરવાથી જુગલ સારો થશે તો ત્રણે જણાં ભૂખ્યાં તરસ્યાં બેસી રહેવા તત્પર હતાં; પરંતુ આશા ન હોવાથી હવે તો એમને એમ જ થતું કે આ દુઃખ બેઠાં કરતાં—આ દુઃખ સહ્યાં કરતાં તો પ્રભુ જુગલને ઉપાડી લે તો જ સારું. પરંતુ મૃત્યુ માગ્યું આવતું નથી. જુગલ હેરાન થતો હતો અને એનાં સ્નેહીજનો પણ માનસિક દુઃખે પીડાતાં હતાં.

લીલાએ કોઈ દિવસ આવી મહેનત લીધી નહોતી. મુંબાઈ હતી ત્યારે તેમ જ પોતાને ઘેર સહવાર સાંજ ફરવા જતી, અને આરામ લેતી, તેજ લીલાએ આજ કેટલા દિવસ થયા આ ઓરડીની બહાર પગ મૂક્યો નહોતો. ઉગ્ગરાની સાથે માનસિક ચિન્તા કરી મહેનત ઉઠાવી હતી અને તેનું પરિણામ એજ આવ્યું કે તે પટકામ પડી. તેને શરીરે તાવ ચડ્યો. અરવિન્દે, ડાકટરે સૂવા—બીજી ઓરડીમાં જવા

આગ્રહ કર્યો, પણ જુગલભાષને આવી સ્થિતિમાં મૂકીને નહીં જઈ એમ કહ્યું, અને તાવને ન ગણકારી જુગલને દુધ પાવા, જુગલને પાસું બદલાવવા, એનો ગળદો કાઢવા એની પથારી પાસે બેસી જ રહી.

આમ તે આમ પાંચ દિવસ ગયા અને જુગલની અશક્તિ વધી. હવે જુગલથી પાસું બદલાતું નહીં, હાથપગ પણ ઉપાડવાની શક્તિ જતી રહી, અને લીલા, ગંગા, અરવિન્દના સામું જોતો પણ ક્રાધને ઝોળખતો હશે કે કેમ તે શક છે. લીલાએ ઘીનો દીવો સળગાવ્યો, અને ગંગાને ગીતા ભણવા આગ્રહ કર્યો. ધૂપની સળીયો સળગાવી, ગંગા ધડકતે હૃદયે ગીતા વાંચવા બેઠી. ગીતાનો અધ્યાય પૂરો થતાં પહેલાં, ગંગાના મ્હોંમાંથી ‘મામેક’ શરણું વળે—‘એક મહારે શરણુ આવ’ એ શબ્દો નિકળે છે ત્યાં જુગલે નિશ્વાસ નાંખ્યો અને એનો આત્મા હતો ન હતો થઈ ગયો.

અરવિન્દ છેક પોતાના દેશથી બે વર્ષ પત્તો મેળવેલા ભાષને મળવા-પોતાને ત્યાં લઈ જવા આવ્યો હતો. એને સ્વપ્નામાં પણ નહોતું કે આમ અઠવાડીયામાં જુગલનું સ્વપ્નવત્ દર્શન થશે ને ગુમ થશે. અરવિન્દે મૃત્યુ-મૃત્યુની પીડા જોયાં નહોતાં અને તેથી આજ જુગલના શબ્દને જોતાંજ, એમાં કંઈ જ ન લાગતાં બાળકની પેઠે મોટેથી તે રોયો. આ જ પળે એને જીવનનાં સુખ-દુઃખ, ઉપયોગીતાનો વિચાર આવ્યો અને સંસાર વિષમય લાગ્યો. પરમાત્માની કૃપાથી લીલા-ફરી ગયેલી લીલા-સાથે હતી એટલું સાફ હતું. સુખના વખતમાં ગમે તે હશે પણ દુઃખમાં વજ્રસમ ધૈર્ય રાખનાર સાધવી સ્ત્રીના સહવાસથી નર્ક પણ સ્વર્ગ બને છે-દુઃખ પણ સુખમય લાગે છે. અરવિન્દની સ્થિતિ આવી હતી. લીલાના સ્નેહાળ શબ્દથી એ બધું દુઃખ વિસર્યો, એના અંધકારમય જીવનમાં પ્રકાશ પડ્યો. અને પત્ની-સ્નેહાળ પત્ની ગૃહ-સંસારમાં જ રહી કર્તવ્ય બજાવે તો જે આનંદ સોસાયટીમાં ફરવા દરવાથી નથી મળતો તે આનંદ કેવો ફેલાવી શકે છે, એનું એને ભાન થયું. લીલા પોતે પણ સમજી અને ગૃહદેવી-ગૃહલક્ષ્મી સ્ત્રીઓને

શા માટે કહેવામાં આવે છે તે જાણી શકી. આ ફેરી મુંબાઈ આવતાં સૂધી તે સ્ત્રી હતી-પત્ની હતી, આ મૃત્યુશય્યાએ જ તેને ગૃહદેવી બનાવી હતી, અને તે માટે પ્રભુનો ઉપકાર માનતી હતી.

જીગલના મૃત્યુસંસ્કાર થયા ત્યારે જ સગાંબહાણને ખબર પડી કે લીલા-અરવિન્દ મુંબાઈ આવ્યાં છે. લીલાનું શરીર કથળ્યું હતું, તાવ પીછો છોડતો નહોતો અને ડાકટરની સલાહની જરૂર જણાતાં લેવાઈ. અરવિન્દને હજી પોતાના ભાઈનો ધા રૂઝાઓ નહોતો, મૃત્યુપથારીનું ચિત્ર હજી મગજમાંથી ખસ્યું નહોતું ત્યાં લીલાની ચિન્તા શરૂ થઈ. આ ચિન્તામાં ડાકટરના શબ્દે વધારો કર્યો. ડાકટર તપાસમાં જણાવ્યું કે લીલા સગર્ભા છે. આ વાત જાણતાં લીલાની આવી સ્થિતિમાં ભાઈના મૃત્યુ પછી તરત જ આનંદ પામવું કે કેમ એ પ્રશ્ન અરવિન્દને થઈ પડ્યો. ‘લીલા ! લીલા આ ધાટીમાંથી બચશે ? અને બાળકને લઈ પાછી મારા ગામડાના શાન્ત જીવનમાં રસ લેવા આવશે ?-આવી શકશે ?’ એમ અરવિન્દને થયું.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ગભરાયેલો ભૂજંગ.

“ભૂજંગલાલ ત્યાં આવ્યા હોય તો સંભાળજો,-કાગળ પાછળથી આવે છે” એ વીણાના તારથી મુંબાઈમાં ફેટલો ત્રાસ વત્યો હતો એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. તરલા ખીચારી મૃત્યુપથારીમાં સુમનના નામની માળા જપતી હતી તે જ વખતે એ જ તાર વાંચી સુમનલાલે વસન્તલાલને કહ્યું, “વસન્તલાલ, હું કહેતો હતો તે ખોટું ? જુઓ ભૂજંગ આવ્યો છે, એનાથી સંભાળવા વીણા લાંબ છે, આ તરલાના ઢોંગ નહીં તો ખીજું શું ?” વસન્તલાલે સુમનને બહુ સમજાવ્યો, પરંતુ એના હૃદયમાંથી જોમ ન જ ખસ્યો. જે કામ ચંદા,

વસંતલાલ ન કરી શક્યાં તે જ કાર્ય પ્રભુએ કર્યું. તરલાને મૃત્યુપથારીમાં જોતાં એની પીડા, પોતાને માટે એના લાગણીભરેલા શબ્દો સાંભળી સુમનનું કોમળ હૃદય નરમ બન્યું, અને તરલા દોષિત હોય તોપણ અંતઃકરણથી તેણે ક્ષમા માગી તે આપી. સુમનને હવે જ ખરેખર દુઃખ થયું. તરલાના ગુણો, તરલાની સાથે ગળાઇ શકાત એવા દિવસોનાં સ્વપ્નાં હવે જ સાંભર્યાં, અને ભવિષ્યમાં થનારી પવિત્ર પત્નીને દુલવી તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો, હવે એકલો જ દુનિયામાં ભ્રમવા, ડાકટર આશા આપે તો બોલાવજો કહી સુમન ચાલ્યો ગયો.

ચંદા ઉપર ભૂજંગલાલનો તાર આવ્યો હતો. એ તારનો અર્થ ચંદા સમજી નહોતી અને તરલાના ભયંકર મંદવાડ આગળ એ વિશે વિચાર કરવા વખત પણ નહોતો. વસંતલાલે સુમનલાલના તાર સંબંધી ઉદ્ગાર ચંદાને કહ્યા હતા અને પતિપત્ની તરલા, સુમનના જીવનની ગુંચ વધારે ગુંચવાતી જાય છે માની નિશ્વાસ નાંખતાં બેસી રહ્યાં. ભૂજંગલાલ આવે છે તે માટે વીણા શા માટે તાર કરે? ભૂજંગલાલથી શું સંભાળવાનું છે? એ વિચાર ચંદાને થયો. બીજો દિવસે કાગળની રાહ બહુયે જોઇ પણ કાગળ આવ્યો નહીં અને તરલાના મંદવાડમાં વાત વિસારે પડી. સુમનલાલ શાન્ત થઇ-દુઃખી થઇ તરલાની આશા મૂકીને ગયો અને થોડીવારે ભૂજંગલાલ આવ્યો. તરલાની સ્થિતિ ગંભીર હતી. ચંદા-વસન્તલાલ ઉભે પગે તરલાની ઉઠવેઠ કરતાં હતાં. તરલાને સન્નિપાતનાં ચિન્હ થયાં હતાં, પરંતુ સુમનલાલની ક્ષમા મેળવી શાન્ત થઇ હતી એટલે એના ચહેરા ઉપર ઉકળાટ કે ત્રાસ નહોતો. પરંતુ પ્રભુના નામને બદલે ચંદા-સુમન એટલા જ શબ્દ નીકળતા. તાવ ચ્હડવા માંડ્યો હતો, માથા ઉપર બરફનાં ગછેગછાં ક્ષણવારમાં ધસાઈ ઓગળતાં હતાં. ડાકટર, નર્સ અવસાનના કલાકો જ ગણતા હતા ત્યાં નોકરે આવી ચંદા બહેનને ધીરે રહી કહ્યું, “બા, બહાર કોઇ ભૂજંગલાલ નામે આવ્યા છે, તમને મળવા ઇચ્છે છે.” કોણ બાણે કેમ તરલાને આ જ વખતે લાન આવ્યું

હોય અગર પીડાને લીધે જ ભાન નથી એમ લાગ્યું હોય પણ ભૂજંગ-
નું નામ સાંભળતાં જ, “ભાભી ! બચાવો, મ્હને ભૂજંગ કરડ્યો,” કરતી
ચીચીયારી પાડી. ચીચીયારી પાડતાં જ તરલા ઢીલી થઈ પથારીમાં
પડી અને તે જ ક્ષણે આખા શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. ડાકટરે બે કલાક
માંડ કાઢે એમ કહ્યું ને બીચારી ચંદાથી રોવાઈ જવાયું. “અરેરે !
ભૂજંગ—કાળો નાગ છેક સૂધી દંશ દેવા આવ્યો. સુમનને મળ્યા પછી
બિચારી શાન્ત થઈ હતી તેને અન્તસમે ભૂજંગનું નામ ક્યાં કાને
પડ્યું ! મુવો એ !” ચંદા—મરતાને મેર પણ ન કહેનારી ચંદાથી આજ
‘મુવો’ કહેવાઈ જવાયું. તરલાને આમ મૂકી બહાર જવાય નહીં અને
એને અંદર બોલાવાય નહીં. આ સ્થિતિમાં ચંદા હતી ત્યાંથી બહાર જઈ
પતાવી આવવા વસન્તલાલે કહ્યું ને ચંદા બહાર જઈ ભૂજંગલાલને ઉભી
ઉભી જ મળી. ચંદાની આંખ રોવાથી, ઉબ્બગરાથી સૂજેલી હતી.

‘કેમ ! શું છે ?’

‘ચંદા બહેન ! હું તરલાની માફી માગવા આવ્યો છું. બે
મીનીટ મળવા કહેશો ?’

‘તરલાની માફી ? માફી માગવાનો આ વખત છે ? તમારે લીધે
સુમન જેવા પતિનો પ્રેમ ખોયો, બિચારીની લોકમાં બેઆબરૂ થઈ,
સસાર ખારો કર્યો અને એક કલાકમાં પ્રભુપદ પામશે. એણે તો
માફી આપી મૂકેલી છે. પરમાત્માને માનતા હો તો એની માફી
માગો કે તમને આવી કામળ કન્યાઓને ફસાવવા દુર્બુદ્ધિ ન આવે.
તરલા ઘડીસાસ છે, તમારા નામથી ત્રાસે છે. તરલાની રાખથી શરીર
ચોળજો કે પવિત્ર થવાય.’

“ચંદા બહેન ! ચંદા બહેન ! શું તરલા અન્તકાળે છે ? બહેન !
મ્હને ક્ષમા કરો ! જુના ભૂજંગ ને આ ભૂજંગમાં ફેર છે હોં ! કપૂલ છે
કે મારે લીધે બીચારીની આ સ્થિતિ થઈ. બહેન, મ્હને ખબર
નહી કે આમ ગંભીર માંદગી હશે. લીલા—તરલાની ક્ષમા માગવા,

અને વીણા સાથે નવું જ જીવન ગાળવા ઉમેદ હતી. તરલાની ક્ષમા મળે તો જ વીણા મારી થાય એમ છે. પણ લીલા એકવ ખત મારે લીધે જ મૃત્યુમુખ જોઈ આવી, મારે લીધે જ તરલા મૃત્યુદારે પહોંચે છે, તો પછી હવે વીણાની સાથે સુખી શી રીતે થાઉં ? એ અભિશાપથી હૃદયની શાન્તિ રહે ખરી ? જાહેન ! હું કાંઈ નહીં ખોલું. આજ મ્હારું મ્હોં છેલ્લવહેલું જ જોશો. મ્હને તરલાના પગ માથે અડકાડી કૃતાર્થ થવા દો.'

ચંદાના ક્રોમળ હૃદય ઉપર ભૂજંગના શબ્દોની અસર થઈ. ભૂજંગને ખરેખરે જ પશ્ચાત્તાપ થયો છે એમ ચંદાને લાગ્યું. તરલાનું મ્હોં જુવે, અને પગ માથા ઉપર અડકાડી ક્ષમા માગે એ વિચાર થતાં ચંદા ભૂજંગલાલને અંદર લઈ ગઈ. ભૂજંગલાલને આવતાં જ વસંતલાલનાં ભવાં ચ્હડી ગયાં. પણ આ જગા એવી હતી, કે જ્યાં મૃત્યુની પાંખ પથરાયેલી હતી એટલે કાંઈ જ ખોલ્યો નહીં. ડાકટરે-નર્સે મુંગા રહેવા આંગળી કરી. ચંદાએ જાદુઈ ખેલની માફક ભૂજંગલાલને મૃત્યુવત્ તરલા તરફ આંગળી કરી બતાવી અને ભૂજંગ ઢીલો થઈ ગયો. જે તરલાની પાછળ પાંતે ગાંડો થયો હતો, જે તરલાને હંફાવવા આંક રાખ્યો નહોતો તે જ તરલાની આ સ્થિતિ અને તે પોતાને જ લીધે ! જીવનના અનુભવ પછી-વીણાના સહવાસથી ભૂજંગમાં ઘણો ફેર પડ્યો હતો. પ્રભુ-પાપ-પુણ્ય સમજવા લાગ્યો હતો અને તરલાની ક્ષમા યાત્રી વીણા સાથે પવિત્ર જીવન ગાળવાના ઉદ્દેશથી જ અત્રે આવ્યો હતો. પરંતુ અહીં તો ત્રાસજન્ય જ દેખાવ નજરે પડ્યો. તરલા મરી જાય તો તેનો ખરો ખૂતી પોતે. એ પાપભાર ત્રીલાય ? સુમન, ચંદા અને જગત એની તરફ આંગળી કરે જ. વીણા પણ કદાચ એને ખૂતી માને ! તો પછી એવા જીવનથી શો લાભ ? આમ છતાં તરલાની અંતઃકલ્પિત એની ક્ષમા યાત્રી, એના દેહારનાં દર્શન કરવાં એ પવિત્ર ફરજ માની ચંદાને અંદર લઈ જવા વિનંતી કરી, અને એ વિનંતી સ્વીકારાઈ. ભૂજંગલાલ અંદર આવતાં જ

તરલાની પાંગથે પડ્યો, લાંબા હાથ કરી તરલાની પગની આંગળીયોને અડક્યો, ને તે માથે-આંખે અડકાડી. પગને આંગળીયો અડકતાં જ તરલા ઝબકી, “લાભી ! એા બાપરે ! ભૂજંગ કરડ્યો !” ભૂજંગ ગળગળો થયો-છોલીલો પડ્યો. અત્યારે પાસે છરી કે બંધુક હત તો આપઘાત કરી ત્યાં ને ત્યાં જ મરી જાત. તોપણ ડાકટર, નર્સ કે કોઈની દરકાર કર્યા વિના જ તરલાની પાસે જઈ ઘૂટણીએ પડી બોલ્યો, “તરલા ! તરલા બહેન ! મ્હને ક્ષમા આપો ! આ પાપીને, ઉદ્ધારો-”

તાવે કૂફડતી, વિચારે ઘૂમતી, ગલરાતી તરલા એકીટશે ભૂજંગ સામું જોઈ જ રહી, અને ક્ષણવાર પછી એક ગાંડી સ્ત્રીની માફક હસી. વળી ચ્હીડાઈને બોલી, “કોણ ? ભૂજંગ ? મ્હને અને મ્હારા સુમનને ડાંશ દેનાર ભૂજંગ ? વેર લેવા આવ્યો છે કેમ ? આટલાથી ન ધરાયો ! પણ મ્હારા સુમન-હાથ, સુમન ! તમારા નામથી જ મને સુમન જેવી શાન્તિ મળે છે-મ્હારા સુમને મ્હને માફી આપી છે. સ્વર્ગમાંથી પણ એમના ઉપર હું સ્નેહનો વરસાદ વરસાવીશ. હાય, હાય, લાભી !”

“ભૂજંગલાઈ ! આ વખત વાતો કરવાનો નથી. તરલાની સ્થિતિ જુઓ છો. ડાકટર-નર્સની મના છે કે કોઈને ન આવવા દેવા. વળી બીજી વાર, ઈશ્વરની મરજી હશે તો.....”

ભૂજંગલાલ એમને એમ જ બેસી રહ્યો. “બહેન ! તરલા બહેન ! હું આપની માફી માગી સુખી થવા આવ્યો હતો. વીણાએ મ્હારામાં અજબ ફેરફાર કર્યો છે. તમારી ક્ષમા યાચી પવિત્ર જીવન ગાળવા વિચાર હતો. વીણાનું હવે ગમે તે થાવ. ક્ષમા આપો તો આ જીવને સંતોષ થાય, ને આન્ટરોડ સ્ટેશનના...”

“ભૂજંગલાલ ! આન્ટરોડ સ્ટેશન ? હાય હાય ! લાભી ! પેલો પોર્ટર સાંભરે છે કે ? ભૂજંગલાલ ! તમે ખરેખર પસ્તાતા હો તો જાઓ, તમને હું અંતકાળે ક્ષમા આપું છું. મ્હારા સુમન તો એવા

લલા છે કે મેં ક્ષમા આપી છે એમ એને કહેજો. વીણા ! વીણાના તારો ભૂજંગ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવશે અને સ્ત્રી જાત પુરુષને સત્પથે લઈ જનાર દેવી છે એ સિદ્ધ કરશે. પ્રભુ કલ્યાણ કરે. ભાઈ ! ખેનના આશીર્વાદ !”

ભૂજંગના જીવનમાં આ ક્ષણ અલૌકિક જ હતી. આખું જીવન મોજશોખમાં જ વ્યતીત કરેલું તેને એક ઘડી પવિત્ર વિચારો કરવા કુરસદ નહોતી. આજ મૃત્યુશય્યા પાસે પવિત્ર દેવીના શબ્દ સાંભળી ભૂજંગલાલના હૃદયનો મેલ નષ્ટ થયો, પાપવાસના દૂર થઈ અને હૃદયનું ઝેર જતું રહ્યું. ચુસ્ત ધર્માભિમાની ધર્મગુરૂ પાસે પોતાનાં પાપો કચૂલ કરી ક્ષમા મળતાં જે શાન્તિ-આનંદ ભોગવી, હૃદયનો ભાર ગયો એમ માને છે તેમ આજ ભૂજંગને થયું અને પ્રયણ, અભિમાની ભૂજંગ નરમ ગાય જેવો બની અત્રુભીનાં નયને નમન કરતો ઓરડા ખુલ્લાર નિકળી ગયો.

તરલા આજ બહુ ઉશ્કેરાઈ હતી. એક બાજુ તાવની ગરમી અસ્વસ્થ બનાવતી હતી. ઘણા દિવસના મંદવાડથી અશક્તિનો પાર નહોતો. મંદવાડમાં પણ એના મગજમાં સુમન, જીવન, ભૂજંગના જ વિચારો ઘૂમરાતા હતા. પોતે પાપીણી છે, પોતાના સુમનને પીડનારી છે, એમ માનતી હતી અને સુમનની માફી મેળવી ભાગ્યશાળી થઈ હતી. સુમનનાં દર્શન કરી, સુમન સાથે વાત કરી, હૃદય ખોલી કૃતાર્થ થઈ, જીવન કરતાં મગજનો ભાર હલકો કરી શકી હતી. મૃત્યુમાં પણ હવે એને ભય નહોતો. ત્યાં ભૂજંગ આવ્યો. જીના સંસ્કારે, મંદવાડે, અર્ધલાનમાં ભૂજંગ નામ સાંભળતાં ત્રાસ છૂટ્યો. પણ પવિત્ર સંસ્કારવાળી તરલા શાન્ત થઈ અને વીણાના નામે, ક્ષમા એજ પ્રભુતાનું ભૂખણ છે માની, એ જ ક્ષમા સુમન પાસે મેળવી પોતે શાન્તિ પામી હતી તો પછી આમ માગવા આવેલાને શા માટે

ન આપવી એમ તરલાને થયું. અધુરામાં પુરું ભૂજંગે ગ્રાન્ટરોડ સ્ટેશન સંભાર્યું. ભૂજંગની પહેલી ઓળખાણને દિવસે સ્ટેશનનો ત્રાસદાયક અકસ્માત મૃત્યુપથારીમાં યાદ આવતાં કામળ હૃદયની તરલા ગભરાઈને ઉશ્કેરાઈ ગઈ અને ભૂતકાળની દુશ્મનાવટ, સ્નેહ-ઉર્મિઓનો આવેગ વીસરી જઈ, ભૂજંગ અત્યારે જ આપઘાત કરતો હોય એમ ગભરાઈ આવેગમાં ને આવેગમાં જ ભૂજંગને આશીર્વાદ આપ્યા. આશીર્વાદ મળતાં જ ભૂજંગ ચાલ્યો ગયો ને તરલા શાન્ત થઈ પથારીમાં પડી. ડાક્ટર-નર્સ પાસે આવ્યાં અને સ્વાભાવિક રીતે આ આવેગનું પરિણામ શું આવશે એની ચિંતા કરતાં પાસે બેસી રહ્યાં. પા કલાક ન થયો ત્યાં તરલા શબ્દવત્ થઈ. ડાક્ટરે નાડ તપાસી, નર્સે આંખોનાં પોપચાં ઉંચાં કર્યાં, કપાળે હાથ મૂકતાં ગરમ લાગ્યું. ચંદા-વસન્તલાલ ઉંચે શ્વાસે-ધડકતે હૃદયે ને રોહિરોહિ આંખે નીચાં વળી જોઈ જ રહ્યાં. ઘરમાં શુન્યકાર થઈ ગયું. અંદરના ભાગમાં મૃત્યુની તૈયારી થઈ. છોકરાં પાડોશીના બંગલામાં ગયાં. ચંદા-ગરીબ ચંદા તો બેબાકળી બની ગઈ હતી. હમેશની ધીરી સમજી ચંદા આજ ગાંડી જેવી થઈ હતી. તરલાના સામું જોતાં જ થતું કે, “આ જ તરલા જાહેન ન હોત તો મહારો સંસાર આ જ ખારો થઈ ગયો હત. અરેરે! મારા સંસારમાં રસ રેડનાર તરલાનો સંસાર નિરસ ન બને એમ હું મથી અને આશા આવી ત્યાં તરલા જવા બેડી! હાય! હાય! પ્રભુને ઘેરે શી ખોટ પડી તે તરલા જાહેન ગમ્યાં?” તરલા વગર શું થશે એ વિચાર જ ચંદાને મુંઝાવા બસ હતો. વસન્તલાલ તો પથ્થરવત્ હૃદય કરી ઉભો હતો. તરલાનો જીવન-નકશો હૃદયમાં ચિતરતો, પવિત્ર આત્મા સંસારમાં દુઃખી થઈ, પુનિત કરી ચાલ્યો જાય છે એ જોઈ નિશ્વાસ નાખતો હતો. ડાક્ટર-નર્સ વારંવાર સ્થિતિને યોગ્ય ઉપાયો લેતા હતા. શું થશે? હમણાં જ પતી જશે, દીવો ખુઝાઈ જશે, એમ સર્વેને થતું હતું. સર્વનાં અંતર સમજતાં હતાં પણ જરાક અવાજ પણ થતો નહી. આશા, નિરાશા,

ચિંતામાં કલાક વહી ગયો ને તરલાના ચહેરા ઉપરનો રંગ બદલાયો. સ્વપ્નામાં કે સન્નિપાતમાં એના મ્હો ઉપર હાસ્ય ફેલાયું. કામળ કમળશાં નયનો ઉઘડ્યાં અને યોગરદમ નજર કરી. ડાકટર-નર્સ, વસન્તલાલ તરફથી નજર ચંદા તરફ ગઈ અને કાંક હિમત લાવી બોલી-“ ચંદાબહેન ! ”

ચંદાબહેન એ શબ્દ તરલાના મ્હોમાંથી નિકળતાં જ ચંદા હૃદયના લાવ દબાવી, હર્ષ-ચિન્તાનાં આંસુ ખાળતી પવનવેગે તરલા પાસે ગઈ. એના કપાળે હાથ મૂક્યો. એની નાળુક હથેળી હાથમાં લઈ પંખાળવા લાગી ને બોલી, “ તરલાબહેન ! એ બહેન ! શું છે બા ! દુધ પીશો ? ”

“ લાભી ! હું સ્વર્ગમાં જઈ આવી. પ્રભુએ મને પાછી મોકલી છે. મ્હારી કસોટી થઈ ગઈ. બહેન ! મ્હારા સુમનને બોલાવોને ! ભૂજંગભાઈ ક્યાં છે ? જો જો હોં ! એ આપઘાત ન કરે ! વીણા-બહેન ભૂજંગભાઈને સુખી કરશે. ચંદા લાભી-બહેન ! મ્હને નિરાંત થઈ. તાવ ઉતરી જશે. એ ક્યાં છે ? ક્યારે આવશે ? વસન્તભાઈ ! મ્હેં તમને-લાભીને બહુ હેરાન કર્યા હોં ! ”

“ બહેન ! શ્રમ પડશે ! તું અમારે ત્યાં ક્યાંથી ? મારા ચામડાના બેડા કરી પહેરાવું તોયે તારો ઉપકાર ભૂલાય એમ નથી. ડાકટર, જીએને તરલા બહેનને કેમ છે ? હું સુમનલાલને હમણાં જ બોલાવવા મોકલું છું. હાશ ! પરમેશ્વરે મારા રંકના સામું જોયું. તરલાબહેન ! કેમ છે ? સાઈ થઈ ગયું હોં ! સુમનભાઈ હમણાં આવશે એટલે અમે-”

શીકી, હાડપીંજરવત તરલાના મ્હો ઉપર ચંદાના શબ્દે સ્મિત ફેલાયું અને જે ઘરમાં ઘડી ઉપર મૃત્યુની પાંખોનો ફફડાટ થતો હતો, જ્યાં યમદૂતો દોડતા હતા, જ્યાં શુભશુમાકાર વર્તી રહ્યો હતો, ત્યાં આશાનાં કિરણો નિકળ્યાં. ડાકટર-નર્સના પગ જોરમાં ફરવા લાગ્યા અને કાલ તો જે ચાંચ તે ખર્ચ પણ અત્યારે તો લયને બદલે આશા, શોકને બદલે આનંદ છવાયો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

સ્ટેશન ઉપર.

તરલાની મૃત્યુશય્યા પાસેથી નાસી છૂટ્યા પછી સુમનલાલ હોટલમાં આવ્યો અને દરિયા તરફના છબ્બમાં આરામ ખુરશી નાંખી પડ્યો. મુંબાઈ આવ્યો તે વખતમાં અને આ વખતમાં બહુ ફેર હતો. તે સમયે તરલાની સાથેની સગાઈ તોડવી એ દૃઢ નિશ્ચય હતો. એ ન અને તો આપઘાત. પરન્તુ બન્નેમાં નિષ્કૂળ ગયો. તરલા તરફ અભાવ વધતો ગયો. ભૂજંગ સંબંધી વીણાનો તાર કાઢના જ નહીં તે એના પોતાના હાથમાં આવ્યો. જીવનથી હવે કંટાળી ગયો હતો. આપઘાત કરવા તત્પર થયેલાને ચંદાનાં છોકરાં કાળ જેવાં લાગ્યાં હતાં. તરલા માંદો છે તે કેવળ દોંગ જ સમજતો હતો. માંડ માંડ ત્યાં ગયો અને તવંગર અને ગરીબ, પાપી અને પૂણ્યશાળીને સમાનતા શીખવનાર મૃત્યુપથારી-અંતકાળની વેદનાએ જાદુઈ અસર કરી. જેનું મ્હો જોવામાં પણ પાપ માનતો તે તરલાની માફી માગી, તે તરલાને માફી આપી અને એ પવિત્ર દેવીનાં દર્શન એને પવિત્ર બનાવતાં હતાં. દયા, ક્ષમા, શાન્તિ માત્ર વચનમાં જ નહીં પણ વર્તનમાં આવ્યાં. હું કેવો પાપી કે બીજાને પવિત્ર છતાં, દુષ્ટ નરાધમોની વાતો સાંભળી એને પાપી માનવા લાગ્યો. અરેરે ! મારા જેવા કેટલા પવિત્ર-સહૃદયીમાં અપવા માગતા આત્માઓ, દયા, ક્ષમા, શાન્તિ ન આપતાં આપું છું એમ માનતા હશે. હવે-અન્તકાળે, એક પછી એક મૃત્યુના ઝપાટા વાગે છે ત્યારે તો દયા, ક્ષમા, શાન્તિ વિના અપવાદે આપવા દો-લેવા દો. સુમનને તરલાની મૃત્યુ-પથારી પાસે આ વિચાર આવ્યો અને તે જ પળે તરલા ભૂજંગલાલ તરફનો અભાવ, તીરસ્કાર બાળી નાંખ્યો. તરલાના પવિત્ર પ્રેમથી ન્હાયો અને પવિત્ર બન્યો. પવિત્ર બનતાં સ્નેહની લાગણી એને

બાળવા લાગી, અને તરલા વિના સંસાર નિરસ લાગવાથી, એકલો લટકી જીવન પૂરું કરવાનો નિશ્ચય કરી, ડાકટર આશા આપે તો બોલાવજો કહી અહીં આવ્યો. સુમન ભૂત અને ભવિષ્યનો વિચાર કરતો હતો, સંસાર મીઠો કે ખારો એ એનાથી સમજાતું નહોતું, લાગણીઓ-ઉર્મિઓના આવેગે એને કંઈ કંઈ સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યો હતો. અત્યાર સૂધી તરલાથી છૂટવા ઇચ્છતો હતો, જ્યારે મૃત્યુ એને તરલાથી છૂટો કરવા તૈયારી કરતું હતું ત્યારે તે તરલાથી સંયોજવા ઇચ્છતો હતો.

સુમન આમ ને આમ કલાક પડી રહ્યો. હોટલવાળાના નોકરે આહતો પ્યાલો મુક્યો ને સ્વ'નામાંથી જાગ્યો હોય એમ યોગરદમ જોયું. પોતાની સ્થિતિનું જાન થયું અને યંત્રની માફક ચાલ પી, સાંજરે મારી વાટ ન જોશે કહી લુગડાં પહેરી બહાર નીકળ્યો. સંધ્યાકાળનાં બેંડસ્ટેન્ડ, બેકબે, ચોપાટી ઉપર ફરતો ફરતો કુદરતી અને કૃતિમ^૧ સૃષ્ટિ નિહાળતો વાલકેશ્વરના ઢોળાવ સૂધી ગયો. ત્યાંથી પાછો ફર્યો, ગામદેવી સ્ત્રીટ થઈ ગ્રાન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર આવ્યો. સાડાઆઠ થઈ ગયા હતા. પોતાને હોટલમાં જવા ચર્ચગેટ જવું હતું. ડાઉન પ્લેટફોર્મ ઉપર ઘડીયાળ જોઈ બહાર નિકળ્યો. રેલ્વેના અંદરના પૂલ ઉપર થઈ સામી બાજુ જવા પૂલના દાદરના બારણા પાસે આવ્યો ત્યાં બારણા બંધ. “સમારકામ ચાલતું હોવાથી કાલ સવાર સૂધી બંધ રહેશે” એવી નોટીસ વાંચી. જવા દેવા પોલીસને સમજાવ્યો, પણ નિરર્થક. કંટાળેલો, ગાળો દેતો પાછો ફર્યો અને ગાડીઘોડાનો મોટો પૂલ ઓળંગી બીજી બાજુએ આવ્યો. લોકલ એક ચાલી ગઈ હતી. હવે ગુજરાતની ફાસ્ટ પેસેન્જર આવવાનો વખત થયો હતો અને એ ગાડી સાધારણ રીતે બહુ રોકાતી હોવાથી સુમન એની પછીની લોકલમાં ચર્ચગેટ જવાનો હતો એટલે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર લટાર મારતો હતો.

આજ વખતે પૂલના દાદર માટે ઉતાડ્યોમાં ગાળાગાળી, બોલાબોલ ચાલી રહી હતી. બીચારા ઉતાડ્યો એક બાબુથી બીજી બાબુએ જવાની ઉતાવળમાં દોડતા આવતા ત્યાં રસ્તો બંધ છે એમ પોલીસ કહેતો ને એમના હોશ ઉડી જતા. એક લોકલ ચૂક્યા એટલે શું, એનો ખ્યાલ અનુભવીને જ આવે ! માત્ર દાદર ઉપરથી ન જવાય એટલા જ માટે સામે આવતી ગાડી ખોવી એનો શો અર્થ ? ફેટલાક હોંશીઆર-પક્કા જીવાનો એક બાબુથી બીજી બાબુ જવા પ્લેટફોર્મ ઉપર ફરતા અને પ્લેટફોર્મ ઉપર ફરતા પોર્ટરો-સીપાઇઓની નજર ચુકવી છેડેથી સામી બાબુ જતા. એમ જતાં કોઈ પકડાતા તે પાછા જતા અને લડતા ખૂમ પાડતા લાંબે રસ્તે જતા. સુમન આ બધો તાલ જોતો જોતો વિચારમાં પ્લેટફોર્મ ઉપર ફરતો હતો, એટલામાં ફાસ્ટ પેસેન્ડર આવવાનો ઘંટ વાગ્યો. સીગ્નલ પડી, અને પોર્ટરો તથા પોતાના સંબંધીને લેવા આવનારાઓ જાગૃત થઈ ટટાર થયા. સુમનને કોઈ આવનાર નહોતું, એ તો માત્ર ફરતો જ હતો. ફરતાં ફરતાં અપ પ્લેટફોર્મ ઉપરના છેડે આવ્યો, અને ત્યાં સામેથી આવતી ગાડી જોતો ઉભો. ફાસ્ટ પેસેન્ડરનું એન્જીન ધસારા-બંધ આવ્યું. લોકોની, પોર્ટરોની, સ્ટેશન સ્ટાફની નજર ગાડી તરફ હતી ત્યાં એન્જીનની આગળ એક જણે કુદકો માર્યો. કુદકો મારવાની સાથે જ દ્રાઇવરે ડેન્ડર વીસલ કરી ને આખા સ્ટેશનમાં એનો અર્થ સમજતાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો. પોલીસ, પોર્ટર, સ્ટેશન માસ્ટર, લોકો, બધાં એમને એમ મૂકી ધસી આવ્યાં. પણ ગાડી ઉભી રહે, મદદ આવી પહોંચે, શું થયું એ જીવે તે પહેલાં સુમન પડનારની સાથે જ કુદી પડ્યો, અને જીવના જોખમે, ઇન્જીન આવે તે પહેલાં પેલાને આવડું પકડી ખેંચ્યો. પેલો માણસ જોમમાં ને જોમમાં પડ્યો તો ખરો પણ બન્ને બાબુથી ગાડી આવતી જોઈ પોતે એન્જીન પાસે છે, મૃત્યુ પાસે છે એ સમજતાં જ લાન ખોઈ બેઠો અને બેલાન થયો. પોલીસ, પોર્ટરની મદદથી પેલાને ઉપાડી

પ્લેટફોર્મ ઉપર નાંખ્યો ને લોકોનો જમાવ થયો. “દાદર બંધ છે તે સામી લોકલમાં જવા દોડતાં આવતી ગાડીનું લાન ન રહ્યું.” “મુઆ લોકોએ કેવા છે? એક લોકલ ગઈ તો શું થયું? નાહક જીવનું જોખમ. હમણા હતો નહોતો થયો હત.” “ના, ના, આપઘાત.” “ના રે આવો છેલ્લખટાઉ આપઘાત શા માટે કરે?” એમ વાતો થવા માંડી. સ્ટેશન ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા. લોકોની ભીડ ઝોછી થઈ. ગાડી ઉપડી અને સીપાઇઓએ બીજાને દૂર કર્યા. તોપણ હજી શું થયું, શું છે, કરનારા ઉતાડ્યોની સંખ્યા ઝોછી નહોતી. બેલાન થયેલા માણસને ચતો કર્યો, તેના મ્હો ઉપર દિવાનો પ્રકાશ પાડ્યો અને ટોળામાંથી બે જણા એકી સામટે ચીચીઆરી પાડી બોલ્યા, “આ તો ભૂજંગલાલ!” આમાં ભૂજંગ કહેનાર તો સુમન હતો. જે વખતે ભૂજંગે કુદકો માર્યો, ભૂજંગનું બાવડું પકડી બેંચ્યો તે વખતે સુમનને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે તે ભૂજંગ છે. પ્લેટફોર્મ ઉપર સવાડયો ત્યારે પણ પોતે ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો, થાકી ગયો હતો, એટલે કોણ છે એ જોવાની તસ્દી લીધી નહોતી. પણ દિવાનો પ્રકાશ પડતાં ભૂજંગને ઝોળખ્યો. ઝોળખતાં જ તાર સાંભર્યો અને ક્ષણવાર તિરસ્કાર થયો. પણ તરલાની મૃત્યુશય્યા—મૃત્યુ-મુખ જતી તરલાની છબી નજરે તરી આવી. દયા—ક્ષમા અને શાન્તિના પવિત્ર વિચારો આવ્યા અને એક આત્માને બચાવવા ભાગ્યશાળી થયો માની પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. ભૂજંગ લોકલ પકડવા જતાં ફસાયો કે બાણીનેઘને પડ્યો હશે એનો ખુલાસો થયો નહી, અને એ સમંધી ઝોળાઝોળ ન કરવી એમાં જ મજા છે માની ચૂપ રહ્યો.

ટોળામાંથી ભૂજંગલાલ કહેનાર બીજી આપણી વીણા હતી. વીણા સુરતમાં હતી. એણે ચંદાને તાર કર્યો હતો, કાગળ લખ્યો હતો. પણ બેમાંથી એકેનો ઉત્તર આવ્યો નહી, તાર—કાગળ નહી પહોંચ્યો હોય? એમ થયું અને તરલાનું મોં જોવું હોય તો આવો એવો સગામાં

તાર આવેલો જાણી વીણા એકદમ મુંઝાઈ આવવા નીકળી. સ્ટેશન ઉપર કોઈ લેવા આવે એમ નહોતું. પોતાના એક સગાને ત્યાં ઉતરવાની હતી, પણ એને ખબર કરવાનો સમય નહોતો. ગાડીમાંથી ઉતરતાં જ કોઈ કચરાયું એમ સાંભળ્યું અને ભૂજંગલાલ રખેને આપઘાત કરે એમ ખીનેલી વીણા ગભરાઈ. ‘ભૂજંગલાલ આવ્યા છે, સંભાળજો’ એ તાર કરવાનો વીણાનો હેતુ જ એ હતો કે ભૂજંગલાલ લાગણીના આવેગમાં કાંઈનું કાંઈ કરી ન નાંખે.

પેડી ત્યાંને ત્યાં મૂકી ગભરાતી વીણા દોડી, ટોળામાં પેડી ને જ્ઞાનસના પ્રકાશે ઓળખાતાં ‘આ તો ભૂજંગલાલ’ જ એમ ખૂમ પડાઈ ગઈ. સ્ટેશન માસ્તર ચમક્યા. સુમન અને વીણા આના સંબંધી છે માત્રી બન્નેને રોક્યાં. ડાકટરે ભૂજંગને દવા આપી જગૃત કર્યો. સદ્ભાગ્યે સુમનની મદદથી છોલાયા શિવાય કાંઈ બીજું નુકસાન થયું નહોતું. ભૂજંગલાલ પોતાની આસપાસ ટોળું વળેલું જોઈ, પોતાની સ્થિતિ સમજી ધણા સમયનો આ જ સ્થળનો અકસ્માત, તરફાની મુલાકાત નજર આગળ જોવા લાગ્યો, અને જે જગાએ તરલા હતી તે જ જગાએ વીણાને જોતાં પ્રેમ, શંકા, ભયથી એ ધ્રુજવા લાગ્યો. બચ્યો એ સાંઝે થયું કે ખાતું તે સમજી શક્યો નહીં. આખા જીવનનાં કૃત્યો સીનેમેટોગ્રાફની ફીલ્મ માફક નજરે તરી આવ્યાં અને એ ફીલ્મ જોતાં પોતાની જાત માટે તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. પણ જે ઘડીથી વીણા ફીલ્મ ઉપર-રંગભૂમિ ઉપર આવી તે ઘડીથી આત્માની કલુષતા^૧ ઓછી થતી, પવિત્રતા આવતી જોવા લાગ્યો, અને હમણાં-જ પવિત્રતાની મૂર્તિ તરફાની ક્ષમા મેળવી આવેલો, ભાઈપદ પામેલો ભૂજંગલાલ પ્રત્યક્ષ વીણાને જોતાં, બન્ધુતુલ્ય સુમનને જોતાં શાન્ત થયો. પોલીસ તપાસ શરૂ થઈ. આપઘાતનું કારણ શું આપવું? એ ગડલાંગ ભૂજંગલાલના હૃદયમાં થતી હતી ત્યાં સુમનલાલ બોલી ઉઠ્યો, “ભૂજંગલાલ ! દાદર બંધ હોવાથી કોણ લાંબે જાય એમ

કરી દાદર જવા સામા પ્લેટફોર્મ પર જતા હતા ને? ભલા આદમી, એ બાળુ જોઈએ તો ખરા કે ગાડી આવે છે કે કેમ ? ”

ભૂજંગલાલથી અસત્ય બોલાતું નહોતું એટલે ના કહેવા જતો હતો ત્યાં વીણાની નજર મળી અને મુંગો રહ્યો. પરાણે હા કહી અને પંચનામું થયું. ભૂજંગલાલ, વસન્તલાલ, સુમનલાલ બાણીતાં નામ હતાં એટલે ઘરમેળે સમાધાન થયું અને ત્રણે જણુ સાથે બહાર ગયાં. સુમનલાલ વીણા અને ભૂજંગલાલને વિક્ટોરિયા કરી હોટલમાં જ લઈ જવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

સુમન અને ભૂજંગ.

વિક્ટોરિયામાં પોતાની જોડેજોડ, સામે ભૂજંગ અને વીણાને જોતાં સુમનને અનેક વિચારો સૂઝ્યા. જે ભૂજંગ પોતાનો હરીફ હતો જેને જોતાં તો શું પણ જેનું નામ સાંભળતાં શરીરમાં ક્રોધ, તિરસ્કાર વ્યાપી રહેતો તે જ ભૂજંગને બચાવી બન્ધુ તરીકે પોતાને ઘેર લઈ જતો હતો ! આ જ ભૂજંગને માટે સુરતમાં વર્ષો ઉપર શરતમાંથી તરલાને પરાણે ખેંચી ગાડીમાં બેસાડી વગેરે અનેક શબ્દો સંભળાયા હતા—અરે ! હમણાં જ વીણાનો તાર વાંચતાં શી શી લાગણી થઈ હતી, એ બધી લાગણીઓ ક્યાં ગઈ ? એ લાગણીને બદલે અનુકંપા, રનેહતી વૃત્તિ ક્યાંથી ઉદ્ભવી ? તરલાની મૃત્યુશય્યા આ સઘળું કરી શકી હતી. મૃત્યુ—મૃત્યુશય્યા મનુષ્યના દોષો દૂર કરી શકતાં હોય, મનુષ્યને દેવ બનાવી શકતાં હોય, મનુજપ્રેમ—બ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન કરતાં હોય, પ્રભુપદ પમાડતાં હોય, તો મૃત્યુથી શા માટે ડરવું ? મૃત્યુશય્યા, માંદાની માવજત, પીડીતની સારવાર એ પ્રભુનો પ્રેમ બાણવાનો માર્ગ છે, અને સુમનને તો એમજ થયું. મૃત્યુશય્યાથી

કેટલાંના જીવન સૂધાર્યાં ? તરલાનો મંદવાડ, તરલાની મૃત્યુશય્યા, સુમનનો ગુમ થયેલો પ્રેમ લાવવા સશક્ત થયાં. તરલાના હૃદયમાં શાન્તિ પ્રસરી, એ જ શય્યાથી ભૂજંગના જીવનમાં નવો પ્રકાશ પડ્યો, ભૂજંગનું ઝેર મટી અમૃત થયું. સુમન ભૂજંગમાં સમલાવ થયો. એવો જ ભુગલની મૃત્યુશય્યાથી લીલાના જીવનમાં ફેર થયો. લીલા અરવિન્દનાં હૃદય વધારે ગાઢાં ગુંથાયાં, પ્રેમાળ બન્યાં. ગ્રાન્ટરોડના એક અકસ્માતથી તરલા અને ભૂજંગનો સંબંધ થયો, તેમ જ આ અકસ્માતથી તે સંબંધ તૂટી ભૂજંગ સુમનનો વિશેષ સંયોગ્યો.

આ બધાનો વિચાર કરતો સુમન ક્ષણવાર મુંગો રહ્યો ને પછી બોલ્યો:

“ભૂજંગલાલ ! આપણે આમ મળીશું એવો તમને ખ્યાલ હતો ?”

“સુમનલાલ ! ખરેખર તમે સુમન છો—કુલ જેવું જ તમારું હૃદય ક્રોમળ અને સુંદર છે. મ્હેં ત્હમારા સુખમાં વિદ્ન નાખવામાં બાકી રાખી નથી. અરેરે ! જે આ વીણા મ્હારા જીવનની રંગભૂમિ ઉપર ન આવી હોત, તરલા—પવિત્ર તરલાબહેન ઉર્મિઓના આવેગવાળાં છતાં દૃઢ ન હોત તો આજ શું થયું હોત તે કહી શકતો નથી. સુમનભાઈ ! તરલાબહેન અત્યારે હશે કે કેમ ! ભણું થજો એ ચંદાબહેનનું કે મ્હને પાસે જવા દીધો. તરલા બહેનના પગની રજ મેં માથે ચઢાવી અને તરલાબહેને અંતકાળે એક બહેનનો આશીર્વાદ મ્હને આપ્યો. મ્હારે લીધે તરલાની આ સ્થિતિ, એવું જોઈ હું ગભરાયો, પસ્તાયો અને ગ્રાન્ટરોડના સ્ટેશનના ઉપર ત્હમે જે જોયું તે કયું. અરેરે ! હું શા ઉદ્દેશથી આવ્યો હતો ? ચંદા—તરલાની ક્ષમા માગી, એમના અભિપ્રાય ફેરવી આ વીણાના હાથનો ઇંતેજાર હતો. હવે શું થશે રામ બાણે !”

“ભૂજંગલાલ ! તમે તરલાને મળ્યા ? ભૂજંગલાલ ! બે દિવસ

દિવસ ઉપર મને આમ ખબર પડી હત કે ભૂજંગલાલ તરલાને મળ્યા ને તમે અત્યારે મારી પાસે છો એમ હત તો હું શું કરત તે જાણો છો ? હું તમારું ખૂન કરત. અરે ! આઘે ક્યાં જઈ છું ? આજ વીણુનો તાર “ ભૂજંગલાલ આવે છે, સંભાળજો ” વાંચતાં શું થયું હતું તે પૂછજો વસન્તલાલને. ભૂજંગલાલ ! તરલાએ માફી આપી ? ખરેખર તરલાના જીવનનો અંત આણુનાર તમે જ છો. મ્હારા સુખનું નિકંદન કરનાર તમે જ. પણ શા માટે તમને ઠપકો આપું ? પ્રભુની મરજી. તિરસ્કાર—બ્હેમ રાખવો એ દુષ્ટ વૃત્તિ આ ન થયું હત તો દૂર ન થાત. માટે તમે મારા દુશ્મન નથી. તમે પુણ્યનું કામ કર્યું છે. પ્રભુ તમને સુખી રાખો. ”

“ સુમનલાલ ! તરલાએ મારી આપી એમ પૂછો છો ? મારી આપી, અરે દયા વરસાવી. એ પવિત્ર દેવીના ચરણસ્પર્શથી મારું જીવન પવિત્ર બન્યું છે. જેમ શ્રીરામચંદ્રજીના પગથી અલ્પા પવિત્ર બની હતી તેમ તરલાના પવિત્ર સ્પર્શ મ્હારું જીવન પવિત્ર બન્યું. સ્ત્રી-પવિત્ર સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ, તેમનાં સ્નેહભીનાં નયન, તેમના મધુર શબ્દો, તેમના પવિત્ર જીવનથી પુરૂષો-મનુષ્યો દેવ બને છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. તરલા તરફ મારો અમુક જાતનો પ્રેમ હતો, તે પ્રેમ આજ પવિત્ર બન્યો છે. આજથી હું એને દેવી માનું છું. પરંતુ એ દેવી અત્યારે સ્વર્ગમાં હશે કે કેમ ? જીવનમૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાતાં હતાં. ”

“ ભૂજંગલાલ ! મ્હારી પવિત્ર તરલા કેાણુ જાણે જીવતી હશે કે કેમ ! હોટલમાં પહોંચીશું ત્યારે શાયે સમાચાર આવ્યા હશે ! તરલા વિના મ્હારું શું થશે ? અરવિન્દને લીલા મળી, તમને વીણુ-ખેડેન પ્રાપ્ત થયાં, ચંદાખેડેન વસન્તલાલ સાથે આનંદમય જીવન ગાળે છે ત્યારે હું એકલો જ અટુલો થઈ પડીશ. અરે રામ ! ” આટલું બોલી સુમન ગિરાશ થઈ ગાડીમાં પડ્યો. વીણુ-ગભરાયલી વીણુ ધડકતે હૃદયે સંવળું સાંભળ્યા કરતી હતી, અને સ્વપ્નવત્

અનેલા એક પછી એક બનાવોને સંભારતી હતી. પોતે તાર ક્યો ત્યારે એને એમ ખબર નહી કે એનો તાર સુમનલાલના હાથમાં જશે અને એનો અર્થ આવો લેવાશે. તાર કે પત્રનો ઉત્તર ન આવતાં ભૂજંગલાલ રખેને કાંઈ ન કરવાનું કરી બેસે એ બહીકે મુંઝાઈ આવવા નીકળી અને જે ગાડીમાંથી પોતે ઉતરી તે જ ગાડી નીચે સુમનલાલ નહોત તો પોતાનો પ્રિય ભૂજંગ હતો ન હતો થયો હોત. અને ભૂજંગલાલને બચાવનાર કોણ ? તરલાનો જ પતિ ! એ પણ અકસ્માત જ ને ? એનાથી સુમનલાલનું ખેદમય મ્હોં ન બેવાયું. ભૂજંગલાલના હૃદયમાં થતા વિચારો સમજી રહેવાયું નહિ અને બોલી :

“ સુમનભાઈ ! શું મ્હારા તારનું આવું ગંભીર પરિણામ ? ‘ સંભાળજો ’ નો અર્થ એટલો જ હતો કે એ કાંઈ પોતાના શરીર ઉપર ન કરવાનું ન કરે એ જ. ભૂજંગલાલને હું સમજી શકી છું એટલું કોઈ નહી સમજ્યું હોય. એ ભૂજંગલાલ જ જૂદા છે. તરલાને પવિત્ર માનતા-માને છે. તરલાબહેનને હેરાન કરવા માટે પૂરેપૂરા પસ્તાતા હતા. એ પરિતાપ દૂર કરવા જ અહીં આવ્યા હતા, અને કદાચ અંદા બહેન-તરલા બહેન એમનો તિરસ્કાર કરે ને જીવને જોખમમાં નાખે એટલા જ માટે મ્હું તાર ક્યો હતો. ભૂજંગલાલની મ્હું બહુ કસોટી કરી અને એ કસોટીમાં એ પાર ઉતર્યા છે. હું એમની અપરાધિની છું, પણ અત્યારે ત્હમારા આગળ શું કહું ? તમારો ઉપકાર કેમ જૂલાય ? ત્હમે નહોત-ગ્રાન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર નહોત-દાદરનો રસ્તો બંધ નહોત-તો આજ મ્હારી શી સ્થિતિ થાત ? સુમનભાઈ ! તરલા-બહેનને પ્રભુ બચાવશે, પણ તરલા વિના સુમનભાઈ અને ભૂજંગ વિના વીણામાં ફેર છે હોં ! અમે સ્ત્રીઓનું જીવન પુરૂષ વિના શૂન્ય હોં ! તમે પ્રેમાળ હો, એકપત્નીવ્રતમાં માનતા હો, તો એ પત્નીના નામે પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્માની માફક દેશસેવા, જનસેવા કરવા સશક્ત થાઓ છો. અમે સ્ત્રીઓ પાંજરામાંનાં પક્ષી છીએ. સોનાનું, હીરાજડીત, કંદ, મૂળ, ફળ, ફુળથી ભરેલું, પણ આખરે પાંજરું ને ! અને

તેમાં પણ પુરૂષ વિનાની સ્ત્રીઓનું જીવન નિરસ જ. અરે સુમનલાઇ ! જે સમયે એમને પ્લેટફોર્મ ઉપર મેં જોયા, જે સમયે જ્ઞાનસના પ્રકાશમાં એમનો ચહેરો ઝોળખ્યો તે વેળા મ્હને શું થયું હશે તે મારું મનજ જાણે છે. સુમનલાઇ ! તમે મ્હને મ્હારા ભૂજંગને પાછો આપ્યો છે. અને આ રંક અખળાની અંતઃકરણની દુવા છે કે તરલાખ્હેન જીવશે અને એમની સાથે આનંદમય જીવન તમો ગાળશો. પણ લાઇ ! તે વખતે આ રંક ખ્હેન, આપના જીવનમાં વિષ રેડનાડ—દુઃખ કરનાર છે એમ ન માનતાં તેના તરફ પ્રેમથી જોજો. ”

વીણાના લાગણીભર્યા શબ્દથી સુમનનું હૃદય ભરાઈ ગયું, તે બોલ્યો:—

“ વીણા ખ્હેન ! મ્હેં તમને જોયાં હતાં, તમારું નામ સાંભળ્યું હતું, પણ પ્રત્યક્ષ વાતનો આજ જ પ્રસંગ બન્યો છે. ખ્હેન ! ભૂજંગલાલ છે એમ જાણીને તો કદાચ હું નયે ખ્યાવત એમ ભૂતકાળના મ્હારા વિચારથી મ્હને લાગે છે; પણ તરલાની મૃત્યુશય્યા મારા મગજમાં તાજી હતી. આ એક મનુષ્ય મરતાં એની પત્નીનું શું થશે એ વિચાર સૂઝ્યો. ચર્ચગેટના પૂલ ઉપરથી હું જ આપઘાત કરવા તૈયાર થયો હતો તે લાગણી ફરીને મ્હારા હૃદયમાં ભૂજંગલાલને પડતા જોઈ થઈ આવી, અને જે કામ ચંદાખ્હેનની કીકીએ ચર્ચગેટના પૂલ ઉપર કર્યું તે જ કામ મ્હેં ગ્રાન્ડરોડ ઉપર કર્યું. ખ્હેન ! ભૂજંગલાલ મ્હારો બંધુ છે. ભૂજંગલાલ નહોત તો તરલા પ્રત્યે ભવિષ્યમાં હું બહેમાત અને અમારું જીવન ધૂળ થવા વખત આવત. ભૂજંગલાલને લીધે જ—જીવનના આ બનાવને લીધે અમે વધારે શુદ્ધ થયાં, અને પરમેશ્વર કરે ને તરલા જીવે તો અમારું જીવન વધારે ઉન્નત થશે ! અમે વધારે સદુપયોગી જીવન ગાળી શકીશું, અને એ ઉપકાર ભૂજંગલાઈનો જ ને ? પણ ઓ દીન ક્યાં ? હું અહીં સુખના સ્વપ્નાનો વિચાર કરું છું ને મ્હારી તરલા કોણ જાણે હશે કે કેમ ?.....’

ગાડી હોટલ પાસે આવી. વીણા, ભૂજંગલાલ અને સુમનલાલ ઉતર્યાં. લીફ્ટમાં બેસી ઉપર ગયાં. હોટલબાય આવતાં સુમને કહ્યું, “આ મારા પરોણા છે, એમને માટે એક ખ્લોક ઉઘાડી આપ.” “જી સાહેબ” કરી બાય ગયો અને ખ્લોક ઉઘાડી આપે તે દરમિયાન બધાં સુમનલાલના ઓરડામાં ગયાં. ભીંતની કળ દાબી દીવો પ્રકટાવ્યો. અને સુમનલાલે મેંજ ઉપર પોતાના નામની ચીઠી જોઈ. ચીઠી ઉઘાડી અને વાંચી:—

“પ્રિય ભાઈ સુમન !

ડાકટરોએ તરલા બહેનની આશા આપી છે, અને તરલા બહેન તમારા નામની માળા જપે છે. એમને આરામ કરવાની દવા તમે જ છો તો આ ચીઠી વાંચતાંની સાથે જ એકદમ આવજો—જેટલી વાર થાય છે તેટલી ચિંતા વધે છે. એજ.

લી. બહેન

સૌ. ચંદાના પ્રણામ.”

ચીઠી વાંચતાં સુમનલાલના મ્હો ઉપર હર્ષ-ચિન્તાના રંગો આવવા લાગ્યા. ઘડિયાળ જોઈ. ખાર વાગવા આવ્યા હતા. છેલ્લી લોકલને થોડી જ વાર હતી. ઘંટડી વગાડી બાયને બોલાવ્યો. ચીઠી ફોણ લાવ્યું, ક્યારે આવી, તેના જવાબમાં જણાયું કે ચીઠી નવ વાગે દાદરથી ફોઈ આપી ગયું હતું ને જરૂરનું કામ છે કહી આવે કે તરત મોકલવા કહ્યું છે. બાય વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં જ “વીણા બહેન! ભૂજંગલાલ ! હું જાઉં છું. દાદરથી મ્હારે માટે ચીઠી આવી છે, હું રોકાઈ શકું એમ નથી. ત્યાંની સ્થિતિ ઉપર મ્હારું આવવાનું થશે માટે માફ કરજો.” કહી સુમનલાલ ચાલ્યો ગયો અને આ વિશાળ હોટલમાં જીવનમાં પહેલીવાર જ વીણા અને ભૂજંગલાલ આમ એકલાં મળ્યાં.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

વીણા અને ભૂજંગ.

પોતાની પ્રિય પત્ની તરલાનું છેલ્લું મો જોવા સુમન રાતની છેલ્લી લોકલમાં દાદર ગયો તે હોટલમાં ભૂજંગ-વીણા એકલાં પડ્યાં. વીણા સુરતથી પોતાના ભૂજંગને ખ્યાવવા, એને મેળવવા આવી હતી. વીણાએ ભૂજંગલાલના જીવનમાં ઘણા ફેરફાર કર્યો હતો અને વીણા જેમ જેમ ભૂજંગલાલને સમજતી ગઈ તેમ તેમ તહેનો ભાવ પણ વધતો ગયો. તરલા જાહેનને છેલ્લાં મળવાનો ઉદ્દેશ હતો. ત્યાં સ્ટેશન ઉપર જ અકસ્માત જોયો. પોતાના જીવનને લૂટાતું જોયું અને વીણાનું હૃદય વધારે કામળ બન્યું.

“ભૂજંગલાલ ! હજારને આપઘાત કરાવનાર તમે આપઘાત કરવા તૈયાર થયા એ શું ?”

“વીણા ! વીણા ! જુના ભૂજંગ અને નવા ભૂજંગમાં ફેર છે હોં. મહારાં જુનાં કૃત્યો સંભારે છું ત્યારે મને એમજ થાય છે કે આપઘાત એજ ઉત્તમ રસ્તો છે. વીણા ! મેં યુવાનીના મદમાં, ધર-કેળવણીના અભાવે કેટલાં કૃત્યો કર્યા હતાં અને કરવા ફાંફાં મારતો હતો તે સંભારતાં કમકમાટી ઉપજે છે. વીણા ! લીલા-તરલા જેવી અનેક સાધ્વીઓને મહેં હેરાન કરી-અરે નિર્દોષ બાળાઓને ટીકાપાત્ર બનાવ્યાં. સ્નેહહર્ષને નામે, મોટી વયે મળી વિવાહ કરવાના વિચારો ઉત્તમ હશે પણ તે જેમનાં મન અને નીતિબળ ઉચાં છે તેમને માટે હોં. અમારા જેવા તો માત્ર બાહ્ય સુંદરતાથી જ કે પૈસાથી મોહાયે છીએ. એક ન ગમી કે બીજને લલચાવીયે, પણ આત્મા-હૃદયની કામળ લાગણીને વિચાર જ કરતા નથી. વીણા, એક તું મળી ન્યાં મ્હારે ન ચાલ્યું !”

“ભૂજંગલાલ ! મહારા પિતાએ મોટી કરી મ્હને ઉચ્ચ કેળવણી આપી, પરંતુ તે સાથે માણસ ઓળખતાં, પૈસા કે રૂપથી ન મોહતાં શિખવ્યું હતું અને તેને પરિણામે જ હું દૃઢ રહી. હું તમને જોતી આવી હતી. બિચારી તરલા-પવિત્ર તરલા લાગણીથી ભરેલી છે, એને કોઈ મીઠા મીઠા શબ્દથી ભોળવે તો કદાચ ભોળવાય-ઉશ્કેરાય એવી છે. અને એ લાગણીના વેગને લીધે જ હેરાન થઈ. હવે હૃદય યઈ. આજથી તમારું એ જીવન બદલાયું સમજજો. બોલો હવે શો વિચાર છે ?”

“વીણા, શો વિચાર હોય ? વિચાર કરતાં લાગે છે કે જો હું સુખી થઈ શકું એમ હોઉં તો તે તારાથી જ. માટે સુરત, અમદાવાદ કે અહીં જ આપણાં લક્ષ્ય થવાં જોઈએ અને શાન્તિથી જીવન ગાળીયે.”

“ભૂજંગલાલ ! તમને લક્ષ્મીની બેટી ગમશે ? જેમ લીલાને મૂકી તરલા ખોળી, તરલાને મૂકી વીણા ખોળી તેમ પછી વીણાને મૂકી બીજી ખોળવા જશો તે નહીં ચાલે હોં. ”

“વીણા, હવે મને ન બાળ. વીણાના નાદમાં તદ્દીન થયેલો ભૂજંગ બીજાનો નહિ થાય તે માટે નિશ્ચત રહેજે. હવે ચાલવું છે કે તરલાને મળવું છે ?”

“તરલાજીને તને મળવું તો હતું પણ ન્યારે એ ધડીસાસ છે તે વખતે મળી તેમને હેરાન કરવાથી શો લાભ ? બિચારા સુમનભાઈનું બગડે છે. એમના જીવનની આશાઓ ધૂળધાણી થઈ ગઈ. અને આ બધું કોને લીધે ? ભૂજંગલાલ ! તમારે લીધે ! આપણામાંના ઘણા કહેવાતા કેળવાયેલા વણપરણેલા જીવાનીયાઓ આમ વિના કારણ ઘણાં કુટુંબોમાં વિષ રેડે છે. બીજાની પત્નીઓ, જીજ્ઞેષા કે કુંવારી કન્યાઓ સાથે વાતો કરવામાં કાંઈ સુધારો માને છે, એમની સાથેની વાતોમાં એમની આશાઓ ખીલવે છે અને પછી હિંદુ સંસારના

જુના સંસ્કારને લીધે અનેક નદાખોરની ટીકાઓને પાત્ર થાય છે. અરે ! ઘણીવાર એમ બને છે કે મિત્રની કે બીજાની પત્ની કે બહેન સાથે વાતો કરનાર, લાજના રીવાજને ધીકારનાર જ્યારે પોતાનો સમય આવે છે ત્યારે પોતાની પત્ની ઉપર કાબુ રાખે છે. બીજાની સાથે વાત કરવી તો શું પણ મહો પણ ખૂલ્લું રાખવા દેતા નથી, અને સુધારો-સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના હિમાયતીઓ પોતાની સ્ત્રીઓને પડદામાં અને દાબમાં રાખે છે. તમે તો એવા નથી ને ? ”

“ વીણા ! હવે તો તેવો નથી, પણ જ્યારે હું આમ સોસાયટીમાં ફરતો ત્યારે તું કહે છે એવા જ વિચારનો હતો. સુધરેલાં કુટુંબોમાં ફરતો, એમને ત્યાંની નિર્દોષ સ્ત્રીઓ સાથે ઘટથી વાત કરતો, પણ તે જ સાથે હું દરેક પળે ઠરાવ કરતો કે મ્હારે પોતાને ઘેર હું મ્હારી સ્ત્રીને કાંઈ પણ પુરૂષ સાથે વાત કરવા નહીં દઉં. એને લાજ કાઢવા હુકમ કરીશ. ”

“ ભૂજંગલાલ ! હજી પણ તમારા એજ વિચાર રહ્યા હોય તો કહેજો. આપણે છેલ્લી સલામ કરીયે. ”

“ વીણા ! તું શું મ્હને મારવા માગે છે ? તરલા બહેનના આશીર્વાદે મ્હારા દુર્ગુણો નાખૂદ થયા છે. એમના અને લીલાના પવિત્ર જીવને મ્હારા વિચારોમાં ફેરફાર કર્યો છે. હું અત્યાર લગી સુધારાનો ડોળ કરતો એટલું જ, બાકી એમજ માનતો કે સુધારાવાળા એટલે ખરાબ, ભણેલી સ્ત્રીઓ એટલે ખરાબ. પણ એમાં મ્હારી ભૂલ હતી. ભણ-તરમાં કાંઈ દોષ નથી. એ તો ઘર કે બહારની બીજી કેળવણી ઉપર જ સારા ખોટાનો આધાર છે. લીલા-તરલા જેવી પવિત્ર બહેનો મ્હોં જોઈ નહોતી. અરેરે ! મ્હારે લીધે એ કેટલાં હેરાન થયાં ? વીણા, ત્હારે કહેવું તો તું દરેક મીટીંગમાં જજે, ત્હને કહેવું તો ગમે તેની સાથે વાત કરજે, હું બહેમાઈશ નહીં. પછી ? ”

“ ભૂજંગલાલ ! ખરેખર હું બહુ ખૂશી થઈ છું. આન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર તમને થયું હતું તેના કરતાં આ સ્થિતિ થઈ તે સાંકે

જગત સમજશે. આથી આપણે સુખી થઈશું. મ્હને શાન્ત જીવન જ પસંદ છે. જેની તેની સાથે ગમે તેમ વાત કરવી મ્હને પણ ગમતી નથી. માત્ર એટલું જ કે વાત કરવાથી સ્ત્રીઓ ખરાબ થાય છે એવું માનનારી હું નથી. ચાલો હવે સુધશું ? એક વાગશે. સુમનલાઈ તો સહવારે આવશે અને આપણે નાહક ઉબગરો શા માટે કરવો ?”

ભવિષ્યનાં પતિપત્ની વીણા-અને ભૂજંગલાલમાંથી દુર્ગુણરૂપી જેર નાશ પામ્યું હતું તે તે બદલે પવિત્ર વિચારો જન્મ્યા હતા, અને એક સ્ત્રીની મર્યાદા સાચવવી એ તે સારી પેઠે સમજ્યા હતા, અને વીણા પણ નીતિબળમાં ઉચ્ચ હતી. ભવિષ્યના સુખના વિચાર કરતાં બંને અલગ અલગ નિદ્રાધીન થયાં.

પ્રાતઃકાળ થયો. સુમન ન આવ્યો પણ ચીડી આવી. ચીડીમાં લખ્યું હતું કે “ તરલાને કાંક આરામ છે અને ભય રાખવા જેવું અત્યારે તો નથી. સુમન આવી શકે એમ નથી, પણ હોટલમાં ફાવે ત્યાંસુધી રહેવું. ”

ભૂજંગલાલ ને વીણાને મુંઝાઈમાં હવે કાંઈ કરવાનું રહ્યું નહોતું. તરલાને મળવા જેવું હતું નહીં એટલે વીણા અને ભૂજંગ તરત જ વિગતવાર ચીડી સુમનલાલ ઉપર લખી સહવારની જ ફાસ્ટ ટ્રેઈનમાં સુરત જવા ઉપડી ગયાં.

સુરત જતાં જ ગામમાં વીણા ભૂજંગને લઈ આવી એ વાત ઉડી. અને ભૂજંગલાલના નામ સાથે વીણાનું નામ જેમ તરલા-લીલાનું બેઠાયું હતું તેમ બેઠાયું. વીણાના પિતા કિશોરીલાલ વીણાને સારી રીતે ઓળખતા. પોતાની પુત્રીમાં એને વિશ્વાસ હતો અને ડાહી પુત્રી પિતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ કરતી નહીં. એમ છતાં આ બધી વાતની જગતને ખબર ન હોવાથી લોકો ગમે તેમ વાતો કરતાં તેની પિતા કે પુત્રીને જરાયે દરકાર નહોતી.

ભૂજંગલાલ અને વીણા આવતાંની સાથે જ કિશોરીલાલને મળ્યાં. એમણે પોતાનાં હૃદય ખૂલ્લાં કર્યાં. અને કિશોરીલાલ

એની પત્ની અને વીણાને વાત કરતાં, એક બીજાનાં હૃદય ખૂલ્યાં કરતાં જ્યાં ત્યારે એને પોતાની માતા નંદા સાંભરી. ભૂજંગલાલને એમજ થયું કે પોતે બગડ્યો હોય તો તેનું કારણ પોતાની માતા જ છે. નંદાની ફેશન, નંદાની નીતિ, નંદાના વિચાર આ પતિપત્નીની સાથે સરખાવતાં શરમાયો. નંદાને માતા કહેતાં ગભરાયો, અને આવા માયાપના હાથ નીચે રહેવા માટે પસ્તાવા લાગ્યો. ભૂજંગલાલે કિશોરીલાલ સાથે નિરાંતે વાત કરી. વીણાને સ્વીકારવા તૈયાર થયો અને વીણા સાથે લગ્નથી જોડાતાં પોતાના જીવનમાં સ્વર્ગ સુખ મળશે એમ કહેવા લાગ્યો. કિશોરીલાલ આજ સૂધી મુંગો રહ્યો હતો પણ ભૂજંગલાલની હિલચાલ તપાસતો હતો. એનામાં શુભ સંસ્કારો હતા તે જાણતો પણ એ કેળવણીની ખામીને લીધે છૂપાઈ રહ્યા હતા. વીણાના પ્રેમનાદે ભૂજંગનું વીષ ઉતાર્યું અને વીણા ભૂજંગને પરણી સુખી થશે એમ માની લગ્ન નક્કી કર્યા.

આજ ભૂજંગના આનંદનો પાર ન રહ્યો. લીલા-તરલાની પાછળ ભમનારો ભૂજંગ જે ખરેખર સુખી થયો હોય તો તે આજ જ. પ્રભુને ન માનનાર ભૂજંગ પ્રભુને-પ્રભુના પ્રેમને માનતો થયો હતો. તરલાની મૃત્યુપથારી આગળ, ગ્રાન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર એન્જન આગળ પડતાં જ પ્રભુનાં દર્શન થયાં હતાં અને કિશોરીલાલની મંજુરી મળતાં અચાનક જ પ્રભુનો ઉપકાર અંતઃકરણમાં માન્યો. વીણાના જીવનની મોટી આશા ફળિભૂત થઈ. ભૂજંગલાલને જોયો હતો ત્યારથી જ એની તરફ એનું હૃદય ખેંચાયું હતું. એની લાગણીઓ, એના છૂપા સદ્ગુણો તે નિહાળી શકી હતી. અને વીણાનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે દુર્ગુણોને-નબળાઈને કાબૂમાં આણી શકે. એ છૂપી શક્તિનો પ્રયોગ વીણાએ ભૂજંગલાલ ઉપર કર્યો અને તેમાં એને વિજય મળ્યો. ભૂજંગલાલ શરૂઆતમાં આવ્યો અને બારણા પાછળ ચાહ કરતાં જે વાતો સાંભળી હતી, મનમાં જે અસર થઈ હતી, તરલા-લીલાને પૂછ્યા વિના હા નહીં કહું એમ કહું હતું તે સાંભર્યું અને

ભૂજંગની કસોટી લેવા જ હૃદયની લાગણી દબાવી એને ટળવળાવ્યો હતો. તે સઘળું યાદ આવતાં વીણાનો સ્નેહ જન્ય થયો, અને આજ પિતા-માતાની સમક્ષ લગ્નનું નક્કી થતાં હૃદયનો આનંદ બહાર દેખાવા લાગ્યો. લીલાને પૂછ્યા વિના, તરલા પાસેથી હકીકત જાણ્યા વિના હા નહિ કહું કહી દિવસો ને દિવસો લાંબાવવા જેને જરાપણ હરકત નહોતી નડી તે જ વીણા આજ અધીરી થઈ ગઈ. ક્યારે લગ્ન થાય, વળી કાંઈ વિદ્ય આવશે તો? મુહૂર્તની શી જરૂર છે, અમૂક જ મહિનામાં કે તિથિએ લગ્ન થાય એમ શા માટે? હૃદયને જોડવામાં મુહૂર્તની જરૂર શી એમ થયું. પણ શું કરે? વીણા-બહાદુર-નિડર વીણા આજ દીલીધમ થઈ ગઈ. હૃદયની લાગણી અમૂક કાળને માટે આજસુધી રોકાઈ રહી હતી તે એક સામટી ઉભરી નીકળી અને ચિંતાતુર-અસ્વસ્થ બની.

પ્રકરણ ૩૩ અં.

તરલા અને સુમન.

સુમનલાલને ચીડી મળતાં જ એ તરલાને મળવા વાયુવેગે દોડ્યો. થોડા દિવસ ઉપર તરલાના મંદવાડની ખજર મળતાં તરલાનો ઢોંગ માનનાર, વીણાના તારથી ક્રોધે ભરાનાર સુમન આજ તરલાની જીવવાની આશાથી હર્ષધેલો થયો હતો. નિરસ સંસાર રસમય લાગવા લાગ્યો અને હવે તરલા ક્યારે સાજી થાય? ક્યારે તેને લક્ષ્મી પત્ની બનાવું? અને ક્યારે સહજીવન ગાળું? એમ થવા માંડ્યું. દાદર ઉતર્યો. ગાડી કરી વસન્તલાલને બંગલે ગયો અને પગથીયાં કુદતો તરલાની ઓરડીમાં તેની પથારી પાસે ગયો. અંદા અને વસન્તલાલ પથારી પાસે બેઠાં હતાં અને તરલાને કપાળે હાથ ફેરવતાં હતાં. તરલાની કીકી, નિસ્તેજ પણ સ્નેહભર આંખો બારણા તરફ જ હતી. સુમનને

દાખલ થતો દેખી તરલા સફાળી, આનંદ-સ્નેહના વેગે ઉઠવા ગઈ. પણ બળ ન હોવાથી પડી. “ તરલા ! તરલા ! થાકી જઈશ ! હું જ આવું છું. ” કહી તરલા પાસે સુમન ગયો. ચંદા-વસન્તલાલની હાજરી ન ગણકારતાં જ તરલાનું માથું પોતાના ખોળામાં લીધું. એનો સ્પર્શ થતાં જીવનમાં કદિ અનુભવી નહો હોય એવી લાગણી થઈ. વસન્તલાલ જ્ઞાનું કાઢી ઉઠ્યો ને ચંદા દવા લેવા ગઈ. અસ્વસ્થ ભવિષ્યની ગૃહિણી પાસે સ્નેહાળ પતિ બેઠો અને બોલ્યો, “ તરલા ! તરલા ! મ્હેં અદેખાઈથી ત્હારા જીવનમાં વિષ રેડ્યું છે. ખરે સ્ત્રીઓ પવિત્ર છતાં અમો પુરૂષો તમારા ઉપર ઘણીવાર વ્હેમ આણીયે છીએ. બીજા પુરૂષ સાથે હસીને વાત કરતાં જોઈ અમને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે. જોકે સુધારામાં ખપવા માંગતી સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપવા ઇચ્છીએ છીએ, પણ બીજાની સ્ત્રીઓ અમારી સાથે હરેફરે એ ગમે છે પણ અમારી સ્ત્રીઓને એમ કરતાં જોઈ શકતા નથી.”

“ સુમન ! તમારું કહેવું ખરું છે. પુરૂષોનો એ દોષ મોટો છે માટે જ સુધારો લોકપ્રિય થયો નથી ને કેળવણી વખોડાય છે. પણ અમારે પણ અમારો દોષ સમજવો જોઈએ. હાલની કેળવણીમાં એક મોટો દોષ બહારનો મોહ એ છે. હૃદય કેળવાતાં નથી. અમે છોકરીઓ-સ્ત્રીઓ બહારના રૂપ, રંગ, હાવભાવથી વધારે આકર્ષાઈએ છીએ. જનસમાજમાં, સોસાયટીમાં, ક્લબોમાં ઘણીવાર ભાષણો સાંભળવા કરતાં લુગડાં, ઘરેણાં ફેશનમાં જ ફસાઈએ છીએ, અને અપદુડેટ પુરૂષો, યુવાનો જ સારા એમ માનતાં શિખીએ છીએ. વિવાહ-સગાઈ કરવામાં પણ ગૃહસુખ ક્યાં ભોગવાશે, શાન્તિથી ગૃહસુખ ભોગવાશે કે કેમ, જીવનમિત્રો થઈશું કે કેમ, તે જોયા પહેલાં સોસાયટીમાં હરવા ફરવા ડોળદમામમાં રહેવા ફાવશે કે કેમ એ જોવાય છે. સુમન ! મ્હારા સંબંધમાં મ્હારો આ દોષ હતો. મ્હારી ફાઈએ મ્હારું નામ તરલા પાડ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. હું તરલા જ છું. ભૂજંગના આન્તર કરતાં બાહ્ય દેખાવથી હું અંગત અને દુઃખી થઈ. સુમન !

પ્રભુએ મ્હને મોતથી બચાવી છે. મ્હેં ત્હમને દુઃખી કર્યા છે. હવે એ બધાનો બદલો ત્હમારા જીવનમાં સુખ આપી વાળીશ. ”

“ પ્રભુ ત્હને જય આપે. અત્યારે ચિંતા ન કરીશ. ડાકટરોએ આશા આપી છે તો હવે હવાફેર માટે પંચગની જઈએ. હું ને તું ઉન્હાળાના બે મહિના ત્યાં રહીશું તો ત્હારું શરીર સારું થઈ જશે. જોને લીલા લાનોલી ગઇ પછી કેવી થઇ ? વીણા અને ભૂજંગ હોટલમાં છે.”

“ શું ! વીણા અહીં છે ? ભૂજંગ ! ખીચારો ભૂજંગ ! મ્હને ત્હેની દયા આવે છે. કેવો ભયાનક તે કેવો નમ્ર બની ગયો ? એ બધા પ્રતાપ વીણાના. ખરે પુરૂષોને અંકુશમાં આણનાર સ્નેહભર પત્ની શિવાય કોઈ નથી. વીણાએ ભૂજંગનું જીવન સુધાર્યું. ગ્રાન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપરનો ભૂજંગ સંભારે છું, વલસાડના સ્ટેશન ઉપરનો ભૂજંગ સંભારે છું, રૈસકોર્સનો ભૂજંગ સંભારે છું, ત્યારે મ્હને મ્હારી જાત ઉપર તિરસ્કાર આવે છે. પ્રિય સુમન ! તમે ખરેખર સુમન જ છો.” આમ પતિપત્ની વાત કરતાં હતાં અને જે કાર્ય દવા ન કરે તે કાર્ય સ્નેહ ગોષ્ઠી કરતી હતી. તરલાના હૃદયમાં ઉદ્ધાસ વધતો હતો. એના જીવનમાં રસ આવતો હતો, ઉર્મિનો આવેગ ધીરે પડતો હતો. સુમન અને તરલાનાં હૃદય વિદ્રો આવ્યા પછી હવે વધારે સંઘટ્ટ થતાં હતાં અને વસન્તલાલ તેમજ ચંદા કૃતકૃત્ય થતાં હતાં. ખિચારી ચંદાની આશા આજ ફળી હતી. પોતાના ભાંગી પડતા જીવનઘટમાં રસ રેડનાર તરલાને સુખી જોઇ ખરેખર સુખી થઈ હતી અને ખૂબ જોવી નહોતે લગ્ન ગાંઠથી ગુંથાયેલી બંધાયેલી જોવા ઉત્સુક હતી.

ખીજે દિવસે ડાકટરોની સલાહ લઇ સુમન અને તરલા પંચગની ગયાં. સાથે કીકી હતી. દાદર સ્ટેશનના દાદરપર ચડતાં કીકી-અટક-ચાળી કીકી બોલી ઉઠી, “ સુમન કુવા, પેલી ગાડી આવે. સીઝનલ પડી છે, અહીંથી કુદવું છે ? ” “ ચુપ ગાંડી ! તારી તરલા ફાઈ

સાંભળશે તો મારશે.” વિવાહિત વર-વહુ પંચગની ગયાં અને ત્યાં હવા, દવા, આરામ અને સ્નેહના વાતાવરણમાં કંઠોલ કરવા લાગ્યાં. બન્નેને લાગ્યું કે પ્રથમ દર્શનનો સ્નેહ કાયમ હોતો જ નથી. એ સ્નેહ સત્તા, રૂપ, દ્રવ્યના ઉપર જ આધાર રાખે છે અને એમાં ન્યૂનાધિકતા થતાં, કિંવા બીજે સ્થળે એજ વસ્તુઓ વધારે સારી લાગતાં સ્નેહ-કહેવાતા સ્નેહનું સ્થાન બદલાય છે. પુરૂષ વા સ્ત્રીને ગૃહ તેમ જ શાળામાં યોગ્ય કેળવણી લીધી હોય, પ્રભુને ઓળખતાં શિખવાયું હોય તો પછી માબાપ સમજી હોય ને પ્રથમથી કે પછી રૂપગુણબોધ સગાઈ કરે, વરકન્યાને એકબીજાના સંબંધમાં આવવા દે તો તે સ્નેહ વધારે સંગીન અને કાયમનો થાય છે. સુમન-તરલા ચાર મહિના પંચગની રહ્યાં. એ દરમિયાન સાથે હરવા ફરવા જતાં, બીજીક, ફેસ્ટ આદિ રમતો રમતાં, સારાં પુસ્તકો સાથે વાંચતાં અને દેશની-ન્યાતની વાતો કરી અણુઅણુપણે પણ જેની જરૂર છે એવાં Intellectual Compautou બુદ્ધિયોગ્ય મિત્રો થતાં હતાં. સીઝન પૂરી થઈ અને બન્ને સુરત આવ્યાં. સુરત આવતાં અનેક વાતો સાંભળી.

“અલી તરલા ! તું તો લાલખૂમ બની આવી ! અમે તો જાણ્યું હતું કે તું સુરત દેખવાની નથી. સુમનલાલ તારા આગળ નરમ લાગે છે ! કાંઈ નહિ પણ એ પતિપત્ની સ્નેહાળ ખરાં. હવે તરલાના સહવાસમાં સુમનલાલ પણ ઉગતા સુમન સમ ખીલશે. કેમ ખરું ને ?”

“તરલા બહેન ! તમારું લગ્ન ક્યારે છે ? ભૂજંગલાલ અને વીણાનું લગ્ન સંભળાય છે ને ?” આમ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ગપાટા ચાલવા માંડ્યા. લગ્નના દિવસ પાસે આવતા હતા ને તરલા અને સુમનના હૃદયમાં અલૌકિક લાગણી થતી હતી. સુરતમાં બે લગ્નો લોકને મોઢે ચડ્યાં હતાં. તરલા અને ભૂજંગનાં નામ અજબ્યાં નહોતાં

નવરા અને નિંદાખોર લોકોએ બન્નેને જગબત્રીશીએ ચડાવ્યાં હતાં, પણ છેવટે એ પવિત્ર ઠરી અને ભૂજંગ-વીણાનું જોડું લોકોની અદેખાઈ કરાવવા લાગ્યું.

આ લગ્ન વખતે લીલા-અરવિન્દને ખાસ બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ હમણાં જ સુવાવડમાંથી ઉઠેલી લીલા આવી શકશે કે કેમ તે શક હતો. ચંદા તો તરલાનું લગ્ન જાણી અધીરી બની હતી. કેમ જાણે પોતાની એકની એક છોકરી પરણતી હોય તેમ આખા કુટુંબ સાથે ગામ પહેલી દોડી આવી હતી. આવતાંની સાથે જ સુમનને મળી અને બોલી, “ સુમનભાઈ ! ચર્યગેટના પુલ ઉપર જવું છે ? સોલીસીટરની સલાહ લેવી છે ? ઢોંગી તરલાને લઈને શું કરશો ? ”

“ ચંદા બહેન ! કરો મશ્કરી, તમારો વખત છે, પણ હવે હું તમારી તરલાને તમારી પાસે ઘડી રહેવા દેવાનો નથી. તરલા હવે ઉર્મિનો આવેગ નથી પણ ઉર્મિનું શાન્ત મીઠું ઝરણું છે. તમે બહુ રાખી. હવે મૂને એ ઉર્મિના ઝરણમાં શાન્ત થવા દો. ચંદા બહેન ! તમે કર્યું છે તેવું કામથી નહીં થાય તો. અમે પુરૂષો કહીએ છીએ એટલું જ. ખરી ઇર્ષ્યા-ખરો ગ્રેમ તો અમારે જ હોય છે. ”

“ વાર, ભૂજંગભાઈના લગ્નમાં જશો કે ? ”

“ શામાટે નહિ ? ભૂજંગને તરલાએ લાઈમાન્યા છે તો એના લાઈના લગ્નમાં અમારે જવું જોઈએ. ચંદાબહેન, વીણા જેવી પણ મજબૂત મનની સ્ત્રીઓની ઓછી જરૂર નથી. તરલા-લીલા જેવી કામળ સ્ત્રીઓ ભૂજંગને કદાચ પડતાં અટકાવી ન શકત, પણ વીણાએ તો કામળ રહી હૃદયબળ જાળવી એક સ્ત્રીને યોગ્ય કાર્ય કર્યું છે. એને હજાર વાર ધન્યવાદ છે. ”

ખીજી બાળુ કિશોરીલાલને ત્યાં અને નંદાને ત્યાં લગ્નની ધમાલ ચાલી રહી હતી. નંદાનો એકનોએક પુત્ર ભૂજંગ પરણતો હતો. પરંતુ નંદા બરાબર સમજતી હતી કે પહેલાનો ભૂજંગ અને આ ભૂજંગમાં ફેર હતો. ફેશનેબલ નંદા-યુવાવસ્થામાં સોસાયટી લુમન ગણાતી નંદા-પોતાના

ભૂજંગમાં આવો અવનવો ફેરફાર જોઈ ખિન્ન થઈ હતી. લીલા-તરલા ઉપર ભૂજંગ અસર ન કરી શક્યો ને તહેને બદલે સુંદર, મોહક, પણ પ્રતાપવાન વીણા આવી તેથી જરા દિલગીર થઈ હતી. આમ છતાં આટલે વર્ષે ઘરમાં વહુ આવે છે એ વિચારથી રાજરાજ થઈ હતી, અને એકનાએક છોકરાના લગ્નમાં ખરચ સામું ન જોવા ઠરાવ કર્યો હતો. કિશોરીલાલ વીણાના લગ્નમાં કાંઈક લગ્નની ગંભીરતા, લગ્નની મહત્તા સાથે લગ્નનો આનંદ સાચવવા ઘટના ઘડતા હતા. આમ સુમન અને તરલા, તથા ભૂજંગ અને વીણાના લગ્ને અનેક કુટુંબોમાં અસર કરી હતી. અવિવાહિત કન્યાઓ તરલા-વીણા થવા ઈચ્છતી હતી, પોતાની કન્યાઓને સુમન-ભૂજંગ જેવા પતિ મળે એમ ઈચ્છતાં માબાપો આ લગ્નને જોવા ઉત્સુક થયાં હતાં, અને લગ્નના દિવસે આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૩૪ સુ'

શાન્ત કુટુંબ.

લીલા જુગલભાઈના મૃત્યુ પછી, જુગલભાઈની સારવાર કર્યા પછી, હોટલમાં જુગલભાઈની સ્થિતિ જોયા પછી, કાંઈ વિશેષ સ્નેહાળ બની હતી. સોસાયટીમાં હરવા ફરવામાં જ જીવનની સફળતા છે એ તેના વિચાર દૂર થયા હતા અને પ્રિય અરવિન્દના ગામડાંના જીવનમાં પણ સ્વર્ગસુખ ભોગવી શકાય એમ માનવા લાગી હતી. આમ લીલામાં અચૂચ ફેરફાર થયો, અને અરવિન્દનો સ્નેહ વધારે પ્રદિપ્ત થયો. લીલાને વધારે એ ચાહવા લાગ્યો અને જુગલભાઈના મંદવાડથી-મૃત્યુથી પતિપત્નીના સુખમાં રહેલો ઝીણું પડેલો તૂટી ગયો એમ એને લાગ્યું. હવે ગામડાંમાં વધારે આનંદથી જીવન ગાળીશું, પરંતુ હિત કરી, કર્તવ્ય કરી ઉચ્ચ દંપતિ જીવન ગાળીશું એ વિચાર થયો. ત્યાં લીલાની સુવાવડ વચમાં નડી. અરવિન્દને કાઠિયાવાડ

એકલું જવું પડ્યું અને લીલા મુંબાઇ રહી. જુગલભાઇના મંદવાડ માટે તે ન આવી હત, એના હૃદયમાં ફેરફાર ન થયો હોત, તો તો કદાચ લીલા કાઠિયાવાડ જવાનું કદિ પણ મન ન કરત. પણ હાલ તેમ નહોતું. બસ ક્યારે નાહીધોઈ ઉઠું ને મ્હારા અરવિન્દ પાસે જાઉં. મુંબાઇ ને મુંબાઇના જીવન માટે પોતે થોડા સમય ઉપર મરી પડતી, બેન્ડસ્ટેન્ડ, મહાલક્ષ્મી કે ચોપાટી, સીનેમા, નાટક ને પાર્ટી, કૉન્સર્ટ માટે મરી પડતી, તે મુંબાઇ ઉપરથી એનો મોહ જતો રહ્યો. એ શાન્ત જીવનમાં જ સુખ જોવા લાગી. પુત્ર પ્રાપ્ત થતાં નાહ્યા પછી એણે પતિને પત્ર લખ્યો.

બીજું, બ્હાલા, શિર મૂકી ન્યહાં ભાર લાગ્યો ! શું કહેતાં,
ત્યાં સુતેલું વજન નવું વીતી ઋતુ એક વહેતાં.
ગોરું ચુસે અપૂટ રસથી અંગુઠો પય જેવો,
આવી જોઇ, દપિત ઉચરો લોચને કાણ જેવો.

અરવિન્દને પત્ર મળતાં જ મુંબાઇ જવા તત્પર થયો અને પોતાની લીલા નવા જીવનમાં આવી હતી તેને વધાવવા ગયો. મુંબાઇ આવતાં જ લીલાને મળ્યો. આ જ સ્થળે અરવિન્દને મયદાનીયા, આ જ ઘરમાં ભૂતકાળમાં ઘણાં વર્ષ અગાઉ પોતાને ના પાડેલી તે અને ભૂજંગને મળેલો આવકાર સાંભર્યો. ત્યાંથી લગ્ન પછી કાઠિયાવાડ અને ગામડાંના જીવનથી કંટાળેલી લીલા, જુગલના મંદવાડ વખતે મુંબાઇ જવા તલ-પાપડ થયેલી લીલા અને જુગલભાઇના મંદવાડ વખતે તનતોડ મહેનત કરતી લીલા તે આ જ કે આ કોઈ બીજી એમ વિચારવા લાગ્યો. ત્યારપછી સુવાવડમાં મૃત્યુ કિનારે પહોંચેલી લીલા આજ પતિપત્નીના સ્નેહની ગાંઠ રૂપ પુત્રને આપતી જોઇ અરવિન્દ પ્રભુનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો, અને જ્યારે કેટલાંક કુટુંબોમાં લગ્ન પછી વર્ષો વિતતાં સ્નેહનો લોપ થાય છે ત્યારે પોતાને ત્યાં સ્નેહ જન્મતો જોઇ આનંદ પામવા લાગ્યો. યુવાવસ્થાનાં શારીરિક સુખો ઉપર જ એ મોહરૂપ સ્નેહ હોય છે. પતિ કે પત્નીની ઇચ્છાઓ પુરી પડે-પુરી પાડવાની તીવ્ર ઇચ્છા કે શક્તિ રહે ત્યાં-

સૂધી જ એ સ્નેહ ટકે છે. દ્રવ્ય, રૂપ, બલ અને યુવાવસ્થા ટકે છે ત્યાંસૂધી જ એ સ્નેહ ટકે છે. એક બીજા વિના ગમતું નથી. એક બીજા માટે મરી પડાય છે. કવિતાઓ લખાય છે. અપાય છે. ભેટો અપાય છે. પરંતુ એ બાહ્યરૂપ-સ્નેહને ટકાવનાર રૂપ, બલ કે દ્રવ્યમાં સડો પેસતાં મોહ દૂર થાય છે, સ્નેહ શિથિલ થાય છે, એક બીજાથી દૂર રહેવું ગમે છે, એક બીજાના દોષ જોવાય છે, એકબીજાના બોલ-વામાં કલહ ઉત્પન્ન થાય છે. એકબીજાના કાર્યથી અસંતોષ થાય છે. અને આમ થતાં સ્નેહ એ કાયમની વસ્તુ નથી, એ માત્ર ઝાંઝવાનું પાણી છે, કવિઓ-લેખકોના મગજનો તાર છે, એમ મનાય છે. પરંતુ ખરી રીતે એ સ્નેહ નહીં પણ એ તો મોહ છે-જાતીય લાગણી છે એ સમજાતું નથી. લીલા-અરવિન્દ, તરલા-સુમન, ભૂજંગ-વીણા અને ચંદા-વસન્તમાં એથી જૂદો જ ક્રમ હતો. ગોદડસ્મીથ કહે છે તેમ વર્ષો વીતતાં સ્નેહ જામતો હતો. એઓમાં મોહ નહોતો. તરલા-ભૂજંગની ઉર્મિઓનો આવેગ સ્નેહની ભઠ્ઠીમાં તવાયો હતો અને વિશુદ્ધ બન્યો હતો.

અરવિન્દ મુંબાઈ આવતાં, લીલાને મળતાં, કાઠિયાવાડ જવા કહું કે કેમ એ વિચારવા લાગ્યો ત્યાં જ લીલા બોલી ઉઠી:

“અરવિન્દ! હવે મહેને અહિંથી ક્યારે ઘેર લઇ જશો? ચાલોને આપણા શાન્તિકુંજમાં!” “લીલા! જુગલભાઈ વખતે હું મુંબઈ આવતે હતો ત્યારે ત્હને સાથે આવવા ના કહેતો હતો ત્યારે તો એ દહાડા રીસાઈ બેઠી હતી. મુંબાઈ નથી ગમતું? કાદમ્બરીનું નાટક નથી જોવું? ત્હારાં સગાંજ્ઞાલાં તો અહીં છે! ત્હને ગામડાંમાં ગમશે ખરું? એક મહિના રહીને જાઓ!”

“ના, એક દહાડો નહીં. તમે મને જૂતકાળ સંભારી બાળો નહીં. આપણા ઘરમાં-ઝૂંપડાંમાં-પાછલી પડાણીમાં-લીંપણવાળી પડા-ળીમાં બેઠાં બેઠાં-દૂર લીમડા-આંખા-વડની નીચે રમતાં ખેડૂતનાં છોકરાં, નદી કિનારે ઘટામાં, ગામડાંનાં મેલાં થેલાં પણ સહૃદયતા

Sincerity) ની ભૂતિ, પ્રેમાળ, ગામડીયાના જીવનમાં મળે નેટલો
 ૫ પડે છે-પડશે તેટલો રસ કાદમ્બરીના નાટકમાં, બેન્ડરેન્ડમાં
 કોન્સર્ટમાં હવે નહીં પડે. પ્રિય અરવિન્દ, મળે સુખી કરવી હોય
 । અહીંથી વહેલી લઈ જાવ. શાન્ત જીવનમાં, આપણા બન્ધુઓ ઉપર હાવ-
 ૫૫ રાખી એમનું હિત કરવામાં, ગામડીયાનાં જીવન સુધારવામાં,
 અનેક કુટુમ્બમાં આનંદ પાથરવામાં જે આનંદ મળે છે તે અહીં
 જોતો નથી, માટે લઈ જાવ. ”

“ લીલા ! લીલા ! મયદાનીઆવાળી લીલા તું જ કે ? ભૂજંગના
 ૫૫ડેડેટ ડ્રેસ, એટ્રીકેટ, મોહક ચહેરો ને વાતથી મોહ પામનારી લીલા
 ૫૫ તું જ કે ? તરલા પાછળ પડનાર ભૂજંગ હાથથી ગયો જાણી જીવન
 ૫૫ રસ થયું સમજી ખાટલાવશ થનારી લીલા તું જ કે ? પાછો મહારા પ્રત્યે
 ૫૫ દોળનાર પણ તું જ ને ? ગામડાંના જીવનમાં કદખાનું માનનાર
 ૫૫ ને તેમાં જ પાછું સ્વર્ગ સમજનાર પણ તું જ ને ? કેટલાંબધા ફેર-
 ૫૫ ૫૫ ! કોણ જાણે શાથી ! લીલા ! તારો આ ફેરફાર પણ કાયમ
 ૫૫ હશે કે ? ”

“ અરવિન્દ ! અત્યારસૂધી સત્ય વાત સમજી નહોતી. આજથી
 ૫૫ પણ જીગલભાઈના મૃત્યુ દિવસથી મળે અલૌકિક શાન્તિ થઈ
 ૫૫ , અને એ શાન્તિ તમારી સાથે શાન્ત જીવન ગાળવાથી જ ટકી
 ૫૫ હશે. માટે ચાલો. ”

“ પણ લીલા ! હજી આપણે લક્ષમાં જવું છે. તરલા, વીણાના
 ૫૫ પ્રમાં ગયા વિના ચાલશે ? ”

“ હા, તે સુરત થઈને જઈશું. પણ અત્યારે-હવે અહીંથી તો
 ૫૫ ચાલો જ. ”

લીલા મુંઝાઈ છોડવા અધિરી બની હતી એટલે અરવિન્દ અને
 ૫૫ લા રનેહી જતોની રજા લઈ, ગંગાને સાથે લઈ દેશ તરફ જવા
 ૫૫ પડ્યાં. રસ્તામાં સુરત ઉતર્યા અને તરલા-સુમન, વીણા-ભૂજંગ,

અંદા-વસન્તલાલનાં મહેમાન થઈ, લગ્નમાં મહાક્ષી વતન સંધ્યાવ્યાં. લીલા પોતાના ગામમાં-ઘરમાં આવતાં જ હર્ષના-સ્વર્ગ સુખના ઓઘમાં નાહી હોય એમ શાન્તિ ભોગવવા લાગી અને ફરીને સોસા-યડીના મોહક ભાગથી અંબા નહી. અરાવન્દ અને લીલા પોતાના ખેડુતનાં કુટુંબોમાં ભળી પોતાનાં કર્તવ્યો કરતાં, વખતો વખત બહાર ગામ જઈ આવતાં અને શાન્ત જીવન ગાળી નમુનેદાર દંપતિ જીવન ગાળવા લાગ્યાં. પાડપાડોશીઓ આ દંપતિને કોઈવાર ચીડાવેલાં, કલેશ કરતાં કે ઉંચાં મનવાળાં જોવા અશકત થયા નહોતાં. રેલ્વેના પાટા ઉપર સરળ ગાડી ચાલી જાય તેમ આ પતિપત્નીનું જીવન સરળ સુખમય ચાલતું હતું અને એમનાં જીવનમાંથી અનેક કુટુંબો બેઠા લઈ સંસાર સુખમય બનાવતાં હતાં.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

લગ્ન પછી.

તરલા અને સુમન, ભૂજંગ અને વીણાનાં લગ્ન મંડપને આકર્ષી રહ્યાં હતાં. લગ્ન જગતમાં સર્વ જગાએ અને દર વખતે થાય છે, પણ લગ્ન સમયે પરણનાર જોડાંમાં સામાન્ય હિંદુ સંસારમાં કોઈ જ ભાવ હોતો નથી. લગ્ન એ શું એ સમજનાં જ હોતાં નથી.

શૈશવ વિશે કર પીડિયો અજ્ઞાન એક શિશુજને

એમ થાય છે. ન્યારે બીજે સ્થળે પુરૂષ ઉચ્ચ વિચારનો હોય ત્યારે કન્યા-બાઈ અજ્ઞાનના ગર્ભમાં પડી હોય છે. નવા જન્માનાના લગ્નમાં બહારથી સ્નેહ ઉભરાતો હોય, એક બીજાં મળતાં મુક્તતાં હોય છે; પરન્તુ આ ત્રણે લગ્નમાં પછીથી આનંદનો લોપ થાય છે. કલેશ, અસંતોષ, દુષ્ટો વિષવાદ નજરે પડે છે. તરલા અને વીણાના લગ્નમાં એ શંકા દર થઈ હતી: અમાર-અસંતોષની લાગણીઓ નષ્ટ

થઈ હતી, અને હવે તો કેવળ શુદ્ધ સ્નેહનાં જ બીજ વવાયાં હતાં. આ પરણનાર બેઠાંને રૂપનો, દ્રવ્યનો કે સત્તાનો મોહ નહોતો. તેઓ કસોટીમાંથી પસાર થયાં હતાં અને અત્યારે તો માત્ર લક્ષ્મી પવિત્ર બનવા ઉત્સુક હતાં.

લક્ષ્મીના ધાર્મિક ક્રિયા થઈ, શાસ્ત્રના પવિત્ર મંત્રોના ઘોષ કાને પડ્યા, સ્નેહીજનના આશિર્વાદ સાંભળ્યા, હૃદયના છૂપા ભાવો વિકસ્યા અને દંપતિ યુગ્મો અને થનાર દંપતિઓને આદર્શરૂપ લાગવા લાગ્યાં.

પહેલે જ દિવસે સુરતમાં આ દંપતિઓની પાર્ટી યોજાઈ. સુરતમાં ગામબહાર લાર્ધન્સના મેદાનમાં એક વિશાળ બંગલાના યોગાનમાં કૌમુદી ખીલતાં બહાર ટેનીસ કોર્ટમાં એક નાનું ટેબલ અને સાત આઠ ખુરશીઓ ગોઠવાયાં. નાનાં બાળકો આમતેમ કુદતાં રમતાં આનંદ કરતાં હતાં. રાત્રીના નવ વાગવાને શુભારે બંગલામાંથી મિત્રો-યુગ્મો નિકળ્યાં. ચંદા, તરલા, લીલા, વીણાનું ટોળું હસતું-એક બીજાની મસ્કરી કરતું, ટેનીસ કોર્ટ ઉપર પહેલું આવ્યું અને બેઠું. તેમની જ સામેની ખુરશીઓ ઉપર વસન્તલાલ, સુમનલાલ, અરવિન્દ અને ભૂવંગલાલ બેઠા. નાનો કિકો ઘડીકમાં કાકા તો ઘડીકમાં માશીઓ પાસે જઈ દોડદોડ કરતો હતો. ટેબલ ઉપર સફેદ બરફ જેવી ચાદર પાથરી હતી, અને તાસકોમાં બરફી, ચેવડો, બટાટા, મેવો પડ્યો હતો અને પાસેની નાની ગોળ ટેબલ ઉપર પાણીના લોટા પડ્યા હતા. ટેબલ ઉપર પડેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ થતાં થતાં કીકા પાસે ગવરાવવાની દરખાસ્ત મુકાઈ અને નાનો કીકા -કાકા માશીઓનો લાડિલો કીકા-ગાવા તૈયાર પણ થયો. કીકાનું મધૂર ગાયન સાંભળી સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરી અને બેઠેલાં મિત્રમંડળ ઉપર સ્નેહસામ્રાજ્ય પાથર્યું. પ્રથમ જ ચંદા બોલી, “ બહેન તરલા ! આજની આ પાર્ટી માટે પ્રભુનો જ ઉપકાર માનવાનો છે. અરેરે ! આપણે પણ ઓછી વિટબના નથી સહી ! તરલાબહેન ! આખરે મ્હારા સુમન-લાલ જ ગમ્યા અને મેળગ્યા ત્યારે રહ્યાં. ”

તરલા “ ચંદાલાબી, મહારા જીવનનો ન્યારે વિચાર કરે છું ત્યારે મને એમજ લાગે છે કે હજી આપણી સ્ત્રીઓને કેળવવામાં બહુ ભૂલ થાય છે. નવી કેલવણીમાં, નવા સંસારસુધારામાં આપણા દેશનું વાતાવરણ જોયા વિના, અમુક જ જ્ઞાતિ કે સમૂહમાંથી જ અમુક જ વિચાર-આચારનાં મનુષ્યો મળી શકે છે એમ જાણતાં છતાં સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓને વધારે સ્વતંત્ર વિચારથી કેળવવામાં આવે છે, અને પરિણામે કન્યાઓની કામળ લાગણીઓ વિનાઅંકુશ ખીલે છે અને તેથી કેવળ લાગણીનો આવેગ બળવાન થાય છે. ચંદાલાબી, ખીજે ક્યાં જઈ ? મારી પોતાની જ વાત. હવે મહને સાંભરે છે કે હું નિશાળે જતી ત્યારથી ઘરમાં પણ જુના વિચાર પ્રત્યે મહારા વડિલને અભાવ હોવાથી, સ્ત્રીઓ ગુલામ ગણાઈ છે માટે એને સ્વતંત્રતા આપવા, મહારા વર્તન-વિચાર ઉપર જરા પણ કાબુ રાખવામાં આવ્યો નહોતો. મન માને તેની સાથે ઘટથી હું બોલતી. બોલવામાં, મનના વિચાર દર્શાવવામાં, ગમે તે વાંચવામાં મહને બાધ નહોતો. હું મ્હોટી વયે પરણવાની હતી એ વાત ખરી, પણ તે સાથે નિશાળમાં તેમજ ઘર આગળ ખીજી બહેનપણીઓ સાથે કેવી વાતો થાય છે તે મહારાં વડિલો જાણતાં નહોતાં. આથી વર-વહુ ઉપરાંત અનેક ન ઇચ્છવાન્નેગ, લુગડાં ધરેણું, ફેશનની અને લાગણી ઉસ્કેરાય એવી વાતો થતી. પરંતુ ભલું થતે મહારી માનું કે એની ચોસાઈથી મહને મજેલાં નીતિબળથી જ હું સારી-પવિત્ર રહી શકી.”

વીણા-તરલાબહેન, તમારું કહેવું યથાસ્થિત છે. હાલમાં સુધરેલાં કુટુંબોમાં કન્યાઓને સ્વતંત્રતા આપવા જતાં તમારા જેવું જ પરિણામ આવે છે. લાગણીઓની જરૂર છે, પણ એ લાગણીઓ આપણે કબજે રહેવી જોઈએ.

ભૂજંગલાલ-ચંદા બહેન ! સ્ત્રીઓમાં જ આ સ્થિતિ છે એમ નહી. યુવાનોમાં પણ એ જ પરિણામ આવતું જાય છે. સરસ્વતીચંદ્ર, કલાપી તેમજ લાગણી ઉસ્કેરાય એવી નવલકથાઓ વાંચવાથી, મનો-

બળને અભાવે યુવાનોમાં પણ સહન ન કરવાની શક્તિ વધતી જાય છે અને લાગણીનું જોર બહુ થાય છે. આથી એકદમ આનંદ—એકદમ ગ્લાનિ—અસંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને સાચું સુખ, સાચી શાન્તિ મળતાં નથી. જુઓને આ અરવિન્દભાઈ જેટલા સુખી છે તેટલો સુખી હું કોઈ દિવસ થઈશ કે કેમ તે વિશે મને શક છે.

અરાવન્દ—ભૂજંગલાલ ! હું મુંબાઈ આવ્યો અને જ્યારે તમને સોસાયટીમાં ફરતાહરતા જોયા ત્યારે અને તમારી સાથે વિવાહને માટે પોતાની કન્યાઓ આપવા અનેક માળાપો તલપી રહેલાં સાંભળ્યાં ત્યારે તો મને મારી પોતાની જાત માટે તિરસ્કાર આવ્યો હતો. પરંતુ જેમ જેમ વખત ગયો, દૂર રહી પરિપક્વ યુવાનોના વિચારો જોયા, તેમના સંસાર જોયા ત્યારે જ મને મારા જીવનની ખૂબી જણાઈ. અને તેમાં પણ લીલાનામાં જે ફેરફાર થયો છે ત્યારથી તો હું સ્વર્ગસુખ ભોગવું છું.

તરલા—અરવિન્દભાઈ ! એ ફેરફાર જુગલભાઈની મૃત્યુપથારીને લીધે થયો હોં. પણ શું તમે એમ ધારો છો કે સોસાયટી ખરાબ છે ? તમારી પેડે દરેકે ગામડામાં રહેવું ને બહાર હરવું ફરવું નહીં ?

અરવિન્દ—તરલા ! મ્હાફે એવું કહેવું નથી. આ ચંદા બહેન છે. એ ગમે તેવી ને ગમે તેટલીવાર સોસાયટીમાં ભલે ફરે તોપણ એમના ઉપર અસર ઓછી થવાની. સોસાયટીમાં ન ફરવાથી ઘણા ગેરફાયદા છે. માત્ર જેમ એક નવલકથા વાંચવા આપતાં પહેલાં વાંચનારનું મન મજબૂત છે કે કેમ તે જોવાની જરૂર છે તેમ છોકરીઓ ઉપર બહારના આડંબરની અસર ન થાય તેમ તેમને કેળવવાની જરૂર છે. તમેજ ભૂજંગલાલના—તે વખતના ભૂજંગલાલના આડંબરથી લોભાયાં હતાં ને ? સાફ ખાહુ પરખવાની ટેવ તે વખતે તમને પડી નહોતી—માત્ર લાગણીઓ જ ખીલવાઈ હતી.

તરલા—અરવિન્દભાઈ ! તમાફે કહેવું રજોરજ ખરું છે. જો મ્હારી લાગણીઓ જ ખીલવા કરવાની સાથે સાથે મોહ ન પામવા શિખવ્યું હત તો આ સ્થિતિ ન થાત. આટલા જ માટે

વૃદ્ધો—અનુભવીની જરૂર છે. ચંદા ખૂદેન ! વસંતભાઈએ મૂલને ન બોલાવી હત તો પેલી મહેતીજીના કાગળનું આજ શું પરિણામ આવત !

ચંદા—તરલા ખૂદેન એ દિવસ ન સંભારશો. આજ હું જે શાન્તિ-સુખ ભોગવું છું તે ઉપર પૂજો મૂકાયો હત. છોકરાં મોટાં થઈ પુછત તો શો જવાબ આપત ? છૂટાછેડા થવા વખત આવે એજ ત્રાસ.

વસંતલાલ—તરલા ! માણસ ભૂલ કરે પણ એ ભૂલ પોતે જાણે ત્યારે સુધારે ને સામો માણસ પ્રેમથી સુધારે તો જીવન આનંદમાં જાય. હાલ ક્ષમા નામની જ છે, માત્ર અસહનતા જ વધારે છે.

સુમનલાલ—વસન્તલાલ ! એ અસહનતાથી જ નવા જમાના-માં દુઃખ થાય છે. જરા પણ અવગડ વેડવી ગમતી નથી. પોતે જાણે મહાત્મા ને બીજા પાપી. મહેં જ જરા વિચાર કર્યો હત તો હું આપઘત કરવા ન જાત. કીકી ન આવી હત તો—” સુમનલાલે કીકીને ઉપાડીને પ્રેમથી બન્ને ગાલ ઉપર બચ્ચીઓ કરી. કીકી ખુશ થતી—સીગલ સંભારતી દોડી ગઇ.

ભૂજંગલાલ—તરલાખૂદેન ! ત્હમે સુરતથી આવવા નિકળ્યાં ને ગ્રાન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર મહેં તમને જોયાં ને મહારા મનમાં જે વિચાર થયા તે અત્યારે સંભારતાં મૂલને કંપારી છૂટે છે. ખૂદેન ! ખૂદેન ! ભણેલા યુવાનો પણ સ્વતંત્ર મત બાંધવા અને તેવા લગ્નસ્નેહ માટે તો લાયક નથી એમ મને લાગે છે. લાગણી થયા પછી એ લાગણી કાયમની છે કે કેમ, તે પવિત્ર છે કે કેમ એ જાણવા માટે અમુક મુદત પસાર થવા દેવી જોઈએ. એ મુદત વીતતાં એવીને એવીજ લાગણી રહે તોજ સંબંધ બાંધવો.

વીણા—ત્યારે મોટી વયનાં લગ્નમાં વાંધો નથી, એ તો સવ કાઈ કમૂલ કરશો. વંધો માત્ર કેળવણી અને વિચારનો છે. એનો આધાર તો ધરના ઉપર જ છે. નવી કેળવણીમાં—નિશાળોમાં અને લાગણીઓ ઉશ્કેરાય એવી વાર્તાઓ વાંચવામાં, યુરોપીઅન-પારસી સંસારના કેટલાક દોષભરેલા, બહારથી સારા લાગતા રિવાજોનું અનુકરણ કરવામાં આપણામાં માફાં પરિણામ આવે એમાં કેલવણીનો શો વાંક ? એમાં

સુધારો શો ખોટો ?” એટલામાં કીકી રમતી રમતી આવી ને બોલી,
 “ વીણા મારી, ચાહ ટાઢી પડે છે. હવે તમારાં ભાષણ બંધ કરો.
 અમને તો ભૂખ લાગી છે.” વાતો બંધ રહી ને બધાં ટેબલ તરફ
 ગયાં. સુમન-તરલા, ભૂજંગ-વીણા, અરવિન્દ-લીલા અને વસન્તલાલ
 અને ચંદાનાં બેડાં ટેબલની આસપાસ ઉભાં રહ્યાં. આજ બધાંનાં
 હૃદયમાં આનંદ છવાયો હતો. દરેક યુગ્મે જીવનમાં કાંઈક સંલન કર્યું
 હતું અને એટલે જ આજ એમનાં હૃદય વધારે ગંચોળયાં હતાં.
 સુમન-તરલાને એમજ થતું હતું કે રખેને એક ખીજાં વળી છૂટાં પડે !
 એમના હૃદયની વાતો હૃદય સમજતાં હતાં. ચંદા અને વસન્તલાલ
 પ્રમાણમાં જદ્દ હતાં છતાં પોતાની આસપાસ સ્નેહાળ દંપતિઓ બેઠા
 અને એ દંપતિઓમાં સ્નેહ ખીલવવામાં પોતે ભાગ ભજવ્યો હતો
 તે જાણી આનંદ પામતાં હતાં. અને એમજ માનતાં હતાં કે નવા
 સંસારમાં છોકરાંને સુખી કરવાં હોય તો તેમને બરાબર કેળવી,
 યોગ્ય વયે તેમની સંમતિથી લગ્ન કરી, ઉમર-અધિકારના પ્રમાણમાં છૂટ
 આપતાં જવું ને દૂરથી સુખી બેઠા આનંદ પામવું. અરવિન્દ અને
 લીલાનાં હૃદય એકદમ શાન્ત હતાં. એમના સ્નેહમાં પડું પડું થતી
 આકૃત બુગલભાઈના મૃત્યુએ દૂર કરી હતી અને એમના સ્નેહની
 ગાંઠ મજબૂત કરવા બાળક જન્મતાં કાઠિયાવાડમાં ગઈ સરળ-શાન્ત
 જીવન ભોગવવા ઉત્સુક થયાં હતાં.

ભૂજંગલાલના ઉપર સઉથી વધારે અસર થઈ હતી. પોતાની
 સમક્ષ પોતાનો પૂર્વાશ્રમનો ભૂજંગ લાવતો હતો અને લીલા તરલા
 અને વીણાને સરખાવતો હતો. પોતે લીલા-તરલાને પરણત તો સુખી થાત
 કે અત્યારે સુખી છું એનો વિચાર થયો. અને એને એમજ થયું કે
 મ્હારં પુત્રી હોય તો હું પહેલાના ભૂજંગલાલને ન આપું.

હું લીલાના જીવનમાં વિષ રેડત, તરલાનો સંસાર દુઃખી કરત.
 મ્હારા જેવાને તો વીણા જ બેઠીએ. સ્ત્રીઓમાં એવી અજબ શક્તિ
 છે કે બે તેઓમાં નીતિબળ-વિદ્યાબળ અને મનોબળ હોય તો પાતને

પ્રેમથી સુધારી શકે છે. જો હું આજ સુખી હોઉં તો તેનું પ્રથમ માન વીણાને અને બીજું તરલાને છે.

આમ વાતોમાં ને વાતોમાં, ભૂતકાળ સંભારવામાં, ભવિષ્ય-કાળનાં સુખ-સ્વપ્નાનો આનંદ ભોગવવામાં સમય ચાલ્યો ગયો. રાત્રીના દસ વાગ્યા. આકાશમાં પૂર્ણિમા ખીલી રહી હતી. ચાંદનીની શાન્તિમાં, પવનની લહેરમાં આ પ્રેમી યુગલોનાં હૃદય પણ વધારે શાન્ત થયાં ને છૂટાં પડતાં પહેલાં એક સંગીત સાંભળવા પુરૂષ વર્ગની ઇચ્છા થઈ. સુમન અને ભૂજંગ બન્નેને દીક્ષરૂપા, હાર્મોનિયમ આવડતું હતું અને એની સાથે તરલા, લીલા, ચંદા, વીણાએ ગાવાનું કબુલ કર્યું અને સંગીત શરૂ થયું:

ધીમે પ્રિયે! હજી ધીમે પગલે પધારો!
લાંબું નથી કર્યું પ્રયાણ તથાપિ બાલે!
થાક્યા હશે ચરણ કોમલ પદ્મ જેવા
આવો અહીંથી નિરખો જલ સિન્ધુનાં આ.

x

x

x

x

ખેલ્યાં સખી! અધિક આપણુ ખેલશું; ને
કર્તવ્ય કર્મ પણ ભવ્ય જ આદરીશું;
વીણા શું નંદન, અને લઈ દિવ્ય પુષ્પો
સોહાવશું સખલ સુન્દર કુલવેલી

—કવિ ન્હાનાલાલ.

સંગીત પુરૂં થયું અને દંપતિ યુગ્મે—પ્રેમલીનાં દંપતીયો સંગીતનું રહસ્ય સમજતાં, હસતાં છૂટાં પડ્યાં.



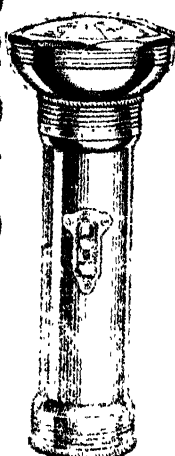
આર. જી. ભાઉ એન્ડ કું.

ઇલેક્ટ્રીકલ ઇન્જનીયર્સ એન્ડ કોન્ટ્રાક્ટર્સ
રીચીરોડ—અમદાવાદ.

હમારે ત્યાંથી ઇલેક્ટ્રીસીટીને લગતો તમામ
સામાન જથ્થામાં તથા છુટક મલશે.

અમે માલો, જીનો, પ્રેસો, પંગલા, હોટલો, મસજીદો,
મંદીરો, તથા મંડપોમાં, પેરમેનન્ટ તથા ટેમ્પરરી ઇલેક્ટ્રીક
લાઈટ્સ ફીટ કરી આપવાનું કોન્ટ્રાક્ટથી કરીએ છીએ.

એસ્ટીમેટ્સ ટો ફ્રી કરી આપવામાં આવે છે.



ઇલેક્ટ્રીક મશીનરી પુરી પાડવાનું તેમજ
તેને ગોઠવી ચાલુ કરી આપવાના કોન્ટ્રાક્ટો
કરીએ છીએ.

ઇલેક્ટ્રો નોવેલ્ટીઝના સામાન મોટા
જથ્થામાં રાખીએ છીએ.

ખીસામાં રહે તેવા ઇલેક્ટ્રીકના ટોચો,
પાકેટ લેમ્પો, બટ્લેસ, બેટરીઝ, એવર-
રેડીના દરેક સામાન હમારી કિંમતે
તમને કોઈ જગ્યાએથી મળશે નહિ.

આર. જી. ભાઉની કું.

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

દરેક માણુસની ફરજ.

સવિધની નેચવણ કરવા તે દરેક માણુસની ફરજ છે. એવા વખત આવે છે કે જ્યારે દરેક સંસ્તેષો મામાની શક્તિ થટાડી નાંખે; તેવે વખતે જીંદગીના વામાની પોલીસીથી મળતું રક્ષણ અમુલ્ય થઈ પડે છે.

જીંદગીના વીમા ઉપરનું રોડવાના મકાનો તથા માલના, વ્યાગના નોટરકાર, ચેમરી, લુટફાટ, વર્કમેન કમ્પનરેશન, એક્સીડન્ટ, પ્રાદીક, ફાઈડલીટી ગરદી તેમ જ રેલ્વેમાં અને ન્હોનરમાં જતા વ્યાવતા માલના વીમા વ્યાજથી કે ઉતાળ વ્યાપવામાં આવે છે.

સાવ તથા વિવિધ નાંદે નીચેના ગરવામે ફળદ મળે અપર ડાગળ લખે.

શેઠ અમરનલાલ વાડીલાલની કું.

દેડકાની પોળ પાસે

અમદાવાદ.

તા. ૬. ઉપરના વીમાનું શમકાજ કરવા હોશિવાર, ખાં-તીલા અને લાગવગવાળા એજંટા ઉતારે શરતોથી મેલ્યું છે.

સુંદરી સંજીવની

સ્ત્રીઓના તમામ રોગોની એક જ દવા.

સ્ત્રીઓના તમામ રોગો મટાડે છે.

પ્રદર કે જેમાં લાક, સંક્રમ, ચાકળી, ઘાતુ જવા, પીશાબે અગત અગતી તે ઉપર અકસીર છે.

અશક્તિ,
ખાંસ,
હૃદયવિદ્ય,
ભુખ ન જાગવી,
અર્ચી રહેવા
વિગેરે
તમામ રોગો ઉપર
સુંદરી
સંજીવની
સંચાર
અસર કરે છે.

કમ્મર દુઃખે છે ?

હાથ, પગ, અને માથું દુઃખે છે ?

અટકાવ સાફ નથી આવતો ?

અટકાવ અનિયમીત આવે છે ?

ગર્ભાશયને દેવ છે ?

સવારોગ છે ? વૃદ્ધત્વ દોષ છે ?

તે

સુંદરી સંજીવનીનું સેવન કરો.

એકજ પાટલી વાપરો. કિં. ૧-૦-૦

વા
પ
રો

સામગ્રી સ્ત્રી પીએ તો અધુરા માસ ગર્ભસ્ત્રાવ થતો નથી. પ્રસવવેદના ઓછી કરે છે.

બાળાઓને પાવાથી આ રોગો થવાના સંભવ રહેતો નથી.

— ગળ વા નાંકે માણા —

શિંઝા આયુર્વેદિક હાર્મસી

રીચીંગડ
અમદાવાદ

દરેક દવાવાળાને
ત્યાં વેચાતો છે.

મલખાદેવી
મુંબઈ—૨

અમારા કારખાનામાં છેલ્લી દબની મશીનરીથી મજબુત,
ટકાઉ અને સુંદર કામ બનાવવામાં આવે છે.

ફાયરપ્રૂફ

તીજીરીયા

લોખંડનાં

કબાટો

કેશ બોક્ષો

અને

મકાનને લગતો

સામાન

બનાવવામાં

આવે છે

તથા

ઇલેક્ટ્રો

પ્લેટીંગનું કામ

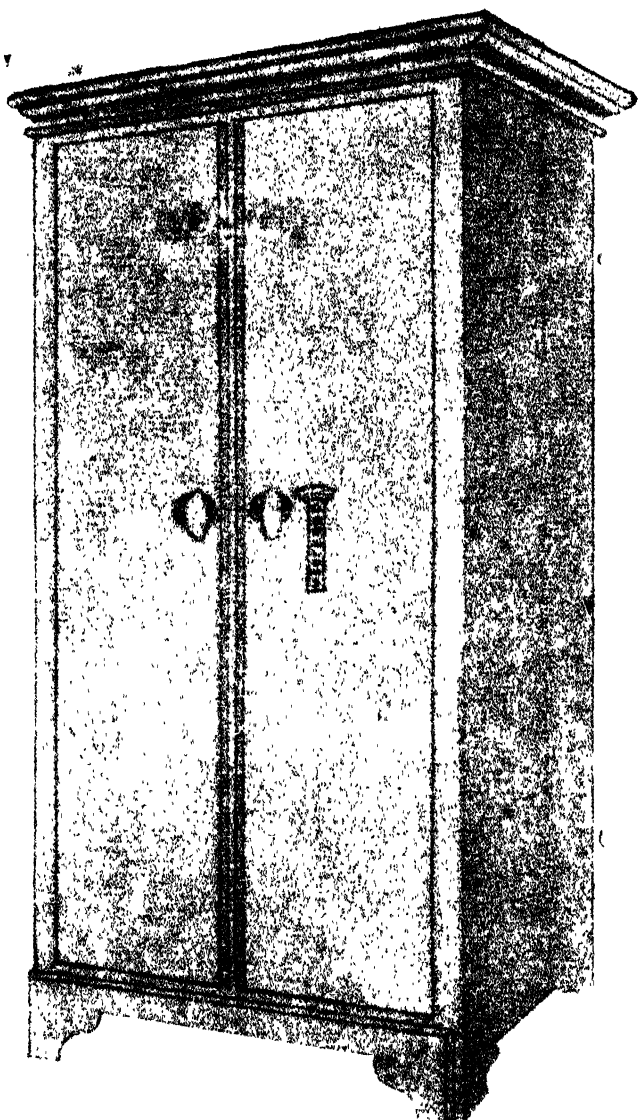
ઘણું સુંદર

અને

સફાઇદાર

બનાવવામાં

આવે છે.



ગોપાલદાસ ખેમચંદ-અમદાવાદ પાનકોરનાકા,

લાંબા અને કાળા વાળ સૌંદર્યમાં અજબ વધારો કરે છે.



વાળને વધારી કાળા બનાવવા માટે

વાળને ખરી પડતા અટકાવી ગુચ્છાદાર બનાવવા માટે

વાળને ભરાઉ અને મુલાયમ બનાવવા માટે—

કલકત્તાવાળા સી. મેન એન્ડ. કંપનીએ બનાવેલું

સ્વીટ
સેન્ટેડ

મનોહરા.
(રજીસ્ટર્ડ) વાપરો.

કોકોનટ
ઓઇલ

મનોહરા:—અંગાળની સુમધુર ખુશખો ધરાવે છે.

મનોહરા:—વાળને વધારી કાળા, ચળકતા, ભરાઉ અને ગુચ્છાદાર બનાવે છે.

મનોહરા:—એની મોલક સુગંધીથી મનને આનંદ આપી મગજ તરે બનાવે છે.

ટુંકામાં:—

સ્ત્રીઓ તેમજ વાળના શોખીન પુરૂષો માટે આના જેવું ઉત્તમ હેર ઓઇલ બજારમાં એક પણ નથી.

એક વખત વાપરી ખાતરી કરો.

ધી નૌરોલ એજન્સી ઉત્તમ હેર ઓઇલ અત્તર—સેન્ટ તેમજ સાબુઓ વી. વેચનાર
ત્રાણ દરવાજા—અમદાવાદ.



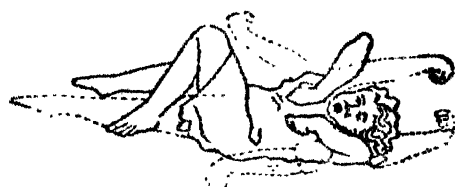
નવલકથાઓના ભાવમાં ઘટાડો.

આ નિચેના પુસ્તકોની કિંમતમાં જે ઘટાડો કરી ઓછી કિંમત મૂકી છે તે કિંમતે જે ગ્રાહકો અમને તેમનો ઓર્ડર બારેબાર મોકલી આપશે તેમને જ ઘટાડેલી કિંમતે મળશે.

<p>દેશભક્તિની ભાવનાથી ભરપૂર પદ્મલતા યાને કંટકમાં ગુલાબ બીજી આવૃત્તિ. કિંમત રૂ. ત્રણ ઘટાડેલી કિં. રૂ. ૨-૦-૦.</p>	<p>આ નવલકથા તો તમારે ખાસ વાંચવી જોઈએ. કાળરાત્રાનું ખૂની ખંજર ભા. ૧-૨ છઠ્ઠી આવૃત્તિ કિ. રૂ. ૭; ઘટાડેલી કિં. રૂ. ૪-૦-૦</p>
<p>વીરબાળાની બહાદુરીનો ચિતાર. બહાદુર બાળા ભા. ૧-૨ કિં. રૂ. ત્રણ; ઘટાડેલી કિં. રૂ. ૨-૦-૦</p>	<p>જુબી પોલીસનાં પરાક્રમે ચુલેના ચમત્કાર (ડીટેક્ટીવ નવલકથા) કિ. રૂ. ત્રણ; ઘટાડેલી કિં. રૂ. ૨-૦-૦</p>
<p>સામાજિક નવલકથા મધુ-માલતી ભા. ૧ થી ૪ આવૃત્તિ બીજી કિ. રૂ. સાત; ઘટાડેલી કિં. રૂ. ૫-૦-૦</p>	<p>રણધેલા રજપૂત યાને સતિઓનું શુરાતન ભા. ૧-૨ આવૃત્તિ ત્રીજી કિં. રૂ. ૭; ઘટાડેલી કિં. રૂ. ૪-૦-૦</p>
<p>ચાલુ જમાનાના જળ પ્રપંચોથી પરિપૂર્ણ વાંચવા લાયક નવલકથા. ઝેરીજમાના (ભા. ૧ થી ૫) કિં. રૂ. ૧૧-૦-૦ ઘટાડેલી કિંમત રૂ. ૭-૦-૦</p>	<p>ભદ્રભરમથી ભરપૂર બોધક વાર્તા વિશ્વમોહિની ભા. ૧ થી ૮ કિંમત રૂ. ૧૬-૦-૦ ઘટાડેલી કિંમત રૂ. ૧૦-૦-૦</p>
<p>ચમત્કારોથી ભરપૂર હિન્દી વાર્તા જુલ્મી જલ્મી આવૃત્તિ ૩ જી કિં. રૂ. ત્રણ; ઘટાડેલી કિં. રૂ. ૨-૦-૦</p>	<p>નીતિ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ નવલકથા. કૈલાસ કુમારી ભા. ૧ થી ૪ કિં. રૂ. ૭; ઘટાડેલી કિ. રૂ. ૫-૦-૦</p>

કચ્છરાભાઈ વનમાળીદાસ પટેલ, માટી હાથમ-અમદાવાદ.

હિસ્ટીરીયાદિ રોગપર ચમત્કારિ વાયુમુક્તા.



હિસ્ટીરિયા, ચુર્છા, ચક્ષરી, અંવારાં, શાંત, ડબ્બરો, ગલ-
રામણ, કેફર, ગાંડપણ, પદ્માવાત, રાંડણ, કાટ, તોડ, ફીકારા,
માથો વગેરે દરદ પર રજ કલાકમાં કાયદો મળશે. પૃથ્વીપર
અમૃત રહે માને છે. પ્રખ્યાત દવાખાનામાં પણ સ્વતંત્રપણે
વાપરવા લાગ્યાં છે. સેક્ટો સર્જિકેટ મળ્યાં છે અને પદક
પ્રાપ્ત કરે છે.

નિરાશ થયેલાઓએ ખાસ અનુસવ લેવો. જુનાં દરદ
પણ મટે છે.

સગણી મેડીની અને વાવળું ગન્ધાંથી પણ ખવાય છે.

ગાંડપણની ખાસ દવા-વાડ વિલસમાં આરામ થાય છે. તે
માટે રૂબરૂ મળવું.

કિ. રૂ. ૫) પા. જુદુ.

ર-નં. ૧૬૬૧૪

વાયુમુક્તા ઓફીસ,

દયાળભાઈની શેરી-પેલેસરોડ-વડોદરા.

બાળકોના તમામ રોગો માટે

બાળરક્ષક પીલ્સ.

આ ગોળી ખાસ બાળકો માટે વનસ્પતિમાંથી બનાવવામાં આવી છે. એટલે તેમાં કેફી કે વ્યસ્તી ચીજ જેવું કંઈજ નથી ને તેથી કોઈપણ બાળકનું નુકસાન થતું નથી. પરંતુ ખરેખરાનાં તમામ જાડના તાવ, ઝાડા, ઉલટી, ખાંસી શ્વાસ ભરાઈ જવું, ગળું પકવું, શુક, આફરો વિગેરે રોગો મટાડી બાળકને તંદુરસ્ત બનાવે છે.

નિરોગી બાળકોને આ ગોળીના સેવનથી શરીરે પુષ્ટ તથા મજબુત બનાવે છે. એક વખત ખાત્રી કરો. હંમેશા વપરાવશો.

કિં. બાટલી એકના બાર. આના.

મળવાનું ડોકાણું:—ડિંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી.

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

કાલબાદેવી—મુંબઈ. ૨

સંગીત શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે

ગાનાચાર્ય

આ પુસ્તક લઘુના રૂપી મુનીઓ પ્રણીત અને તાનરેત, મૌલાબક્ષ વિગેરે બાળીના ગદ્યચાત્રોની પદ્ધતિઓ સાથે વારંણસર સંગીતશાસ્ત્ર શીખવે છે.

હારમોનીયમ અને બીજાં વાજીત્રો શીખવા માટે

આ પુસ્તક તમારે ખાસ ખરીદવું જોઈએ.

કિંમત માત્ર રૂ. ૩-૦-૦ અનેક ફોટો-ચીત્ર સાથે. પોસ્ટેજ માફ.

વારોવારીઉં વ્યાજ ગણનારાઓ માટે

વ્યાજ ગણિત

આ પુસ્તકની મદદથી એક દિવસથી ૨ માસ સુધીનું અને ચાર આનાથી એક લાખ રૂપીઆ સુધીનું વ્યાજ સહેલાઈથી કાઢી શકાય છે. ઉપરાંત વિલાયતનાં હુંડીયામણનું ગણિત આપવામાં આવ્યું છે જે એક પાઠના સોમા બાજ સુધી ગણીને મુકવામાં આવ્યું છે. કિંમત રૂ. ચાર છતાં ઘેર ખેંઠાં ફક્ત રૂ. ૩-૦-૦ માં. (પોસ્ટેજ માફ.)

રણછોડલાલ મોતીલાલ શાહ.

બુકસેલર, રીચીરોડ—અમદાવાદ.

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

મહાભારતના અઢારે પર્વના સંપૂર્ણ સારરૂપે લખનાર:—

સ્વ. રતિપતિરામ ઉં ૫૦ પાંડ્યા, બી. એ.

મૂળ સંસ્કૃતનાજ આધારે સરળ ભાષામાં કથા-વાર્તારૂપે લખા-
યેલું આ “મહાભારત” માત્ર સાડા ચાર રૂપીઆમાં મળે છે.

કદ—રોયલ આઠ પેજ સાષ્ટકનાં મનનીય લાંબા ઉપોદ્ધાત
સાથે લગભગ ૪૦૦ પાનાં. દસ ચિત્રો. તેમાં મહાભારતના આત્મા
શ્રીકૃષ્ણનું ત્રીરંગી ચિત્ર છે. એન્ટીક કાગળ. પુઠું પાકું ને સોનેરી
નાભોવડે અત્યંત સુશોભિત.

આ નીચેની અનુક્રમણિકા વાંચવાથી આ પુસ્તકમાંના
વિષયો અને તેની ઉપયોગીતાનો એકદમ ખ્યાલ આવશે:—

૧ આદિપર્વ—

પ્રકરણ ૧ પૂર્વ ઇતિહાસ

” ૨ વ્યાસની ઉત્પત્તિ

” ૩ શાન્તનુરાજ અને વંશ-
વિસ્તાર

” ૪ કુંતીની કૌભાર્યાવસ્થા—

કૌરવ-પાંડવોનો જન્મ

” ૫ પાંડવો અને કૌરવોનો સહવાસ

” ૬ આચાર્ય દ્રોણ

” ૭ રાજકુમારનો ધનુર્વિદ્યાભ્યાસ

” ૮ ગુરુદક્ષિણા અને દ્રુપદનો પરાજય

” ૯ વેરનો આરંભ—લાક્ષાગૃહમાં
પાંડવો

” ૧૦ વનવાસી પાંડવો—હિડિંબ
અને બક રાક્ષસોનો વધ

” ૧૧ પાંચાલી સ્વયંવર

પ્ર. ૧૨ દ્વિપ્રસ્થમાં પાંડવો.

” ૧૩ વસંતવિહાર-સુભદ્રાદરણ્ય

” ૧૪ ખાંડવવન દહન

૨ સભાપર્વ—

પ્રકરણ ૧૫ મયસભા અને રાજધર્મો

” ૧૬ રાજસૂયયજ્ઞ—કલહનાં
બીજ રોપાયાં

” ૧૭ છૂતનો આરંભ

” ૧૮ અનીતિની પરાકાષ્ઠા—
દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રહરણ—પ્રભુએ
તેની લાજ રાખી

” ૧૯ છૂતનું પુનઃ મંડળ—
પાંડવોનો પરાજય

૩ વનપર્વ—

” ૨૦ ધૃતરાષ્ટ્રની અસ્વસ્થતા

” ૨૧ વનવાસ-રત્નેદીઓનો મેળાપ

પ્રકરણ ૨૨ કૌરવો રહામે યુદ્ધ
કેમ ન કરવું ?

" ૨૩ અર્જુનની તપશ્ચર્યા

" ૨૪ પાંડવો પ્રવાસે નીકળ્યા

" ૨૫ પ્રવાસમાં ભીમસેનનું
સાહસ.

" ૨૬ અવિચારી સાહસનું ફળ
—પતિપરાયણા સતી દ્રૌપદી

" ૨૭ ખોદે તે પડે ...

" ૨૮ દાનેશ્વરી કર્ણ ...

૪ વિરાટપર્વ—

પ્રકરણ ૨૯ ગુપ્ત નિવાસ

" ૩૦ જન્મત વધ

" ૩૧ સૈરંધ્રીના સતીત્વની કસોટી

" ૩૨ પાંડવો ઓળખાયા

" ૩૩ દુષ્ટ વૃત્તિનું પરિણામ

૫ ઉદ્યોગપર્વ—

પ્રકરણ ૩૪ વિષ્ટિની વાટાઘાટ—
સૈન્યનો જમાવ

" ૩૫ સંધિના નિષ્ફળ પ્રયત્નો

" ૩૬ શ્રીકૃષ્ણનો છેલ્લો પ્રયત્ન

" ૩૭ શ્રીકૃષ્ણનો નિષ્ફળ પ્રયાસ

૬ ભીષ્મપર્વ—

પ્રકરણ ૩૮ કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો
વિષાદ

" ૩૯-૪૦ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસાર

પ્ર. ૪૧ વિજયનો પ્રભાવ

" ૪૨ સેનાપતિ ભીષ્મ—

દશ દિવસનો ભયંકર

રણ સંગ્રામ

" ૪૩ ભીષ્મ પડ્યા

૭ દ્રોણપર્વ—

પ્રકરણ ૪૪ સેનાપતિ દ્રોણ-અભિમન્યુ
મરાયો

" ૪૫ અર્જુનનું પરાક્રમ

" ૪૬ છળથી દ્રોણ હણાયા

૮ કર્ણપર્વ—

પ્રકરણ ૪૭ સેનાપતિ કર્ણ

" ૪૮ દુઃશાસન રૂધિરપાન-કર્ણ
પડ્યો

૯ શલ્યપર્વ—

" ૪૯ દુર્યોધન પડ્યો

૧૦-૧૧ સૌમિકપર્વ અને સ્ત્રીપર્વ

પ્રકરણ ૫૦ કન્યાતા અંગારનો
અંતિમ પ્રકાશ

૧૨ શાન્તિપર્વ—

" ૫૧ રાજ્યારોહણ-ભીષ્મનો
શાન્તિબોધ

૧૩ અનુશાસનપર્વ. } પ્રકરણ ૫૨

૧૪ અશ્વમેધપર્વ } ભીષ્મનો

૧૫ આશ્રમવાસકપર્વ દેહવિલય-
અશ્વમેધ યજ્ઞ.

“ સાહિત્ય ” પત્રના નવેંબરના અંકમાં તેના વિદ્વાન તંત્રી
આ “ સંક્ષિપ્ત મહાભારત ”ની સમાલોચના કરતાં લખે છે કે,—

‘સંક્ષિપ્ત મહાભારત’ લેખક:
રતિપતિરામ ઉ. પંડ્યા, વડોદરા.
પ્રકાશક:—“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”
અમદાવાદનું ૪૮ મું. પુસ્તક મૂલ્ય
રૂ. ૪-૮-૦. ‘એ બોલ’માં લેખકે
પરિપક્વ મંડળની જોડણી સ્વીકારતાં
જણાવ્યું છે, કે “આ પુસ્તકમાં માત્ર
મૂળ મહાભારતની વાર્તા સંક્ષેપમાં
મૂકવામાં આવી છે.” એ વાત
અક્ષરે અક્ષર ખરી છે. વિદ્વાતા-
ભરી પ્રસ્તાવનામાં આધારો અને
પ્રમાણો આપીને ભાઈ રતિપતિ-
રામે મહાભારત પૂર્વેના સમય,
મહાભારત ઇતિહાસ છે કે કેમ,
તેના સમયનો નિર્ણય, તે વ્યવ-
સ્થાની પ્રગ્નની સ્થિતિ, મૈત્ર્ય વ્ય-
વસ્થાની રીતો, મહાભારત
અંથનાં જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપો, તેનાં
પાત્રોનો પરિચય વગેરે બાબતોનો
ચોક્કસ રજીસ્ટ્ર કરી બતાવ્યો છે. એ
પ્રસ્તાવનામાં એમનું સમગ્ર વ્ય-
ક્તિત્વ સ્પષ્ટ રીતે ખીલી ઉઠ્યું છે.

આ તેમજ બીજાં પુસ્તકો મળવાનું દેખાયું—

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ; કાલબાદેવી રોડ—મુંબઈ-૨.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; પીરમશારોડ—અમદાવાદ.

અંથનો મુખ્ય ભાગ અમે વાંચી
નેયો છે. એની વિશેષતા એ
છે, કે જો કે મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી
અનુવાદ કર્યો છે, છતાં એને અતિ-
સરળ હુંકાવી નાખ્યો હોવાથી
તથા આડકથાઓ અને વર્ણનોનો
સાર માત્ર લીધો હોવાથી મુખ્ય
ઇતિહાસનો સર્ગજ ક્રમ અચળ
જળવાયો છે, અને બીજાં લાભ એ
થયો છે, કે આ આખા પુસ્ત-
કની યોજના સ્વતંત્ર રીતે થયે-
લી હોવાથી તેનું તરજીબિયા-
પણું સદંતર રીતે નાશ પામ્યું
છે. એટલે મૂળ કે જાણે તે સ્વ-
તંત્ર ગુજરાતી પુસ્તક ન હોય!
વળી એની શૈલી સરળ અને સહેલી
હોવાથી ગમે તે જણ વાંચી
તેમજ સમજી શકે તેવું છે.

પુરું પાકું સોનેરી, અને કા-
ગળ છપાઇ સ્વચ્છ ને સુવંડ, તથા
ચિત્રા શોભીતાં હોવાથી પુસ્તકની
કિંમત વધારે પડતી નથી.”

સંક્ષિપ્ત રામાયણ

શ્રી વાલ્મિકી રામાયણના સાતે કાંડ સરળ ગુજરાતીમાં

કથા—વાર્તા રૂપે સરળ ગદ્યમાં લેખક:

દ્વ. રતિપતિરામ ઉદયમરામ પંડ્યા, બી. એ.

(આવડાં જ પૃષ્ઠ ઉરેપ : આઠ ચિત્રો અને સોનેરી નામો વડે
મુશોભિત ને મજબુત પુઠું. કીંમત રૂપીઆ બે.)

“ સં. રામાયણની ” અનુક્રમણિકા.

(૧) બાલકાણ્ડ:—

પ્રકરણ	૧: વાલ્મિકી અને રામાયણની રચના ...	૧ થી	૫
પ્રકરણ	૨: મહારાજા દશરથ ...	૫ થી	૮
પ્રકરણ	૩: દશરથને ત્યાં પુત્રજન્મોત્સવ ...	૮ થી	૧૧
પ્રકરણ	૪: વિશ્વામિત્રની યાચના ...	૧૨ થી	૧૬
પ્રકરણ	૫: તાટકા વધ ...	૧૬ થી	૨૧
પ્રકરણ	૬: વિશ્વામિત્રનો યજ્ઞ સમાપ્ત થયો ...	૨૧ થી	૨૪
પ્રકરણ	૭: ગંગાવતરણ ...	૨૪ થી	૨૯
પ્રકરણ	૮: અહત્યાનો ઉદ્ધાર ...	૨૯ થી	૩૫
પ્રકરણ	૯: વિશ્વામિત્રની મહત્વાકાંક્ષા ...	૩૫ થી	૪૧
પ્રકરણ	૧૦: મેનકાના મોહપાસમાં મુનિ કસાયા ...	૪૧ થી	૪૬
પ્રકરણ	૧૧: સીતાનો જન્મવૃત્તાંત ...	૪૬ થી	૪૯
પ્રકરણ	૧૨: પરશુરામનું તેજહરણ ...	૫૦ થી	૫૫

(૨) અયોધ્યાકાણ્ડ:—

પ્રકરણ	૧૩: રામના રાજ્યલિષેકની તૈયારીઓ ...	૫૬ થી	૬૦
પ્રકરણ	૧૪: આનંદમાં વિદ્ન આગ્યું ...	૬૧ થી	૬૬
પ્રકરણ	૧૫: દશરથનો કર્ણ વિલાપ. ...	૬૭ થી	૭૧
પ્રકરણ	૧૬: રામ વનવાસ જવા તત્પર થયા ...	૭૧ થી	૮૦

પ્રકરણ ૧૭: રામ અને સીતા ૮૧ થી ૮૬
પ્રકરણ ૧૮: અયોધ્યાત્યાગ ૮૬ થી ૯૨
પ્રકરણ ૧૯: રામવનવાસનો પ્રારંભ ૯૩ થી ૧૦૦
પ્રકરણ ૨૦: દશરથનો દેહત્યાગ ૧૦૧ થી ૧૦૯
પ્રકરણ ૨૧: ભરતનું આગમન ૧૧૦ થી ૧૧૬
પ્રકરણ ૨૨: સત્યવાદી કોણ? ભરત કે રામ? ૧૧૬ થી ૧૨૮

(૩) અરણ્ય કાણ્ડ:—

પ્રકરણ ૨૩: પંચવટીમાં રામનો નિવાસ ૧૨૯ થી ૧૩૫
પ્રકરણ ૨૪: શર્પણખા પ્રસંગ-રાક્ષસોનો સંહાર ૧૩૫ થી ૧૪૦
પ્રકરણ ૨૫: રાવણ અને મારીચ ૧૪૦ થી ૧૪૫
પ્રકરણ ૨૬: સીતાહરણ ૧૪૫ થી ૧૫૩
પ્રકરણ ૨૭: રામનો કંઈ પણ વિલાપ-સીતાની શોધ ૧૫૩ થી ૧૫૯

(૪) કિષ્કિંધા કાણ્ડ:—

પ્રકરણ ૨૮: સુગ્રિવનો મેળાપ ૧૬૦ થી ૧૬૫
પ્રકરણ ૨૯: વાલિવધ ૧૬૫ થી ૧૭૨
પ્રકરણ ૩૦: રામ અને વાલી ૧૭૩ થી ૧૮૧
પ્રકરણ ૩૧: સુગ્રિવનો પ્રમાદ-લક્ષ્મણનો ક્રોધ ૧૮૧ થી ૧૮૮
પ્રકરણ ૩૨: ઝનકિની શોધ માટે વાનરોનો પ્રયાસ ૧૮૮ થી ૧૯૩
પ્રકરણ ૩૩: સંપાતિની આત્મકથા-સીતાની ભાગ ૧૯૩ થી ૧૯૮

(૫) સુંદર કાણ્ડ:—

પ્રકરણ ૩૪: હનુમાનનો લંકામાં પ્રવેશ ૧૯૯ થી ૨૦૫
પ્રકરણ ૩૫: અશોકવાટિકામાં સીતાનાં દર્શન ૨૦૬ થી ૨૧૩
પ્રકરણ ૩૬: માર્તિદર્શન અને આશ્વાસન ૨૧૩ થી ૨૨૧
પ્રકરણ ૩૭: લંકાદહન ૨૨૧ થી ૨૨૯

(૬) શુદ્ધ કાણ્ડ:—

પ્રકરણ ૩૮: કપિસેનાનું પ્રયાણ ૨૩૦ થી ૨૩૪
પ્રકરણ ૩૯: વિલીધણ રામને આવી મળ્યા ૨૩૪ થી ૨૪૩

પ્રકરણ ૪૦: લંકામાં રામની કપિસેના ...	૨૪૩ થી ૨૪૯
પ્રકરણ ૪૧: રણજંગ જામ્યો ...	૨૫૦ થી ૨૫૬
પ્રકરણ ૪૨: જય પરાજયના તરલ તરંગો...	૨૫૭ થી ૨૬૩
પ્રકરણ ૪૩: કુંભકર્ણુ રણમાં રોળાયો ...	૨૬૩ થી ૨૬૮
પ્રકરણ ૪૪: ઇન્દ્રજિતનો રણસંગ્રામ ...	૨૬૮ થી ૨૭૨
પ્રકરણ ૪૫: ઇન્દ્રજિત પડ્યો ! ...	૨૭૩ થી ૨૭૮
પ્રકરણ ૪૬: રાવણનો પરાજય અને વિનાશ	૨૭૮ થી ૨૮૪
પ્રકરણ ૪૭: સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ...	૨૮૫ થી ૨૯૩
પ્રકરણ ૪૮: રામનો રાજ્યાભિષેક...	૨૯૩ થી ૨૯૪
પ્રકરણ ૪૯: રાવણ કોણ હતો ? ...	૨૯૫ થી ૩૦૧

(૭) ઉત્તર કાણ્ડ:—

પ્રકરણ ૫૦: સીતાનો ત્યાગ ...	૩૦૧ થી ૩૦૯
પ્રકરણ ૫૧: રાજધર્મનું આકર્ષ સ્વરૂપ ...	૩૦૯ થી ૩૧૪
પ્રકરણ ૫૨: સતી સીતાનો ભૂમિપ્રવેશ ...	૩૧૫ થી ૩૨૧
પ્રકરણ ૫૩: મહાપ્રસ્થાન અને નિર્વાણ ...	૩૨૧ થી ૩૨૪

આ “રામાયણ” માંનાં ચિત્રાની યાદી—

(૧) લેખક : સ્વ. રતિપતિરામ ઉ. પંડ્યા.	(૫) સીતા હરણ. (૬) અશોકવાટિકામાં સીતાજી.
(૨) અહલ્યા ઉદ્ધાર	(૭) હનુમાનનું ગિરિશીખર ઉપાડી લાવવું.
(૩) રામે શંકરનું બાણ લાંગવું.	(૮) રામનો રાજ્યાભિષેક.
(૪) રામના વનવાસનો પ્રારંભ.	

ખાસ લાભ { આ “રામાયણ” તથા “સંક્ષિપ્ત મહા-
ભારત” બેઉની કૌમત રૂ. સાડા છ થાય છે,
પણ પ્રકાશક પાસેથી સાથે લેનારને સાડા
પાંચ રૂ. માં મળશે. (ટપાલ ખર્ચ ૦-૧૩-૦ જુદું.)

અનંત આખ્યાનમાળા:

ભાગ પહેલા-ક્રીમત ૩. ૩-૪-૦ ભાગ ૨ જી-ક્રીમત ૩. ૨-૦-૦
(આ બન્ને ભાગ સાથે લેનારને સાફી ૩. ચારમાં મળે છે.)

ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં શ્રેષ્ઠપંક્તિના કીર્તનકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ
અર્ધ ગથેલા રાધનપુર રોટના માણ દીવાન શ્રીવૈષ્ણવ અનંતપ્રસાદ-
જીનાં ગદ્યપદ્ધાત્મક ધાર્મિક આખ્યાનો લગભગ ૧૨૫ લખેલાં છે.
તેમાંનાં આ બે ભાગમાં નીચેનાં ૩૯ આખ્યાનો આવ્યાં છે:—

ભાગ પહેલામાં—

- | | |
|------------------------------------|------------------|
| ૧ અજામિલ | ૧૦ શ્રીઆશકરજી |
| ૨ અમૃતપાન | ૧૧ દર્મિલાદાસજી |
| ૩ અનંતપુરપ્રસ્વામી | ૧૨ એકનાથસ્વામી |
| ૪ અર્જુનને ઈન્દ્રપ્રસ્તની પ્રાપ્તિ | ૧૩ અગદસિંહ |
| ૫ અર્જુન વનવાસ | ૧૪ અંબરીષ મહારાજ |
| ૬ અર્જુનપર પ્રીતિ | ૧૫ કબીરજી |
| ૭-૮ અર્જુન અને કર્ણ | ૧૬ કદંબદેવહુતિ |
| ૯ અર્જુનનું અવસાન | ૧૭ કામદેવજી |
| | ૧૮ કુરેશ સ્વામી |

ભાગ બીજામાં આવેલાં આખ્યાનો—

- | | |
|------------------------|----------------------|
| ૧૯ કુર્મદાસ | ૨૭ ગદાધર ભટ્ટજી |
| ૨૦ કૃષ્ણ જન્મમંગલ | ૨૮ ગંગાજીનું પ્રતાંત |
| ૨૧ કૃષ્ણદાસ | ૨૯ ચોખામેળા |
| ૨૨ કૃષ્ણદાસ પયહારી | ૩૦ ચંદ્રદાસ |
| ૨૩ કૃષ્ણની કેલાસયાત્રા | ૩૧ છાતુદાસજી |
| ૨૪ કેવળ કુખાજી | ૩૨ જગમિત્ર |
| ૨૫ કંસવધ | ૩૩ જનુબાઈ |
| ૨૬ ગજેન્દ્રમોક્ષ | ૩૪ જયદેવ સ્વામી |

આ આખ્યાનમાળાનાં બન્ને ભાગ જાડા એક કાગળ ઉપર
છાપેલા હોઈ બાધણી પાડી ને મજબુત સોનેરી નામવાળા
સુંદર પુઠાની કરેલી છે.

માધ્યમિક શાળાઓમાં ટેકસ્ટ બુક તરીકે મંજૂર થયેલ—

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

ભાગ ૧ લો—મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્ય—નાટકોની કથાઓ
લખનાર.—નહુનાલાલ નાથાલાલ શાહ, એમ. એ.

સોનેરી નામનું પાકું પુસ્તક. કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

આ ગ્રંથમાં નીચેની કથાઓ છે:—

(૧) રઘુવંશવર્ણન. (૨) માલવિકાગ્નિમિત્ર. (૪) વિક્રમો-
ર્વશીય. (૪) અભિજ્ઞાન શાકુંતલ. (૫) કુમારસંભવ.

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

ભાગ ૨ જો : કિંમત રૂ. અઢી.

આ ભાગમાં નીચેના છ મહાકવિઓની દસ નાટ્યકથાઓ છે:—

શાળમટ-કાદંબરી. સુવન્ધુ-વાસવદત્તા. ભવમૃતિ—(૧) મહા-
વીરચરિત, (૨) ઉત્તર રામચરિત, (૩) માલતી માધવ.

શ્રીહર્ષદેવ—(૧) રત્નાવલી, (૨) પ્રિયદર્શિકા, (૩) નાગાનન્દ.
વિશાલદત્ત—મુદ્રારાક્ષસ. શૂદ્રક—મૃચ્છકટિક.

રોયલ ૧૨ પેજ, પૃષ્ઠ ૩૬૦ ઉપર. પુસ્તક પાકું ને સોનેરી નામનું.

વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી એ. રા. તા. નંદનાથ કેદારનાથ
દીક્ષિતનો અભિપ્રાય:—“ લેખકની શૈલી આકર્ષક છે. ભાષા સાદી, સરલ તથા
સરકારી છે. અને કથાઓ એવી રીતે યોજી છે કે, વાંચકને વાર્તા પૂરી થતાં
સુધી પુસ્તક છોડવું ગમે નહીં ** જો ૧૩ વર્ષથી માંડીને વધારે યોદી
વયના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં આવાં પુસ્તકો રાખવામાં
આવે તો તેથી ખરેખર લાભ થશે એમ હું માનું છું. કાષ્ઠ વગેરે
સામગ્રીથી બીજા વાચકોને અર્થ સરળ થશે. ”

માધ્યમિક શાળાઓમાં ટેકસ્ટ બુક તરીકે ઉપયોગી નીવડેલી-

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ:

છુટા છુટા કવિઓની કૃતિની શાળોપયોગી આવૃત્તિ.

પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય વાર્તાના રૂપમાં-

કાદમ્બરી અને વાસવદત્તા } મૂળ લેખકો:—
શ્રી બાણભટ્ટ અને

મુખ્યન્દુ. મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી સંક્ષિપ્ત ગુજરાતીમાં કર્તા-સાક્ષર શ્રી
છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા. કીંમત રૂ. ૦-૮-૦ પાકું પુસ્તક બારમાના

મૃચ્છકટિક અને મુદ્રારાક્ષસ } મૂળ નાટક લેખકો:—
મહાકવિ શૂદ્રક અને

વિશાખદત્ત. મૂળ નાટકોના આધારે કથાલેખક: ગ. ન્હાનાલાલ
નાથાલાલ શાહ, એમ. એ. કીમત રૂ. ૦-૮-૦

ભવભૂતિ અને હર્ષદેવ } આમાં મહાકવિ ભવભૂતિ કૃત
(૧) મહાવીર ચરિત, (૨)

ઉત્તર રામચરિત અને (૩) માલતી-માધવ તથા શ્રીહર્ષદેવકૃત
(૪) રત્નાવલી, (૫) પ્રિયદર્શિકા, અને (૬) નાગાનંદ (જમૂત-
વાહન) એ છ નાટકોની સુંદર કથાઓ છે. કીંમત રૂ. ૦-૧૨-૦

મહાવીર ચરિત } એકલું વાર્તારૂપે. કીંમત માત્ર ચાર
આના. પાંચ આનાની ટીકીટ મોકલવી.

કૂર્પૂરમંજરી } મહાકવિ રાજશેખર કૃત શૃંગારરસપ્રધાન
સદ્ગતી નવલિકા. કીંમત રૂ. ૦-૮-૦

મુક્તિમાળા

અથવા

જીવરાજ જીવન-મુક્તિ આખ્યાન.

આ વેદાન્ત શાસ્ત્રનાં ગહન તત્ત્વો સમજાવનારો સરલ ને સંવાદરૂપે નવીન પદ્ધતિનો જ ગ્રન્થ છે. સાધારણ વાચનારને પણ આ ગ્રન્થનો વિષય સમજવામાં મુશ્કેલી ન પડે તે માટે જીવરાજ, મન-રાજ, વિદ્યા, અવિદ્યા, કુમતિ, સુમતિ, પ્રત્રતિ, સરસ્વતિ વગેરે પાત્રોનું રૂપક આપીને વેદાન્તનાં ગહન તત્ત્વોને શંકા-સમાધાન વડે પરસ્પર સંવાદની પદ્ધતિથી સમજાવવામાં આવ્યાં છે. વચમાં વચમાં સરળ અને બોધક દષ્ટાન્તો આપીને સાધારણ અધિકારીઓને પણ સિદ્ધાન્ત સમજાવ એવી રચના કરી છે. ભાષા છેક જ સાદી હોવાથી તેમાં વિશેષ સરલતા થઈ છે. આ પહેલા ભાગમાં ચાર અંક છે ને તેના પેટામાં પ્રવેશની ગોઠવણ કરેલી છે. લગભગ ૩૫૦ પૃષ્ઠો આ ગ્રન્થ દરેક ધર્મજ્ઞાનુભવે તથા પુસ્તકશાળાએ પોતાના સત્રદમાં જરૂર રાખવો ઘટે છે. પાકું છીંટનું પુઠું છે. કીંમત રૂ. ૧-૧૨૦

સુખશાંતિ-વિચારણા.

સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ગ્રંથકાર સર જહોન લબ્બના એક પુસ્તકના આધારે પણ ઘણા ફેરફાર સાથે તૈયાર કરેલું આ પુસ્તક છે. આમાં દરેક મનુષ્યના સામાજિક સુખની અભિવૃદ્ધિના નીચેના વિષયોનો વિચાર દાખલા દલીલો તથા આપણા હિંદુધર્મના શાસ્ત્રીય પ્રમાણો સાથે કર્યા છે:

પ્ર૦ ૧ હું સુખ. ૨ જું મન. ૩ જું અભિલાષા. ૪ થું સંતોષ. ૫ મું વિપત્તિ. ૬ હું ઔદાર્ય. ૭ મું મિત્ર અને શત્રુ. ૮ મું મન. ૯ મું વિવેકબુદ્ધિ અને ૧૦ મું શાન્તિ.

પ્રિન્ટીંગ સુંદર ને બાઇન્ડીંગ પાકું મજબુત. કેમી ૧૬ પેજ પૃષ્ઠ ૩૫૦ ગ્લેઝ કાગળ ઉપર છપાવેલ છતાં કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ છે. ટેકસ્ટ બુક તથા ઇનામ લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે.

હૃષીકેશચંદ્ર

આલતી વીસમી સદીની સામાજિક આદર્શ નવલકથા
ભાગ ૧ થી ચારમાં સંપૂર્ણ થઇ છે.

ગૃહનું ભૂષણ ! લાયબ્રેરીનો શણગાર !

સ્વદેશપ્રેમભાળા ! ચારિત્ર્યની શાળા !

સાંસારિક, ધાર્મિક, કેળવણી વિષયક વિગેરે વિષયોથી ભરપૂર, સંસારમાં સ્વર્ગસુખની ઝાંખી કરાવનાર, વિદ્યાવિલાસી જીવનની ભાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયોનું સમેલન કરાવનાર, યુવાન અને વૃદ્ધને કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર, કૌલેજીયનોત્તે યોગ્ય માર્ગ બતાવનાર, પ્રજાઓને ઉન્નત પંથે દોરનાર, સંસારમાં સાચું સુખ ભોગવનાર, બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ પુરૂષ તેમજ સ્ત્રીઓને સરખી રીતે વાંચવા લાયક. “ મોડર્ન-રીવ્યુ ” અને સાહિત્ય જેવાં ગુજરાતી માસિકોએ જેની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરી છે એવું ઉચ્ચ શૈલી, સરળ છટાદાર અને જુસ્સાવાળી ભાષાથી લખાયેલુ રસમય નવલકથાનું આ પુસ્તક છે. સુંદર છપાઈ, પાકું સોનેરી અક્ષરવાળું પુઠું. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

તમારે ચારિત્ર્યવાન થવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

તમારાં છોકરાંને નીતિમય બનાવવાં હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

નાસ્તિક મટી આસ્તિક થવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

છોકરાંને ધાર્મિક બનાવવાં હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

તમારામાં સ્વદેશપ્રીતિ જગવવી હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

નિર્માલ્ય મટી સશક્ત થવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

ધાર્મિકબળ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

જીવનને રસમય અને જ્ઞાનમય બનાવવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

છોકરાને નિડર અને ધૈર્યશીલ કરવાં હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 સ્ત્રીઓએ પાતિવ્રત્યની મીઠી મઝા ચાખવી હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 પાતિવ્રત્યનો પ્રભાવ અનુભવવો હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

હૃષીકેશચંદ્ર (ભાગ ૨ જો)

સોનેરી નામનું સુંદર પુતું-કિંમત રૂ. અઢી.

આ ભાગ સ્વદેશપ્રેમની ભાવનાઓથી ભરપૂર છે. સંયમ, અભય, અને નીડરતાને ધારણ કરી ખરો વિદ્વાન પોતાનું કર્તવ્ય કર્યે જાય છે તેનો આબેહુલ ચિતાર તે વાંચકના મનમાં ખડો કરે છે. આધુનિક સમયના રાજ્યખટપટીયાઓને માટે તેના કથાનાયકનું ચારિત્ર્ય અત્યંત બોધપ્રદ છે. દાલના ઈંગ્રેજ ભણેલાઓને તે સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારનો ખરો દાખલો બેસાડે છે. ફેશનનો ત્યાગ કરાવી તે કર્તવ્યને ખરે માર્ગે દોરે છે. દાલની માનસિક નિર્બળતા અને નાણુકતાઇને ટાળી વાંચકને તે સુદૃઢ, ધૈર્યવાન, જગવાન અને નિડર બનાવે છે. તેના હૃદયમાં તે ઉત્સાહ અને સ્વદેશપ્રેમને રેડે છે અને કર્તવ્યની ખરી દીશાનું જ્ઞાન કરાવે છે. ખરો વિદ્વાન ખરો અભયવારી છે એનું સુચન કરાવી અભયર્યના જગનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે, અને વાચકને જગવાન, નીતિવાન અને દ્રઢ બનાવી સ્વર્ગીય સુખની લહેરો ખવડાવે છે, અને સ્વદેશ પ્રીતિને શિખરે ડાલાવે છે.

નિરાશ્ચાથી દૂર રહેવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

પામરતા અને કાયરતાને ટાળવાં હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

અભયર્ય ધારણ કરી જગવાન થવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

સ્વદેશપ્રીતિના શિખર ઉપર ડાલવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

સંયમનો સ્વાદ ચાખવો હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

ઉચ્ચ ભાવનાઓની મસ્તીમાં મ્હાલવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

વીર વિદ્વાન બનવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

વીર વિદ્વંસીઓ પકવવી હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

હૃષીકેશચંદ્ર (ભાગ ૩ જો)

સોનેરી બાઈન્ડીંગ. કીંમત રૂ. અઢી.

આ ભાગ ખોટા અમલદારો અને શ્રીમંતોનાં કુટુંબોમાં પેસી ગયેલા સડાનું વર્ણન કરી, ફેશનની શીશીઆરીનાં માઠાં પરિણામ દર્શાવી, આપણા પ્રાચીન ગૌરવ અને સદ્ગુણોની મહત્તા પ્રતિપાદન કરે છે. રાજ્યખટપટીયાઓની દુર્દશા, ઇંગ્લેન્ડના ખોટા અનુકરણથી આર્યોની થતી અધોગતિ, અતોબ્રજ તતોબ્રજતા, પ્રાચીન આર્યોનાં બળ પરાક્રમનું વિરમરણ, સ્વાલિમાનનો નાશ, આપણી નિર્માલ્યતા વગેરે મહત્વની બાબતોનું સચોટ અને મુંઝર લાપામાં આલેખન કરી, કથાનાયકના નિડર, નિરપૃહી અને બળપરાક્રમથી ભરેલા ચારિત્ર્યદ્વારા હિંદવાસીઓને તેમની દુર્દશાનું જ્ઞાન કરાવે છે. અને મહત્તા, સ્વમાન તથા દેશોન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગોનો બોધ કરે છે.

શારીરિક અને માનસિક દુર્બળતા દૂર કરવી હોય—બળવાન અને પરાક્રમી બનવું હોય—તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 ફેશનનાં માઠાં પરિણામથી બચવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 ઉન્નતિનો ખરો માર્ગ સાધવો હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 સાચી દેશસેવા કરવી હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 બાળકોને સાચી કેળવણી આપવી હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 આર્યોનું ખરૂં ગૌરવ સમજવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 અધ્યાત્મિક બળ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 ગુજરાતી નવલકથાઓનો સરદાર હૃષીકેશચંદ્ર !

હૃષીકેશચંદ્ર : ભાગ ચોથો.

(૫૪ ૪૫૦ સોનેરી પુઠું. કીંમત રૂ. ૩-૮-૦)

હૃષીકેશચંદ્રના ચોથા ભાગમાં વિદ્વાન નાયકના મનોરાજ્યની પૂર્ણાકૃતિ છે. હિંદનો આત્મા ક્યાં વસે છે, હિંદુઓની જીવનસરિતા ક્યાં વહે છે, હિંદને કેવા શિક્ષણની જરૂર છે, ગ્રેજ્યુએટોનું કર્તવ્ય શું છે, ભારતવર્ષના સાધુ સતો અને સન્યાસીઓનું આધુનિક કાર્યક્ષેત્ર કઈ દિશામાં રહેલું છે, કેળવણી વર્ગે જીવનને કયે માર્ગે વહેવરાવવાનું છે, સ્ત્રી કેળવણી, લગ્ન, ગૃહસ્થાશ્રમનાં સાચાં સ્વરૂપ કેવાં હોવાં જોઈએ, સ્વર્ગીય સુખને પ્રાપ્ત કરાવનારો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો હોવો જોઈએ, ભારતવર્ષનાં સંતાનોને બળવાન અને ચારિત્ર્યવાન બનાવવાને શા શા ઉપાય ચોજવા જોઈએ, વગેરે બાબતોને તે યોગ્ય રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. હૃષીકેશચંદ્ર આર્ય પ્રજાને સ્વધર્મનિષ્ઠ થવાને પ્રેરે છે. વિદ્વાનો અને દેશનાયકોને પ્રાચીન ગૌરવ સમજાવી આપણા યશસ્વી ભૂતકાળને નહીં વિસરવાનું તે બોધે છે. આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયો કેવાં છે અને તે કેવાં હોવાં જોઈએ તેનું તે પુરેપુરું ભાન કરાવે છે. હૃષીકેશચંદ્ર પોતે આધુનિક સમયનો ગ્રેજ્યુએટ છે, પણ પોતે સંસ્કારી પ્રાચીન સમયનો પૂજક બની, પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્યાઓનો સુયોગ જીવનમાં સાધે છે અને ભારતના ગ્રેજ્યુએટોને કર્તવ્ય નિષ્ઠાનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પુરું પાડે છે. સાધુ સન્યાસીઓના જીવનમાં નવીન ભાવનાઓ રેડી સ્વદેશ પ્રીતિ જન્યુટ કરે છે, અને પોતે ત્યાગી સંસારી બની ગૃહસ્થાશ્રમીઓના હૃદયમાં પ્રાચીન આદર્શો સિંચી સ્વધર્મ ત્યાગ અને નિષ્કામવૃત્તિથી દેશસેવા કરવાનો તેમને બોધ કરે છે. સ્વદેશપ્રીતિ અને ઉચ્ચ ધાર્મિકતાનું તાદાત્મ્ય તે જીવનમાં સાધે છે અને ભારતની મુક્તિ માટે એ મહામંત્રનો ઉપદેશ કરે છે. હૃષીકેશચંદ્ર ધ્યક્ષચર્ચનો પ્રૌઢ પ્રતાપ દર્શાવે છે અને સાદું નિર્ભય શાંત નિરપૂહી જીવન જીવી ભારતની મુક્તિનો માર્ગ આંકે છે.

હુષીકેશચંદ્ર અભિવ્યર્થના પ્રતાપની પરાકાષ્ઠા છે !

હુષીકેશચંદ્ર ત્યાગી ગૃહસ્થાશ્રમીનો ઉત્તમ નમુનો છે !

હુષીકેશચંદ્ર દેશાભિમાનની મૂર્તિ છે !

હુષીકેશચંદ્ર વિદ્વાન પુરૂષના મનોરાજ્યના પંથનો છે. મહાપુરૂષની હૃદયની ઉર્મિઓ છે, સ્વદેશપ્રેમની ઉત્તમ ભાવનાઓ છે, મહાસદ્ગુણનો નિધિ છે, અને રાષ્ટ્રીય જીવનનું ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાંત છે. હુષીકેશચંદ્ર પ્રાચીન સમયનો પૂજક છે, પણ તે આપણા યશસ્વી ભૂતકાળમાં એક પગ મુકીને ઉભો છે, અને વર્તમાનનું ખારીક નિરીક્ષણ કરી ભારત-વર્ષના ભવિષ્યકાળને વધારે યશસ્વી બનાવવાને પ્રયાસ કરી રહ્યો છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભાવનાઓનો સુસંયોગ તે જીવનમાં સાધે છે અને તેમાંજ તે ભારતની ઉન્નતિ, શ્રેય અને કલ્યાણનો માર્ગ આંકે છે. કેવળ જુના વિચારવાળાને તે પ્રગતિનો બોધ કરે છે અને સુધારકોને આર્થ જીવનની ભાવનાઓનો અભ્યાસ કરવાનું સૂચવે છે.

હુષીકેશચંદ્રમાં આત્મનિષ્ઠ જીવનનાં બધાં પરાક્રમ અને શાંતિ છે અને જગતનું કલ્યાણ કરવાની પ્રબળ વાસના છે. તેના શબ્દે શબ્દમાં સ્વદેશપ્રીતિ તરવરે છે, અને અણુ અણુમાંથી પવિત્રતાનો ઝરો ઝરે છે.

ગુજર્ સાહિત્યમાં હાલ અનેક પુસ્તકો બહાર પડે છે, પણ ખરો ધર્મ કે કેળવણીનું જ્ઞાન કરાવનાર તથા દેશપ્રીતિ, નીતિ, ચારિત્ર્ય, સ્વતંત્ર વિચાર અને મનોબળને ખીલવી હિંદની પ્રજાને બળવાન અને ચારિત્ર્યવાન બનાવનારાં જે થોડાં ઘણાં પુસ્તકો છે તેમાંનું એક હુષીકેશચંદ્ર છે.

ખાસ લાભ { આ ચારે ભાગની કીંમત રૂ. ૧૧૫ થાય છે,
પણ પ્રકાશક પાસેથી ચારે ભાગ સાથે ખરી-
દનારને દીવાળી સુધી રૂ. નવમાં (શિલ્લોગ ૧૫)
મળશે. (ટપાલ ખર્ચ રૂ. ૧-૦-૦ જુદું)

આપણું સાંઘું પુસ્તક લેતાં પણ વિચાર કરશો કે ?

ગુજરાતી

શબ્દાર્થ ચિંતામણી

હાઇસ્કૂલ તેમજ વિનયમંદિરના શિક્ષકો, ટ્રેનિંગ કોલેજો,
લાઇબ્રેરીઓ તેમજ ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને

ઉપયોગી—નવો જ શબ્દકોષ.

સાઇઝ—કાઉન ૧૬ પેજ. પાનાં ૧૫૦૦ ટાઈપ—ઝીણા-સ્મોલ પૈકા.
શબ્દો—૪૨૦૦૦ લગભગ. અર્થો—મૂળ અને વ્યુત્પત્તિ સાથે ચોક્કસ.
સોનેરી નામનું પુંડું કિંમત રૂ. સાડાપાંચ. જુદા બે ભાગમાં
બાંધેલાના રૂ. છ (વિ. પી. પોસ્ટેજ તેર આના જુદું.)
સ્વ. સર રા. બા. રમણભાઈ સાહેબનો અભિપ્રાય—

“ગુજરાતી ભાષાના વિસ્તારી કોષની કાલ ધણી આવશ્યકતા છે.
એ જરૂર પૂરી પાડવાના પ્રયત્નરૂપે આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે.
આ કોષમાં લગભગ ૪૨૦૦૦ શબ્દો છે. આ ગંખ્યા કાલના વિદ્ય-
માન શ્રેષ્ઠ કરતાં વિશેષ છે. દરેક શબ્દ જોડે તેનું બાકરાજીવિએ
પદ્ધતિ તથા લિંગ દર્શાવ્યાં છે, પછી (મુખ્ય મુખ્ય શબ્દોમાં)
વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે. છેવટે શબ્દોના અર્થ અનેક પર્યાય સાથે દર્શાવ્યા
છે. શબ્દો સ્ત્રી બંધાયેલી કહેવતો અને ઉક્તિઓ પણ ખુલાસા
સાથે સળે સ્થળે આપી છે. આ રીતે આ કોષ વિદ્યાર્થીઓને
તેમજ અભ્યાસ વાચક વર્ગને ઉપયોગી થઈ પડે તે પ્રકારનો છે.”

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશારોડ—અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ,

ભાટીયા ગાંધીનગરવાડી, કાલબાદેવી રોડ; મુંબઈ (નં. ૨)

ધી સર્વપ્રકાશ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં મળચંદલાઈ ત્રીકમલાલે છાપ્યું.
પાનકારનાકા—અમદાવાદ.

આ નવલકથા વીના તમારી લાયબ્રેરી શોભશે જ નહિ

હૃષી કેશચંદ્ર

[આ નવલકથા ચાર ભાગમાં હમણાજ પુરી થઇ છે.]

ગૃહ નું ભૂષણ ! લાયબ્રેરીઓનો શણગાર !
સ્વદેશપ્રેમની માળા ! ચારિત્ર્યની શાળા !

સ્વદેશ અને જીવનની ઉન્નતિનો ઉત્તમ આદર્શ.

સાંસારિક, ધાર્મિક, કેળવણી વિષયક વગેરે વિષયોથી ભરપૂર, સંસારમાં સ્વર્ગની ઝાંખી કરાવનાર, વિદ્યાવિલાસી જીવનની ભાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયોનું સંમેલન કરાવનાર, યુવાન અને વૃદ્ધને તર્વિયનો માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર, કૌલેજીયનોત્તે યોગ્ય રસ્તો બતાવનાર, પ્રજાઓને ઉન્નત પંથે દોરનાર, સંસારમાં સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરાવનાર, બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ, પુરૂષ તેમજ સ્ત્રીઓને સરખી રીતે વાંચવા લાયક. “મૉડર્ન રીવ્યુ” જેવાં ઇંગ્લેન્ડ માસિકા અને “સાહિત્ય” જેવાં ગુજરાતી માસિકાએ જેની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરી છે. એવું, ઉચ્ચ શૈલી, સરળ, છટાદાર અને જુસ્સાવાળી ભાષામાં લખાયેલી રસમય આદર્શરૂપ નવલકથાના આ ચાર ગ્રન્થો છે. દરેક ભાગનું પાકું નામવાળું પુકું કિંમત—ભાગ ૧ લો ૩. ૭, બીજો ૩. ૨૫, ત્રીજો ૩. ૨૫ અને ચોથો ૩. ૩૫. ચારે ભાગના ૩. ૧૧-૮-૦. પોસ્ટેજ અર્થ ચારે ભાગ ભેગા લેનારને માફ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ } જીવનલાલ અમરશી મહેતા
નં. ૩૯૨, કાલબાદેવી-સુબર્ધ-૨. } પીરમસારોડ;-અમદાવાદ.

અનાજ અને વનસ્પતિમાંથી સુવર્ણલક્ષ્મ જેવી મજાનુત
સ્વાદીષ્ટ ચીજો બનાવીને ઉત્તમ પ્રકારનો ખોરાક લેવાની
ઈચ્છા હોય તો તમારી જહેનોને, માતાઓને,
પુત્રવધુઓને, અને તમારી ગૃહીણીને
અવશ્ય વાંચાવો.

(મારવાડી જહેનોએ અવશ્ય આ ગ્રન્થ વાંચવો.)

પકવાન પોથી

અથવા

પાકશાસ્ત્ર (વેજટેરીઅન.)

અન્નકૃષ્ણ, શાક, જાત જાતના પકવાનો બનાવવાની
રીત દર્શાવનારું પુસ્તક.

દરેક કુટુંબમાં રાખવા લાયક-નાની બાળાઓએ
અભ્યાસ કરવા લાયક.

લેખિકા: ગંગા સ્વં લલિતાગૌરી શામરાવ,
તથા

ગંગા સ્વં વિમલાગૌરી મગનલાલ.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું:-

જે. એમ. પંડ્યા અને કંપની.

અશોક બીલ્ડીંગ-પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબાઈ (નં. ૨)

તૈયાર છે!

તયાર છે!!

મોતીના પડદા સંગ્રહ.

ભાગ ૧ લો.

લેખક:-શ્રી. મંગળાગૌરી ચુનીલાલ હરીલાલ સેતલવાડ.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ ની. પી. તથા પોસ્ટેજ ખર્ચ જુદું.

આ ભાગની અંદર આવેલા પડદાઓની અનુક્રમણિકા.

પડદા

પાનું.

નાં ૧ લો—જસવંતીના પુલની તરેહ ... ૧

નાં ૨ જો—સદા સૌભાગ્યનાં પુલની તરેહ ... ૧૭

નાં ૩ જો—કુલની તરેહ ... ૩૨

નાં ૪ થો—ગુલાબની કળી અને વાથોલેટ કુલની તરેહ ૫૦

નાં ૫ મો—કુલની તરેહ ... ૮૦

નાં ૬ ઠો—કુલથી ભરેલી તરેહની ખાસકેટ ... ૧૦૨

નાં ૭ મો—કુલની તરેહ ... ૧૩૨

નાં ૮ મો—સેવતીનાં કુલની તરેહ ... ૧૫૪

નાં ૯ મો—ગુલાબ, ચંખેલી ને પીળા ગુલાબની
બેગી તરેહ ... ૧૮૦

નાં ૧૦ મો—ગુલાબ ને સુરજમુખીનાં પુલની બેગી તરેહ ૨૦૨

નાં ૧૧ મો—કુલની તરેહ ... ૨૨૮

નાં ૧૨ મો—ગુલાબ તથા સદા સૌભાગ્યનાં કુલની તરેહ ૨૬૨

નાં ૧૩ મો—પાતરાં સાથના પીળા ગુલાબ ને ખરા
ગુલાબની તરેહ ... ૨૮૭

નાં ૧૪ મો—સાખરનો પડદો ... ૩૧૧

નાં ૧૫ મો—કુલની તરેહ ... ૩૪૯

મળવાનું ઠેકાણું:-જે. એમ. પંડ્યા એન્ડ કંપની,

અશોક બીલ્ડીંગ-પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ-૨

Reg. No. B. 1070.

INDUSTRIAL AND PRUDENTIAL ASSURANCE Co. Ltd

(113, Esplanade Road, Fort, BOMBAY.)

શ્રી અને બાળકના રક્ષણ માટે

છંદગીનો વીમા

બહુ જરૂરનો અને લાભકારક છે.

ઇન્ડસ્ટ્રીયલ વીમા કંપની

ઘણીજ સસ્તી અને લાભદાયક વીમાની વિજ્ઞતાઓ

આપે છે. કંપની દેશી છે અને દેશીઓના હાથમાં જ.

વ્યવસ્થા છે. જામીનગીરી સદ્દર છે.

વિશેષ લોકોના માટે લખ્યો:—

જીવણલાલ દસ્તુરની કંપની,

સેક્રેટરીઝ અને મેનેજરે

ઇન્ડસ્ટ્રીયલ અને પ્રુડેનશીયલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

૧૧૩ એસ્પલેનેડ રોડ, ફોર્ટ, મુંબઈ.

